

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI  
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

---

# FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 9

*Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında  
Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyat-  
ta alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).*

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu  
nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.*

«Elm və təhsil»  
Bakı – 2018

**Jurnalın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası  
Əlyazmalar İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı**

**REDAKSIYA HEYƏTİ:** akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədliyəv, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüşad Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., prof. İlham Təhirov, f.ü.e.d., prof. Əzizxan Tənrivərdiyev, f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

**Buraxılışa məsul: akademik Teymur Kərimli**

**Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Nadir Məmmədli**

**Filologiya məsələləri. Bakı, 2018, № 9**

**ISSN 2224-9257**

**© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2018**

[www. filologiyameseleleri. net](http://www.filologiyameseleleri.net)

ВАЛИДА ИСАЗАДЕ

доктор филологических наук, профессор

Бакинский славянский университет

valida@mail.ru

## ТЕРМИНОЛОГИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ПАРЛАМЕНТА АЗР (1918-1920)

**Açar sözlər:** Parlament, Azərbaycan Demokratik Respublikası, qanunverici fəaliyyət, inzibati-hüquqi terminologiya, maliyyə-iqtisadi terminologiya, beynəlxalq terminlər.

**Ключевые слова:** Парламент, Азербайджанская Демократическая Республика, законодательная деятельность, административно-правовая терминология, финансово-экономическая терминология, интернациональные термины.

**Key words:** parliament, Azerbaijan Democratic Republic, legislative activity, administrative-legal terminology, financial-economical terminology, international terms.

Краткосрочная, но интенсивная законотворческая деятельность Парламента Азербайджанской Демократической Республики вызывает неизменный интерес как с содержательной, так и формальной (языковой) стороны. Законодательство Азербайджанского правительства в 1918-1920 гг., охватывая разные стороны внешней и внутренней жизни молодой республики, закрепляло государственную независимость и закладывало основы демократической политической и государственной системы.

О многогранности создаваемых Парламентом законов и постановлений можно судить и по их названиям: закон об амнистии, закон(ы) об учреждении Бакинского государственного университета, закон(ы) о выдаче единовременных пособий, закон о военном суде, закон об учреждении национального государственного банка, закон об учреждении пограничной охраны, закон о таможенных сборах, закон о разрушении дипломатических миссий, постановление об установлении государственного флага, постановление об учреждении должности товарища министра и т.д. Разработкой законодательных проблем занимались члены Парламента, получившие блестящее юридическое образование и большую парламентскую практику в Государственной Думе России всех четырех со-

зывают. Авторы законопроектов, связанных с правовыми проблемами, опирались на российское законодательство и использовали в качестве источников тексты законов Российской империи II пол. XIX века, сохраняя их терминологию и стиль изложения. Обращение к документам буржуазно-демократических реформ в России 60 – 70-х гг. XIX в., содержащих прогрессивные идеи введения института мировых судей, создания земельного самоуправления и формирования земских учреждений, свидетельствовало о развитии демократических принципов в работе Парламента.

Так, одним из законов, принятых Парламентом АДР, был закон о расширении функций мировых судей. Терминология, известная из российских источников, использовалась для обозначения некоторых должностей, воинских званий, учреждений, разного рода административно-правовых и экономико-хозяйственных понятий: *гласный, городская управа, недоимки, оброчная подать, деяния, градоначальство, учредительное собрание, мировой суд, присяжный, поверенный, генерал-губернатор, полицмейстер, товарищ министра, присутствие, земские учреждения* и др. Тексты законов и постановлений включали не только исконнорусскую и европейскую терминологию, но и термины восточного происхождения. Так, в феврале 1919 г. было принято «Постановление об отмене сбора ушура» (1, с. 268 – 300). Текст постановления сопровождался сведениями о значении происхождения термина *ушур, ушр* (араб.) – «10-я часть натуральный налог в мусульманских странах» (Там же). Подробная информация о данном виде налога представлена в Большом юридическом словаре: «Ушр, ашур, ашар (раб. – десятая часть – натуральный (иногда денежный) налог в мусульманских странах. Взимался ежегодно с продуктов земледелия, животноводств, рыбной ловли, промыслов... <math>\diamond</math>). С распространением принципа подоходного обложения почти повсеместно отменён» (4, с. 730). В законах и постановлениях, касающихся военной сферы, наряду с заимствованными из европейских языков терминами (*офицер, генерал, лейтенант, генерал-майор, полковник, прапорщик*), используется и тюркская лексика, например: *аскер* <солдат>. Ср.: «Полученное офицерами жалование временно увеличить на 150%, а аскерам ежемесячно выдавать по 30 руб.» (1, с. 235, 304). «Назначить подпрапорщикам жалование в размере 400 руб. в месяц...» (1, с., 259). «Сообщение о постановлении о назначении генерал-лейтенанта А.А.Шихлинского помощником военного министра и производства полковника С.Эфендиева в генерал-майоры» (1, с. 259).

В мировых судах, созданных в ходе Судебной реформы 1864 г., и пользовавшихся широкой поддержкой и доверием у населения, рассматривались жалобы на притеснения, обиды, мелкие кражи, мошенни-

чество. «Мировые суды, - по мнению А.Ф.Кони, были не только местом отправления народу правосудия, но и школою порядочности и уважения к человеческому достоинству» (5, с.490).

Функции мировых судебных были ограничены контрреформой, ликвидировавшей мировую юстицию в 1888 г. Вопрос о справедливом судебном процессе, поставленный ещё в Петиции 1095 г., неоднократно поднимался и в последующие годы. Государственная Дума России должна была начать свою деятельность с пересмотра судебного законодательства. Мировые суды действовали с некоторыми различиями и на окраинах России, например, Прибалтике, Средней Азии, Сибири, Кавказе. Судебные Уставы 1864 г. были введены на Кавказе в сокращённом виде, игнорировались «выборность мирового суда, суда присяжных» (7, с. 27). Институт мировых судей создавался в Азербайджане в тяжёлых условиях, с отступлениями от демократических принципов Судебной реформы 1864 г. «Следователи не знали местных языков, не были осведомлены в технике производства предварительного следствия, которое находилось в руках безграмотных переводчиков», - отмечалось в выступлении по кавказскому вопросу депутата Х.Хасмамедова (7, с. 82). «В руках последних находились и «мировые судьи, также не знавшие местного языка, обычаев, особенностей» (7, с. 82). Деятельность мировых судов воспринималась неодобрительно местной администрацией, представленной генерал-губернаторами и обер-полицейскими, добивавшимися изъятия из компетенций мировых судов разного рода проступков, связанных главным образом, с помещиками (6, с. 394). В 1912 г. мировые судьи были частично восстановлены и окончательно ликвидированы в результате слома государственного аппарата Октябрьской революцией 1917 г. В «Законе о расширении по уголовным делам подсудности мировых судей», изданном Парламентом АДР 21 августом 1919 года, усиливалась власть мировых судей, подсудности которых передавались «некоторые компетенции окружных судов, например, связанные с преступлениями против чужой собственности» (1, с. 78). Термин *земские учреждения* также относится к числу актуальных в документах Парламента. Деятельность земских учреждений, введённых в ходе земской реформы 1864 г. в центральной России, а затем и на её окраинах, была направлена на формирование выборного и бессословного самоуправления в вопросах, связанных главным образом с развитием хозяйства социальной сферы и т.д. Как органы земского самоуправления, земские учреждения осуществляли руководство местным хозяйством, а также здравоохранением и народным образованием. В России земские управы как исполнительные органы земского самоуправления были распущены в 1917 – 1918 гг., а имущество и капиталы были переданы в ведение

местных Советов (4, с. 227). Азербайджанские депутаты Государственной Думы России своими выступлениями добились введения на Кавказе, а также в Азербайджане, земских учреждений, которые могли бы оказывать своевременную помощь населению в решении хозяйственных задач. На заседаниях Парламента АДР идея о том, что «права администрации должны перейти к земским и городским самоуправлениям, что это демократическая идея» (2, с. 330), получила своё развитие в связи с вопросом совершенствования национальных кадров. Так, 13 октября 1919 г. было принято «Постановлении об организации при Бакинском государственном университете курсов по подготовке руководителей и специалистов земских учреждений» (1, с. 369). Термины, известные из российских законодательных источников, в документах Парламента АДР нередко употреблялись для конкретизации определённых понятий. Например, термин *присутствие* получивший распространение в российском законодательстве в значении <правительственное учреждение>, в документах Парламента АДР, употребляется, наряду с терминами *учреждение*, *управление*, в более узком специализированном значении. В российском законодательстве термин *присутствие* использовался в процессуальном и конкретно-предметном специальных значениях <отправление служебных обязанностей в казённом учреждении> и <правительственное учреждение> (8, с. 869). Обращение к первоначальному смыслу и внутренней форме слова не исключает и семантико-словообразовательную связь термина *присутствие* со словом *суд* <место, на которое распространяется законодательная или судебная власть> (3, с. 53). Так в «Законе об организации учреждений, ведающих исполнением воинской повинности в Азербайджанской Республике» (от 20 мая 1919 г.), указывается: «Утверждаются приложенные к этому закону штаты Азербайджанского центрального и уездных воинских присутствий» (1, с. 54). Далее, в «Законе об организации воинских присутствий» раскрываются функции этого учреждения: «Высшим учреждением, ведающим делом воинской повинности в Азербайджанской Республике, является Азербайджанское центральное воинское *присутствие*, главная задача которого состоит в организации призыва населения к личному отбыванию военной службы и к исполнению им натуральных воинских повинностей. Как высшее учреждение оно имеет надзор над работой всех учреждений по воинской повинности Азербайджана» (1). В законодательных документах Парламента АДР широко представлена терминология, относящаяся финансово-экономической и налоговой сфере. Наиболее представительную часть её составляют термины налогового и таможенного права, главным образом, заимствованные из западноевропейских языков и утвердившиеся в составе русских терминологических

гических систем. К ним относятся такие единицы, как *акциз, бонь, депозит, кредит, патент, тариф, такса, субсидии* и др.

Ср.: «Закон об изменении акциза с вин и изменении условий его взимания» (1, с. 133), «Постановление о признании бон Бакинского городского общественного самоуправления равноценными с общегосударственными деньгами» (1, с. 235), «...Вырученную сумму от продажи предметов и материалов... <>... внести в Государственное казначейство в депозит Министерства почт и телеграфа» (1, с. 360), «Закон о выдаче учреждений мелкого кредита ссуд» (1, с. 140), «Закон о повышении стоимости акцизных патентов» (1, с. 27), «Закон об изменении действующих тарифов на азербайджанской дороге» (1, с. 160), «Постановление об установлении таксы на зерновые продукты» (1, с. 236) и др. Использование терминов европейского происхождения в экономической, юридической и др. сферах имело свои объективные причины. Сложнейшие внешнеполитические и внутривнутриполитические условия, в которых азербайджанская государственность начинала свою деятельность, требовала незамедлительного решения социально-экономических и финансовых проблем, укрепления демократических и правовых основ государства, а также достижения международного признания независимости страны. Вхождение и закрепление в русском литературном языке большого числа терминов, заимствованных из западноевропейских языков, было связано и с общей тенденцией к интернационализации в сфере терминологической лексики, созданием общеевропейского терминологического фонда. Издававшиеся на русском языке законы и постановления Парламента Азербайджанской Демократической Республики широко использовали интернациональную терминологию, составляющую важнейшую часть и современных терминосистем.

### **Литература**

1. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (Сборник документов). Баку, 1998.
2. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент (Стенографические отчёты). Баку, 1998.
3. Алексеев А.А. Словообразовательная и семантическая структура слова *присутствие* // Развитие словарного состава русского языка XVIII в., 1990.
4. Большой юридический словарь. М., 1997.
5. Кони А.Ф. На жизненном пути. Т. 1. М., 1913.
6. Российское законодательство X – XX вв. Судебная реформа. 8. М., 1991.

7. Сеидзаде Д.Б. Азербайджанские депутаты, в Государственной Думе России. Баку, 1991.
8. Толковый словарь русского языка в 4-х томах. / Под ред. Д.Н.Ушакова. Т.3. М., 1939.

**V.C.İsazadə**

### **ADR Parlamentinin qanunvericiliyində terminologiya (1918-1920)**

#### **Xülasə**

Azərbaycan Demokratik Respublikası Parlamentinin çox şahəli və hərtərəfli qanunvericilik fəaliyyəti dövründə (1918-1920) qəbul olunduğu qanun və qərarların məzmununu ifadə edən dil vasitələri böyük maraq yaradır. Ölkənin xarici və daxili həyatını əhatə edən Azərbaycan Demokratik Respublikasının Parlamentinin qanunvericilik sənədlərində quruluşu, mənbə və mənşəyi ilə fərqlənən terminoloji vahidlər işlənir.

Həmin sənədlərdə qərbi Avropa dillərindən alınmış terminlərdən daha çox istifadə olunur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin qanun və qərarlar mühüm hissəsini təşkil edən və müasir терминосистем terminləri beynəlmiləl geniş istifadə etmişlər.

Beynəlxalq terminlərin işlənməsi Azərbaycan dövlətçiliyinin mürəkkəb iqtisadi və ictimai şəraitdə fəaliyyət göstərdiyini əks etdirir.

**V.C.İsazadeh**

### **Terminology of the Legislation of the ADR Parliament (1918 – 1920)**

#### **Summary**

Multifaceted legislative activities of the Azerbaijani Democratic Republic's Parliament (1918-1920) raise interest not only from the viewpoint of the content of its laws and regulations, but also with their choice of the linguistic means. Texts of laws, created by the ADR Parliament, covering a wide range of foreign policies as well as domestic issues of the country, included terminological units of various composition and origin. In the legislative documents of ADR Parliament there is a wide range of terms borrowed from Western European languages. The use of international terminology was stipulated by the highly complex economic and social conditions surrounding the foundation of the Azerbaijani statehood. Законы и решения, которая составляет важную часть современных терминов интернациональной широко использовали и терминосистем Парламента Азербайджанской Демократической Республики.

**Rəyçi: Lidiya Qranovskaya**  
**Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**



LEYLA MAHMUDOVA

*BDU-nun dosenti*

[mahmudova.1969@mail.ru](mailto:mahmudova.1969@mail.ru)

## MÜASİR FARS DİLİNDƏ MƏQSƏD BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

**Açar sözlər:** tabeli mürəkkəb cümlələr, mübtəda budaq cümləsi, analitik tipli mübtəda budaq cümləsi, sintetik tipli mübtəda budaq cümləsi, mürəkkəb cümlələr, baş cümlə, budaq cümlə

**Ключевые слова:** сложные предложения, сложноподчиненные предложения, сложноподчиненные предложения с придаточными подлежащее, аналитические придаточные предложения, синтетические придаточные предложения, главное предложение, придаточное предложение.

**Key words:** complex sentences, subject clause, subordinate clause, analytic subject, synthetic subject, complex sentences with a subordinate clauses, principal clause.

Q.L.Zolotova yazır ki, predikativlik cümlənin məzmununun real varlığa münasibətidir ki, o da modallıq, zaman və şəxs kateqoriyası ilə ifadə olunur. Bu da cümlənin struktur-semantik mərkəzini təşkil edən iki üzvü vasitəsilə həyata keçirilir. Təktərkibli cümlələrdə real varlığa münasibət bu mərkəzlərdən biri vasitəsilə reallaşır .A.N.Qvozdev predikativliyi cümlənin zəruri və spesifik əlaməti hesab edir .E.M.Qalkina–Fedorukun fikrincə, predikativlik zaman və şəxs kateqoriyasıdır. O yazır: “Cümlənin qrammatik əsası zaman və şəxs kateqoriyasıdır...” . Predikativliyi cümlənin məzmununun gerçəkliyə münasibəti kimi qəbul edən alimlərin fikri ilə razılaşmayaraq, o qeyd edir ki, belə alimlər qrammatik kateqoriyaları hökmün məntiqi ünsürləri ilə qarışdırırlar .O.V.Sirotnina haqlı olaraq yazır: “Bizim dilçilik elmində predikativlik anlayışı o qədər dumanlı və ziddiyyətlidir ki, ondan ümumiyyətlə qeyd-şərtsiz olaraq istifadə etmək praktik şəkildə mümkün deyil”.Beləliklə, mövcud ədəbiyyatı nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, predikativlik haqqında nəinki fikir birliyi yoxdur, hətta söylənmiş fikirlər çox halda daban-dabana ziddir. Yuxarıda deyilmiş, habelə dilçilik ədəbiyyatında mövcud olan bir sıra mülahizələri yekunlaşdırsaq, deməli ki, predikativlik cümlənin əsasını təşkil edir. Predikativlik cümlədəki sözləri cümlə şəklinə salan əlamətlərin kompleksidir. Predikativliyin əsasını modallıq, zaman və şəxs kateqoriyası təşkil edir. Predikativliyin ifadə vasitələri hər şeydən əvvəl fəlin şəkil, zaman formaları və bir sıra yardımçı söz və hissəciklərdir. Tabeli mürəkkəb cümlələrin bir növü olan məqsəd budaq cümləsi dilin sintaksisində mühüm yer tutur. Məna çalarlığının rəngarəngliyi ilə fərqlənən məqsəd budaq cümlələrində budaq

cümlənin ifadə tərzı, budaq cümlə ilə əlaqədar olaraq baş cümlənin xəbərının zamanı, baş və budaq cümlələrin qrammatik əlaqəsi və s. dilçilik baxımından mühüm məsələlərdir. Bu mülahizələri əsas götürərək biz fars dilində tabeli mürəkkəb cümlənin bir növünü, yəni məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə problemini tədqiq etməyi və bu məsələnin Azərbaycan dilindəki vəziyyətinə də nəzər salmaqla fars və Azərbaycan dili faktlarını qarşılaşdıraraq onların oxşar və fərqli cəhətlərini göstərməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Məlumdur ki, tabeli mürəkkəb cümlələrin bir növü olan məqsəd budaq cümləsi baş cümlədə icra olunmuş iş, hal və hərəkətin nə məqsədlə icra olunduğunu bildirir. Belə cümlələrdə baş cümləni budaq cümlə ilə əlaqələndirən bağlayıcılar məqsəd bildirən sadə və mürəkkəb bağlayıcılarıdır. Məqsəd budaq cümləsi zərflik budaq cümlələrindən olub, baş cümlədəki hal-hərəkətin məqsədini bildirir, baş cümlədən çıxan؟ به منظور؟ چه منظور؟ və bu mənada olan؟ به چه خاطر؟ برای چه؟ suallarına cavab olur.

Məqsəd budaq cümləsi ilə baş cümlə arasında تا və که kimi sadə bağlayıcılar, eləcə də

که تا ona görə ki

که به منظور این bu məqsəddə görə ki

که به دلیل این buna görə ki

که bu məqsədlə ki və s. kimi mürəkkəb bağlayıcılar işlənilir. Məsələn:

کامران همیشه در ردیف اول می نشست تا بهتر ببیند. (Kamran həmişə dər rədif –e əvvəl mineşəst ta behtər bebinəd)

Kamran həmişə birinci sırada otururdu ki, daha yaxşı görsün.

Bu tabeli mürəkkəb cümlədə کامران همیشه در ردیف اول می نشست baş cümlə, تا بهتر ببیند isə budaq cümlədir. Baş və budaq cümlə با bağlayıcısı ilə əlaqələndirilmişdir. Məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlənin xəbəri, adətən, fellə ifadə olunur. Lakin bəzən belə cümlələrdə ismi xəbər də işlənə bilər: امروز باید بیش تر کوشش کنم تا وام نانوا را بپردازیم. (emruz bayəd biştər kuşəş konəm ta vam-e nanva ra bepərdazəm)

Bu gün daha çox işləməliyəm ki, çörəkçinin borcunu verə bilim.

در انتظار تعطیل تابستان بودم که با پسر عمویم به دریا بروم. (dər entezar-e tə'til-e tabestan budəm ke ba pesər əmuyəm be dərya berəvəm) Yay tətilini gözləyirdim ki, əmim oğlu ilə dənizə gedim.

Məqsəd budaq cümləsi bütövlükdə baş cümləyə və yaxud baş cümlənin xəbərinə və ikinci dərəcəli üzvlərinə aid ola bilər:

پرستوی مجروح سینه اش را زود پیش کشید تا جوجه ها را نجات دهد. (pərəstu-ye məcruh sineəş ra zud piş keşid ta cuce ha ra necat dəhəd)

Yaralı qaranquş sinəsini tez qabağa verdi ki, cücələri xilas etsin.

Bu cümlədə budaq cümlə (جوخه ها را نجات دهد) baş cümlənin xəbərini izah edir..أورد (پیش کشید) (be ketabxane raft ta ettela'-e biştəri bedəst avərəd)

Kitabxanaya getdi ki, daha çox məlumat əldə etsin.

Bu cümlədə budaq cümlə (اطلاع بیشتری به دست آورد) bütövlükdə baş cümləyə (به کتاب خانه رفت) aiddir.

Fars dilində olan bəzi fellər (سعی کردن، کوشیدن) öz leksik mənalارına görə məqsəd budaq cümləsi tələb edir:

(ta be hal kuşide əst ke nəğs-e xod ra əz digəran penhan konəd) تا به حال کوشیده است که نقص خود را از دیگران پنهان کند.

Bu vaxta qədər çalışıb ki, eybini başqalarından gizlətsin.

Məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə həm baş cümlədən əvvəl, həm də sonra gələ bilər. Bu əsasən budaq cümlə ilə baş cümlənin hansı bağlayıcı ilə bağlanmasıdan asılıdır. Məsələn, budaq cümlə baş cümləyə (bağlayıcıları ilə bağlandıqda budaq cümlə baş cümlədən sonra gəlir.

(amədəm inca ta to ra be mehmani dəvət konəm) آمدم این جا تا تو را به مهمانی دعوت کنم. Səni qonaq çağırmaq üçün bura gəlmişəm (hərfən: buraya gəlmişəm ki, səni qonaq çağırım).

بسیاری از مردم به خاطر این که انقلاب به پیروزی برسد جان خود را فدا کردند. (besyari əz mərdom be xater-e in ke enğelab be piruzi berəsəd can-e xod ra fəda kərdənd) İnqilabın qələbə ilə başa çatması üçün çoxları canlarını qurban verdilər. Budaq cümlə baş cümləyə tabeli bağlayıcılar olan (bəرای آن که، به قصد) bağlayıcıları ilə bağlandıqda isə budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir:

(bəra-ye inke kəsi u ra nəşenasəd lebas-e mə'muli puşid) برای این که کسی او را نشانسد لباس معمولی پوشید.

Heç kəs onu tanımasın deyə adi paltar geyindi.

(mərd bəra-ye in ke bəhane-ye betərəşəd və təəccob-e pişkar ra kəm konəd qoft) مرد برای این که بهانه ای بتراشد و تعجب پیشکار را کم کند گفت...

Kişi bəhanə axtarmaq və müdiri təəccübləndirməmək üçün dedi.

Məqsəd budaq cümləsinin xəbəri felin xəbər və iltizam şəkli ilə ifadə olunur. Məsələn:

(bayəd kari konim ta nəğğəş bəra-ye nomayeşqah-e fərda amade şəvəd) باید کاری کنیم تا نقاش برای نمایشگاه فردا آماده شود.

Elə bir iş görməliyik ki, rəssam sabahkı sərgiyə hazır olsun.

من قصدا بلندتر حرف خواهم زد، چونکه آن وقت در آنجا مردم زیادی خواهد بود. (mən gəsdən boləndtər hərf xahəm zəd, çünke an vəğt dər anca mərdom-e ziyadi xahəd bud)

Mən qəsdən daha ucadan danışacağam, çünki o vaxt orada çoxlu adam olacaq. Qeyd etmək lazımdır ki, məqsəd budaq cümləsi müəyyən

cəhətlərdən səbəb budaq cümləsinə bənzəyir. Lakin onlar arasında bəzi fərqlər mövcuddur. Səbəb budaq cümləsi baş cümlədəki işin səbəbini, məqsəd budaq cümləsi isə məqsədini bildirir. Buna görə də, səbəb budaq cümləsində ifadə olunan iş baş cümlədəkinə nisbətən əvvəl icra olunur. Məqsəd budaq cümləsi baş cümlədəki işin məqsədini bildirdiyinə görə, budaq cümlədəki iş baş cümlədəkindən sonra baş verir. Məhz buna görə də, məqsəd budaq cümləsinin xəbəri felin iltizam şəkli ilə ifadə olunur.

### **Ədəbiyyat**

1. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. 2-е издание. Ленинград, Учпедгиз, 1941.
2. Грамматика русского языка. Том II. Синтаксис, Москва, 1960.
3. Seyidov Y. Cümlə. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis), II kitab, Bakı, 1962.
4. Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языкознание, Москва, 1900.
5. Məmmədov N. Dilçiliyin əsasları. Bakı, 1961.
6. Şirəliyev M., Hüseynzadə M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. II hissə, Sintaksis, Bakı, 1983.
7. Рубинчик Ю. А. Современный персидский язык. Москва, 1960.
8. شفقائی احمد. مبنائی علمی دستور زبانی فارسی. تهران، 1342
9. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 1972.
1. صادق هدایت. لاله. منتخبات فارسی. گردآورده کوبیدزه، تبیلیسی، 1967
3. صادق هدایت. آجی خانم. منتخبات فارسی. گردآورده کوبیدزه، تبیلیسی، 1967
4. علوی بزرگ. نامه ها و داستان های دیگر. تهران، 1333

**L. Mahmudova**

### **Some peculiarities of use of subordinate clauses in the sentences in contents used in modern persian language Summary**

The article is deals with the adverbial clauses of consequence and result in modern persian language. It is also noted that cause stands in a converse relationship with result. As a result of logical and semantic analysis of the components of causal correlations we come into conclusion that in terms of semantics consequence can be represented as a set of distinctive features as compulsory generated conesquential conditional.

The article deals with the use of the direct and indirect speech in a simple sentence in persian language. Also expression in different kinds of simple sentences.

The article deals with some syntactical speciality of persian words on the azerbaijani language.

Which are actual problems on contemporary linguistics. The functional features of the simple sentence in modern persian language and azerbaijani language. Its role and importance in the fiction and spoken language are considered in this article.

The article speaks about some aspects of contemporary linguistics – scientific.

**Л. Махмудова**

**Некоторые свойства употребления придаточных предложений в составе сложных предложений в современном персидском языке**

**Резюме**

В статье рассматриваются придаточные предложения следствия. В результате логико-семантического анализа компонентов каузальной корреляции мы приходим к выводу что в семантическом плане следствие можно представить в виде комплекса дифференциальных признаков как обязательное, порожденное, последующее, обусловленное событие. В статье также рассматриваются некоторые виды простых и сложных предложениях в персидском и азербайджанском языках, их различные варианты в следственных отношениях в обоих языках. В статье также анализируются некоторые виды придаточных предложений следствия в простых и сложных предложениях персидского языка. В статье указывается некоторые синтаксические особенности персидского языка. Изучаются актуальные проблемы современной лингвистики в обоих языках.

Исследуются актуальные вопросы цели и задачи и практические значения придаточных предложений в современном персидском языке.

**Rəyçi: Nigar Musayeva**  
**Filologiya elmləri namizədi, dosent**

СЕВИНДЖ МЕХДИЕВА

доктор философии по филологическим наукам, доцент  
Бакинский славянский университет

## ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКИЙ АСПЕКТ РАБОТЫ НАД ТЕКСТОМ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

**Açar sözlər:** rus dili xarici dil kimi, linqvoölkəşünaslıq, mətn, bədii əsər, publisistik əsər, mətnlərin seçilməsi, mətnlərin izahı, mətnlərin adaptasiyası.

**Ключевые слова:** русский язык как иностранный, лингвострановедение, текст, художественное произведение, публицистическое произведение, подбор текстов, толкование текста, адаптация текста.

**Keywords:** Russian as a foreign language, *linguo-country studies*, text, literary work, publicist work, selection of the text, the explanation of the text, the adaptation of the text.

В настоящее время в учебном процессе лингвострановедческий аспект занимает важное место при обучении русскому языку как иностранному. В практике преподавания отбирается учебный страноведческий материал, относящийся к содержанию учебного процесса, и увязывается с программными лексико-грамматическими структурами определенного этапа обучения.

«Реальным лингвистическим основанием страноведческого принципа методики преподавания русского языка является наречия в языке не только универсальных (общечеловеческих), но и индивидуальных (идиоматических) единиц» [1, 45]. Обсуждение и разработка названного принципа вызваны стремлением найти более эффективные пути обучения, а также добиться большего воспитывающего успеха при обучении русскому языку студентов-азербайджанцев.

Как известно, национальный язык во всем его богатстве и разнообразии наиболее полно представлен в произведениях художественной литературы. Следствием этого является исключительное внимание, которое уделяется работе с художественным текстом в системе практического курса русского языка как иностранного. Страноведческий подход к изучению художественных текстов в иностранной аудитории предполагает их строгий отбор, в котором выделяются следующие критерии: широкий информативный план, страноведческая наполненность; страноведчески-дидактическая ценность; реализм произведения; гуманистическая ценность; реализм произведения; гуманистическая ценность вводимого

страноведческого материала, дающего представление о культуре народа – носителя языка [2, 168].

В современной методической литературе существует три подхода к решению проблемы восприятия и адекватной интерпретации иностранными учащимися оригинальных художественных и публицистических произведений:

1) подбор текстов, соответствующих определенным информативным требованиям для группы обучающихся. Несоответствие между уровнем информативности текстов создает «коммуникативное отстояние», что приводит к нарушению коммуникативного акта. Поэтому необходимо корректировать отношения между обучающимися (реципиентами) и информативными материалами (текстами) путем подбора текстов, «соответствующих определенным информативным требованиям для группы обучающихся, которая характеризуется данным уровнем информированности, либо предварительно расширить информативность и коммуникативную компетенцию обучающихся – уменьшить разрыв между языковыми знаниями и умениями оперировать мыслительными и речевыми категориями» [3, 56]. При работе над текстами художественной и публицистической литературы путь подбора текстов представляется оправданным только на начальном этапе обучения. Назовем подобный подход к данной проблеме информативным;

2) лингвистическое толкование текстов. На разных этапах обучения путь расширения информированности и коммуникативной компетенции обучающихся позволяет преодолеть барьер «коммуникативного отстояния» и приводит к лингвистическому толкованию текстов;

3) адаптация текстов. В методике высказываются суждения, что адаптация должна идти только по линии сокращения текстов и упрощения лишь отдельных, наиболее трудных для иностранцев языковых конструкций. «Не стоит увлекаться адаптацией. Адаптация может производиться только по способу сокращения мест, трудных в языковом плане и мало существенных в страноведческом, с сохранением идейной позиции автора. Не допустимы произвольные «переложения», так как текст представляет собой исторический документ» [4, 42].

И все же не следует решительно отказываться от адаптации, так как многие произведения художественной и публицистической литературы будут потеряны для студентов-иностранцев из-за трудности восприятия. «Умеренная и тактичная адаптация текста не зло, а благо. В некоторых случаях ради гуманистического содержания и эстетической ценности произведения можно пожертвовать второстепенными средствами формальной (в том числе языковой) изобразительности» [5, 34].

В процессе обучения эти три подхода реализуются в двух основных методах сообщения страноведческих знаний: интерпретационном и герменевтическом, которые взаимно дополняют друг друга, и в их синтезе, а не противопоставлении усматривают Е. М. Верещагин и В. Г. Костомаров «наиболее эффективный путь постижения учащимися новой для них действительности» [5, 81].

Если для информативного подхода и адаптации текстов наиболее характерным является интерпретационный метод сообщения страноведческой информации, заключающийся в преодолении «коммуникативного отстояния» путем приближения текста к обучающимся, что типично для начального этапа обучения, то на продвинутом и высшем этапах обучения для лингвистического толкования оригинального текста характерен герменевтический метод, предполагающий понимание «не отдельного слова, а целого читаемого текста и только через текст отдельного слова, причем постигающий текст человек должен подняться, дотянуться, дорасти до текста, то есть хорошо знать и «чувствовать» вещь историко-культурный пласт информации, содержащийся в нем» [6, 67].

Итак, если для интерпретационного метода характерным приемом является семантизация одного, отдельно взятого слова, для герменевтического метода характерным является предварительное толкование, комментирование текста.

Лингвистическое толкование включает в себя лингвистический, стилистический и литературоведческий анализ текстов. В литературоведческий аспект лингвистического толкования входят следующие типы лингвострановедческих комментариев: комплексный, системный и единственный [7, 78]. Данные типы комментариев могут быть представлены следующими видами: историко-этимологическим, топонимическим, коннотативным и др. Названные типы комментариев составляются на основе страноведчески ценных ключевых слов, словосочетаний, фраз, обладающих ярко выраженной кумулятивной функцией и являющихся прямым источником этой информации. Отбор этих ключевых слов и выражений, их комментирование и привлечение к ним внимания иностранных студентов уже во внешней организации текста (шрифтовое, цветовое, графическое выделение их в тексте) – важный аспект работы.

При выделении и комментировании ключевых слов и выражений, необходимых для понимания смысловой стороны содержания текста, можно рассматривать их на разных уровнях в зависимости от целевой установки:

1) общеключевые слова, несущие страноведческую информацию, типичную для данной культурно-языковой общности;



2) тематико-ключевые слова, содержащие страноведческую информацию по данной теме;

3) контекстно-ключевые слова, комментарий которых необходим для адекватного восприятия данной ситуации.

Комплексный лингвострановедческий комментарий составляется к тексту или к серии текстов на основании общеключевых слов. Важной чертой комплексного лингвострановедческого комментария должна быть его информативная насыщенность. Для этой цели удобно составлять серии текстов одного периода или одного автора, выделяя при этом групп ключевых слов, объединенных по тематическому признаку. Например, в «Повестях Белкина» А. С. Пушкина для комментария могут быть выделены следующие тематические группы слов: 1) речевой этикет; 2) государственное устройство; 3) названия должностных лиц (военных, государственных, духовных); 4) виды одежды; 5) средства передвижения (и люди, обслуживающие их); 6) меры длины; 7) виды оружия; 8) архаизмы.

Данные тематические группы слов, в свою очередь, могут нуждаться в системном комментарии, который необходим для более детального ознакомления с культурной и бытом страны изучаемого языка.

В отличие от страноведения, объектом которого являются различные сведения о стране изучаемого языка, лингвострановедение, будучи составной частью лингводидактики, знакомит студентов со средствами овладения иноязычной культурой в процессе изучения самого языка.

На занятиях по лингвострановедению исключительно велика роль наглядности (зрительной, слуховой, комбинированной), которая используется с двоякой целью: а) при сообщении знаний (фонетических, лексических, грамматических), облегчая понимание и усвоение функциональных единиц культуры, которые могут не совпадать в русском и родном языке студентов по форме, значению либо дистрибуции; тем самым в ходе введения лингвострановедческой информации реализуется семантизирующая функция наглядности; б) в ходе формирования речевых навыков и умений благодаря средствам наглядности облегчается запоминание, а также правильный выбор и использование соответствующих единиц культуры при общении с помощью языка (реализуются функции наглядности, определяемые как стандартизирующая, воссоздающая ситуацию общения и стимулирующая высказывание).

В первом случае наглядность дает студентам живой красочный образ недостаточно известного им кусочка действительности и тем самым делает для них более конкретным, более реальным и точно представленным тот или иной круг явлений. Во втором случае наглядность служит как

бы внешней опорой внутренних действий, совершаемых под руководством преподавателя в процессе овладения знаниями.

Таким образом, можно говорить о двух направлениях использования наглядности на занятиях по языку вообще и на занятиях по лингвострановедению в частности: применение наглядности в качестве средства познания (источника информации) и средства обучения (источника речевых действий обучающихся, в ходе которых формируются соответствующие речевые навыки и умения).

Семантизирующая функция наглядности имеет место в ходе раскрытия смысловой стороны языковых явлений и правил их оформления средствами наглядности. Эта функция наглядности относится к ориентировочной деятельности студентов и имеет цель облегчить адекватное понимание студентами содержания текста. В связи с принятым в методике аспектным подходом к овладению средствами общения названная функция наглядности реализуется в ходе ориентировки студентов в фонетических, лексических, грамматических средствах русского языка.

На наш взгляд, при знакомстве с иноязычным словом роль зрительной наглядности, особенно велика. В современном лингвострановедении принято выделять три уровня зрительной семантизации, определяемых как понятийный, интернационально-фондовый и национально-фондовый.

На понятийном уровне зрительной семантизации наглядный образ в виде натурального предмета или его изображения должен напомнить обучающимся об уже известном им понятии и стимулировать перенос межязыкового понятия из родного языка в изучаемый. При этом создаются благоприятные условия для непосредственного (т. е. беспереводного) понимания и запоминания значения слова на русском языке.

Конечно, было бы наивным полагать, что беспереводная семантизация позволяет полностью избежать перевода иноязычных слов на родной язык студентов. Однако бесспорным является тот факт, что систематическое использование беспереводной семантизации и ее разновидности – наглядной семантизации – существенно ограничивает потребность студентов-азербайджанцев в переводе и тем самым благоприятно отражается на процессе овладения ими русским языком как иностранным.

Что касается второго, интернационально-фондового уровня зрительной семантизации, то на этом уровне изображение включает предметы и признаки, хорошо известные студентам в силу их широкого распространения в разных культурах и, следовательно, здесь, как и на понятийном уровне, лингвострановедческая специфика изучаемого языка никак не отражена.

Лишь на третьем, национально-фоновом уровне семантизации имеет место собственно лингвострановедческая семантизация. Именно на этом уровне зрительной семантизации студентам демонстрируются значения слов, характерные для данной национальной культуры.

Использовать разные уровни семантизации слова в зависимости от этапа обучения представляется в значительной мере дискуссионным. Думается, что уровень семантизации должен определяться не этапом обучения, а прежде всего целью занятий, уровнем языковой подготовки, характером имеющихся в распоряжении преподавателя наглядных материалов. В принципе на каждом этапе обучения могут быть использованы все три уровня семантизации одновременно, что обеспечивает в оптимальной степени реализацию наряду с учебной также познавательной и воспитательной целей обучения.

На начальном этапе обучающиеся испытывают большие трудности при усвоении информации на русском языке. В этой связи использование зрительных образов является не только желательным, но часто необходимым условием понимания и усвоения вводимой информации. На продвинутом этапе потребность в зрительном подкреплении в виде рисунка не является столь необходимой, а связи с чем в качестве основного источника страноведческой информации используется текст и слово преподавателя, который применяет при этом различные приемы страноведческого комментирования текста.

Страноведческий минимум, нуждающийся в зрительном толковании, обычно вводится на начальном этапе обучения. В дальнейшем происходит углубленное изучение информации путем чтения текстов. При этом используются более сложные виды наглядности, основанные на комбинации зрительных и слуховых образов: телепередачи, кинофильмы и др. Зрительная наглядность при этом играет вспомогательную роль, являясь посредником в передаче значения воспринимаемого на слух (или читаемого) текста.

### **Литература**

1. Кодухов В. И. Лингвострановедческий принцип описания языка и методики обучения лексике и фразеологии // Лингвострановедческий аспект в преподавании русского языка как иностранного. Воронеж, 1984, с. 45-51.
2. Исаева Э. А. Использование произведений художественной литературы в целях страноведения // Лингвострановедческий аспект преподавания русского языка иностранцам. М. 1974, с. 165-171.

3. Журавлева Л. С. Зиновьева М. Д. Обучение чтению (на материале художественных текстов). М., 1984.
4. Васильева А. Н. Русская художественная литература в иностранной аудитории как предмет изучения и как материал при обучении языку. М., 1972.
5. Верецагин Е. М., Костомаров А. Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного М., 1973.
6. Шаклеин В. М. Этноязыковое видение мира как составляющая лингвокультурной ситуации // Вестник МГУ. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. М., 2000, №1, с. 64-69.
7. Смелкова З. С. Лингвострановедческий комментарий при изучении произведений художественной литературы // Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. М., 1979, с. 76-82.

**S.Mehdiyeva**

**Rus dilini xarici dil kimi öyrədkən mətn üzərində  
işin linqvoölkəşünaslıq aspekti**

**Xülasə**

Məqalədə rus dilinin xarici dil kimi tədrisində bədii və publisistik mətnlər üzərində linqvoölkəşünaslıq işinin təşkili öyrənilir. Mətnlərin seçilməsi, onların izahı və adaptasiyası geniş şərh edilir. Praktiki rus dilini azərbaycanlı tələbələrə tədris edərkən bədii və publisistik mətnlərin linqvoölkəşünaslıq baxımından izahına üstünlük verilir. Bu cür izah eyni zamanda mətnlərin linqvistik, üslubi və ədəbiyyatşünaslıq və həmin ölkəni öyrənmək baxımından təhlilini özündə birləşdirir.

Mətnin izahında ümumi açar sözlər, mövzu ilə bağlı açar sözlər və kontekstlə bağlı açar sözlər xüsusi rol oynayır. Ölkəşünaslığa dair mətnlər ciddi seçim tələb edir, belə ki, həmin ölkə haqqında geniş məlumat, onun səciyyəvi xüsusiyyətləri, həmin dildə danışan xalqın adət-ənənələri və mədəniyyəti öz əksini tapır. Publisistik əsərlərin öyrənilməsində kommunikativ-informativ funksiya əhəmiyyətli rol oynayır. Rus dilini azərbaycanlı tələbələrə öyrədkən kitab, qəzet və jurnal mətnlərindən səmərəli istifadə etmək təqdirə layiqdir.

**The linguo-country studies aspect of the work on the text teaching  
Russian as a foreign language**

**Summary**

The organization of linguo-country studies work on the literary and publicist texts in teaching Russian as a foreign language is examined in the article. The selection of texts, their explanation and adaptation are widely interpreted. While teaching the practical Russian language to Azerbaijani students, it is preferred to interpret the literary and publicist texts in terms of linguo-country studies. While teaching the practical Russian language to Azerbaijani students, it is preferred to interpret the literary and publicist texts in terms of linguo-country studies. At that time this explanation also combines the analysis of texts in terms of linguistic, stylistic and literary criticism and learning of that country.

Common keywords, keywords related to the subject, and keyword associated with the context play a special role in the interpretation of the text. The texts on country study require a serious choice. So that, a great deal of information about the country, its characteristics, the traditions and culture of the people who speak the same language are reflected in here. The communicative-informative function plays an important role in the study of the publicist works. While teaching Russian to Azerbaijani students, using effectively from books, newspapers and magazines is commendable.

**Rəyçi:           Könül Qasımova**  
**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

XANIMANA MANAFLI

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

xanim.manafli@mail.ru

Bakı Dövlət Universiteti

## YAZILI NİTQDƏ DURĞU İŞARƏLƏRİNİN İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI

**Açar sözlər:** durğu işarələri, yazılı nitq, işlənmə məqamları, punktuasiya, nöqtə, vergül, iki nöqtə, nöqtəli vergül, çoxnöqtə.

**Ключевые слова:** знаки препинания, письменная речь, случаи употребления, пунктуация, точка, запятая, двоеточие, точка с запятой, многоточие.

**Keywords:** punctuation marks, written speech, use cases, a punctuation, a point, a comma, a colon, a semicolon, a dots.

Durğu işarələri dilin ümumi qrafik sistemində xüsusi yer tutan işarələr sistemidir. Onların vəzifəsi danışığ aktının məna daşıyan parçalara üzvlənməsini göstərməkdən və onların tanınmasını təmin etməkdən, habelə danışıda reallaşan sintaktik strukturun ritmik-melodik xüsusiyyətlərini əks etdirməkdən ibarətdir. Nöqtə, sual işarəsi, nida işarəsi, vergül, nöqtəli vergül, iki nöqtə, tire, çox nöqtə və s. durğu işarələridir.

Dilin, dilçiliyin elə sahələri var ki, onlar daha çox mütəxəssislərin marağına daxildir, onların araşdırmalarının obyekt və predmeti kimi götürülür. Bunlar sırf elmi-nəzəri problemlərdir: morfologiya, sintaksis, leksikologiya, etimologiya, semantika, habelə qrammatikanın bir sıra başqa məsələləri və s. Amma dilçilik elminin əməli, tətbiqi sahələri, bölmələri də var ki, yalnız dilçi alimlərə, mütəxəssislərə deyil, bütövlükdə tədris işi ilə məşğul olan, ondan həmişə istifadə edən bütün insanlara: hüquq, təhsil, mətbuat, mədəniyyət, siyasət, iqtisadiyyat və b. sahələri təmsil edən şəxslərə də lazımdır. Durğu işarələrinin vəzifələri, onların yazılı nitqdə işlənmə məqamları barədə doğru biliklər, onları səciyyələndirən normalar hər bir savadlı adam üçün olduqca vacibdir. Xüsusilə jurnalistlərin, mətbuat işçilərinin, orta və ali məktəb müəllimlərinin birinci dərəcəli vəzifəsi düzgün yazı normalarına həm riayət etmək, həm də qorumaqdır.

Yazılı nitqdə sözlər, yaxud söz qrupları arasında qoyulan işarələr durğu işarələri, durğu işarələrinin qoyulması haqqında qaydalar isə punktuasiya adlanır. Yazılı nitqdə sadəcə, leksik, morfoloji, fonetik normalar deyil, elə punktuasiya normaları da kobud şəkildə pozulur. Əslində isə durğu işarələrindən istifadə olunmasının bir sıra qrammatik və fizioloji səbəbləri vardır. Cümlədaxili bölgünü müəyyənləşdirmək, həmcins üzvləri, əlavələri, vasitəsiz

nitqi, sitatı, yeni fikri, ara sözləri, sintaqmaları ayırd etmək üçün durğu işarələrindən istifadə olunur. Bu işarələr yazılı nitqin düzgün formalaşmasına və anlaşılmasına kömək edir. Durğu işarələrinin işlədilməsində üç prinsip əsas götürülür: 1) məna; 2) sintaktik quruluş ; 3) intonasiya. Fikrin çatdırılmasına birbaşa xidmət edən cümlənin quruluşu da, intonasiyası da müəyyən məqsədlə, mənanın ifadəsi ilə bağlıdır. Buna görə də durğu işarələrinin işlənməsində yuxarıda göstərdiyimiz üç prinsipdən ən mühüm sayılanı mənədir. Durğu işarələrinə düzgün əməl edilmədikdə məna dəyişə bilər, cümlənin təhlili düzgün aparılmaz, cümlənin quruluşu, məqsəd və intonasiyaya görə növü də dəyişə bilər. Çünki yerində qoyulmayan durğu işarəsi fikri çaşdırdığı və insanı eyni cümləni döənə-döənə oxumağa məcbur etdiyi kimi, fikri yanlış ifadə etməyə də apara bilər. Məsələn: “Bağışlamaq, olmaz asmaq!” “Bağışlamaq olmaz, asmaq!” Vergülün yaratdığı məna çaları bu iki cümlənin müqayisəsində aydın görünür.

İşlənmə yerinə, qaydasına, daşdıqları vəzifələrinə görə sadalanan durğu işarələrinin bir-birilə oxşar və fərqli cəhətləri vardır. Vergül işarəsi durğu işarələri arasında ən geniş istifadə olunan və ən lazımlı işarələrdən biridir. Vergül fransız sözü olub semantik mənası qol-budaq, hissə deməkdir. Vergül rəngarəng məqamlarda özünü göstərən və cümlə sərhəddi ilə bağlı olmayan durğu işarəsidir. İndi vergülün müxtəlif yerlərdə qrammatik normaya uyğun işlənməsi ilə bağlı qaydalara baxaq:

Grammatika kitablarında eyni suala cavab verən, eyni bir cümlə üzvü ilə bağlı olan bərabərhüquqlu üzvlər həmcins üzvlər adlandırılır. Bu həmcins sırada bağlayıcı işlənmir, sadalama intonasiyası ilə bağlanırlar. Belə həmcins üzvlər şifahi nitqdə intonasiya, yazılı nitqdə isə vergüllə ayrılır: *Buna baxmayaraq, Mil, Muğan, Şirvan, Qarabağ düzləri əsrlər boyu suya həsrət qalmışdı. Zəmilərdən qalxan nəmli torpaq qoxusu havaya bir təzəlik, mülayimlik gətirmişdi. Lovğalıq,özünə güvənmək, döşünə döymək, mənəm-mənəmlik çox pis xasiyyətdir.* Bu cümlələrdə həmcins üzvlər arasında vergül qoyulmuşdur. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəflərinin bağlanması da sadalama intonasiyasından istifadə olunur və bu zaman tərəflər bir-birindən vergüllə ayrılır: *Əziz düşündükcə üzündəki məhzunluq artır, alınının qırıqları çoxalır, qaşları düyünlənirdi. Gərək gəlir ilbəl artsın, təsərrüfat möhkəmlənsin, kənd hər gün yeni görkəm alsın.*

Bağlayıcı mürəkkəb cümlələrdə isə vergülün işlənilməsi ilə bağlı müxtəlif qaydalar var:

Birləşdirmə, qarşılaşdırma, iştirak, inkar, bölüşdürmə bağlayıcıları tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəflərini bir-birinə bağlayır. Və birləşdirmə bağlayıcısından başqa ( *Əsən külək onun qəlbinə doldu və bədəninə yeni qüvvət gəlirdi*) qalan bağlayıcıların iştirakı ilə qurulan tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında vergül qoyulur. Bağlayıcıların bir

qismində vergül bağlayıcıdan əvvəl qoyulur. *Amma, ancaq, lakin, gah, gah da, nə, nə də, həm, həm də, ya, ya da, hətta və s.* Məsələn: *Hadisənin nə yerdə olduğunu Kərəm başa düşmüşdü, lakin İlyas heç nə anlamırdı. Gah o mənə qulaq asdı, gah mən onu dinlədim. Əbil hər gün tar çalırdı, amma onun çalğısından fələk də baş aç a bilmirdi. Ya uşaqlar kəndə gələcək, ya da mən onları görməyə gedəcəm.*

Çünki bağlayıcısı işlənən mürəkkəb cümlələrdə də vergül bu bağlayıcıdan əvvəl qoyulur: *Hərdən Baba Keşiş qızı ilə bağlı hisslərdən qorxurdu, **çünki** adi bəndə olan Məryəmi də Allah qədər istəmək günah idi. İndi hamının kefi saz idi, **çünki** hamısının yuxusu dağılmış, zehni aşılımışdı.*

Da, də (əgər təkrar olunursa), hərçənd ki, madam ki, indi ki bağlayıcılarından sonra vergül qoyulur. Məsələn: *Mənli də, mənsiz də bu dünya vardı, Göy belə göy idi, qar belə qardı. (M.Araz)*

Ki tabelilik bağlayıcısı işlənən müxtəlif növlü tabeli mürəkkəb cümlələrdə mürəkkəb cümlənin tərəflərini birləşdirən ki bağlayıcısından sonra vergül qoyulur: *Yadınızda qalsın ki, bu dünyada azadlıqdan şirin heç nə yoxdur. Elələri var ki, bu peşəni sevmirlər. Artıq yeddi il idi ki, Səlim Bakıda yaşayırdı.*

Yəni bağlayıcısından əvvəl çox vaxt vergül, bəzən də nöqtəli vergül qoyulur: *Vağzal od içində idi, yəni alov, tüstü göyə dirənmişdi. Mənim yaşıl bir pencəyim vardı; yəni nə vaxtsa yaşıl olmuşdu. Əsgərlərin vəziyyəti yaxşı idi; yəni onlar özlərini qoruyub sağ qala bilərdilər.*

Xüsusiləşmiş tamamlıq və zərfliklərdən sonra vergül qoyulur. Yəni zərfliklər və tamamlıqlar çox vaxt *baxmayaraq, halda, kimi, əlaqədar olaraq, başqa, savayı, əvəzinə və s.* sözlərin köməyi ilə xüsusiləşərkən bu zaman həmin sözlərdən sonra vergül qoyulur: *Onun 60 yaşında anasından başqa, heç kəsi yox idi. Səlcuq şahzadələri dövlətin süqutuna baxmayaraq, Kirmanda, İraqda, Misirdə belə hökumət düzəltməyə başlayıblar. Namazın Zülmət dəstəsinə qoşulmaqdan savayı, ayrı yolu qalmırdı. Həsənin başına həmişəkindən əlavə, bir dəstə adam toplaşmışdı. Yay olduğu halda, hələ də hava sərin idi.*

Bu sözlər xüsusiləşmiş üzvlərin yaranmasında iştirak etmirsə, onda vergül qoyulmamalıdır. Məsələn: *Siz bunun hələ başqa oyunlarını görməmişsiniz. Mən sənəin əvəzinə də danışdım. Rəhim hərəkətsiz halda dayanmışdı. Göründüyü kimi, bu cümlələrdə intonasiya fasilə tələb etmir.*

Dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər bu və ya digər üzvə aid olur. Onun mənasını konkretləşdirir. *Xüsusən, xüsusilə, o cümlədən, hətta, habelə, ələlxüsus, illah da, özü də* sözlərinin köməyi ilə formalaşan dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvdən əvvəl vergül qoyulur: *Onun bütün əsərləri, xüsusilə sonuncu romanı dəfələrlə çap olunmuşdu. Hamının sifətini toz basmış, hətta bütün saçları, üzləri bomboz olmuşdu. Müəllim dərs vaxtı fərqlənənlərə, o cümlədən Hüseyinə kollokviumda yüksək qiymət yazdı.*



Feili bağlamalar əsas feilə aid olub, onun icra tərzini, zamanını, səbəbini, şərtini bildirərək xəbərin yanında işlənirsə, özündən sonra vergül tələb etmir. Vergül qoyulmalı olan vəziyyətləri nəzərdən keçirdək:

-*ınca*<sup>4</sup> şəkilçili feili bağlamalar qarşılaşdırma və müqayisə bildirdikdə onlardan sonra vergül qoyulmalıdır. Məsələn: *Sənin sözün yerə düşüncə, düşmənin boynu qırılsın. Sən gəlincə, işləri yoluna qoyduq.* -*ib*<sup>4</sup>, -*araq*<sup>2</sup> şəkilçili feili bağlamalar cümlənin üslubca həmcins xəbəri olduqda onlardan sonra vergül qoyulmalıdır. Məsələn: *Yuxudan erkən durmuş qız pəncərəni açıb, həyətdəki əlvan güllərə baxdı. O, on beş gündən sonra anası ilə Bakıya qayıdaraq, bu otaqda yaşamağa başladı.*

Qeyri-həmcins təyin və zərflərlərin arasında şifahi nitqdə fasilə olmadığı üçün yazılı nitqdə də vergül qoyulmur. Məsələn: *Uzaqdan keçən il tikilmiş üstü qırmızı kirəmitli ağ bina göründü. Yağışdan sonra qalxan nəmli torpaq qoxusu ətrafa yayılmışdı. Anam həyətdəki əlvan gülləri öz əlləri ilə əkməmişdi. Şəhərdəki gördüyümüz həmin tarixi qala "Qız qalasıdır".* Cümlədə eyni sözə aid olan təyinlər əşyanı müxtəlif cəhətdən izah etdikdə onunla eyni münasibətdə olmur və həmcins hesab edilmir. Bu təyinlərin sırası həmcins təyinlərə nisbətən daha sabit olub, əsasən, başqa-başqa nitq hissələri ilə ifadə olunur və bu ifadə vasitələrinin lüğəvi mənası və qrammatik təbiətinə əsasən düzülür. Ona görə də belə həmcins olmayan təyinlərin arasında vergül qoyulmur. Həmcins olmayan zərflərlərdə də bir qayda olaraq əvvəlki sonrakını izah edir. Məsələn: *Onlar kəndin lap aşağısında kiçik komada yaşayırdılar.*

Xitablar cümlənin əvvəlində, ortasında və axırında işləyə bilər. Cümlənin əvvəlində işlənən xitablardan sonra intonasiyadan asılı olaraq vergül və ya nida işarəsi, cümlənin ortasında işlənən xitabların hər iki tərəfində vergül qoyulur. Cümlənin sonunda işlənən xitabdan əvvəl vergül, sonra isə cümlənin tələbinə uyğun durğu işarəsi qoyulur. Məsələn:

*Heydərbaba, dağın, daşın sərəsi,*

*Kəklik oxur, dalısında fərəsi,*

*Quzuların ağı, bozu qərəsi,*

*Bir gedəydim dağ-dərələr uzununu,*

*Oxuyaydım: "Çoban, qaytar quzunu" (M.Şəhriyar).*

*Çatlayır, Xanbaci, qəmdən ürəyim,*

*Qavuşub lap acığımdan küürəyim (M.Ə.Sabir).*

Cümlədə ara sözlər işlənərkən yerinə, mövqeyinə görə vergül yazılır. Ümumən ara sözlərdə vergülün qoyulması xitablardakı kimidir. Məsələn:

*Bəlkə, bu yerlərə bir də gəlmədim,*

*Duman salamat qal, çən, salamat qal (M.Araz).*

*Deyilənə görə, qardaşı olmadığından anası mehrini daha çox ona salmışdı. Bütün dəvət olunanlar gələcək, görəsən?*

Ədatlardan sonra qrammatik normaya görə vergül qoyulmur. Lakin “bəli”, “xeyr”, “hə”, “yox” ədatlarından sonra intonasiyanın tələbinə görə vergül qoyulur. Məsələn:

*Bəli də, ayağı çarılıq kiçik bir ölkə,*

*Böyük Firdovsilər yaratdı, bəlkə! (S.Vurğun)*

Nidalardan sonra durğu işarələrinin qoyulması sırf intonasiya və mənə ilə bağlıdır. Cümlənin əvvəlində işlənən nidalarda intonasiyadan asılı olaraq vergül və ya nida işarəsi qoyula bilər. Əgər cümlədə nida hiss-həyəcanı daha qüvvətli ifadə edərsə, bu zaman nidalardan sonra nida işarəsi qoyulur:

*Ax!.. necə kef çəkməli əyyam idi,*

*Onda ki, övladi-vətən xam idi (M.Ə.Sabir).*

Adi intonasiya ilə deyilən cümlənin əvvəlində işlənən nidalardan sonra vergül qoyulur.

*Əfsus, qocaldım ağacım düşdü əlimdən,*

*Səd heyf cəvanlıq!*

*Ya rəb, yetərəm birdəmi dünyada muradə*

*Heyhat və heyhat!*

Cümlənin ortasında işlənən nidaların hər iki tərəfində vergül qoyulur. Cümlənin sonunda işlənən nidalardan əvvəl vergül, sonra isə cümləyə məxsus durğu işarəsi qoyulur:

*Qorxdum, ay aman, yarıldı bağrım. (M.Ə.Sabir)*

*Düşdü bütün qəzetlər qiymətdən, ay can, ay can! (M.Ə.Sabir)*

Çağırış bildirən nidalardan sonra vergül qoyulmamalıdır. Bəzi hallarda çağırış nidası təklildə, isimsiz olaraq işlənir. Bu zaman hər hansı şəxsə müraciət edilir. Belə hallarda nidalardan sonra vergül qoyulur. Məsələn: Ehey, köməyə gəlin! Ey, səninləyəm.

İsim, sifət, say və başqa əsas nitq hissələrinin yerində işlənən sözlərə əvəzlilik deyilir. Mübtədə yerində işlədilən o, bu əvəzliliklərindən sonra feil və köməkçi nitq hissələrindən başqa, qalan nitq hissələri ilə ifadə olunan cümlə üzvü gəldikdə vergül qoyulur. O, bu əvəzliliklərindən sonra modal sözlər gələrsə, hər iki tərəfdən vergül qoyulduğu üçün həmin əvəzliliklərdən sonra vergül qoyulmuş olur: *O, təəssüf ki, mənə yox, deyilənlərə inandı. Bu, mənim qonşumdur. O, çox danışır. Bu, bacımın işlədiyi universitetdir.* O, bu əvəzlilikləri cümlədə təyin vəzifəsində işlənərsə, heç vaxt vergül qoyulmaz: *O adam bizi tanıdığı üçün ordan tez uzaqlaşdı. Bu həyata insan bir dəfə gəlir.* O, bu əvəzlilikləri mübtədə vəzifəsində işlənərkən özündən sonra feil və köməkçi nitq hissələri (feili sifət və modal sözlərdən başqa) gələrsə, vergül qoyulmaz. Məsələn: *O getdi. O nə yaxşı danışdı? Bu həm də ordu sıralarında vətənə xidmət edir.*

Yəni sözü həm bağlayıcı, həm də ədat kimi işlənir. Bağlayıcı kimi cümlədə özündən əvvəl vergül qoyulur. Ədatdırsa, heç bir durğu işarəsi

qoyulmur: *Redaksiya fəaliyyətində idi, yəni qəzet vaxtında çıxırdı. (bağlayıcı) Bu hadisə yəni sənin heç vecinə deyil? Yəni bu o qızıdır? (ədat) Həmçinin ki* cümlədə həm bağlayıcı, həm də ədat kimi işlənir. Bağlayıcıdırsa, vergül qoyulur, ədatdırsa, qoyulmur. Məsələn: *Mən ki damdan, bacadan baxmaz idim, Su kimi hər tərəfə axmaz idim. (M.Ə.Sabir) (ədat) İki gündür ki, dilinə tikə də dəyməmişdi. Atam mənə dəfələrlə demişdi ki, böyüklərin sözünü kəsməyim.*

Durğu işarələrindən biri də tiredir. Əlavələr aid olduğu cümlə üzvündən tire ilə ayrılır. Məsələn: *Külək çöllərdən qalxan tüstü və dumanı cənuba – Səlyan və Lənkəran tərəfə qovub aparırdı. Bunları – füqərə balalarını ata kimi böyüdəcəyik.*

Əlavə cümlənin hər iki tərəfində vergül qoyulur: *Bir gün – o günü mən həsrətlə gözləmişdim – arzularım çin oldu.*

Dialogda iki və daha artıq şəxsin danışdığı (replika) verildikdə də cümlənin əvvəlinə tire qoyulur. Vasitəsiz nitq işlənən cümlədə vasitəsiz nitqdən əvvəl vergül qoyula bilər. Vasitəsiz nitq işlənən cümlədə müəllifin sözü vasitəsiz nitqdən sonra işləndikdə ondan əvvəl tire qoyulur: *“Sadə cümlənin təhlil qaydası necədir?” – deyə müəllim mənə sual verdi.*

Müəllif sözlərinin arasında işlənəndə tirenin qoyulması: *Çoban ona: “Buyur, qardaş, süfrə üstünə çıxmısan, bir loğma çörək kəs mənimlə”, - deyir.*

Vasitəsiz nitq müəllifin sözlərindən əvvəl və sonra gəldikdə hər iki tərəfdə tire işarəsi qoyulur: *“Vağzala sür, - dedi, - orada bilərsən”.*

Müəllifin sözləri ilə vasitəsiz nitq ardıcıl işləndikdə də tire eyni qayda ilə qoyulur: Paltarını geyinib: *“Mən gec gələcəyəm”, - dedi, - “gəlsəm də, sabah gələcəyəm”, - Ələm əlini yellədi.*

Defislə tireni qarışdırmaq olmaz. Defis mürəkkəb sözlərin tərkib hissələrində, sözlərin hecalara bölünməsi və sətirdən-sətrə keçirilməsində istifadə olunur. Defis durğu işarəsi deyil.

İki nöqtənin işlənmə məqamları bunlardır: Tabesiz mürəkkəb cümlənin mənə əlaqələrindən biri olan aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrindən biri ümumilik bildirir, digəri isə onu aydınlaşdırır, konkretləşdirir: *Elin adəti vardı: gəlin gələndə ayağının altında qurban kəsərdilər. Ələm qoruqdakı hüندیər ərik ağacına nəzər saldı: budaqların çoxu pucurlamışdı, tumurcuqların burnu ağarırdı.*

Cümlənin həmcins üzvlərindən əvvəl ümumiləşdirici söz işləndikdə ondan qabaq iki nöqtə qoyulur: *Azərbaycanın hər yerində: Şəkiddə, Gəncədə, Naxçıvanda onu sevirilər.*

Mürəkkəb cümləni əmələ gətirən sadə cümlələrdə həmcins üzvlər olduqda mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında nöqtəli vergül qoyulur: *Uzun qış axşamı idi; külək əsir, şaxta qılınc kimi kəsirdi.*

Bəzən tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında mənə əlaqəsi zəif olur, beləliklə, fasilə artır, nöqtəli vergül qoymaq lazım gəlir. Məsələn: *Göydə bir bulud parçası belə yox idi; şərq tərəf kəsilmiş qarpız kimi qızarırdı. Abbas baxdı ki, sevgilisi Pəri xanım da adamların içərisindədir; gözlərinin yaşını axıdır.*

Qrammatikadan misal gətirilən cümlələr arasında da nöqtəli vergül qoyulur.

Çoxnöqtə - bir-birinin yanına düzülmüş nöqtələrə deyilir. Burada ən az üç nöqtə olur. Bu durğu işarəsi bir neçə halda qoyulur. Əgər cümlənin sonunda qoyulubsa, fikrin bitmədiyini, davam etdirilə biləcəyini bildirir. Fikrin kəsilməsi bir neçə səbəbdən ola bilər: ya onu davam etdirməyi müəllif lazım bilmir, ya da gizli saxlamaq məqsədilə demir, ya da elə sözlər olur ki, onun deyilməsi cəmiyyət üçün məqbul deyildir. Dialoqlarda müsahibin suala cavab verməməsi də çoxnöqtə ilə ifadə olunur. Sitatlar gətirilərkən, bəzən ya başdan, ya ortadan, ya da axırdan müəyyən parçalar bilərəkdən buraxılmış olur. Həmin buraxılan parçaların da yerinə çoxnöqtə qoyulur.

Yazıda işlənən durğu işarələrindən biri də mötərizədir. İşlənmə məqamları belədir: Əsasən əlavə cümlələri fərqləndirmək üçün onlar mötərizədə verilir: *Dostumun üzündəki çapıq (uşaq vaxtı yıxılanda olmuşdu) onun sifətinə xüsusi yaraşır verirdi.*

Dialoqlarda verilən remarkalar (iştirak edənlərin hərəkətlərini bildirmək üçün sözlər) də mötərizəyə alınır. Əgər bir müəllifə istinad etmək üçün ondan sitat gətirilirsə, onun mənbəyi sitatın yanında mötərizədə göstərilir. Tarixi şəxslər və hadisələrdən danışılan zaman onların illəri mötərizədə verilir. Bədii əsərdən danışanda onun yazıldığı tarix mötərizədə göstərilir. Yazılı nitqdə dırnağın da rolu böyükdür. Vəsitəsiz nitq dırnaq arasında verilir: *M.Qorki demişdir: “Gələcək uşaqlara məxsusdur”* Sitatlar da dırnaq arasında verilir: *Peyğəmbərimiz buyurmuşdur: Beşikdən qəbrədək elm öyrənin*”. Biz burada durğu işarələrinin yazılı nitqdə işlənmə yerləri barədə yalnız ən zəruri məqamlardan bəhs etməklə kifayətləndik.

## Ədəbiyyat

1. Z.İ.Budaqova. Azərbaycan dilində durğu işarələri. Bakı. “Elm” nəşriyyatı, 1977.
2. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1967, 375
3. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, Bakı, 2004, 728 s.
4. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, Bakı. 2013, 840 s.

**М.Ханымана**

**Случаи использования знаков препинания в письменной речи  
Резюме**

Одним из важных средств формирования письменной речи являются знаки препинания. Велика их роль как в выявлении точности и эмоциональности воздействия мысли, так и в ясном, выразительном ее произношении. Знаки препинания делят речь на значимые части. Знаки между словами или группами слов в письменной речи именуется знаками препинания, а правила расстановки знаков препинания называются пунктуацией. Наиболее важное место среди знаков препинания принадлежит запятой, которая является одним широкоупотребительных и необходимых средств. В статье говорится о нормативных правилах использования запятой в письменной речи; во всех случаях приводятся примеры. Кроме того, указываются правила употребления двоеточия, точки с запятой, многоточия, скобок и других знаков препинания. Здесь мы ограничились только самыми распространенными случаями использования знаков препинания в письменной речи.

**F. Manafly**

**A punctuation marks' use cases in written speech  
Summary**

Punctuation marks are one of the important means of formation of written speech. They have a great role as in revealing of accuracy and an emotionality of influence of thought, and its clear and expressive pronunciation. A punctuation mark divides speech into significant parts. Signs between words or groups of words in written speech are called as punctuation marks, and rules of arrangement of punctuation marks are called as punctuation. The most important place among punctuation marks belongs to a comma, which is one of wide-use and necessary means. The article deals with the standard rules of the use of a comma in written speech; in all cases have been given examples. Besides, there a colon, a semicolon, dots, brackets and other punctuation marks using rules are specified. Here we were limited only to the most widespread cases of the use of punctuation marks in written speech.

**Rəyçi: Nizami Cəfərov  
Akademik**

САМАЯ КЕРИМОВА

доктор философии по филологическим наукам  
Бакинский славянский университет  
Samaya@mail.ru

## КОММУНИКАТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЙ ГАЗЕТНО-ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОЙ РЕЧИ

**Ключевые слова:** прагматика, коммуникативные качества речи, культура речи, коммуникация, окказионализмы.

**Açar sözlər:** pragmatika, nitqin kommunikativ xüsusiyyətləri, nitq mədəniyyəti, kommunikasiya, okkazonalizmlər.

**Keywords:** pragmatics, communicative qualities of speech, speech culture, communication, occasionalisms.

Основная идея прагматики и коммуникации заключается в том, что язык может быть понят и объяснен только в широком контексте его использования, т.е. через функционирование. Понятие функциональности является базовым в прагматическом подходе к языку как в зарубежном, так и отечественном языкознании. Именно функциональный аспект подчеркивает в своих определениях прагматики Н.Д. Арутюнова (2, с.14). Прагматика изучает все те условия, при которых человек использует языковые знаки. При этом под условиями использования понимаются условия адекватного выбора и употребления языковых единиц с целью достижения конечной цели коммуникации – воздействия на коммуникантов (адресатов) в процессе их речевой деятельности и создания правильной нормативной речи. Таким образом, коммуникативно-прагматический аспект использования языковых единиц тесно связан с соблюдением коммуникативных норм речи. Коммуникативные нормы – это выбор и употребление языковых средств, обеспечивающих: 1) полное соответствие коммуникативным целям и задачам; 2) точность, понятность и чистоту речи.

К общепринятым коммуникативным качествам правильной нормированной речи традиционно относят ясность изложения, логичность, простоту и понятность, а также необходимую по условиям коммуникации экспрессивность. Вместе с тем в современной письменной речи, особенно в газетной публицистике, наблюдаются случаи отклонения от коммуникативных норм и нередко их нарушения. Для анализа мы обратились к материалам газеты «Московский комсомолец», являющейся общественно-политическим изданием. В газете представлены многооб-

разные рубрики (Глас народа. Капитал. Таможня и др.), которые дают возможность широкого освещения данной темы.

1. Принцип уместности. Уместность предполагает употребление тех или иных лексических единиц в соответствии с заданными параметрами (стилем, жанром, ситуацией, содержанием и др.). В публикациях «Московского комсомольца» наблюдается необоснованное с точки зрения жанровых особенностей использование разговорной лексики, создающей иную стилистическую тональность текста. Например, включение в официально-деловой текст разговорных слов и выражений снижает общий положительный эффект от представленной информации, создавая иронический подтекст: «На форуме «Россия зовет!» в этом году царили *тишь, гладь да божья благодать*, сошедшая на их участников в виде оптимистических заявлений правительственных чиновников» (МК, 25 окт. 2017). Ирония поддерживается также выдвиганием на первый план словосочетания *оптимистические заявления*, которые воспринимаются как чересчур радужные, не отражающие реальную действительность, а также включением в контекст слова *чиновники* (вместо ожидаемого: ответственные работники, члены правительства). Ср. также: «Главы Минфина и Минэкономразвития *хором восхищались* темпами восстановления российской экономики и уверяли, что год назад даже представить себе не могли, что все так *обернется*» (Там же). Выражение *хором восхищались* можно семантизировать следующим образом: «все вместе, преувеличенно, явно», что придает выражению негативный оттенок. Единица *обернуться* носит разговорный характер: *обернуться*, перен. Принять иное течение, изменить свое направление (о ходе какого-н. дела, обстоятельствах; разг.). Отбор речевых средств в данном случае является логически не соответствующим образу того читателя, на которого направлен текст. Принцип уместности может быть нарушен при введении в ту или иную жанровую разновидность элементов выразительности, противоречащих жанрообразующим признакам. Так, неуместным является употребление в статье фразеологизма *девичья память* при описании научного эксперимента, а также разговорного слова *тупые*: «Недавний эксперимент на мышах показал, что норушки, рожденные в стерильных условиях (то есть лишенные естественной микрофлоры) оказались *тупыми* и агрессивными, а также отличались *девичьей памятью* » [т.е. ослабленной – К.С.] (МК, 17 янв. 2018). В этом же контексте для снятия повтора вместо слова *мышь* использована единица *норушки*, как экспрессивный синоним. Это приводит, на наш взгляд, к неоправданной экспрессивности всего контекста. В рассматриваемых случаях уместность как коммуникативное качество нормативной речи должно соотноситься с текстовой категорией образа

адресата, а именно: ориентацией на речевой опыт аудитории; на элементы, репрезентирующие картину мира адресата, и элементы, характеризующие его социальный статус. Рассматриваемые тексты рассчитаны на специалистов в определенной области знания и не нуждаются в дополнительных интенсификаторах.

2. Принцип точности. Точной считается речь, в которой слова строго соответствуют обозначенным предметам, явлениям действительности и замыслу говорящего (пишущего). Во многих случаях нарушение точности связано с неправильным использованием многозначных слов, некорректным выбором синонимов или паронимов. Так, в следующем контексте неточность употребления возникла из-за необоснованной синонимичной подмены одного слова другим: «То есть человек – это не совсем человек, а всего лишь *скопнице* живущих своей жизнью микроорганизмов» (МК, 17 янв. 2018). Чаще всего слово *скопнице* употребляется по отношению к большой толпе людей, при этом слово приобретает неодобрительную (пренебрежительную) окраску. Слово *скопление* – нейтрально, и может обозначать большое количество кого-чего-нибудь. В данном случае необходимо было использовать именно это слово. Точность в речи предполагает использование пословиц и поговорок, а также фразеологических единиц (при отсутствии определенной стилистической заданности) в их традиционном составе. В противном случае нарушение этих правил свидетельствует о недостаточной языковой компетенции пишущего. Например: «Бактерии способны менять поведение человека и даже внушать желания, заставляя нас *играть под их дудку*» (МК, 17 янв. 2018) (вместо: *плясать под дудку*). 3. Принцип понятности. Понятность является не только коммуникативным признаком правильной речи, но и характеристикой текста. В отечественном языкознании понятность – как характеристика текста – используется редко, что объяснимо расплывчатостью определения самого термина как свойства «текста содействовать пониманию» (4, с.80). Понятность текста – это качество хорошего текста, которое состоит в том, что мы можем его понять так, как это задумывал автор. Среди параметров текста, призванных определять его понятность, чаще называют три параметра: 1) количество слов в предложении, 2) «знакомость» слов и 3) абстрактность слов (соотношение абстрактных и конкретных слов в тексте). В зависимости от наличия в тексте знакомых слов можно говорить о различной степени его информативности (3, с. 23). Например, в следующем тексте использование незнакомого слова *снэп-страйк* дает только общее представление о его содержании: элемент общения в сети Интернет. Что представляет из себя *снэп-страйк*, автор в пределах текста не разъясняет: «Афина и ее друзья внимательно следят за тем, чтобы поддерживать уровень *снэп-*



страйков, которые показывают, сколько дней подряд они снэпчатили друг с другом» (МК, 11 янв. 2018). С точки зрения информативности этот контекст является непонятным, малоинформативным. Скорее всего, автор считает, что адресаты являются активными пользователями Интернета, в частности, относительно новой социальной сети *Snapchat* (5). При этом в текст вводится производный глагол: *снэпчатиться*, который образован по модели разговорного слова и носит разговорный или, скорее, жаргонный характер. 4. Принцип чистоты речи. Чистота речи – это отсутствие в ней внелитературных, а также повторяющихся и не несущих смысловых нагрузок слов. Лишние слова (слова-паразиты) свидетельствуют о небрежности говорящего или пишущего, указывают на нечеткость или неопределенность представлений автора о предмете речи. Они затемняют главную мысль. Чаще всего в качестве внелитературных единиц в текстах выступают разговорные и просторечные слова, а также жаргонные единицы. Их использование не связано со стилистическими целями или жанрообразующими свойствами текста, например: «Предполагается, что уже в скором времени с помощью микробиома научатся лечить более 50 разных *хворей*» (МК, 17 янв. 2018). Здесь в нейтральном тексте использована просторечная единица *хворь* (вместо: *болезнь*). Вместе с тем некоторые ученые считают, что чистота языка недостижима без возбуждения эмоций (2, с.44).

5. Принцип богатства и выразительности языковых средств. Богатство речи – это разнообразие используемых в них языковых средств, и на лексическом уровне текста это качество речи создается, прежде всего, на основе использования слов в переносном значении и метафор различной тематической и стилистической тональности. В современных условиях демократизации языка в газетной публицистике широко используется окказиональная лексика. Она выполняет следующие функции в газете: используется для придания речи экспрессивности и эмоциональности; помогает более точно выражать мысли (узуальных слов для этого может быть недостаточно); позволяет более кратко выражать мысли (новообразование может заменить словосочетание и даже предложение); может быть средством выражения авторского отношения к предмету речи, оценивания. Например: «И хотя он явно недоговаривал, в преддверии президентских выборов рост нефтяных цен, от которых напрямую зависят расходы бюджета, – это общая *«хотелка»*» (МК, 25 окт. 2017). В этом контексте слово *хотелка* образовано по модели разговорных слов с помощью суффиксов (–ел и –к) от глагола *хотеть*. Это слово более эмоционально по сравнению с узуальным эквивалентом *желание*. Окказиональное словообразование делает речь выразительной и позволяет не прибегать к широкоизвестным выражениям или

словам. Например, вместо выражения *жонглировать словами* в значении «хитрить» автор вводит в следующий контекст окказионализмы: «Конечно, можно лукаво *вертихвостовать* и *кульбитно* жонглировать: они, эти два полюса, де нерасторжимы и взаимосвязаны» (МК, 20 янв. 2018). Здесь: *вертихвостовать* от *вертихвостка*, разг., неодобр. Ветреная, легкомысленная и кокетливая женщина; *кульбитно* от *кульбит*. Переворот через голову с опорой на руки в акробатике. Сочетание этих окказионализмов дает обобщенное значение: *фокусничать*. Хитрить, лукавить. Эти окказионализмы обладают большей образностью и создают иронический подтекст. Отметим, что на иронии может строиться большой фрагмент текста. Так, следующий контекст пронизан ироническими аллюзиями, а именно: расчленением или упоминанием пословиц и поговорок, которые определяют содержание высказывания: «Конечно, с другой стороны, тут дело такое, семейное, то есть внутреннее. У них, у силовиков, *устав монастырский*: что можно, что нельзя, *без ста граммов не разберешься*, но *со своим не лезь!* Может, и слава Богу, что *не анархия* там, в этих ведомствах, – *мать порядка*, а *дисциплина*. Иначе сегодня лифт не уступили, завтра *поперек батьки в пекло полезли*, а через неделю, глядишь, и *подсидели* с концами! Конечно, безобразие...» (МК, 11 янв. 2018). Здесь обыгрывается реальная жизненная ситуация, когда нижестоящий по чину офицер, не уступивший генералам место в лифте, получил за это выговор. Экспрессивность и эмоциональность газетной публицистики обусловлена одной из ее ведущих функций – функцией воздействия. Публицистические тексты должны привлекать внимание читателей, поэтому журналисты стремятся использовать языковые средства, обладающие высокой экспрессивностью даже в тех жанрах, для которых экспрессивность является факультативным признаком.

### **Использованная литература**

1. Аннушкин В.И. Коммуникативные качества речи в русской филологической традиции. М.: Флинта: Наука, 2014. 88 с.
2. Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. Лингвистическая прагматика//Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16/ под ред. Е.В. Падучевой. М., 1985, с. 3-42
3. Гречихин А.А. Социология и психология чтения. М.: МГУП, 2007, 383 с.
4. Кисельников А.С. К проблеме характеристик текста: читабельность, понятность, сложность, трудность// Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2015. № 11(53): в 3-х ч. Ч. II. С. 79-84.
5. Snapchat (Снапчат) и как им пользоваться//[www.adne.info/snapchat/](http://www.adne.info/snapchat/).

**S.Ə.Kərimova**

**Müasir rus qəzet-publisistik nitqinin kommunikativ-praqmatik  
xüsusiyyətləri**  
Xülasə

Məqalədə müasir rus qəzet-publisistik nitqinin kommunikativ-praqmatik xüsusiyyətlərinin təhlili aparılır. Həmin nitqin əsas kommunikativ xüsusiyyətləri araşdırılır. Belə bir qənaətdə gəlinir ki, qəzet-publisistik mətnin müəllifi aksiologiya, etika və adresatın kommunikativ tələbatı nöqtəyi-nəzərindən kommunikativ xüsusiyyətləri istifadə edilir. Qəzet publisistikasının ekspressivliyi və emosionallığı onun aparıcı olan təsir funksiyası ilə şərtlənir. Publisistik janrlar oxucunun diqqətini çəkməlidir. Bu səbəbdən də jurnalistlər yüksək ekspressivliyə malik olan dil vasitələrini istifadə etməlidir. Dilin müasir demokratizasiya şəraitində okkazonal kelsika geniş istifadə edilir. O aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir: nitqə ekspressivlik və emosionallıq verir, fikri dəqiq, lakonik formallaşdırmağa kömək edir.

**S.A.Karimova**

**Communicative-pragmatic peculiarities of the modern russian  
newspaper-public speech**  
Summary

The article analyzes the study of communicative and pragmatic features of contemporary Russian newspaper and public speech. Its basic communicative qualities are considered. It is concluded that the author of the newspaper-publicistic text uses communicative qualities from the standpoint of axiology, ethics and communicative needs of the addressee. Expressiveness and emotionality of newspaper publicity is due to one of its leading functions - the function of influence. Publicistic texts should attract the attention of readers, therefore journalists seek to use language tools that are highly expressive even in those genres for which expressiveness is an optional feature. In modern conditions of the democratization of language in newspaper journalism, occasional lexicon is widely used. It performs the following functions in the newspaper: it is used to express expressiveness and emotionality; helps to express thoughts more accurately; allows more expressive thoughts; can be a means of expressing the author's attitude to the subject of speech, evaluation.

**Rəyçi:**

**Qalina Udax**

**Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**

SEVIL MAMMADOVA  
Azerbaijan State Pedagogical College attached to  
Azerbaijan State Pedagogical University  
memmedovasevil@mail.ru

## THE ACTUAL PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT OF ORAL SPEECH

**Açar sözlər:** şifahi nitq, dilin tədrisi, tədrisin yeni metodları, lüğət tərkibi, psixoloji problemlər

**Ключевые слова:** устная речь, обучение языка, новые методы обучения, словарный состав, психологические проблемы.

**Key words:** oral speech, language teaching, new methods of teaching, fund of vocabulary, physiological problems.

The oral expression of the human speech is called the oral speech. The problem of the oral speech is one of the most difficult issues in the teaching of English and is one of the most disputable issues in the methodology. The development of foreign language teaching, in particular, the development of oral speech, has a special importance for strengthening our country's peace relations with foreign countries.

In order to properly realize the new goals it is necessary to direct the direction of the language teaching methodology to the oral speech. It is advisable to apply the new methods of experimental work for these purposes.

One of the main problems in the proper development of the oral speech is to teach the correct pronunciation habits. In order to develop the oral speech in the English language it is necessary to define the information of the optimal language materials correctly. There are some disputable aspects to starting the development of the oral speech. So, a group of methodists advises to start with an oral entry course, but the other group recommend writing, reading and oral speech in parallel. Of course, the emergence of different ideas during the teaching of the same language prevents the correct solution.

The problem of the development of the oral language is a difficult psycho-physiological process of those people who study the foreign language. The changes in their brain-head of signal systems should be considered during the oral speech. During the oral speech the certain extra-linguistic conditions should be created so that learners can speak. The situation, the condition, the age and level of knowledge of the speaker can be included here.

It is uncontested that the oral speech is an important part of the second language learning and teaching. However, despite its importance, the oral speech has not been properly estimated for many years and the foreign language teachers, including the English tutors have taught the oral speeches with the help of the repetitions and memorizing the dialogues.

One can recommend the following methods to the learners of the foreign languages:

1. Fund of words.
2. Introducing the sound models.
3. Form the ideas in a meaningful and logical sequence.
4. Introduce the factors that make the fluent speech.

Now as many experts mention, the main aim of the studying foreign language is to acquire the ability to use the language as a means of communication. But one of the main terms is involvement in active participation in the implementation of different tasks. One of the types of activities is discussion. Students participating in the discussion are offered to express their thoughts freely. During that process they are directed to the usage of lexical units and grammatical structures.

Some suggestions for the effective teaching of the oral speech:

1. Collaboration, giving students maximum opportunity to speak the second language.
2. To reduce the teacher's speech time in the auditorium and increase the student's talk time.
3. Do not correct mistakes too often when students speak. Observing and taking notes, work on the mistakes.
4. The correction should not distract the student from his speech. To encourage students to speak more, the following questions must be asked: "What do you mean?" "How did you reach that conclusion?", etc.
5. Estimating the student's answer to show the positive signs. (1)

F.A. Seyidov writes about the development of the oral speech: "In order to master the oral speech, it is not enough to know only the words, the student should use the words he has learned and to make sentences in the sentence. As it is seen from the practice that, though many language learners have a great word vocabulary, but they can not speak freely in the foreign languages, they can't express their thoughts, it means they do not pronounce the words correctly and can not make sentences from the words. That is why, the knowledge gained in phonetic, vocabulary and grammar should be targeted at the first stage of such teaching, the knowledge should be directed into oral speech skills and habits in order to develop a strong sense of oral speech skills and habits. Each teacher can achieve it both in the lesson and during the extracurricular work" (2).

Of course, knowing words and rules is still less for oral talks. It is a difficult process to teach the expression style of these words and rules. In order to teach this process properly the teacher should look for methods and ways. It is necessary to pay attention to psychological issues in the proper development of the oral speech. Paying attention to the articulation in the development of the oral speech A.N. Sokolov writes: "It is impossible to speak the foreign language without creating the proper articulation of the sound in the same language. Not adopting this habit one can not understand the oral active speech, but also the read text" (3).

It is a fact that the pronunciation plays an important role in providing the certain information. By its nature, the sound and the speech are usually the first due to the genetics. The word becomes writing firstly on the base of the heard sound. That is why, the oral speech should begin with the hearing. The experiments have shown that passing from the reading to the oral speech creates obstacles in the teaching of language intensely. S.B.Ablam, who is engaged in intensive teaching of the oral speech for many years, considers the development of the oral speech as a first-class work in practical teaching. He writes: "If the teacher wants to develop the oral speech of the student intensively, he should prepare the special speech exercises, dialogues and performances for the students. Such exercises and dialogues can help to create an active speech. Many of modern language methodologists advise to teach foreign language materials intensively starting from the first stage of teaching.

The psychologists have proved that speech has two types: the inner speech, the external speech. The inner speech appears when the human thinks. But the expression of that thought is called an external speech. It is known that the speech can not be expressed without consciousness. Speech is the product of consciousness. One of the important problems of the English teacher is to train the student to the oral speech with the help of hearing. In order to carry out this work correctly, the teacher should read the interesting stories for the students and ask them the content of the stories orally. The contemporary methods should be preferred in the development of oral speech. The audio-lingual method is considered a modern method. Its main features are the followings:

1. Audio-lingual ability - to listen and understand the development of the speaking. That is why it is called "audio lingual method".
2. The translation is refused.
3. Teaching on the base of the grammatical examples (by model, pattern, structures).
4. The wide range of real-life communication situations.

5. Developing reading and writing on the basis of spoken language material, then teaching the language material specific to the writing speech. To get information (reading), to give information (writing).

If Audio-lingual training is given in a mechanical way, students may progress like well trained parrots-able to repeat whole perfectly when given a certain stimulus, but uncertain meaning of what they are saying and unable to use the materials in contexts other than those in which they earned them. Student must be trained from the first lesson to apply what they have memorized or practiced in drills in communication situations contrived within classroom group”.

The main feature of the word line of modern English language is that it is relatively stable compared than the Russian and Azerbaijani words. Although English words are listed in a sentence, the language learners mix it up. When the location of the words is incorrect in the sentence, it is difficult to understand the oral speech. Every teacher must teach from the first lessons the structure of the sentence. Simple sentences:

A simple sentence has only one clause:

*The children were laughing.*

*John wanted a new bicycle.*

*All the girls are learning English.*

Compound sentences:

A compound sentence has **two or more clauses**:

*(We stayed behind) and (finished the job)*

*(We stayed behind) and (finished the job), then (we went home)*

The clauses in a compound sentence are joined by **coordinating conjunctions**:

*John shouted **and** everybody waved.*

*We looked everywhere **but** we couldn't find him.*

*They are coming by car **so** they should be here soon.*

Telling about the role of the sentence structure in the oral speech in English O.Musayev writes: “As in every language the modern English has also a word order, and it means a syntactic structure of the language” (4).

As it is known, in linguistics the word order typology is the study of the order of the syntactic constituents of a language and how different languages can employ different orders. Correlations between orders found in different syntactic sub-domains are also of interest. The primary word orders that are of interest are the constituent order of a clause – the relative order of subject, object, and verb; the order of modifiers (adjectives, numerals, demonstratives, possessives, and adjuncts) in a noun phrase; and the order of adverbials.

Measuring fluency in monologue and dialogic performance seems to raise both theoretical and methodological issues. At a theoretical level, the findings of the current study raise the question of whether fluency represents the same construct in a monologue compared with a dialogue. In a monologue, where the sole responsibility of speech is on one speaker, fluency is predominantly characterized by the flow of speech, its speed and a lack of dysfluency measures. In a dialogue where speakers rely on one another to produce connected speech, however, fluency is more than speed, as the interlocutor's conversational skills and taking care of their needs gain significance. For this reason, the speakers' attention is not focused on flow and speed only, but it is distributed to other factors such as producing fewer repairs and more filled pauses to provide a smoother interaction with the interlocutor. This may often be demonstrated through turn-taking, overlap, negotiating meaning and other characteristics of interactive discourse. The findings of the study encourage researchers to take the important aspects of interactive speech into account not only in defining and conceptualizing fluency but in modeling speech production. At a methodological level, using the same measures may not be the most reliable and effective way of measuring fluency in both modes.

One of the most characteristic features of communicative language teaching is that it pays systematic attention to functional as well as structural aspects of language. This approach has incorporated the teaching of the four language skills besides grammar and vocabulary which according acknowledges the interdependence of language and communication. Thus it supersedes the previous methods in unifying these two concepts i.e. language and communication.

Many scholars (Methodists) prefer monological speech to the development of oral speech in learning foreign languages and note that if a student can not tell what he reads, it means he has not understood yet. According to M.Uest's thought, the speech was estimated as the final stage of the study. V.A. Sheglova and B.G.Skobin write in their text-book named "The role of telling in the development of oral speech: "Telling is a main mean in the development of the oral speech and establishment of the knowledge" (5).

Oral monologue is psychologically close to the writing speech. It is defined by the expression of this idea. A learner seeks an idea in his/her mind and can translate it into writing. Dialogue speech also has a positive effect on the development of verbal speech, so that whenever possible, the question is answered by hearing, responding and participating in dialogue.

The period of education is divided into four main "comprehension terms":



1. Presentation of language materials and passive understanding;
2. Recognition - comprehension and laconic response;
3. Repetition - imitation;
4. Reproduction - speaking freely by answering the teacher's questions.

The attention has been paid to the usage of visual aids in foreign language teaching recently. The well-known psychologist B.V.Belyayev has been engaged in psychology of foreign language teaching for many years. Preferring to the problem of use of visual methods in foreign language teaching the author writes: "Using the language that is interested in teaching foreign languages also requires the special skills. It is important to bring the use of visual methods when it is needed. To use of visual methods everywhere and always may have a negative effect on the lesson" (6).

The observations have shown that the effective use of visibility throughout the English language teaching gives a good result.

The following kinds of using of visibility are used in English classes:

a) Wall visual aids

b) Desktop visual aids

c) Display visual aids

a) Wall visuals are mainly the schedules and plot pictures;

b) Desktop visual aids are usually used on the tables with the help of the teacher.

c) Screen resolution - intensive training with the help of technical means of training. The extensive usage of technical means of teaching in teaching foreign languages has been set as a task.

As the development of science and technology has influenced to every sphere with the positive effects, it has done it to the teaching of foreign languages, too. Speaking about modernizing and intensifying the teaching, first of all, we need to talk about the modern tools. The foreign language methodologist Professor M.V Lyakhovidski writes: "The technical means of facilitating the work of the teacher, the students' learning decorate with its beauty and make the foreign language lessons very interesting. The lesson of the teacher who does not use those tools is a very dull and boring". (7)

It is difficult to imagine the difficult pronunciation skills of the English language without the language cabinet and language lab. One of the most advanced methods in English teaching is a computer. Computers are indispensable in the development of the oral speech. Using CDs we can make the lessons very interestingly. This method gives opportunity to intensify the speech activity, to speak fluently and nicely. Computer develops hearing and comprehension skills. One of the main technical tools in studying English is a computer, using it any English teacher can achieve successes in the field of oral speech.

With the advancement in technology, many interesting tools for teaching have also been developed. Every tutor must explore the use of technology in the classroom and find new ways of teaching English to the students. There are many interactive apps like English for everyone, Grammar Up, Sentence Builder etc., for students that help them learn and use English effectively.

### **Ədəbiyyat**

1. “Actual problems of teaching the foreign languages” Conference materials of international scientific-practical dedicated to the 90 jubilee of the national leader Haydar Aliyev. (Baku, 6-7 may 2013), p.65
2. F.A.Seyidov. Development ways of oral speech of the students, 1967, p.62
3. A.N. Sokolov. “Internal speech in the study of foreign languages. “Questions of Psychologists”, 1960, p.62
4. O.I.Musayev. The disseration work, 1960, p.16-17
5. Galskova N.D. Modern methodology of teaching foreign language. Moscow, 2003, 192 p.
6. B.V.Belyayev. The psychological essays about teaching the foreign language. Moscow, 1969
7. M.B.Lyakhovidskiy. Technical means in teaching foreign languages, Kiev, 1967

**С.Мамедова**

### **Актуальные проблемы в развитии устной речи**

#### **Резюме**

Статья посвящена обучению устной речи английского языка, различным способам развития навыков диалогической речи у студентов, составлению ситуации и вопросов с помощью аудио-лингвистических и визуальных методов. Одной из главных задач правильного развития устной речи является правильное изучение навыков произношения.

Для развития устной речи на английском языке, нужно правильно определить оптимальные материалы языка. Имеются некоторые спорные стороны для того, чтобы начать развитие устной речи. Во время устной речи необходимо создать определенную экстралингвистическую ситуацию, чтобы изучающий смог говорить. Сюда можно включить сложившиеся обстоятельства, ситуацию, возраст и уровень знаний оратора. В статье выдвигаются некоторые предложения по поводу эффективного преподавания устной речи.

**S.Memmedova**

**Şifahi nitqin inkişafında aktual problemlər**

**Xülasə**

Məqalə ingilis şifahi nitqinin tədrisinə, tələbələrdə dialoq şəklində olan nitq bacarıqlarının inkişafı yollarına, sualların audio-lingvistik və şifahi üsullarla tərtibinə həsr olunmuşdur. Şifahi nitqin düzgün inkişaf etdirilməsi işində əsas məsələlərdən biri düzgün tələffüz vərdişlərinin öyrədilməsidir. İngilis dilində şifahi nitqi inkişaf etdirmək üçün daxil olan informasiyaların optimal dil materialları düzgün müəyyən edilməlidir. Şifahi nitqin inkişafına başlamağın bəzi mübahisəli tərəfləri vardır.

Şifahi nitq zamanı müəyyən ekstralingvistik şərait yaranmalıdır ki, öyrənən danışa bilsin. Buraya yaranmış vəziyyət, situasiya, danışanın yaş və bilik səviyyəsini daxil etmək olar. Məqalədə şifahi nitqin səmərəli şəkildə tədrisinə dair bəzi təkliflər irəli sürülür.

**Rəyçi:**

**Şəfiqə Nəcəfova**

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

EMİLİYA QASIMOVA  
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru  
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti  
[qasimova-emiliya@hotmail.com](mailto:qasimova-emiliya@hotmail.com)

## İSMİ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN MƏNBƏLƏRİ

**Acar sözlər.** Dil, tarix mənbə, məna

**Ключевые слова:** Язык, история, разница.

**Key words.** Language, history, source, meaning

Məqalə ingilis dilinin amerikan variantında ismi frazeoloji birləşmələrin yaranma mənbəyindən söz açacağıq. Dilçilik ədəbiyyatının təhlili göstərir ki, son vaxtlar frazeologizmlərin ayrı-ayrı mikrosistemlər üzrə öyrənilməsi tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. Lakin ingilis dilinin amerikan variantında siyasi ismi frazeologizmlər hələ də dilçilərin diqqətindən kənarda qalmışdır. Halbuki məsələnin öyrənilməsi hal-hazırda xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu bir tərəfdən frazeologiyanın bir sistem şəklində öyrənilməsi, digər tərəfdən Amerika siyasi sisteminin dilin inkişafına təsiri məsələsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Siyasi frazeoloji birləşmə dedikdə, biz tam və ya qismən məcazi mənada işlənən siyasi anlayışlarla bağlı sabit söz birləşmələrini nəzərdə tuturuq.

İngilis dilinin amerikan variantında işləyən siyasi frazeologizmlərin etimoloji mənşəyinin öyrənilməsi göstərir ki, onlar bu baxımdan heç də eynicinsli deyildir:

1. Bir qrup frazeoloji birləşmələr öz mənbəyini amerikan variantından götürüb, Amerika gerçəkliyi ilə bağlıdır: electoral collage, dark house, smoke-filled room və s.

2. Britaniya ingilis dili əsasında yaranıb həm amerikan, həm də Britaniya variantlarında işlənən frazeologizmlər: rank and file, party whip və s.

3. Öz mənbəyini amerikan variantından götürüb, dilin hər iki variantında işlək olan frazeologizmlər: big stick, cold water, fireside chat.

Leksikoqrafik faktların öyrənilməsi göstərir ki, axırıncı qrupa daxil olan frazeologizmlər ingilis dili tərəfindən assimilyasiya edilmişdir ki, onların heç biri amerikanizm kimi özünü göstərmir. Hətta onlardan bir çoxu nəinki təkcə siyasi dildə, eyni zamanda ümumxalq dilində də sərbəst şəkildə işlənir. Məqalədə nəzərdən keçirilən frazeologizmlərə sinxronik aspektdə baxsaq da, yeri gəldikcə, diaxronik aspektdə də, müraciət etməli oluruq, çünki ismi frazeoloji birləşmələrin mənbəyini əksər hallarda müxtəlif tarixi fakt və hadisələrdə, siyasi kompaniyalarda axtarmaq lazım gəlir. Eyni zamanda

frazelogizmlərin struktur-semantik quruluşunun inkişafını tarixi faktlara müraciət etmədən öyrənmək ciddi problemlər yaradır.

Dilin əsl yaradıcısı xalq olduğu kimi, onun frazeoloji sisteminin yaradıcısı da odur. İnsanlar çox vaxt obrazlı ifadələrə, məcazi mənada işlənən birləşmələrə daha çox üstünlük verirlər. Yeni yaranan anlayışlar, ideya və fikirlərin insanlar tərəfindən obrazlı şəkildə ifadə edilməsinə daim güclü bir meyil vardır.

Topladığımız dil materiallarının təhlili göstərir ki, ismi siyasi frazeoloji birləşmələr əsasən aşağıdakı mənbələr əsasında yaranır:

1. Sərbəst söz birləşmələri əsasında. Sərbəst söz birləşmələrinin tam və ya qismən məcazi mənaya ugraması nəticəsində: favourite son-öz ştatı tərəfindən prezidentliyə irəli sürülmüş namizəd fat cat-siyasi kompaniyanı maliyyələşdirən siyasətçi cane crew-qadınların diskriminasiyası; slush fund-müxtəlif kompaniyaların uqurla aparılması üçün nüfuzlu şəxslərin bu işə cəlb olunması bred and butter –həyat əhəmiyyətli məsələ səsini bu və ya digər partiyaya verilməsi haqqında qərar qəbul olunması political plums-“yağlı tikə”- siyasi fəaliyyətindən əldə olunan gəlir.

2. İnsan fəaliyyətinin müxtəlif sahələri ilə bağlı olan mürəkkəb terminlər əsasında. Bəzən bu terminlər öz fəaliyyət sahəsini tərk edərək ictimai-siyasi dilə keçir məcazi mənada işlənir və get-gedə bu mikrosistemdə möhkəmlənib özünə vəsiqə qazanır. Hərbi terminlər əsasında rank and file –partiyanın sırayı üzvləri, war horse-seçki kompaniyasında iştirak edən təcrübəli siyasətçi. İdman terminləri əsasında: running mate –vitse prezidentliyə namizəd, front runner –hər hansı vəzifəyə namizəd; teatr terminləri əsasında: iron curtain-hər hansı bir ölkənin beynəlxalq aləmində iqtisadi və siyasi cəhətdən təklənməsi, advance man - gələcək seçki kompaniyasının müvəffəqiyyətlə aparılması üçün namizədin vəkili gələcək seçki məntəqəsinə getməsi.

3. Sərbəst söz birləşməsi şəklində qarşılığı olmayan potensial frazeologizmlər əsasında. Topladığımız dil materiallarının təhlili göstərir ki, bir qrup siyasi frazeoloji birləşmə potensial frazeologizmlər əsasında formalaşır. Onlar yarandığı gündən etibarən məcazi mənada işlənir və struktur-semantik sabitliyə malik olur. Onlar frazeologizm statusu qazanmaq üçün cəmi bir mərhələdən keçməlidir yəni dildə möhkəmlənməlidir.

Potensial frazeologizmlərin sərbəst söz birləşməsi şəklində qarşılığı olmur yəni onlar öz nominativ mənasında işlənmir: nuclear umbrella, kitchen cabinet. Bu Bu frazeologizmlər iki cür olur. Birinci qrup frazeoloji vahidlər insanın yaradıcı fantaziyası ilə bağlıdır onların əsasında real olmayan obrazlar fantastik situasiyalar durur. Belə frazeologizmlərin yaranması insan fantaziyasının obyektiv gerçəklikdə baş verənləri obrazlı şəkildə ifadə etmək istəyi ilə bağlıdır: cemetery vote, ghost vote, ghost writer və s.

İkinci qrup frazeologizmlərin yaranması zamanı əslində heç bir fantastik obraz yaranmır məntiqin qanunları pozulmur sadəcə olaraq bəzi detallar obrazlı komponentlər vasitəsilə konkretləşir. Belə hallarda diplomacy campaign kimi sözlər məcazi mənaya ugramır lakin frazeoloji birləşmənin yuvası kimi çıxış edir: shuttle diplomacy, gunboat diplomacy, whispering campaign və s.

4. İngilis dilinin amerikan variantında ismi frazeoloji birləşmələrin əmələ gəlməsində ən məhsuldar mənbələrdən biri müəllif ifadələridir. Siyasi frazeoloji birləşmələrin yaranmasında ayrı-ayrı yazıçı, şair, dövlət xadimi, jurnalist və siyasi içməlçilərin xüsusi rolunu qeyd etmək lazımdır. Məsələn, bir sıra frazeologizmlər ABŞ prezidentlərinin adı ilə bağlıdır: big stick-“böyük dəyənək siyasəti”, güc zoruna siyasət, lunatic fringe- “ekstremistlər” (Ruzvelt), New Deal- “Yeni kurs” (Ruzvelt). New Frontiers- “Yeni sərhədlər” (C.Kennedi), Silent Majority – “Xalqın böyük əksəriyyəti” (R.Nikson); publisist və siyasi xadimlərin adı ilə: gold war-“soyuq müharibə” (R.Suvoup), Middle America- “Xalq- vergi ödəyiciləri” (Ç.Kraft), little ladies in tennis shoes- “ekstremist qadınlar” (Kaliforniya ştatının prokuroru S.Mosk), corridors of power-“hakimiyyət koridorları” (yazıçı C.Snou), movers and shakers-ictimai fikrin liderləri (yazıçı Artur Şonesi) və s. Müəllif ifadələri sonralar müxtəlif kontekstlərə düşərək semantik, leksik, qrammatik, sintaktik, stilistik dəyişiklərə ugraya bilər.

Topladığımız frazeoloji birləşmələrin təhlili göstərir ki, bəzən müəllif ifadəsi ingilis dilinin Britaniya variantında yaransa da, həmin ifadə əsasında yaranan frazeoloji birləşmə dilin amerikan variantında işlənir. Təhlil etdiyimiz dil materialların arasında bu hala misal olaraq, “movers and shakers” misalını qeyd etmək olar.

5. ismi frazeoloji birləşmələrin başqa mənbəyi atalar sözləridir. Bu zaman atalar sözlərinin birinci və ya ikinci hissəsi zəifləyərək düşə bilər. Atalar sözləri əsasında əmələ gələn frazeologizmlər iki yolla yaranır:

a) Yeni yaranan frazeoloji vahid atalar sözlərindəki mənasında işlənir, lakin məcazi mənaya ugrayaraq, siyasi çalarlıq kəsb edir. Keçmiş atalar sözü olan “A straw man is worth a woman of gold” bazasında yaranmış straw man – “etibarsız, qeyri ciddi-adam” mənasında işlənir. Bu ifadə sonralar məcazi mənaya ugrayaraq siyasi mənə kəsb edir və “seçicilərin diqqətini əsl namizəddən yayındırmaq üçün irəli sürülən ikinci namizəd” mənasında işlənir. Yəni bu halda atalar sözləri bazasında yeni frazeoloji vahid yaranır və bu axırıncı məcazi mənaya ugrayaraq siyasi frazeoloji vahidin yaranmasına səbəb olur.

b) İkinci halda əvəllər atalar sözlərinin tərkibində işlənən söz başqa sözlərlə kombinasiya quraraq siyasi frazeoloji vahid kimi işlənir. Məsələn, straw vote/poll-“ictimai fikri öyrənmək üçün seçkiqabağı keçirilən qeyri-

rəsmi səsvermə “çox vaxt qəzet məqalələrinin başlığı kimi istifadə olunan “a straw shows which way the wind blows” atalar sözü əsasında yaranmışdır.

İngilis dilinin siyasi lügəti bir tərəfdən yeni frazeologizmlərin hesabına zənginləşirsə də, digər tərəfdən əvvəl mövcud olan sabit söz birləşmələrinin yeni mənada işlənməsi hesabına çoxalır. Bu halda həm qismən, həm də tam məcazi mənaya ugramaqla baş verə bilər. Məsələn, “dark horse” frazeologizminin siyasi dilə keçməsi onun ikiqat metaforizasiya uqraması ilə əlaqədardır. Birinci dəfə metaforik mənada işlənməklə, bu idman termini- “aqtarılmış şəxsiyyət” mənasını kəsb edir. İkinci dəfə metaforizasiyaya ugramaqla, bu ifadə siyasi mənə əxz edir (prezident seçkilərində az tanınmış namizəd).

Tam məcazi mənaya ugrayan frazeologizmlərə misal olaraq, “lame duck”, “stalking horse” və s. misal gətirmək olar.

İsmi siyasi frazeoloji birləşmələrin özünəməxsus təbiəti onun semantik xüsusiyyətlərinə də sirayət edir. Belə ki, bu növ frazeoloji vahidlərin işlənmə çərcivələrinin dar olması, onların yeni-yeni mənalar kəsb etməsinə mane olur. Bununla belə onlar məhdud şəkildə olsa da, yeni mənalar kəsb etmək qabiliyyətinə malikdir. Təhlil etdiyimiz 700 frazeoloji birləşmədən cəmi iyirmisində çoxmənalıq müşahidə edilir. Bu zaman frazeologizmlərin mənaları arasında iki növ əlaqə özünü göstərir: 1) asılılıq 2) müstəqillik. **Birinci hala misal olaraq, cemetery vote-1) adları seçki qutusunun saxta seçki bülletenləri ilə doldurulması seçkilərin saxtalaşdırılması. Frazeoloji vahid “invisible government”- 1) gizli hökumət (rəsmi hökumət arasındakı real güc); 2) mərkəzi istintaq idarəsi.**

**The New Deal is, above all, a popular revolt against unsuccessful invisible government by invested interest (H.Sperber Tr.Trittschuh. American Political Terms).**

**The invisible government is not a formal body. It is a loose, amorphous grouping of individuals and agencies draw from many parts of the visible government. It is not limited to the Central Intelligence Agency, although the CIA is at the heart. (D.Wise and Th B.Ross. The invisible Government).** Nəzərdən keçirdiyimiz misallarda frazeoloji birləşmələrin ikinci mənası bir qayda olaraq birinci mənanın metaforik və ya metonimik dəyişikliyə uqraması nəticəsində əmələ gəlmişdir.

İkinci halda frazeologizmlərin mənaları müstəqil olaraq yaranır və onlardan heç biri digəri üçün mənbə rolunu oynamır. **The first gun-1) seçki kompaniyasının başlanmasını 2) seçki kompaniyasının gedişi haqqında ilk məlumatlar. Practical politics -1) konkret siyasət 2) siyasi maxinasıya Silent Majority -1) səs hüququ olmayan əhali 2) amerikalılar.**

**“It must be said that The Silent Majority has to say one can appreciate the turn to violence in America... They say they are informed**

yet have never heard of, let alone read a book on the Vietnam war” (Harper Cule 1970)

“President Nixon began it in the election campaigns of 1968 and 1970 with the appeals to the “Silent Majority” and what he called “The Forgotten Americans” (R.Hargreaves. Superpower. A portrait of America in 70’s ch 6”.

İsmi frazeoloji birləşmələrin əmələgəlmə mənbələrinin araşdırılması onların özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir. Belə ki, bu frazeologizmlərin yaranmasında potensial frazeologizmlərin və ayrı-ayrı müəllif ifadələrinin xüsusi rolu vardır. Frazeologizmlərin məna inkişafına gəlincə, onların işlənmə dairəsi hər vasitə ilə semantika-sının genişlənməsinə mane olur.

### Ədəbiyyat

Həmidov İ.Q-Müasir dilçiliyin problemləri. Bakı 2005. s32-34

Hüseynov F.H. Frazeologiya lüğəti .Elm və təhsil .Bakı 2011 .s296.

Seyidəliyev N. Frazeologiya lüğəti .Çıraq .Bakı 2004

E.Qasimova

### About the main sources of the substantive phraseological units Summary

The article is devoted to the main sources of the substantive phraseological unit's formation. The investigation approves that there are some peculiarities in the formation of this type of phraseologisms. The potential phraseologisms and authors' expressions take an active part in the formation of the substantive phraseological units in modern English language. The article deals with phraseological combination, and their classification and formation. In Lexical system of the English Language there are the phraseological like this combinations that sound the same, but you can find a lot of meaning in one combination. Using phraseological combinations in the sentences or express in oral speech make it meaningful. The most widely accepted classification of these combinations analyzing their meaning in different situations. Finally, the term phrase is a history of learning word combinations. This article emphasizes different forms of word combinations and shows the linguistic opinion about phraseological word combinations. Thus we have underlined the difference between phraseological and lexical meaning of phraseological combinations.



**Э.Гасимова**

**Ресурсы фразеологических сочетаний  
Резюме**

Эта статья дает нам полную информацию о ресурсах в создание фразеологических сочетаний.

Изучение такого типа фразеологических сочетаний. Сочетание считая правильным.

Потенция фразеологических сочетаний и также автор статьи подчеркивает активную роль этих сочетаний в современном английском языке.

Фразеологические словосочетания часть речи, по звучанию и значению отличаются. Лексические единицы словарного состава языка оказываются тесно смежности не только на основании их ассоциативной связи по сходству или смежности к лексико-семантические варианты многозначного слова. Большинство слов языка не содержит признака, способного к противопоставлению однако, в переносном значении они могут обрести другое значение.

**Rəyçi: Elnarə Abbadova**  
**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**

NAILƏ GASIMOVA

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

[nailya.gasimova@gmail.com](mailto:nailya.gasimova@gmail.com)

## IDENTIFYING AND SELECTING AIMS

**Açar sözlər:** əsas məqsədlər, köməkçi məqsədlər, şəxsi məqsədlər, lüğətlər, tədris planları, yeni dil

**Key words:** main aim, subsidiary aims, personal aims, vocabulary, syllabus, new language

**Ключевые слова:** основные цели, вспомогательные цели, личные цели, лексика, учебная программа, новый язык

### Introduction

A lesson is a form of organization of training with a group of students of the same age, a permanent composition, a timetable and with a single training program. In this form all components of the educational process are presented: the purpose, content, means, methods, organization and management activities and all its didactic elements.

Planning for any lesson begins with awareness and a correct, clear definition of its ultimate goal - which the teacher wants to achieve; then establishing the means - which will help the teacher achieve the goal, and then determine the way - how the teacher will act so that the goal is achieved.

### Aims of lessons and why we should identify them

Aims concentrate on different things. For example, they can focus on a function or a grammatical structure, on the vocabulary of a certain topic or even on developing a language skill. Sometimes aims do not always focus on certain areas of language especially in the case of young students. For example, the aim of a lesson could be listening to a story for fun or encouraging more positive behaviour towards the foreign language.

To recognize and choose the most suitable aims, it is necessary for us to ask two questions of ourselves. They are:

- What do my students know already?
- What more do they need to know?

Finding the answers to the above questions will help us in ensuring that the aims are the correct ones for a certain group of students at a specific time.

### Main aim, subsidiary aims and personal aims.

The first steps when planning a lesson are identifying aims and selecting them. Once this is done and the teacher has decided on the aims of

the lesson, she can choose the most suitable activities for the lesson and put them in the order which is best for the students' learning.

She can also select the most appropriate teaching aids to carry out the lesson (teaching aids are the materials and things we use to support our teaching). Once the lesson is done, the teacher can look back to check whether the aims have been achieved or not and whether the lesson was successful or not. This aids the teacher in choosing the most suitable aims for the lessons that she will be teaching in the future as well.

Main aims (like the ones given in the table above) are used to describe the most crucial thing that we want to accomplish in a lesson or a series of lessons (sequence) e.g. sometimes, we might want students to gain full understanding of the new language and practice using it.

#### **Subsidiary aims**

A lesson may sometimes have a main aim and subsidiary aims. These convey the language or skills that the students must be able to use properly to achieve the main aim of the lesson. Having subsidiary and main aims in the lesson is a good method of ensuring that the lesson plan we have made concentrates on what we need to teach our students; what we want them to learn or what we want them to be able to do.

It helps us to see how the lesson should go, how it should develop from one part to the next, building up the student's skills or knowledge in the most appropriate order.

#### **Personal aims**

As teachers, we would also find it useful to think about our own personal aims. Personal aims convey what we would like to build up on or concentrate on in our own teaching. Here are some examples of personal aims:

- To encourage and get quieter students to answer questions and be more forward in class.
- To get the students to work with different partners.
- To write more legibly on the black/whiteboard.
- To remember to check and recheck instructions.
- To use the phonemic chart more (the phonemic chart is a poster with phonemic symbols on it)

It is very important not to confuse the following concepts:

- The syllabus (which is the course programme) and or otherwise the course book gives teachers a general guideline for planning their teaching. It is necessary to consider students' needs and the point they have reached in their learning when deciding on particular aims for a lesson.

- Personal aims can be identified and chosen in a similar way. This means by looking at previous lessons that teachers have taught and taking

into account the things that worked well and the things that they want to further improve.

- Teachers must not mix up aims and procedures. Aims show what the students will learn or what they will be learning to do with the language whereas procedures are what both teacher and student do at each stage of each lesson. An example of a procedure is listening to an audio recording and answering questions about it.

- Aims should be general but not TOO general. Aims that are more specific might be for example 'to introduce and practise the past simple for talking about ones' personal experiences or 'to give students further practice in predicting content, scanning for specific information and/or guessing meaning from context'.

- It is not a good thing to plan to do as much as possible in one lesson. The lesson plan and the amount of work the teacher plans to cover depends on the lesson of the lesson and the level of the student's learning.

- It is important for the students to know what exactly the lesson is going to be about, otherwise they may find it boring. Its helpful if the teacher announces her aims or writes them down on the board at the start of the lesson. It would be useful if she repeats them at the end of the lesson as well.

- All students like to know why they are doing certain things. Nobody likes to do something without knowing why they are doing it or what the purpose of their doing it is. To explain the aims of the lesson to younger students, the teacher should use very simple language and pay special attention to explaining the things they will do in the lesson and the language knowledge they will gain from it e.g. "Today we are going read a story and learn how to describe things in English".

**Some examples of lesson aims:**

- A. To practise listening closely for detail
- B. To practise writing for a communicative purpose
- C. To train students to learn in an autonomous way
- D. To give the students a chance to practise their oral fluency
- E. To revise and consolidate vocabulary
- F. To present and provide controlled practice of the present progressive
- G. To revise and practise modal auxiliary verbs
- H. To raise awareness of how to join sentences and paragraphs

**Some examples of personal aims of the lesson:**

- A. To make more use of the phonemic chart
- B. To get learners to work with different partners
- C. To get quitter learners to answer questions

**Some examples of subsidiary aims of the lesson:**

- A. Grammar: to revise modal auxiliary verbs.

B. Vocabulary: to consolidate lexis for travel, accommodation.

C. Speaking: to give controlled oral practice.

#### Literature

1. Muhammad Abdul Malik, Role of Teachers in Managing Teaching Learning Situation, 2011, Pakistan.
2. Harrison, M. and Whitehead, R, 2006. Thomson
3. MacCarter, S. and Whitby, N., 2007. Teaching Methods, MacMilan.
4. Jayne Moon, Macmillan Heinmann, Learning English, 2000
5. Storch N. Collaborating writing: Product, process, and students' reflections, 2005.
6. Write English Right, 2007.
7. Rajab H. Developing Speaking and Writing Skills of L1 Arabic EFL Learners, 2013.
8. Spack R. Guidelines: A cross-cultural writing text. 3-rd ed. Cambridge University Press, 2009.
9. Lee S. Teaching EFL. Writing. Journal of National Taipei Teaching College, 2003.

**Н.Касумова**

### **Определение и выбор целей**

#### **Резюме**

Данная статья написана для учителей вузов и школ. Правильная организация учебного процесса-это одна из главных сторон в обучении и образовании.

Урок – это форма организации обучения с группой учащихся одного возраста, постоянного состава, занятие по расписанию и с единой для всех программой обучения. В этой форме представлены все компоненты образовательного процесса: цель, содержание, средства и методы обучения.

Планирование любого урока начинается с осознания и правильного, чёткого определения его конечной цели - чего учитель хочет добиться; затем установления средства - что поможет учителю в достижении цели, а уж затем определения способа - как учитель будет действовать, чтобы цель урока была достигнута.

**Dərs məqsədlərinin müəyyən edilməsi və seçilməsi**  
**Xülasə**

Bu məqalə universitet və məktəb müəllimləri üçün yazılmışdır. Tədris prosesinin düzgün təşkili tədris və təhsilin əsas aspektlərindən biridir. Dərs eyni yaşda olan bir qrup tələbə, daimi tərkibi, cədvəli və bir təlim proqramı ilə təlim təşkil edən bir formadır. Bu formada təhsil prosesinin bütün komponentləri təqdim olunur: tədrisin məqsədi, məzmunu, vasitələri və metodları. Hər hansı bir dərs üçün planlaşdırma, müəllimin nail olmaq istədiyi əsas məqamın bir şüuru və doğru, dəqiq bir tərfi ilə başlayır; sonra müəllimin məqsədə nail olmasına kömək edəcək vasitələrin yaradılması və sonra müəllimin məqsədi necə əldə edəcəyini müəyyənləşdirir. Təlim işi elmlərin əsaslarına dair bilik və bacarıqların mənimsənilməsi, tələbələrin əqli keyfiyyətlərinin, psixikasının təkmilləşməsi, xarakterlərinin formalaşması prosesidir. Buna görə də metodik göstərişlərdə tələbələrin fəallığını inkişaf etdirmək ön plana çəkilir. Bu, elm və texnikanın yüksəlişi dövründə tələbələrin əqli, yaradıcı səviyyədə inkişaf etdirilməsi problemi ilə sıx bağlıdır. Təlim prosesində tələbələrin təfəkkürünün inkişafına xüsusi əhəmiyyət verilir. Biliklərin şüurlu mənimsənilməsi, onun təcrübəyə tətbiqi idrak prosesinin inkişafına təkan verir. Yəni tələbə semestrdən-semestrə keçdikcə onun təsəvvür, təxəyyül və təfəkkürü inkişaf edir. Qeyd edək ki, təfəkkür inkişafın ən yüksək pilləsidir, o, hissiyyat və təcrübə ilə bağlıdır. Fikir formalarına ənənəvi məntiqdə olduğu kimi, həm sxem halında, həm də hərəkətdə, inkişafda yanaşmaq olar. Bu, canlı nitqi əlvanlığı, rəngarəngliyi ilə tədqiq etməyə imkan verir. Hökm təfəkkürdə əşya və hadisələr arasında əlaqə yaradan fikirdir.

**Rəyçi: Rəna Şamiyeva**  
**filologiya elmləri namizədi, dosent**

İRADƏ CƏFƏROVA  
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti  
i.ceferova 15@gmail.com

## İNGİLİS DİLİNDƏ SOY ADLARININ VƏ LƏQƏBLƏRİN TƏSNİFİ

**Açar sözlər:** dil, tarix ,məna, inkişaf.

**Key words :** Language, history, meaning, development

**Ключевые слова:** Язык ,история, разница, развитие.

İngilis soy adlarının meydana gəlməsində ləqəblər əsas mənbələrdən biri olmuşdur. 12 əsrədək İngiltərədə soy adları hələ formalaşmamışdır.- Həmin əsrədək ləqəblər geniş şəkildə istifadə edilirdi.Lakin onlar ailə üzvlərinə aid edilmirdi.Norman işğalından sonra yəni 11-14 əsrlərdə İngilis antropomiyasında əsaslı dəyişiklər baş verdi.Fransız dilli normanların təsiri altında ingilis soy adları yaranmaga başladı.

Semantik əlamətinə görə ingilis ləqəbləri yer adları ilə (Richard de Cestersir ,Aelfweard aet Lanqadune),şəxs adları ilə (Richard le Fitz Joan . Robert Johns) ümumi isimlərlə (Alwine Vierd,Geoffrey Le Braun,Henry Le Wilde) və s bağlı olurdu.Başqa xalqlarda olduğu kimi ingilislərdə də soyadların böyük bir qismi ləqəblərdən törəmişdi.Ləqəblər mənaca rəngarəng olur.Onlar çox zaman aid olduğu şəxsin görkəmini ifadə edirdi.

Thomas Blac (qara), John Le Brade (enli), Geoffrey Bunch (donqar), Richard Fat (kök), William Short (qısa boylu) və s.

Bəzi ləqəblər şəxsin mənəvi keyfiyyətlərini bildirirdi.Henry Brad (öyünən).Hugh Bullour (yalançı).Robert Le Curteis (nəzakətli) və s.

Gələcək ingilis familiyalarının əsasını əsasən bu ləqəblər təşkil edirdi və məhz bu norman işğalı dövründə reallaşdı.Bu dövrdə ölkədə mülkiyyətin böyük oğula irsən keçməsi haqda qanun meydana çıxmışdı.Bu qanun nəsil adının yəni familiyanın meydana çıxması zərurətini daha da artırırdı.Tədricən feodal lordlarının yüksək rütbəli şəxslərin ləqəbləri familiyalara çevrilirdi.Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə familiyalar 12 əsrdə meydana çıxmağa başlamışdı.Bu proses 12-14 əsrlər arasında daha da qüvvətlənmiş və 15 əsrin əvvəlində artıq ölkənin hər yerində və bütün ictimai təbəqələr arasında familiyalar tamamilə formalaşmışdı.Soy adlarını ləqəblərdən ayıran cəhət o idi ki o bütöv ailəyə aid olub onun övladlarına aidıyyəti yox idi.

Etimoloji əlamətlərinə görə ləqəblər kimi ingilis soy adlarını aşağıdakı qruplara bölmək mümkündür.

1.Yer adlarının əmələ gələn soyadları:Ford ,Devereux, Everest ,Wesker.

2 .Şəxs adlarında düzələn familiyalar Adam, Adams ,Adamson, Mac, Neal, Brian Robbins , Robinson.

3.Ləqəblərdən əmələ gəlmiş familiyalar.Longman, Peacock, Young, Fat, Finch.

Prefiks yəni ön şəkilçiləri bir qayda olaraq patronimlər əmələ gətirir."ogul","nəsil "mənalı qayel mənşəli tas sözü Mac Alister, MacKay ,MacNab ,MacNeil və s: "ogul" "nəsil mənalı İrland mənşəli O və yaxud O formatlı :O'cleary ,O'Dowd,O'Fynn və s:val dilind'ki ap(p),ab,p(b), (ogul)formantı Apsimon ,Abadam,Badam ,Broderick,Penry,Price,Pritchard və s.Qədim fransız dilindəki "ogul"mənalı fiz (müasir ingilis dilindəki fitz) sözündən :Fitzgerald ,Fitzhugh,Fitzwalter və s.Qayel mənşəli Mac formantı ilə əmələ gəlmiş antroponim familiyalar fərqlənirlər.Aşağıdakı müxtəlif variantlara rast gəlinir.Macgregor ,MacGreqor,M'Greqor;Macdonlad ,McDonald və s.Lakin bu qrupdan heç birinə aid olmayan familiyalar da vardır.Məsələn Bailey, Bain, Beard, Cain, Clare, Dean ,Fell, Fennel, Kay və s.Antroponimlərdən əmələ gəlmiş familiyalar müxtəlif şəkilçilər qəbul edilərək pantronim bəzən də mantronimlər yəni şəxslərin ata və yaxud anasına aidiyyətini göstərən familiyalara çevrilmişdir.İngilis suffiks formantıolan SC və (e)s patronimlər əmələ gətirir.Atkinson Atkins Gibbs Hughes və s.Matronimlər İbson İbbs Magson Maggs və s.Son formantı şəxsin kimin oğlu olduğunu bildirir.(E)s formantı isə yiyəlik hal münasibətini ifadə edir.

Amerika familiyaları da ingilislərinki ilə bir sıra ümumi və fərqli cəhətlərə malikdir.Ümumi cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki amerikan ingiliscəsində də familiyaların bir hissəsinin ləqəblərdən əmələ gəlməsi diqqəti cəlb edir.Bu kimi familiyalar ixtisas və peşə bildirən ləqəblərdən yaranmışdır:Baker " çörəkçi" Miller"dəyirmançı" Frester"meşəçi" və s.

Lakin Amerikanın familiyaları mənşə etibarı ilə ingilis familiyalarından fərqlənir.Onların əksəriyyəti qədim skandinav, fransız ,alman, və başqa dillərə aiddir.Bu tipli familiyaların mənşəyini bir çox hallarda onların əmələ gəldiyi şəkilçilər vasitəsi ilə ayırd etmək mümkündür.sohn-Peterson(alman)-son ,-sen-Jansen (holland),Fitz-Fitzgerald(norman,fransız;),-nen Ahokainen (fin),ez,es-Gonzales(ispan),De -(Di)-De Vito,Di Maggio(italian )və s.Tələffüzü asanlaşdırmaq və xarici familiyaların düzgün yazılmış qaydalarını təmin etmək üçün onlar orfoqrafik dəyişikliyə məruz qalır.Burada aşağıdakı hallar özünü göstərir:

A)Xarici soyadlar müxtəlif üsullarla ixtisar olunur:O'Sullivan –Ssullivan(irl.)Kaunismaki-Maki(fin),Pappadakis-Pappas(yunan),Davies-Davis (vall)və s.

B)Xarici soyadların tələffüzü ingilisləşdirilir:slavyan:Oblack-Oblack;-italyan :Bello –Bellows;alman;Schneider-Snyder;irland :Kerri –Carr;frans;-fransız :Jarvi –Jervey və s.



C) Bir sıra xarici soyadları hərfi mənası ingilis dilinə tərcümə olunur: polyak Kuchasz "aşpaz" (-cook, alman König "kral" -king, irlandiya Brehony "hakim" -Judge, finlandiya Kivi "daş" -stone və s.

Haqqında bəhs etdiyimiz ingilis soy adlarının böyük bir qismi tarixən ləqəblərdən yaranmışdır. İlk ingilis ləqəblərini 9-11-ci əsrlərdə ingilis yazılı mənbələrində kəndlilərin vəzifəli şəxslərin din xadimlərinin və əhalinin digər təbəqələrinin daşdığını görmək olar. Qədim qanun toplularında məhkəmə arxivlərində monastrların qeydiyyat kitablarında və başqa sənədlərdə adlarla yanaşı ləqəblərdə qeyd edilmişdir. 9-15-ci əsrlərdə feodalizmin inkişaf etdiyi dövrdə müxtəlif sənətlərin inkişaf etməsi ilə əlaqədar olaraq cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini fərqləndirmək məqsədi ilə yaranan ləqəblərin çoxaldığını görmək mümkündür. Bu dövrdə ləqəblərin ictimai baxımdan fərqləndirici funksiyası xeyli genişlənir. Bəzi hallarda dəftərxana işlərinə baxan mirzələr özləri haqqında qeydiyyat apardıqları şəxsə aid xüsusi ləqəblər tapır və onların ingilis dilindən latın və fransız dillərinə tərcümə edirdilər. Lakin sonralar yaranmış soyadlardan fərqli olaraq ləqəblər irsi xarakter daşıyırdı və atadan uşağa keçmirdi. Semantik əlamətlərinə görə ingilis ləqəblərini aşağıdakı qruplara ayırmaq mümkündür.

1. Toponimdən yəni yer adından törəmiş ləqəblər. Bu ləqəblər ingilis, fransız qismən də alman, italyan və başqa xalqlara məxsus yer adlarından yaranmışdır. Qraflıqların villaların, kənd, şəhər, torpaq və meşə sahələrinin, tarlaların adları ləqəblərə çevrilmişdir. məs. Oswig aet Aethelington, Aelfward aet Langadune, Richard de Cestesir, Hugo de Montgomeri, Rogerus de Berchelai.

2. Antroponimlərdən yəni şəxs adlarından və onlardan törəmə sözlərdən yaranan ləqəblər. 9-14-cü əsrlərin sənədlərində qohumluq bildirən ingilis "son" "ogul" ilə yanaşı latın dilindəki eyni mənalı filius qədim fransız dilindəki fiz, fits də işlənmişdir. məs.: Aelfic Aelfwines son Godwine Aelwini filius, Alanus filius Jene, Richard le Fitz Joan, Robert Johns, Wautier Jonesone, Johnson, Henry Fitz William, Arnald Williamson və s.

3. Ümumi isimlərdən əmələ gəlmiş ləqəb –epitetlər. Bu adlar toponim və antroponim leksikasına aid deyildir. qaş keçə dəmirçi baron igid saqqal vəhşi və s. Aelfside mid Xham Berde, Alvine Bierd, Ailmar Bar, Robert de Bor, Lefuine Barun, Geoffrey Le Barun, John Baron, Uluricus Wilde, Henry Wylde və s. ləqəb –epitelər leksik mənalara görə aşağıdakı qruplara bölünür.

-şəxsin xarici görkəmini bildirən ləqəblər (böyük kök və s) Thomas Blacqara. John le Brade –enli. Jeoffrey Bunch –donqar. Adame Cheke-yanaq. Hugh Cress-zərif. Richard Fatt-kök və s.

-şəxsin mənəvi keyfiyyətlərini bildirən ləqəblər –Henry Brad-öyünən. Hu-ge Bullour-yalançı. Robert leCurteis-nəzakətli. Robert Le Meke –sakit və s

-şəxsin xarakterçə və başqa əlamətlərinə görə heyvan və quşlara oxşadığını bildirən ləqəblər. William Bulloe-Öküz. Robert Culf –buzov .Jeoffrey Popy-xaşxaş. Richard Wolf –canavar və s.

Ləqəb-epitetləri mənaca daha çox qruplara bölmək mümkündür. Qayelərdə ləqəblər klassik hind-avropa sisteminin dörd tərkibinə bölünmüşdür. Geneoloji ləqəblərdə daha çox üstünlük verilmişdir. Bu zaman əksər hallarda ata tərəfin nadir hallarda isə ana tərəfin şəcərəsinə üstünlük verilmişdir. Yaranma vəzasında duran sözün aidlik xüsusiyyətlərinə və semantikasına görə ingilis ləqəblərini əsasən aşağıdakı qruplara ayırmaq olur.

İngilis ləqəblərinin soyadlara çevrildiyi yəni onların nəsilən nəsilə keçdiyi tarixi dəqiqləşdirmək çətindir. Soy adlar əvvələn feodal cəmiyyətin nümayəndələri tərəfindən qəbul edilməyə başlamışdı. Norman işğalından sonra isə ölkədə mülkiyyətin böyük ogula irsən keçməsi haqqında qanun meydana çıxmışdı. Bu qanun nəsil adının yəni soyadın meydana çıxması zərurətini daha da artırırdı. Tədricən feodal lordlarının ağaların cəngavərlərin ləqəbləri nəsilən nəsilə ötürülən soyadlara çevrilirdi. Lakin bu proses şəhər və kəndlərin aşağı təbəqədən olan əhalisi sənətkarlar kəndlilər xirda tacirlər arasında daha gec başlamışdı. Cənubi və mərkəzi qraflıqlarda ləqəblər daha sürətlə nəsilən nəslə keçməyə başladı. Ölkənin şimalında Şotlandiyada isə bu proses çox ləng gedirdi. Uelsdə bu proses daha gec meydana çıxdı. Fransson və Rini kimi tədqiqatçıların fikrinə görə soyadlar 12 əsrin əvvəlində meydana çıxmaya başlamışdır. Bu proses 12-14 əsrlərdə daha da qüvvətlənmiş və 15 əsrin əvvəlində artıq ölkənin hər yerində bütün ictimai təbəqələri arasında soyadlar tamamilə formalaşmışdı. Böyük Britaniya ərazisində bu proses hətta sonrakı dövrlərdə də davam edirdi. Bu qərara gəlmək mümkündür ki tam formalaşmış ingilis soyadlarının meydana çıxdığı dövr 11-15 ci əsrləri əhatə edir. Şotlandiya və Uelsdə bu proses 17 əsrdək davam etmişdir. İngilis şəxs adları semantik xüsusiyyətlərinə görə geniş şəkildə təsnif olunur. İngilis soy adları əsasən yer adları şəxs adları və ləqəblər əsasında formalaşmışdır.

### **Ədəbiyyat**

1. Campbell R.-Proper Names ,Oxford,1968
2. Cottle B.-The Penguin Dictionary of Surnames. Baltimore,1967
3. Forssner T. Continental Germanic Personal Names in England ,Uppsala ,1916
4. Fransson G-Middle English Surnames of Occupation 1100-1350 .Lund 1935
5. Gardiner A.H-Theory of Proper Names .London ,1940
6. Harisson H.-Surnames of United Kingdom .Baltimore ,1969
7. Kolatch A.J.-The name dictionary –Modern English and Hebrew Names.

- 8.Lawson E.D-Men's First names ,Nicksnames ,Short Names .A semantic differencial analysis .Names,1973 vol.22  
9.Mac lysaght E-The Surnames of Ireland.Dublin ,1973  
10.Matthews C.M-English Surnames .London ,1948.

**I.Jafarova**

## **Classification of nicknames and surnames names in English language**

### **Summary**

Nicknames had been a magnificent cause for the English surnames to appear gradually during the centuries.Until XL century surnames were not popular among the civilians.But the nicknames had great value , though they didn't cover the whole family and weren't inherited by the generation.

After Norwegian surnames began to spread rapidly and it had its highest level during French occupation.This article underlined common situation of the ancient English Language and using nicknames and borrowing some nicknames, from neighbor countries also their comparison with the contemporary English.

Everything the learner says should be encouraged, even if it is fraught with errors Nicknames are natural and necessary part of the development of language, they can help the non-speakers to use speech naturally. In this case particular child is using in his or her attempts at constructing meaning in the second language.

Dialogue journals, by their nature, encourage of language in a natural developmental way.

Thus, learning foreign languages, you can get some opportunities to expand your outlook, to communicate with learners.

**И.ДЖафарзаде**

## **Классификация фамилии и кличек в английском языке**

### **Резюме**

Прозвища явились причиной для постепенное появления английских фамилий в течении веков. До 11 века фамилии не были популярны среди граждан, но прозвища имени огромную ценность, хотя не охватывали всю семью и не наследовались следующим поколением. Пос-

ле захвата Норвегией фамилии стали быстро распространяться и поднялись до своего пика во время захвата Францией.

Изучение иностранного языка в основном зависит от создаваемого условия. Это проявляется в результате обучения: во время чтения литературы на английском языке студенты часто встречаются nickname (прозвища), так как это дает дополнительную информацию о героях произведения. По прозвищам читатель определяет тип героя, манеры и речь.

В связи с этим надо уделять должное внимание на прозвище для дальнейшего объяснения в книге.

**Rəyçi:                    Emiliya Qasımova**  
**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**

AYNUR RZAYEVA  
Lənkəran Dövlət Universiteti  
[mrs.rzayeva@list.ru](mailto:mrs.rzayeva@list.ru)

## GERMAN QRUP DILLƏRİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI (İngilis və alman dilləri materialları əsasında)

**Açar sözlər:** Sözüün kökü, sözüün əsası, affiksasiya, mürəkkəb sözlər, ixtisarlar

**Key words :** Root of the word, stem of the word, affixation, compound words, clippings

**Ключевые слова:** корень слова, основа слова, аффиксация, составные слова, сокращение

German qrup dilləri dünya dilləri arasında özünəməxsus yerə sahibdir.- German dilləri arasında afrikaans, friz, idiş və s. dillər özlərinə beynəlxalq aləmdə nüfuza sahib ola bilməsə də, ingilis və alman dilləri geniş şəkildə istifadə olunmaqdadır. Baxmayaraq ki, IV əsr Bibliya tərcüməsində qot dili əsas idi, german dilləri daha çox maraq kəsb edirdi. Hər dildə olduğu kimi german dillərində də dil universaliləri mövcuddur. Məsələn qot dilindən başqa bütün german dillərində bitmiş zaman forması feili sifət vasitəsilə yaranır. Dilin tarixini tədqiq etməklə germanistika german dillərinin keçdiyi uzun tarixi yolu, dillərin ilk şifahi və yazılı abidəsindən tutmuş bugünkü səviyyəyə necə gəlib çatdığını göstərir. Tarixən mövcud linqvistik irsi araşdırmalardan da istifadə edərək aşağıdakı məqalədə german dillərində sözüün kökü və əsası, məhsuldar söz yaradıcılığı hesab olunan affiksasiya, mürəkkəb söz yaranması və ixtisarlar öz əksini tapmış və dilin lüğət fondunun zənginləşdirilməsində rolu barədə danışılır. German dillərindən olan ingilis və alman dillərində sözüün kökü və əsası dedikdə sözüün leksik məna ifadə edən ən kiçik hissəsi və stem-sözüün əsası adlanan hissə isə leksik şəkilçilərin də mövcud olduğu hissəyə kimi nəzərdə tutulur. Edvar Sepir doğru olaraq sintaktik və semantik nöqteyi nəzərdən çıxış edərək sözüün bölünməzlik prinsipini əsas götürmüşdür. Misal üçün, İngilis dilinə xarakterik olan “a” artıqlı sözüün əvvəlində duraraq onun sayılan və təkdə olan bir isim olduğunu bildirir, “a” şəkilçi olaraq işlədildikdə isə yeni söz yaradır, hətta İngilis dilində onlar Stative (Steytiv), vəziyyət bildirən söz kimi ayrıca bir nitq hissəsi adı altında qruplaşdırılır. Məsələn a head- baş / ahead-öncə, a side-tərəf/ aside-kənarda, a part-hissə/ apart-ayrıca və s. İkinci nümunələrdə isə morfem söz yaradıb və söz bölünməzdir, əks halda o mənasını itirir.[4]

Sözlərə təhlil edərək müəyyən hissələrə bölməklə və ya söz kökünə morfemlər əlavə etməklə sözün morfoloji quruluşuna, leksik və qrammatik mənasını ala bilərik.

Əsasən morfemlər özləri də kök (root) və şəkilçi (affixational morpheme) olaraq iki yerə bölünür. Sözün əsası isə onun leksik məna ifadə edən kök hissəsidir. Məsələn, *restless*, *restful*, *rest-day*, *rest-house*, *resting-place* etc. Burada *rest* sözü root yəni kök morfemdir.

Kök morfemlərdən sonra söz dəyişdirən (word-building morphemes) sadə affikslər gəlir.

İngilis dilində kök sözün başlanğıc formasından fərqləndirilir. Belə ki, başlanğıc forma və ya sözün əsası şəkilçi artırılan hissədir və o kökdən daha geniş əhəmiyyət kəsb edir. Sözün başlanğıc formasına sözün kökünə affiks birləşir. [3., 200]

German dillərində sözün başlanğıc formasının (stem) həm leksik, həm də qrammatik mənası olur. Onlar söz daxilində infleksiya olmaması ilə fərqlənilir. Sözün başlanğıc formasında sözün yalnız qrammatik mənasını dəyişən infleksiya baş verir. Misal üçün ingilis dilində, *-help*, *helped*, *helps* feilləri mənasını deyil yalnız zaman kateqoriyasını dəyişir. Alman dilində isə zamanların formalaşması bir qədər fərqlidir. Məlumdur ki, alman dilində feillər güclü və zəif feillər olaraq iki qrupa bölünürlər. Güclü və qarışıq feillərdə “stem” sözün əsası suppletiv yolla dəyişilir. Məsələn, *kommen*, *-kam*, *gekommen/ sprechen (spricht), sprach, gesprochen / können (kann), konnte, gekonnt*. Güclü feillərdən fərqli olaraq zəif feillər isə məsdər formasında az fərqlənir və müəyyən qaydalara tabe olur. Məsələn, *sagen* (demək) feili indiki sadə zaman formasında üçüncü şəxsin təkində *Er sagt* (O deyir), keçmiş sadə zaman formasında isə *Er sagte* (O dedi) kimi ifadə olunur. Belə ki, German dil qrupuna daxil olan ingilis və alman dillərində feillərin şəxslərə görə dəyişməsi tamamilə fərqlənir. İndiki sadə zamanda hər iki dili müqayisə etsək, görərik ki, ingilis dilində *to go* (getmək) feili üçüncü şəxsin təkindən başqa bütün şəxslərdə məsdərdə *to* hissəciyinin atılması ilə düzəlir və o halda *he/she goes* (o gedir) formasında işlədilir. Alman dilində isə feillər indiki zamanda aşağıdakı formada dəyişilir. *Ich gehe, du gehst, er/sie/es geht, wir gehen, ihr geht, sie/Sie gehen*. [2]

Sərbəst morfemlər yalnız kök morfemlərlə təzahür olunur və özü də iki yarımqrupa leksik (Lexical morphemes) və funksional (functional morphemes) morfemlərə bölünür. Leksik morfemlərə *house*, *car*, *dove* kimi sözləri aid etdiyimiz halda funksional morfemlərə *and*, *because*, *when* və *s* kimi köməkçi və ya funksional sözləri aid etmək olar. Asılı morfemlər isə müstəqil söz formalarıyla üst-üstə düşür. Onlar ayrıca mövcud olmur və söz formalarına qoşularaq dildə istifadə hüququ qazanırlar. Məsələn *re*, *-ist*, *-*

*ed*, *-s* və *s*. İngilis dilində asılı stemlər əsasən fransız mənşəli alınma sözlər üçün xarakterikdir.

Məsələn, *charity*, *courage*, *coward*, *nation* və s. Əgər biz bu sözlərdəki sufiksləri sözlərdən ayırısaq, “*char*”, “*cour*”, “*cou*”, “*nat*” hissəcikləri sərbəst söz kimi mənə ifadə etməyəcəkdir.

Məlumdur ki, sözlərin sadə və mürəkkəb olaraq bölgüsü tarixi dəyişim nəticəsində formalaşmışdır. Məsələn, *woman* < *wif* + *man* - *qadın insan* / *elbow* < *eln* + *boza-qolun büküyü* (*dirsək*) və s. Dilçilər bu kimi sözləri gizli stemlər və ya sözün başlanğıc forması adlandırmışdır. Düşünürəm ki, sözü seqmentlərə ayırmaq üçün biz morfoloji termin kimi sözün kökü və başlanğıc formasını ayırd etməliyik. Stem və ya sözün əsası sözdüzəldici şəkilçilərlə birlikdə olan hissəsidir ki, onu dilimizdə sözün başlanğıc forması adlandırırıq. Belə ki, kök söz qrupları ilə birlikdə sözün ümumi elementidir. Məsələn, baza (base)- reactions, sözün əsası (stem) reaction(-s), (-re) act (-ion) (-s). Sözün başlanğıc forması bir kökdən, bir mürəkkəb əsas (başlanğıc forma) əmələ gətirən iki kökdən, bir kök və sözdüzəldici şəkilçilərdən ibarət olan düzəltmə əsasında ibarət ola bilər. Bu haqda tanınmış alim Əzizə Hacıyeva yazır, "baza və ya sözün əsası bir sözün lüğəvi mənasını təşkil edir, kök ya da baza digər morfemlərin əlavə oluna biləcəyi bir morfemdir. [4]

Söz bir və ya bir neçə morfemdən ibarət olan mənə və forma birləşdirən dilin əsas ünsürüdür. (2)

"Kök (root) və sözün başlanğıc (stem) formaları bəzən bir biri ilə qarşılıqlı şəkildə istifadə olunur, lakin onlar arasında fərq vardır. Sözün kökü əsas mənə ifadə edən və kiçik morfemlərə bölünə bilməyən hissəsidir. Kök tam mənə ifadə edə bilmədiyi hallarda ona əlavə morfem artırılır. Məsələn, *Struct* formasında verilmiş söz diskursda ön və ya son şəkilçi olmadan işləyə bilməz və ona morfemlər əlavə etməklə construct, structural, destruction və s. sözlər formalaşdırılır. Başlanğıc forma yalnız kökdən də ibarət ola bilər. Lakin o təhlil olunarkən kök+sözdüzəldici şəkilçi olaraq hesablanır.

Söz yaradıcılığı dedikdə müəyyən dil mənbələri əsasında yeni sözlərin formalaşması başa düşülür. Kök kimi sözün əsası da tam başadüşülən olmaya bilər. Məsələn, İngilis dilində *reduce* və *deduce* söz əsaslarıdır və onlar digər qaydalı feillər kimi keçmiş zamanda o zaman formasının tələb etdiyi –*ed* suffiksi vasitəsilə yaradılır. Baxmayaraq ki, onlar kök deyil, çünki bu feillər təhlil olunarkən – *duce* üstəgəl leksik prefikslər olan *re* və *de* əlavəsi ilə əmələ gəlir.

Artıq çoxuna məlumdur ki, söz yaradıcılığı dilin lüğət fondunu genişləndirir və zənginləşdirir. Dörd tip ( kök sözlər, düzəltmə, mürəkkəb sözlər və qısaltmalar) müasir İngilis dilinin əsas struktur tiplərini təmsil edir. Struktur baxımından morfem adlanan daha kiçik vahidlərdən ibarətdir. Morfemlər sərbəst formada deyil söz yaradıcısı kimi mövcuddur və

özləri xüsusi mənaya malikdir. Bütün morfemlər iki böyük qrupa ayrılır: kök və Şəkilçi (affikslər). Sözlərin quruluşunda sözün əvvəlində gələn ön şəkilçilər məsələn *re-read*, *mis-understand*, *pre-school* və söz kökündən sonragələn suffikslər *teacher*, *division*, *communication* və s. İngilis dilində düzəltmə söz daha çoxdur. Tərkibində yalnız bir kökü morfemi olan sözlər *kök morfem* adlanır. Bu tipli sözlər original və ya daha öncə İngilis dilinə keçmiş sözlər üçün səciyyəvidir. Söz düzəltmənin bu prosesi yeni söz yaradarkən kök morfemə şəkilçi və şəkilçilər əlavə olunur. [5.120]

Müasir İngilis dilində şəkilçinin əsas funksiyası bir nitq hissəsindən digərini yaratmaqdır. Məsələn «to educate» feildir «an educatee» isə isimdir. Şəkilçilər də müxtəlif funksiyalara görə təsnif oluna bilər: Nitq hissəsi formalasdırmağa görə, semantik funksiya (hərəkətin icraçısını bildirən –*experimenter(er)*, *taxist(ist)*, milli mənsubiyyət bildirənlər–*Japan(ese)*, *Engl(ish)*, kiçiltmə və azaltma bildirənlər– *book(let)*, *redd(ish)*, keyfiyyət bildirənlər–*happy(ness)*, *activ(ity)* və s.

İndidə sözün əsasının (stem) leksik-grammatic xüsusiyyətləri haqqında söz açaq. Deməliyəm ki, müəyyən qrup sözün başlanğıc formasına artırılaraq şəkilçilər aşağıdakı yarımqruplara bölünürlər. a) Feil tərkibli sözün əsasına artırılan şəkilçilər (verbal affixes)–*er-Commuter*, *ing-suffering*. b) İsim tərkibli söz əsasına artırılan şəkilçilər,; *-less -smogless*, *ful-roomful*, *ism –adventurism*, *ster –pollster*, *nik -filmnik*, *ish childish* c) Sifət tərkibli söz əsasına artırılan şəkilçilər, *en –weaken*, *ly-pinkly*, *ish longish*, *ness -brightness*. İngilis dilində istifadə olunan bu şəkilçilər müxtəlif mənşəli–German –*er, -ful, -less, -ly*, Roman- *tion, -ment, -able, -eer*, Yunan-*ist, -ism, -ize*, Rus –*nik, -aholic* və s mənşəli ola bilər.

Prefiksasiya sözün önünə ön şəkilçi artırmaqla yeni söz yaratma vasitəsidir. İngilis dilində bu daha çox feil üçün səciyyəvidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ön şəkilçilər əsas sözlərlə işlədildiyi kimi köməkçi feil funksiyasında da ola bilər. *over- (overhead) (over the table)*. Ön şəkilçilər köməkçi feillərdə asılı morfemlər kimi işlədilir, çünki onlar dildə söz şəklində istifadə olunur.

İngilis dilində ön şəkilçinin əsas funksiyası eyni nitq hissəsinin leksik mənasını dəyişməkdir.

Son tədqiqatlar göstərir ki, müasir İngilis dilində 25 ön şəkilçisi bir nitq hissəsindən digərinə çevirməklə yeni söz yaradır. [5] İngilis dilində iki və ya daha artıq söz əsasının birləşərək mürəkkəb və ya tərkibi sözlər yaratmasının halları da geniş yayılmışdır. Mürəkkəb sözlər quruluşca homogen və ya eynicinsli deyil. Adətən üç növü fərqləndirilir: neytral, morfoloji və sintaktik. Neytral mürəkkəb sözlərdə heç bir birləşdirici element olmadan iki söz birləşərək yeni söz yaradır. Məsələn: *blackbird*, *shop-window*, *sunflower*, *bedroom*, *tallboy* və s. Bu tipli mürəkkəb sözlər birləşən əsasların strukturundan asılı olaraq da üç növə ayrılır. Birinci növ sırf kökdən ibarət iki



sözün birləşməsində yarananlar, missal üçün, blackbird. İkinci növ tərkibində düzəltmə söz olan mürəkkəb birləşmədən ibarət lan mürəkkəb söz. Məsələn, *absent-mindedness*. Üçüncü növ mürəkkəb sözlərə isə tətkibində ixtisar olunmuş component olan söz birləşmələri aiddir. Məsələn *TV-set*.

Beş növ morfoloji tərkib mövcuddur və tərkibindəki komponentləri bir –birinə birləşdirici səs və ya söz vasitəsilə bağlanan növlər qeyri məhsuldar hesab olunur. Məsələn: *Anglo-Saxon, handicraft*. Digər növ isə nitq seqmentlərindən formalaşan mürəkkəb sözlərdir. Məsələn - *good-for-nothing, mother-in-law, sit-at-home*.) Digər bir qrup söz birləşmələrində isə bir birilə birləşən sözlər semantik cəhətdə uyğunluq təşkil edir. Misal üçün classroom sözündə *class* və *room* sözləri (sinif və otaq) birləşərək komponentlərə uyğun ekvivalent yaradır. Lakin football sözündə ki foot və ball (ayaq və topsözləri) heç də semantik cəhətdən bir birilə əlaqəli sözlər deyil, lakin birləşərək tam fərqli məna yaradır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu tipli mürəkkəb söz birləşmələri İngilis dilində heç də az deyil. Öz əvvəlindəki və ya sonundakı hissənin ixtisar olunması yoluyla: *phone - telephone fence- defence, vac -vacation, props - properties, ad-advertisemen* və ya hər iki tərəfdən ixtisar olunmaqla - *flu - influenza, fridge -refrigerator*. İxtisarlara da İngilis dilində söz yaradıcılığında özünəməxsusluq təşkil edir və iki yolla yaranır.

Digər növ ixtisaslarla bağlıdır. İkinci yol ixtisar etməklə yaranan sözlər qrupuna isə akronimlər kimi də tanınan söz qrupu daxildir. Məsələn- *U.N.O. [ˈju:neu] = the United Nations Organisation, B.B.C. = the British Broadcasting Corporation, M.P. =Member of Parliament*. (3). Amerika deskriptiv dilçiliyin bir qayda olaraq söz anlayışından ehtiyatla istifadə olunur. Morfemlər bu baxımdan daha səciyyəvidir. Amerikan dilçiləri sözə morfem ardıcılığı kimi yanaşırlar. Morfemlər işlənmə xüsusiyyətlərinə görə iki yerə bölünür: Müstəqil söz kimi işlənən və ya avtosemantik morfemlər. Məs: alm. Tisch, ing.- table; 2. Yalnız sözün tərkib hissəsi kimi çıxış edən morfemlər (leksik morfemlər, sinsematik və ya qrammatik morfemlər)-dəftər. Alman dilçiliyində isə morfem strukturu bir qədər mürəkkəb məsələdir. Sözlər bir morfemli və bir fonemli ola bilər. Məsələn alman dilində Er, bad, ingilis dilində isə bad, fine, that və s. Söz iki müstəqil morfem birləşməsindən ibarət ola bilər. Məsələn, alman dilində Haustür, Schalldicht, ingilis dilində isə *blackbird, blueberry, grandson* və s. Sözdə ən azı bir leksik morfemin olması əsas şərtidir. Alman dilində *Zer/brech/lich/keit* buna missal ola bilər. *Brech* asılı leksik morfemdir, çünki sözün yalnız nüvəsini təşkil edir, nitqdə ayrılıqda işlənmə bilmir. Sözdə bir asılı leksik morfem və ya bir neçə asılı qrammatik morfem iştirak edə bilər. Məsələn, *Zerberchlicht* sözündə */Zer/, /lich/, /keit/* morfemləri *brech* müstəqil morfemindən asılı qrammatik morfemlərdir.

Mürəkkəb sözlərin, tərkibləri minimum iki morfemdən, maksimum isə çoxlu morfemdən ibarət olur. Məsələn alman dilində olan numunələrdəki kimi. *Dampf*, *Schiff*, *Fahrt*|s|, *Ge*|sell|, *schaft*|s|, *Stell*|ver|*tret*|er|, *Direktor*|, *Ge*|mahl|in

Tərkiblərin ayrıca növü olan yanaşma özünənəməxsus yer tutur. Məsələn, .: /*Die Sich-mit-kaltem-TuchTrocknen-Prozedur*//və ya *Täglich dreimal ArzneiEinnahme-Rezept*/. V. Flayşer mürəkkəb tərkib və ya sözlərin sərbəst morfemlərdən ibarət olduğunu qeyd edir. Düzəltmə sözlər isə, əsasən suffiksli və ya sıfır şəkilçiyə əmələ gələn sözlərə aid edilir. Maraqlıdır ki, bu bölgədə bir tərəfdən formal (prefiks və ya suffikslə əmələ gələn), digər tərəfdən isə semantik kriteriya əsas götürülmüşdür. V. Flayşerin bölgüsündə sözdüzəltmədə prefikslə suffiks bir-birindən elə bir əsas olmadan ayrılır. İki və daha artıq dildən olan şəkilçili sözlərə hibrid (Hybrid) deyilir. [2]. İngilis dilində əksəriyyəti latın, fransız və yunan mənşəli olmaqla çoxlu hibridlər mövcuddur. Məsələn, un+İngilis söz əsası +able =unbearable, unbelievable və s. Eyni hadisə şəkilçi və infleksiyada da baş verir. “Bicycle” ismi latın prefiksi “bi”-yunan kökü olan “cycle” hissələrindən təşkil olunmuşdur. Müasir İngilis dilində söz yaranan 51 növ prefiks mövcuddur. Onların 42%-i feilə, 33,5%-i sifətə və 22%-i isə ismə qoşularaq yeni söz yaradır. Bir qayda olaraq prefikslər qoşulduğu sözlərin mənsub olduqları nitq hissələrini dəyişmirlər. Lakin 25 prefiks bu qaydaya istisnaqlıq təşkil edir. Məsələn, *family-interfamily*. Göstərilən statistika-ya uyğun olaraq German dillərində feil və isim çoxluq təşkil etdiyindən onların yaranma yolları da müxtəlifdir və əksər hallarda şəkilçi qoşularaq yaranır. Konversiya qeyri məhsuldar söz yaratma vasitəsi olduğu halda, şəkilçi vasitəsilə söz yaranması German dilçiliyi üçün spesifikdir [4]

Beləliklə, Hind-Avropa ailəsinin qruplarından olan German qrupu Sös yaradıcılığından fərqləri olsa da, oxşar cəhətləri Slavyan, Hind və İran qrup dillərindən də, özünü göstərir. Gələcək məqalələrimizdə bunlarda yer alacaq.

### İstifadə olunan ədəbiyyat siyahısı

1. Arnold I.V. The English Word, M., 1986
2. F.Yadigar (Veyselli). German dilçiliyinə giriş. Bakı “Təhsil” 2-ci nəşr.
2. Ginsburg R.S., Khidekel S.S., Knyazeva G.Y., Sankin A.A Course in Modern English Lexicology. M., 1979
3. Grinberg. L.E., Kuznets A.V., Kumacheva A.V., Kumacheva A.V., Melstre G.M. Exercises on Modern English Lexicology, M., 1960  
www.webdata.soc.hawaii.edu/fredr/welcome.htm-1999
4. Hacıyeva A. English Lexicology (Textbook) “Elm Və Təhsil” Baku-2011
5. Арнольд И.В., Лексикология современного английского языка. М. 1959

**A.Рзаева**

## **Словообразование на германских языках**

### **Резюме**

Аффиксация, составление или композиция, сокращения считаются продуктивными способами формирования слов и служат для обогащения языкового слова. Корни и основы в германских языках совпадают друг с другом. Процесс формирования слов в основном похож на английский и немецкий.

Описание аффиксационной системы языка нацелено на создание инвентаря (инвентарь) и границы аффиксации и семантической нагрузки, которую несет тот или иной аффикс. Деривационный статус аффиксов особенно важен для английского языка, где из-за заимствования очень сложно установить морфемные и деривационные свойства слов. Количество аффиксационных морфем в современном английском варьируется в разных классификациях.

**A.Rzayeva**

## **Word Formation in Germanic languages**

### **Summary**

Affixation, compounding or composition, clippings are considered as a productive ways of word formation and serve to enrich language word stock. The roots and stems in Germanic languages coincide with each other. Word formation process is mainly similar both in English and German.

The description of affixational system of the language aims at the establishment of the inventory and the boundary of affixation and the semantic load carried by this or that affix.

Derivational status of affixes is especially important for the English language where due to borrowing it is very difficult to establish morphemic and derivational properties of words. The number of affixational morphemes in Modern English varies in different classifications.

**Rəyçi: Məsud Məmmədov**  
**Professor**

ЛЕЙЛА ЭМИНОВА

АзТУ

лейла.@.mail.ru.

## НЕКОТОРЫЕ ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

**Açar sözlər:** mədəniyyət, xal, atalar sözləri, lakonik, ibrətamiz

**Key words:** The culture, The points, Proverbs, words, Laconic, Instructive

**Ключевые слова:** Культуры, Очко, Пословицы, Лаконичные, Поучительная,

Изучению пословиц и поговорок посвящено большое количество исследований таких ученых как А.Н. Афанасьев, А.А. Потебня, Ф.И. Буслаев, К.И. Григас, Г.Л. Пермяков, А. Дандис, Х. Касарес, В.В. Гвоздев, Ю.И. Левин, В.П. Жуков и мн. др.

Пословицы и поговорки - достояние народа, «кладезь народной мудрости». Как полагает Т.Г. Бочина: «Не только по использованию, но и по своему возникновению пословица представляет собой диалогический процесс. За пословицей стоит многовековая история народа, она является «для прошлого результатом, а для будущего - возможным действием».

Пословицы и поговорки существуют у каждого народа, при этом «пословичные когнитивные структуры разных языков имеют черты сходства и различия, что делает возможным их сопоставительный анализ, а сопоставление пословичного фонда разных языков способно открыть широкие перспективы для межязыковых (межэтнических, межкультурных исследований ментальности разных этносов).

Как известно, до настоящего времени однозначно не определено содержание терминов «пословица» и «поговорка». Ключевой вопрос о статусе паремий остается все еще дискуссионным и важным в плане культурологического изучения языка. Попытки определения статуса пословиц и поговорок предпринимаются с помощью их разграничения по существенным признакам, сопоставления различных позиций ученых по данному вопросу.

Из пословиц и поговорок во многом складывается языковая картина мира, определяющая восприятие мира носителями языка. В лингвистике существуют разные определения языковой картины мира.

В данной статье мы принимаем следующее определение: «Языковая картина мира - это выработанное многовековым опытом народа, осуществляемое средствами языковых номинаций изображение всего существующего как целостного и многоступенчатого мира в своем строении и в осмысляемых языком связях своих частей, представляющего, во -первых человека, его материальную и духовную жизнедеятельности и, во - вторых, все то, что его окружает: пространство и время, живую и неживую природу, область созданных человеком мифов и социум».

Национальная культура наиболее полно и ярко проявляется в таких единицах языка, как слова, фразеологизмы и языковые афоризмы, включающие в себя пословицы, поговорки и крылатые выражения. Именно этот пласт языка непосредственно отражает внеязыковую действительность, называет предметы и явления окружающего нас мира, фиксирует содержание, восходящее к условиям жизни народа — носителя того или иного языка, являясь зеркалом и хранителем национальной культуры.

Однако, обращаясь к пословицам и поговоркам, вряд ли можно обойтись без толкования данного языкового явления великим ценителем и собирателем русского слова В.И.Далем, определения которого являются наиболее полными, точными и выразительными. «При таком понятии о пословице мы должны согласиться, что она не сочиняется, а вынуждается силою обстоятельств, как крик или возглас, невольно сорвавшийся с души; это целые изречения, сбитые в один ком, в одно междометье. Сборник же пословиц - свод народной опытной премудрости и суемудрия, это стоны и вздохи, плач и рыдания, радость и веселие, горе и утешение в лицах; это цвет народного ума, самобытной стати; это житейская народная правда, своего рода судебник, никем не судимый. "Что не болит, то и не плачет"; что не дошло до народа, не касалось житья-бытья его, то не шевелило ни ума, ни сердца его и того в пословицах нет; что впуталось, добром либо лихом, в быт его, то найдете и в пословице... Кто ее сочинил - не ведомо никому; но все ее знают и ей покоряются. Это сочинение и достояние общее, как и самая радость и горе, как выстраданная целым поколением опытная мудрость, высказавшаяся таким приговором. Сочиненная же тогда только становится пословицею, когда пошла в ход, принята и усвоена всеми». Пословицы и поговорки – широко распространенный жанр устного народного творчества. Они сопровождают людей с давних времен. Такие выразительные средства, как точная рифма, простая форма, краткость, сделали пословицы и поговорки стойкими, запоминаемыми и необходимыми в речи.

Пословицы и поговорки – древний жанр народного творчества. Они возникли в далекое время, и уходят своими корнями вглубь веков. Многие из них появились еще тогда, когда не было письменности. Поэтому вопрос о первоисточниках стоит еще открытым. Можно выделить такие основные источники возникновения английских пословиц и поговорок: народное, литературное, библейское происхождение, заимствование и использование цитат Шекспира в качестве пословиц и поговорок.

Пословицы следует отличать от поговорок. Главной особенностью пословицы является ее законченность и дидактическое содержание. Поговорка отличается незавершенностью умозаключения, отсутствием поучительного характера. Обычно в качестве поговорок приводятся такие выражения, как:

When pigs can fly. (русское «когда рак на горе свиснет»)

When two Sundays come together. («когда луна с солнцем встретится»)

Иногда очень трудно отличить пословицу от поговорки или провести четкую грань между этими жанрами. Поговорка граничит с пословицей, и в случае присоединения к ней одного слова или изменения порядка слов поговорка становится пословицей. В устной речи поговорки часто становятся пословицами, а пословицы – поговорками.

Заслуживают внимания те выразительные средства, с помощью которых достигается стойкость или запоминаемость пословиц и поговорок. Одно из таких средств – это точная или ассонансная рифма:

Little strokes fell great oaks

A stitch in time saves nine.

Краткость является существенным аспектом запоминаемых высказываний. Лишь очень немногие пословицы и поговорки многословны, большинство из них содержит не более пяти слов:

Boys will be boys.

Dead men tell no tales.

Источники возникновения пословиц и поговорок самые разнообразные. Чтобы стать пословицей, высказывание должно быть воспринято и усвоено простыми людьми. При этом первоисточник высказывания часто забывается.

Превратившись в пословицу, оно становится частью общественного сознания; произносящему пословицу неважно, кто ее придумал. Можно безошибочно предположить, что любая пословица была создана определенным человеком в определенных обстоятельствах, однако для очень многих старых пословиц источник их происхождения полностью утрачен. Поэтому правильнее будет сказать, что пословицы и поговорки имеют народное происхождение, что их первоисточник находится в коллективном

разуме народа. Во множестве высказываний, суммирующих повседневный опыт, значение слов, по-видимому, перерастало в форму пословицы постепенно, без какого-либо явного объявления. Фраза "Make hay while the sun shines", берущая свое происхождение из практики полевых работ, является примером такой пословицы. Любой фермер ощущает правоту этой мысли, не обязательно выражаемой именно этими словами. Но после того как многие сотни людей выражали эту мысль многими различными способами, после многих проб и ошибок эта мысль приобрела, наконец, свою запоминаемую форму и начала свою жизнь в качестве пословицы. Подобным образом, высказывание "Don't put all your eggs in one basket" возникло в результате практического опыта торговых взаимоотношений.

Другой важный источник английских пословиц – это пословицы и поговорки на других языках. Здесь опять же трудно быть уверенным в первоисточнике. Если пословица прежде, чем стать английской, существовала на латинском, французском или испанском языке, то нет уверенности, что она до этого не была заимствована из какого-либо другого языка. Вполне возможно, что она вначале была английской, но не была записана. Некоторые из наших заимствованных пословиц полностью ассимилировалась в Англии, но многие из них не сумели этого сделать. Нам не нужно много думать над тем, какая латинская пословица легла в основу нашей "He gives twice who gives quickly", однако пословица "Through hardship to the stars" звучит как-то чужеродно и в меньшей степени похожа на пословицу, чем латинское "Per aspera ad astra". Большое число заимствованных пословиц осталось в оригинале. Среди них:

Noblesse oblige.

In vino veritas.

Пословицы и поговорки, являясь неотъемлемым атрибутом народного фольклора, и в свою очередь, атрибутом культуры данного народа, несут в себе отражение жизни той нации, к которой они принадлежат, это образ мыслей и характер народа.

### **Литературы**

1. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. -М: Наследие, 1997. - 206
2. Маслова В.А. Лингвокультурология. - М.: Академия, 2001.-208 с.
3. Мезенцева Е.С. Пословичный фонд языка как фрагмент языкового сознания этноса // Вестник КазНУ. -№2. 2005. - с. 23-26.
4. Снегирев И.М. Русские в своих пословицах. - Новгород. 1997.

L.Eminova

## Proverbs and sayings as object of studying in linguistics

### Summary

The national culture is most fully and brightly shown in such units of language as the words, phraseological units and language aphorisms including proverbs, sayings and popular expressions. This layer of language directly reflects extra language reality, calls objects and the phenomena of the world surrounding us, fixes the contents which is going back to people living conditions – the native speaker of this or that language, being a mirror and the keeper of national culture.

Proverbs and sayings – an ancient genre of folk art. They have arisen in ancient times, and trace the roots back deep into of centuries. Many of them appeared when there was no writing. Therefore the question of primary sources are still open. It is possible to underline such main sources of emergence of the English proverbs and sayings: national, literary, bible origin, adoption and use of quotes of Shakespeare as proverbs and sayings.

L.Eminova

## Atalar sözü və məsələlərin lingvistikada öyrənilməsi

### Xülasə

Milli mədəniyyət söz, frazeoloji birləşmələr, aforizimlərə yanaşı atalar sözü, məsələlər, gənəclik sözləri kimi dil səviyyələrini özündə əks etdirir. Məhz dilin bu səviyyəsi dil daxili əlaqələri bir başa aydınlastırır, bizi əhatə edən aləmi və əşyaları adlandırır, həyatda mövcud olan ifadələri möhkəmləndirir. Məhz bu dil daşıyıcılarla milli mədəniyyətinin güzgüsü və qoruyucusudur.

Atalar sözləri və deyimlər xalq yaradıcılığının qədim janrlarındandır. Onlardan bəziləri yazıdan əvvəl yaranıb. Ona görə də bir çox aforistik ifadələrdə mənbə bəlli deyil. İngilis atalar sözlərinin və deyimlərinin meydana gəlməsinin mənbələri isə bunlardır; folklor nümunələri, ədəbi və dini mətnlər. Eyni zamanda görkəmli şəxsiyyətlərin əsərlərindəki ibrətamiz, lakonik, məntiqi ifadələr.

Rəyçi:

**Yusif Süleymanov**  
**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**



SEVİNC ŞAHLAROVA  
BDU  
NƏRMİNƏ QULİYEVA  
ADIU  
Sevinc.@mail.ru.

## MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK VƏ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: strategiya , şifahi nitq , kontekst.

Key words : strategy , oral speech , context.

Ключевые слова : стратегия , устная речь , контекст.

Söz birləşmələrinə danışarkən, komponentlərin həm məna, həm də struktur baxımından bağlılığı eyni dərəcədə əsas götürülür. yəni hər bir söz birləşməsində struktur-semantik bütövlükdə diqqət mərkəzində saxlanılır. Eyni zamanda onu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, söz birləşmələri və sözlərin birləşmə imkanları müxtəlif məfhumlar kimi xarakterizə olunur. Sözlərin birləşmə imkanları, yaxud kombinatorika söz birləşmələri ilə müqayisədə daha geniş məfhum olaraq, müxtəlif səviyyələrdə baxıla və bütövlükdə cümləyə aid edilə bilər. Müvafiq olaraq, sözlərin birləşmə imkanlarına iki sözdən ibarət olan blok (misal üçün, sifət-isim) və sintaqmlar arasındakı səviyyələrdə yanaşmaq olar. Sözlərin birləşmə imkanları və yaxud kombinatorika probleminə bu cür yanaşma sözü gedən məfhumun söz birləşmələri (və onların cümlənin müxtəlif səviyyələrində birləşdirilməsi) əsasında daha geniş şəkildə tədrisinə imkan yaradır. Kombinatorika sahəsində qoulan əsas məhdudiyyətlər dil vahidlərini təşkil edən qramatik qayda və normalar deyil, əsasən , sözlərin leksik mənalara sahəsində mövcuddur. Sözlərin birləşmə imkanlarına valentlilik məfhumunun sinonimi kimi də yanaşmaq olar. Burada valentlilik məfhumunu sözün müəyyən yollarla cümlədə realizə olunmaq və digər sözlərlə müəyyən kombinasiyalara girmək qabiliyyəti kimi başa düşülməlidir. Sözlərin mənası da onların işlənmə imkanlarını məhdudlaşdırır. Bir çox tədqiqatçılar müəyyən sözün semantika ilə sintaktik funksiyası arasında sıx qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğuna diqqət yetirirlər. Buna görə də, valentlilik probleminə təkcə sözlərin qramatik xarakteristikasını nəzərə almaqla deyil, həm də onun semantik xüsusiyyətlərinə nəzər salmaqla yanaşmaq, fikrimizcə, daha məqsədəuyğundur. Söz birləşmələrinin statusunun müəyyənləşdirilməsi probleminə ən geniş yayılmış yanaşma söz birləşmələrinin iki aspektdən tədqiq edilməsini tələb edir: qramatik və semantik. Bəzi tədqiqatçılar söz birləşməsi məfhumunu xarakterizə edərkən cümləni deyil, sözü əsas götürürlər. Onlar hesab edirlər ki, söz birləşməsi cümlədən kənarda deyil, yalnız cümlə daxilində mövcuddur. Müvafiq olaraq, söz birləşməsi

sözlərlə eyni cərgədə nominativ funksiya daşıyan sintaktik vahid kimi qəbul edilir. Beləliklə, söz birləşməsi bir tərəfdən cümlə üçün "inşaat matrealı" funksiyasını yerinə yetirir, digər tərəfdən isə predmet və hadisələrin ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Bu mövqedən çıxış edərək V.V.Vinoqradov söz birləşməsini " hər hansı vahid, lakin üzvlərlə ayrılı bilən məfhumun ifadə vasitəsi kimi çıxış edən iki və daha artıq tammənəli sözün birləşməsi" kimi xarakterizə edir (2, s.18-19). Söz birləşməsinin bu cür xarakterizə olunmasını digər germanistlər də dəstəkləyirlər.

Söz birləşməsini sintaksisin vahidi kimi götürən tədqiqatçıların problemi-nə baxışları isə bir qədər fərqlidir. Onlar söz birləşməsinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri kimi onun nominativ funksiyasını deyil, söz birləşməsinin komponentlərinin bir-biri ilə əlaqəyə girmək qabiliyyətini əsas götürürlər. Müvafiq olaraq, tədqiqatçılar bir-biri ilə birləşən sözlərin təkcə sintaktik deyil, həm də leksik-sintaktik münasibətləri də maraqlandırır. Bununla əlaqədar olaraq N.Y.Şvedova bildirir ki, söz birləşməsi kommunikativ planda müstəqil şəkildə mövcud olan və tabelilik əlaqəsi və spesifik qrammatik məna (münasibət) və leksik-sintaktik əlaqəlilik əsasında iki və daha çox tammənəli sözün birləşməsi yolu ilə yaranan məfhumdur (3, s.7). Söz birləşməsi probleminə şərti olaraq "sintaktik yanaşma" adlandırılan digər yanaşmanın əsasını isə bir-biri ilə birləşən sözlərin leksik-semantik əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi təşkil edir. Bu cür yanaşmanın əsasında, hər şeydən öncə, bir-biri ilə birləşən sözlərin semantika, məna və məzmun cəhədən əlaqəliyi dayanır (7, s.3). Sözlər arasındakı əlaqələrin müxtəlif xarakterli olması fikri ilk dəfə A.A.Potebnyanın əsərlərində irəli sürülmüdü. A.A.Potebnya qeyd edir ki, "qara it" (чёрная собака) və "acı göz yaşları" (горькие слёзы) ifadəsi əvvəllər xəbər funksiyasına malik olmuş sözün adi, tam semantik dəyişməyə məruz qalaraq, təyinə çevrilməsinin məhsulu deyil. Əlbəttə ki, "qara it" ifadəsi itin qara olması, "acı göz yaşları" isə "göz yaşları acıdır" anlamını ehtiva edir. Lakin, həmin birləşmələrdən sonuncusunu "it qaradır" ifadəsindən fərqli olaraq, daim epik bir ifadə olmaqla dilin özündə yaranan əlaqə sayəsində mövcuddur (1, s. 171). Yuxarıdakı söz birləşmələrinin komponentləri arasındakı əlaqəliliyin müxtəlif xarakterli olması sözlərin birləşmə imkanlarını da məhdudlaşdırır.

Məfhumların birləşmə qabiliyyətindən asılı olaraq V.Q.Qak sabit və qeyri-sabit söz birləşmələrini səciyyələndirir. Sabit birləşmələr dedikdə bu və ya digər dildə danışan insan cəmiyyətinin praktikasında mövcud olan əşya, əlamət və hərəkətlərin birləşməsini ehtiva edən söz birləşmələri nəzərdə tutulur. Sözlərin birləşmə imkanları nöqteyi-nəzərindən müəllif onları sərbəst və təsbit edilmiş (qeyri-sərbəst) olmaqla iki qrupa bölmür. Birinci qrupa aid olan birləşmələrin komponentlərinin əvəz olunması üçün geniş imkanların mövcudluğu, ikinci qrupa aid edilən birləşmələrin komponentlərinin isə olduqca məhdud çərçivədə əvəz olunma imkanlarına malik olduğu qeyd edilir. Söz

birləşmələri komponentlərə əlaqənin xarakterindən asılı olaraq, idiomatik və qeyri-idiomatik birləşmələrə bölünür. İdiomatik birləşmələrin mənasını komponentlərin mənalara istinad etməklə müəyyələşdirmək qeyri-mümkündür. Öz növbəsində V.Q.Qak idiomatik söz birləşmələrini onların nominasiya xarakterindən asılı olaraq iki qrupa bölür. Söz birləşmələrinin V.Q.Qak tərəfindən verilmiş təsnifatı onları ən azı iki əsas sözdən ibarət olan və parçalanmayan, tam mənaya malik struktur-semantik vahid kimi xarakterizə edən mövcud konsepsiyaya yaxın yanaşma tərzini özündə birləşdirir. Məlum olduğuna görə, hər bir söz birləşməsində müəyyən bir aparıcı (əsas) söz olur, qalan söz və ya sözlər onun ətrafında yerləşir. Bu baxımdan müasir ingilis dilində söz birləşmələrinin aşağıdakı növləri mövcuddur:

1. Aparıcı sözü isim olan söz birləşmələri: a garden flower, a long story, the roar of the ocean, etc.

2. Aparıcı komponenti sifət olan söz birləşmələri: fond of music, rich in oil, low in quality, small is size, etc.

3. Aparıcı komponenti fel olan söz birləşmələri: to write a letter, written in pencil, etc.

4. Aparıcı komponenti əvəzlilik olan söz birləşmələri: some of them, all of us, any of the boys, etc.

5. Aparıcı komponenti zərf olan söz birləşmələri: well dressed, badly wounded, well enough, etc.

Beləliklə, söz birləşmələri dedikdə nüvə sözün qrammatik vəhdət əsasında digər sözlə və ya sözlərlə birləşməsi başa düşülür. Söz birləşməsinin nüvəsi birləşməsinin elə bir komponentidir ki, ona söz birləşməsinin bütün digə komponentləri tabedir.

Müasir ingilis dilində sərbəst ismi birləşmələrin struktur xüsusiyyətlərinin M.O.Kaul tərəfindən araşdırılması onların aşağıdakı qruplarını müəyyən etməyə kömək etmişdir:

1) Struktur xüsusiyyətlər (sintaksis); 2) Məna (leksik sistem); 3) Nitq prosesində istifadə formaları.

Struktur və normativliyin dilin leksik sistemi ilə sıx əlaqəsi olduğundan onların nəzərə alınması vacibdir. Tərkibində sözdönüləri olan struktur formullara da xüsusi diqqət yetirilməlidir. Sözlərin məna strukturları ilə bərabər, məhz bu cür struktura malik olan söz birləşmələri azərbaycanlı tələbələr üçün potensial səhv mənbəyi hesab edilə bilər. Beləliklə, sözlərin birləşmə imkanlarını söz birləşmələri və onların cümlənin müxtəlif səviyyələrində birləşmələri vasitəsilə söz birləşmələrinin tədrisinə imkan verən bütöv cümləyə münasibətdə geniş şəkildə müzakirəsi prinsipial cəhətdən yenidir. Sərbəst söz birləşmələrinin linqvistik təbiətinin arxasında daha mürəkkəb əlaqələri görməyə imkan verən əsas semantik yanaşma üsullarının meydana çıxarılmasına da

mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sərbəst söz birləşmələrinin tədrisi məsələsi problemin psixoloji aspektlərinin araşdırılmasını tələb edir.

**Ədəbiyyat**

1. Медникова Э.М. Значение слова и методы его описания. М.: Высшая школа. 1974, 202 с.
2. Миролубов А.А., Рахманов И.В., Цетлин В.С. Общая методика обучения иностранным языкам в средней школе. М.: Просвещение, 2003, 504 с.
3. Мячина А.В. О лингвистической валентности и ее реализации в контексте // Вопрос английской контекстологии. Л., 1974, с. 146-159.
4. Никитин М.В. Лексическое значение в слове и словосочетании. Владимир: ВГПИ, 1974, 222 с.

**S.Shakhlarova,  
N.Kulieva**

**On the word and word combinations in modern english**

**Summary**

The article deals with the word and word combinations in modern english. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative - functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make to process of teaching oral speech more effective. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. Speaking comprehension is one of the most basic and important of the four skills in language teaching and learning. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively.

**С.Шахларова,  
Н.Кулиева**

**К вопросу о слов и словосочетанных на современном английском языке  
Резюме.**

В данной статье рассматриваются в вопросу о слов и словосочетанных на современном английском языке. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс английскому языку в целом в процесс обучения должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Обучением устной речи должен носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса.

В статье также рассматриваются некоторые нюансы отличительных черт стабильных слов и словосочетаний в современной Английском и Азербайджанском языках. В процессе создания новых слов и словосочетаний заимствованных слов и словосочетаний играют важнейший роль в создании неологизмов в современном Английском языке.

**Rəyçi: Adilə Zeynalova  
Filologiya üzrə əksəfə doktoru, dosent**

NEMƏT QASIMOV  
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti  
[nemet.qasimov.91@mail.ru](mailto:nemet.qasimov.91@mail.ru)

## İNFORMASIYA VƏ KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARININ TƏHSİLDƏ TƏTBİQİ

**Açar sözlər:** İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları, Milli Kurikulum, pedaqoji innovasiyalar, prioritet, texnoloji yanaşma, distant təhsil, internet şəbəkəsi, treninq, elektron tədris vəsaitləri, “Elektron məktəb”, TİMS, Məlumat və Resurs Mərkəzi, Milli Təhsil Portalı, İP-telefonıya, videobağlantı.

**Ключевые слова:** информационные и коммуникационные технологии, национальный учебный план, педагогические инновации, приоритет, технологический подход, дистанционное обучение, интернет-сеть, обучение, электронные учебные материалы, электронная школа, TIS, информационно-ресурсный центр, национальный образовательный портал, IP-телефония, видеосвязь.

**Key Words:** Information and Communication Technologies, National Curriculum, Pedagogical Innovations, Priority, Technological Approach, Distance Education, Internet Network, Training, Electronic Learning Materials, Electronic School, TIS, Information and Resource Center, National Education Portal, IP Telephony, video connection.

Müasir dünyada hər bir ölkə öz inkişafı üçün cəmiyyətin bütün sahələrində beynəlxalq rəqabət prinsiplərinə yiyələnməklə təhsildə elmi-tərəqqiyə nail olmalıdır. Çünki dövlətin hərtərəfli inkişafında elm və təhsil başlıca amil sayılır. Bu mənada informasiya cəmiyyətinin və rəqabətə davamlı yüksək texnologiyalı milli iqtisadiyyatın yaradılması bir sıra dövlətlərin dövlət siyasətinin əsas istiqamətinə çevrilib. Bu ölkələrdə **informasiya və kommunikasiya texnologiyaları** (İKT) dövlətin bütün sahələri üzrə inkişafında ən önəmli amil kimi çıxış edir. Hazırda təhsil sisteminin necə qurulması, onun inkişaf etdirilməsi **təhsilin modernləşdirilməsi** üçün qabaqcıl ölkələrin təcrübə mübadiləsindən və elmi texnologiyalardan səmərəli istifadə edilməsi günün ən vacib aktual məsələlərindən biri sayılır. Bu mənada Azərbaycan təhsil sistemi də XXI əsrin müasir tərəqqi dövründə bu amala xidmət edir. O, elmi-tərəqqiyə, qabaqcıl ölkələrin təhsilin inkişafında əldə etdiyi təcrübə nailiyyətlərə istinad edərək, bu sahədə elmi mənbələrə, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarına üstün yer verir. Eləcə də elmi-metodik irsimizin tədqiqat metodlarının **uğurlu cəhətlərinə söykənir**.

Bu gün bütün inkişaf etmiş ölkələrdə təhsilin informasiyalaşdırılması istiqamətində sistemli şəkildə islahat işləri aparılır. Artıq Azərbaycanda

təhsilin modernləşdirilməsi, təhsildə informasiya texnologiyalarının tətbiqi istiqamətində ilkin uğurlu addımlar atılıb. Azərbaycan hökuməti və bir sıra beynəlxalq qurumlar tərəfindən təhsil sisteminin yenidən qurulması istiqamətində önəmli müəyyən proqram və layihələr irəli sürülmüş, onların həyata keçməsinə lazımi dərəcədə start verilmişdir. Hazırda **İKT-nin** təhsildə tətbiqi üzrə bir sıra elmi-nəzəri məsələlər araşdırılıb, onların təhsildəki uğurlu cəhətləri bəyənilməklə sosial cəmiyyətdəki həm **müsbət**, həm də **mənfi xüsusiyyətləri** açıqlanıb ortaya çıxarılmalı və **naqis cəhətlərin** aradan qaldırılmasına qarşı müəyyən tədbirlər görülməlidir. Bax, bu aspektə daim diqqət yetirilərsə cəmiyyətin inkişafında əsl elmi və tərbiyəvi sosial tərəqqi durmadan artar.

Doğrudur, təhsildə informasiyalaşma sahəsində beynəlxalq təcrübədən, o cümlədən, MDB məkanında bu sahədə müəyyən uğurları olan ölkələrin təcrübəsindən, istifadə edilməsi səmərəli nəticələr verir. Eləcə də **Dövlət Proqramının** icrası müddətində əldə olunan nailiyyətlərdən, həmçinin ölkənin təhsil sistemində bir sıra beynəlxalq və yerli qurumlar tərəfindən gerçəkləşdirilən layihələrin təcrübəsindən də istifadə olunması çox faydalıdır. Nəticədə bu sahədə lazımi dərəcədə uğurlar əldə edilib, təhsildə müəyyən mənada dönüş yaradılıb. Bu cəhətdən Azərbaycanda təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi günün ən vacib aktual məsələlərindəndir. Onun dünya standartlarının tələbləri səviyyəsinə çatdırılması özünü fəaliyyətin bir neçə növündə göstərir. Ölkədə bu sahədə görülən sistemli iş daha çox **iki** istiqamətdə özünü göstərir. Onlardan **birincisi**, ölkənin daxilində təhsil sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlərin öyrənilib təhlil edilməsindən, təlim-tərbiyə sahəsində irəliləyişlərin mövcud durumu cəmiyyətin tələb və ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyət daşıyır və gələcək üçün lazımi potensial imkanları meydana çıxarmağa imkan verir. Araşdırmalar göstərir ki, respublikamızda istər müəllimin, istərsə də məktəbin fəaliyyətinin cəmiyyətin tələblərinə uyğun qurulması nəticəsində şəxsiyyətin formalaşdırılması, nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi və təhsilin idarə olunması sahəsində xeyli qabaqcıl təcrübə toplanmışdır. Həmin materialların ümumiləşdirilərək geniş istifadə olunması Azərbaycan təhsil sisteminin milli zəmində yenidən qurulması üçün əhəmiyyət daşıyır və bu sahəyə içiq saçı. **İkincisi**, inkişaf etmiş xarici ölkələrin iş təcrübəsindəki mütərəqqi cəhətlərin öyrənilib ümumiləşdirilməsi və təhsilimizə tətbiqi vacib bir məsələ olub, aktuallığı ilə seçilir. Bu mənada təhsil sistemində qabaqcıl təcrübənin, istərsə də xarici ölkələrin təhsil sahəsindəki innovasiyaların öyrənilməsi məqsədilə sistemli, ardıcıl pedaqoji və psixoloji araşdırmaların aparılması vacibdir. Bu təcrübələrin hər birinin müasirliyini, səmərəliliyini şərtləndirən keyfiyyətin müəyyənləşdirilməsinə, onların yeni şəraitdə forma və məzmun cəhətdən yeniləşdirilərək tətbiq olunmasına üstünlük verilməlidir. **Milli Kurikulumla** bağlı müasir təhsil proqram və dərslərlərin tərtibi prinsipi, quruluşu, mövzuların tədrisinə yeni

baxış və metodlar, iş üsulları, mövzunun tədris standartları, integrativlik, interaktivlik, integrasiya, şagird və tələbə yaradıcılığına, onların elmi nailiyyətlərinə üstünlük verilir.

Bu cəhətdən müasir Azərbaycan təhsil sisteminin yenidən qurulması, modernləşdirilməsi və bu işlərin **pedaqoji innovasiyalardan** istifadə olunmaqla yerinə yetirilməsi **prioritet** problem hesab edilir. Onların həll olunması üçün alimlərin yeni pedaqoji və psixoloji araşdırmalarına, sınaq tədqiqat işlərinə ehtiyac duyulur. Bu sahədə çalışan alimlərin elmi araşdırmalarına həssas yanaşılır. Onların praktikada tətbiqinə önəm verilir. Odur ki, təhsil sisteminin inkişaf tendensiyası və pedaqoji innovasiyalar **novator müəllimlərin** iş üsullarına dair toplanmış faydalı təcrübələr, pedaqoji-psixoloji tədqiqatların nəticələri daim sistemləşməli, ümumiləşməli və təlim-tərbiyə prosesinin məzmununun yeniləşdirilməsini tələb edir. Bu problemlərin həlli təhsildə texnologiya yanaşmalarının tətbiqini daim aktuallaşdırır.

**Texnologiya** ətraf aləmin öyrənilməsi və müvafiq dəyişikliklərin aparılması, materiallar istehsalı və mənəvi dəyərlər sisteminin formalaşdırılması ilə bağlı insanlar tərəfindən tətbiq olunan, elmi və praktiki cəhətdən əsaslandırılmış fəaliyyət sistemidir. O, elmin son nailiyyətlərinin tətbiqi nəticəsində keyfiyyətli maddi nemətlər istehsalı üçün tətbiq olunan texnologiyaları özündə cəmləşdirir. Təhsildə, təlim-tərbiyə prosesində texnologiyanın və **texnoloji yanaşmanın** tətbiqi sosial fəaliyyətdə yeni strateji inkişaf istiqaməti olub, böyük elmi və təcrübi əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda təhsil sistemində texnologiya termininin işlənilməsinə və onun başa düşülməsinə münasibətdə müxtəlif meyllər, yanaşmalar, fikir və mülahizələr mövcuddur.

Bu cəhətdən **Pedaqoji texnologiyalar** mahiyyət etibarı ilə təlim-tərbiyə prosesinin layihələşdirilməsinin sistemli metodu kimi səciyyələndirilir. O, bilavasitə müəllimin, şagird və tələbənin fəaliyyəti ilə, təlim - tərbiyənin məzmunu, strukturu, vasitələri, metodları, iş üsul və formaları və s. ilə bağlıdır. Bu mənada təlim-tərbiyə prosesində pedaqoji texnologiyaların, pedaqoji və psixoloji araşdırma və tədqiqatların əldə etdiyi nailiyyətlərin nəticələrinin nə dərəcədə səmərəli olması başlıca meyar hesab olunur. Odur ki, hər bir pedaqoji texnologiya müəyyən elmi tərbiyəvi, didaktik, psixoloji və sosial-pedaqoji konsepsiyaya əsaslanmalı, elmi-metodik səviyyədə layihələşdirilməli və təlimə uğurlu nəticələr gətirməlidir.

Son illərdə **informasiya texnologiyaları** demək olar ki, cəmiyyətin və elmin bütün sahələrinə kütləvi şəkildə tətbiq olunur. Bu baxımdan onun müxtəlif sahələr üzrə tətbiqi yeni-yeni **informatika bölmələri** yaratmışdır. Nəticədə riyazi informatika, nəzəri informatika, texniki informatika, geoinformatika, tibbi informatika, kimyəvi informatika, bioinformatika, aqrar informatika, tarixi informatika, sosial informatika, hüquqi informatika, pedaqoji informatika, siyasi informatika, psixoinformatika və s. kimi elmi sahələr əmələ



gəlmiş və inkişaf etmişdir. Bu gün bank maliyyə, kargüzarlıq, sənaye, elm-təhsil, səhiyyə, hərbi-texniki, kosmik tədqiqat və başqa sahələri kompyutersiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Hazırda, demək olar ki, hər yerdə kompyuterdən, İKT-dən istifadə olunur.

Müasir dövrdə orta və ali məktəblərin əsas vəzifəsi şagird və tələbələrə mümkün qədər çox bilik vermək deyil, həmin bilikləri müstəqil əldə etmək yollarını öyrətməkdir. Bu isə təhsildə müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etmədən mümkün deyil. Çünki əldə edilmiş elmi və nəzəri biliklər bu texnologiyaların sayəsində tətbiq olunur və təhsildə, ölkənin iqtisadi və siyasi həyatında uğurlu nəticələr əldə edilir.

Informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının təhsildə tətbiqinin ən vacib istiqamətlərindən biri kompyuterlərin **multimedia** (elektron tədris materialları, dərslikləri) imkanlarından səmərəli istifadə etməkdir. Bu vasitələr əyaniliyi gücləndirir, informasiyanın məntiqi və obrazlı mənimsənilməsi üsullarını birləşdirir və təlim prosesini fəallaşdırır. Nəticədə yaradıcı diskusiyalara yol açır, təlim materiallarının səmərəli öyrənilməsinə, onların elmi və nəzəri cəhətdən praktik tətbiqinə öyrənən tərəflərin diqqətini artırır. Əldə olunmuş bilik və bacarıqlar uzunömürlü və yadda qalır.

Eləcə də informasiya və kommunikasiya texnologiyaları distant təhsili təşkil etməyə və şəxsiyyətyönümlü təlim modellərini gerçəkləşdirməyə imkan verir. **Distant təhsildə** (məsafədən təhsildə) müəllim öyrənən şəxsə dərs prosesini telekommunikasiya vasitəsilə, başlıca olaraq **İnternet şəbəkəsilə** həyata keçirir. Bu mənada informasiya texnologiyalarının tətbiqi təhsildə bu gün ən effektiv vasitə, informasiya cəmiyyətinin zəruri tələb və ehtiyaclarındandır. Tam əminliklə demək olar ki, bu gün qloballaşan dünyada ölkələrin rəqabət qabiliyyəti-xeyli dərəcədə onların İKT-dən səmərəli istifadəsi ilə şərtlənir. Bu baxımdan təhsil sahəsinin informasiyalaşdırılması sürətli inkişaf dövrünü yaşayır. Azərbaycanın təhsil sistemi bu gün informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin sürətinə və çoxşaxəliliyinə görə digər sahələri üstələyir.

Hazırda Respublikamız **kosmik tədqiqat** işindəki nailiyyətlərinə görə dünya dövlətlərinin diqqətini çəkir. Bütün bu uğurları nəzərə alan dövlətimiz kompyuter sahəsinin öyrənilməsinə, İKT-nin təhsildə tətbiqinə çox ciddi yanaşır. Ölkə Prezidenti Cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə 21 avqust 2004-cü ildə “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005-2007-ci illər)” təsdiqlənib. Sərəncamın tələblərinə uyğun olaraq hazırda V-XI siniflərdə hər 29 şagirdə bir kompyuter düşür. Sözügedən proqram çərçivəsində müəllimlər üçün **treinqlər** keçirilib. Kimya, Fizika, Biologiya, Azərbaycan tarixi və s. fənlər üzrə **elektron tədris vəsaitləri** hazırlanıb. Bu göstəricilər təhsilimizin uğurları kimi dünyastandartlarına çox yaxındır.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi təhsilin idarə olunmasının məlumat sistemi (**TİMS**) İKT-nin tətbiqi tədris prosesini xeyli canlandırır, təhsilin və biliyin səviyyəsi artırılır, dərslər şagirdlər üçün daha maraqlı və başadüşülən edilir, təhsildə idarəetmənin effektivliyi və şəffaflığı artır, müəllim, şagird və valideyn arasında rahat ünsiyyət forması yaranır. Son bir neçə ildə şagirdlər arasında kompyuterdən istifadə problemi, demək olar ki, yoxdur. Hətta ən zəif oxuyan şagird də kompyuterdən sərbəst formada istifadə edir.

**Dövlət Proqramı** çərçivəsində 2008-2009-cu illərdə **Məlumat və Resurs Mərkəzi** yaradılıb, 20 məktəbin iştirakı ilə **“Elektron Məktəb”** pilot layihəsinə başlanılıb, 500 təhsil müəssisəsi Azərbaycan Təhsil Şəbəkəsinə qoşulub, **Milli Təhsil Portalı** ([www.edu.az](http://www.edu.az)) hazırlanıb. 5800 nəfər **inzibati-idarəetmə**, 25180 nəfər **pedaqoji təlimlərə**, 800 nəfər **heyət təlimlərinə** cəlb olunub. Eləcə də 2010-cu ildə Azərbaycan Təhsil Şəbəkəsinə 400 **təhsil** müəssisəsi əlavə qoşulub, onlar yüksək sürətli internetlə təmin edilib, 2000 nəfər inzibati-idarəetmə, 2000 nəfər **“Elektron Məktəb”** və 23000 nəfər pedaqog təlimlərə qatılıb. 2010-cu ilin sonunadək **“İntel”** Azərbaycan məktəblərinə 1000, Təhsil Nazirliyi isə 3000 **noutbuk** tədqim edib. Bütün bunlar Azərbaycan dövlətinin təhsilə verdiyi önəm və qiymətin bariz nümunəsidir. Ölkəmizdə bu sahədə işlər mütəmadi şəkildə görülür və təhsilin informasiyalaşdırılmasına diqqət artırılır.

Bildiyimiz kimi respublikamızda təhsilin **informasiyalaşdırılması** 3 mərhələdə həyata keçirilib. 2008-2010-cu illərdə tədris prosesində **informasiyalaşdırma**, 2010-2012-ci illərdə **informasiya infrastrukturunun formalaşdırılması** və 2012-2014-cü illərdə isə **vahid informasiya mühitinin formalaşdırılması** prioritet kimi yerinə yetirilib. **ABŞ**-in Dövlət Departamenti nəzdində **“Projest Harmony” təşkilatının** köməyi ilə respublikanın 72 məktəbi, Az NET şirkətinin xətti ilə 50-dək, Rabitə Nazirliyi xətti ilə isə 40 məktəb internetə qoşulmuşdur. Bu qəbil işlər ölkəmizdə durmadan davam etdirilir, bu sahədə hər il yeni-yeni nailiyyətlərin əldə edilməsi diqqət mərkəzində saxlanılır. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, respublikamızda təhsilin informasiyalaşdırılması, İKT-dən, kompyuter və internet vasitələrindən istifadə edilməsi dövlətimizin diqqət mərkəzindədir. Çünki bunlar Azərbaycan təhsilinin inkişafına elmi baxımdan təkan verən, onu durmadan inkişaf etdirib elmi, iqtisadi və siyasi baxımdan zənginləşdirmək qüdrətinə malik olan texniki vasitələrdir. Bu mənada Azərbaycan təhsilinə bu yolda yeni-yeni uğurlar arzulayır və onun gələcəyinə yüksək inam bəsləyirik.

Bu elmi-tərəqqiyə yüksək inam bəsləyən Azərbaycan hökuməti Dövlət Proqramı çərçivəsində təhsil sistemində İKT infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, elektron təhsil texnologiyalarının tətbiqinin genişləndirilməsi, təhsil sistemində idarəetmənin informasiyalaşdırılması, kadr potensialının

gücləndirilməsi və bu fəaliyyətləri həyata keçirmək üçün zəruri normativ-hüquqi bazanın yaradılması üçün lazımi tədbirlər nəzərdə tutub. Bu sahədə ali məktəblərimizdə lazımi kadrlar hazırlanır və elmi-tədqiqatlar aparılır. Bildiyimiz kimi İnformasiya texnologiyaları hər bir uşağın maraqlandığı sahədir. Bu məqsədlə Təhsil Nazirliyi “Intel” korporasiyası ilə birlikdə “**1 şagird-1 kompyuter**” layihəsi həyata keçirir. Layihənin məqsədi şagirdə həm məktəbdə, həm də evdə daimi olaraq informasiya texnologiyalarına çıxışı təmin etməkdir. Dövlət Proqramı çərçivəsində “Elektron məktəb” layihəsi də həyata keçirilir. Bu layihədə iştirak edən məktəblərdə **İP-telefo-niya, videobağlantı** üçün texniki şərait yaradılıb və bu xidmətlərdən praktiki istifadə edilməkdədir. Mövcud cəmiyyətin hər bir üzvünün, tədqiqat işinə xüsusən təhsilin informasiyalaşdırılması müəllim, şagird və tələbələrin təhsildə qazandığı uğurlara mayak kimi işıq saçır.

Təcrübə göstərir ki, **treninqlərdən** keçmiş müəllimlər tədrisi daha effektiv qurur və təlimin keyfiyyətini yüksəldə bilir. Bunun üçün **öyrədən** (təlim edən) və **öyrənən** (təlim alan) tərəflər kompyuterlə hərtərəfli mükəmməl işləməyi bacarmalı, hər bir yeni elmi nailiyyətləri öyrənib iş prosesinə tətbiq etməyə səy göstərməlidir. Bunu bizdən bugünkü həyat və zaman tələb edir. Çünki elmi-texniki tərəqqisiz heç bir uğur əldə etmək mümkün deyil. Ona görə də Azərbaycan təhsil sistemində müasir elmi-texniki tərəqqiyə geniş yer verilməsi, informasiya texnologiyalarından səmərəli və yaradıcı şəkildə istifadə edilməsi günün vacib məsələlərindəndir.

### Ədəbiyyat

1. Azərbaycan respublikasında inkişaf naminə İKT-in tətbiqi və inkişaf etdirilməsinin milli strategiyası (İKTMS). 2003-2012-ci illər. Bakı-2003.
2. Azərbaycan respublikasında rabitə və IT inkişafı üzrə Dövlət Proqramı. 2005-2008-ci illər (Elektron Azərbaycan). Bakı-2005.
3. Алгулиев Р.М., Алиев А.Г. Общее состояние и направления развития ИКТ в Азербайджане. Материалы 1-го МРФ. Харьков, 2002.
4. Kurikulum islahatı: tədqiqatlar, nəticələr. Bakı, Mütərcim, Bakı-2011.
5. Müslümov V.B., Əliyev Ə.Ə., Həbibullayev S.B., Sərdarov Y.B. “İnformatika” vəsaiti. Bakı: TQDK, 2015.
6. S.Q.Kərimov, S.B.Həbibullayev, T.İ.İbrahimzadə. “İnformatika”, Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı-2009.

**Н.Гасымов**

**Применение информационных и коммуникационных технологий в образовании**  
**Резюме**

В статье рассматривается внедрение информационных и коммуникационных технологий в образовании, для чего освещаются принципы международной конкуренции в современном мире. Обсуждается национальное образование, его строительство и развитие. Внимание уделяется модернизации современного образования. Рассматриваются текущие проблемы развития азербайджанской системы образования, выражается отношение к педагогическим и психологическим аспектам развития нашего образования.

Участникам изучения прогрессивных аспектов инноваций в зарубежных странах, инноваций и инноваций предлагается внедрение современных учебных программ и учебных программ по учебной программе, нового подхода, стандартизации, методологии, документооборота, интеграции и т. Д. проблемы затронуты.

Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев издал указ от 21 августа 2004 года «О Программе предоставления информационно-коммуникационных технологий для средних школ в Азербайджанской Республике (2005-2007 гг.)», Суть задач, вытекающих из него. Из педагогических инноваций, использование mutimedias. Дистан обеспечивает образование, доступ в Интернет, TIMS, Информационно-ресурсный центр, пилотную школу «E-school», IP-телефонию, видеозвонок и т. Д. приводятся последовательные факты.

**N.Gasimov**

**Application of information and communication technologies in education**

**Summary**

The article deals with the introduction of information and communication technologies in education. For this purpose, the principles of international competition in the modern world are highlighted. The national education, its construction and development are discussed. Attention is paid to the modernization of modern education. The current problems of the development of the Azerbaijani education system are interpreted. The

attitude towards the pedagogical and psychological aspects of the development of our education is expressed.

The introduction of modern curriculum curricula and curriculum development curricula, new look-alignment, standardization, methodology, workflow, integration, and more are offered to the participants in the study of progressive aspects of innovation in foreign countries, innovations and innovation. issues are touched.

The President of the Republic of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, issued a decree on August 21, 2004, "On the Program of Providing Information and Communication Technologies for General Education Schools in the Republic of Azerbaijan (2005-2007)", the essence of the tasks arising from it. From pedagogical innovations, the use of mutimedias. Distan provides education, internet access, TIMS, Information and Resource Center, "E-school" pilot school, IP-telephony, videocall, etc. consistent facts are brought about.

**Rəyçi: Akif Əhmədov**  
**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**

SƏBİNƏ MƏMMƏDZADƏ  
AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu  
[sabinamammadzadeh@gmail.com](mailto:sabinamammadzadeh@gmail.com)

## TRANSLİTERASIYA – TƏRCÜMƏ METODU KİMİ

**Açar sözlər:** transliterasiya, transkripsiya, tərcümə, leksika, lüğət

**Ключевые слова:** транслитерация, транскрипция, перевод, лексика, словарный запас

**Key words:** transliteration, transcription, translation, lexicon, vocabulary

E.ə. üçüncü minillikdə tərcümə anlayışı "sənət", "sənətkarlıq" və ya "elm" hesab edilirdi: Hammurabinin hakimiyyəti dövründə Babil (e.ə. 2100-ci illərdə) poliqlot şəhər idi və İmperianın rəsmi sənədləri müxtəlif dillərə tərcümə edilirdi [1] E.ə. 2-ci əsrdən bizim eraya qədər mənbə yönümlü yanaşmalar əsasında yaradılmış bütün nəzəri baxışlar tərcüməçinin nə etməsi və ya etməməsi ilə bağlı idi. Bu ədəbiyyatlarda əsasən hədəf dildəki mətnin orijinala həm məna, həm də forma baxımından yaxın olmasına əhəmiyyət verilirdi. Başqa sözlə desək, tərcüməçi, mətnin bütün aspektlərini hədəf dildəki mətnə tam olaraq əks etdirməli idi [2] Tərcümə nəzəriyyəsi sahəsində tərcümə anlayışının bir neçə tərfi mövcuddur. “Tərcümə - bir dildə təqdim edilmiş məlumatın başqa dil vasitəsilə ötürülməsidir” [3], “tərcümə - bir dildə olan mətnin onun məzmun və mənasını dəyişməmək şərtlə digər dildə yenidən yaradılma prosesinə deyilir” [4] və s. Mətnlər xüsusiyyətlərinə görə fərqli olduqlarına görə onların tərcüməsi də konkret janrın özəllikləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Dövlət əhəmiyyətli sənədlər, işgüzar sənədlər və ya bədii ədəbiyyat elmi əsərlərdən fərqli şəkildə tərcümə olunur. Şübhəsiz ki, söhbət elmi və ya elmi-texniki mətnlərdən gedirsə, tərcümə fənləri sahəsində bilik və bacarıqlardan başqa, həm də həmin sahənin terminologiyası ilə bağlı biliklərə malik olmaq vacibdir.

### 1. Tərcümə sənətinin əsas forma və janrları.

Elmi ədəbiyyatda forma və janrlarına görə tərcümənin təsnifatına müxtəlif yanaşma mövcuddur. Qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə olan dillərin hansı nitq formasında istifadə olunmasından asılı olaraq tərcümənin aşağıdakı növləri vardır [5]:

**Yazılı tərcümə** və ya yazılı mətnin yazılı tərcüməsi - ən geniş yayılmış tərcümə növü olub, tərcümə edilən mətnin xarakterindən asılı olaraq bir neçə janrdan ibarətdir:

- a) Qəzet tərcüməsi;

- b) Rəsmi-işgüzar tərcümə;
- c) Elmi tərcümə;
- d) Elmi-texniki tərcümə;
- e) Nətiq nitqi və publisistikanın tərcüməsi;
- f) Ədəbi-bədii tərcümə və s.

**Şifahi tərcümə** və ya şifahi nitqin şifahi tərcüməsi. Bu tərcümə növünün özü də iki formada olur: ardıcıl tərcümə və sinxron tərcümə.

**Yazılı-şifahi tərcümə** və ya yazılı mətnin şifahi tərcüməsi. Burada da tərcümə prosesi iki formada həyata keçirilə bilər: tərcümə, yazılı orijinal mətnin tərcüməçi tərəfindən oxunub eyni zamanda (sinxron) və ya ardıcıl olaraq, yəni orijinal mətni bütövlükdə və ya abzaslarla tərcüməsi yolu ilə həyata keçirilə bilər.

**Şifahi-yazılı tərcümə** və ya şifahi mətnin yazılı tərcüməsi. Bu tərcümə növünə praktikada çox nadir hallarda rast gəlinir. Belə ki, orijinal mətnin yazılı formasının tərtib edilmə sürəti şifahi nitqin sürətindən əhəmiyyətli dərəcədə az olduğundan, bu tərcümə növünün praktikada istifadəsi demək olar ki, mümkün deyil. Tərcümənin bu növü əsasən tərcümə fakültəsində oxuyan tələbələrin bilik və bacarıqlarının artırılması məqsədi ilə istifadə olunur.

**Avtomatik tərcümə** və ya kompüter tərcüməsi – son zamanlar informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı nəticəsində çox geniş yayılmışdır. Buna baxmayaraq, bu cür tərcümə hər zaman redaktə edilməlidir. Əgər insan –dilçi təhlil və ya sintezdə sırf formal əlamətlərdən başqa özünün dilçilik sahəsindəki biliyinə, lazım gəldikdə, ekstralingvistik məlumatlara əsaslanırsa, kompüter bu imkanlardan tamamilə məhrumdur. Kompüter bu və ya digər məlumatı “anlamır”, “dərək etmir”, sadəcə olaraq tanıyır, çünki maşın “obrazı” deyil, kodu “görür”. Ona görə də, maşında bu və ya digər məlumatı “anlama, dərək etmə” prosesi kodun tanınmasına aparıb çıxaran müəyyən əməliyyatların yerinə yetirilməsi ilə əldə edilir [6].

## 2. Tərcümənin leksik aspektləri

Elmi-texniki ədəbiyyatın tərcüməsinin əsas vəzifəsi, tərcümə prosesinin nəticəsinin *ekvivalentlik* və *adekvatlıq* tələblərinə cavab verməsindən ibarətdir.

Tərcümə nəzəriyyəsi sahəsində ekvivalentlik dedikdə orijinal və tərcümə mətnindəki məzmun, məna, semantik, üslubi və funksional-kommunikativ məlumatın nisbətən bərabər saxlanması başa düşülür. Adekvatlıq baxımından isə tərcümə, proses kimi nəzərdən keçirilir. Adekvatlıq, tərcümənin bir proses kimi verilmiş kommunikativ şərtlərə uyğun gəlib-gəlmədiyini bildirir (məsələn, danışq dilində mövcud olan jarqonlar rəsmi-işgüzar ünsiyyətdə istifadə edilmir) [7].

Tərcümə nəzəriyyəsində, ingilis dilindəki sözə məna baxımından yaxın olan Azərbaycan dilindəki söz leksik uyğunluq adlanır. Hər iki dil arasındakı semantik uyğunluğun bütün növləri əsasən aşağıdakılardan ibarətdir [8]:

1) tam uyğunluq - müxtəlif dillərin leksik vahidlərinin bir-birinə tam uyğun gəlməsi (bunlara ekvivalentlər də deyilir). Bir qayda olaraq, bu sözlər vahid mənaya malik olub, hər iki dildə yalnız bir leksik mənanı bildirir. Buraya xüsusi və coğrafi adlar (məs, *New York, Pasific Ocean*), elmi və texniki terminlər (*hydrogen, semiconductor*) və ay və həftənin günlərinin adları kimi bəzi qrup sözlər (*Monday, September*) daxildir [9];

2) nisbi uyğunluq – ingilis dilində olan sözün Azərbaycan dilində bir neçə mənada verilməsi (məs, *attitude- münasibət, mövqe, siyasət* və s.) [9];

3) uyğunluğun olmaması – bir dildə olan bu və ya digər leksik vahidin digər dildə tamamilə mövcud olmamasını bildirir. Buna ekvivalentsiz leksika deyilir [11]. Buraya, 1) müəyyən qrup xüsusi adlar, yer adları, müəssisə və təşkilat, qəzet, gəmi və s. adları (məs, *savannah, zebra, Plaza mayor*) 2) başqa dildə danışan insanların həyatında və praktikasında mövcud olmayan əşya, anlayış və situasiyaları bildiren sözlər (realilər) (məs. *machete, tornado, gringo, sheriff*), 3) müəyyən səbəblərdən digər dilin leksik tərkibində ona uyğun qarşılığı mövcud olmayan sözlər (məs. *şəkərbura, paxlava*) aiddir.

Başqa dildə birbaşa leksik qarşılığı olmayan sözlərin tərcüməsi üçün bir sıra xüsusi tərcümə üsulları mövcuddur. Buna görə də tərcümə edilən mətn üçün onlardan ən çox uyğun gələnin seçilməsi çox vacibdir.

### 3. Transliterasiya və transkripsiya vasitəsilə tərcümə

Azərbaycan dilində qarşılığı olmayan ingilis sözlərini tərcümə etmək lazım gəldikdə Azərbaycan dilində həmin sözə müvafiq leksik vahidin yenidən yaradılması tələb olunur. Bu zaman, Azərbaycan dilində yeni alınma söz meydana gəlir. Tərcümə zamanı xarici sözün ana dilimizə konvertasiyası iki üsulla – transliterasiya və transkripsiya vasitəsilə mümkündür.

Transliterasiya üsulu ilə tərcümə ingilis dilindəki sözlərin Azərbaycan dilinin qrafikası ilə və əksinə çevrilməsindən ibarətdir. Məsələn, *robot, Novqorod* və s [9].

Transliterasiya XIX əsrin sonlarına qədər tərcüməçilər tərəfindən çox geniş istifadə olunmuşdur [12]. Bu üsuldən istifadə prosesində tərcüməçinin ingilis dilində olan sözün tələffüzünü bilməsi vacib hesab olunmur, beləliklə də o, sözün yalnız görünüşünü qavramaqla kifayətlənə bilir. Lakin, bəzi hallarda transliterasiya nəticəsində ingilis dilində bəzi transliterasiya olunmuş sözlərin tamamilə başqa cür səsləndiyi ortaya çıxır. Bu səbəbdən də transkripsiyadan istifadə edilməyə başlandı. Təbii ki, transliterasiya prosesi zamanı dilin fonetik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır və bu səbəbdən də bir çox dillər üçün transliterasiya üçün müvafiq vahid konvertasiya cədvəlləri



tərtib edilmişdir. İngilis və Azərbaycan dillərinin fonetik sistemləri bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndiyinə görə belə konvertasiya bəzi hallarda şərti xarakter daşıyır və bütün hallarda tələffüzü olduğu kimi ötürə bilmir. Buna baxmayaraq belə tərcümə üsulu müəyyən dərəcədə ingilis sözlərini Azərbaycan hərfləri ilə və əksinə vahid formada çevirməyə imkan verir. Məsələn, *Internet-İnternet, multimedia-multimedia, smart card-smart kart, detonator-detonator* və s [9-10].

Transliterasiya üsulundan, həmçinin neologizmlərin tərcüməsində də çox geniş istifadə olunur. Neologizmlərin tərcüməsində əsas çətinlik törədən səbəb yeni yaranmış sözlərin izah edilməsidir. Əslində, mənası artıq aydın olan neologizmlərin tərcümə məsələsi çox sadə olub, həmin neologizmin hansı növ sözlərə aid olduğundan asılı olaraq müvafiq tərcümə üsullarının köməyi ilə həll edilir. Neologizmlərin tərcümə prosesini aşağıdakı mərhələlərə bölmək olar:

a) İngilis-Azərbaycan lüğətlərindən istifadə (yeni söz lüğətlərə hələ daxil edilməyibse, onu ingilis-ingilis lüğətlərində axtarmaq lazımdır. Bu növ lüğətlərdə xüsusi New Words Section bölməsi vardır.( bunun üçün lüğətlərin ən son buraxılışından istifadə etmək məsləhət görülür);

b) Kontekstdən neologizmin mənasının müəyyənləşdirilməsi;

c) Həmin neologizmin mənasının izahı üçün onun strukturunun təhlili (yeni sözlər dildə birdən-birə meydana gəlmir. Onlar dildə artıq mövcud olan söz və morfemlər əsasında yaradılır. Həmin söz və morfemlərin mənasının təhlili isə neologizmin mənasının müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər).

Neologizmlərin tərcüməsi bir dildən digərinə birbaşa və ya izahlı şəkildə təqdim edilməlidir. Hər hansı dildə onun birbaşa ekvivalenti olmadıqda həmin sözün izahı və ya onun fonetik və ya orfoqrafik forması ötürülür. Bu baxımdan da, neologizmlərin tərcüməsi zamanı əsasən transkripsiya, transliterasiya və kalka üsulundan istifadə olunur.

Neologizmlər adətən son dövrlərdə yarandığından onların digər dillərdə ekvivalentinin mövcud olmaması çox təbiidir. Buraya hər hansı texnoloji yeniliyin adı, şirkət adları, ticarət nişanları, elmi və texniki terminlər və s. aid ola bilər. Məsələn, *Layetana Company, Coldpoint LTD, resume, lobby, holding, tender, lighter -lixter, modem, adapter* və s [9-10].

4. Beynəlmiləl sözlər və terminlərin tərcüməsində transliterasiya problemləri

Xüsusi ad, toponim, neologizm kimi sözlərdən başqa transliterasiya həm də terminlərin tərcüməsində çox geniş istifadə olunur.

Termin – hər hansı müvafiq elm, texnika, incəsənət və digər sahələrə aid olan müəyyən anlayışın adı olan söz və ya söz birləşməsidir [13]. Terminlər ümumi ədəbi dilin leksikasının bir hissəsini təşkil edib, lüğət tərkibinin digər

vahidləri ilə eyni linqvistik xüsusiyyətlərə malikdir. Terminlərin tərcüməsi tərcümə olunan mətnin aid olduğu sahədə, eyni zamanda, xarici, eləcə də doğma dildə terminologiya sahəsində müəyyən biliklərə sahib olmağı tələb edir.

Terminlərin qurulmasında aşağıdakılar tələb olunur:

a) sistemlilik; b) kontekstdən qeyri-asılılıq; c) birmənalılıq; d) dəqiqlik və lakoniklik [14].

Terminlərin əsas tərcümə üsulu ekvivalentlərin istifadəsi ilə həyata keçirilir. Bu ekvivalentlər, tərcümə dilində daimi və bütöv olmaqla, dəqiq leksik qarşılıq bildirməlidir. Məsələn, *magnitude-ölçü*, *oxygen-oksigen* və s. [9]

Bir qayda olaraq, tərcümə zamanı daimi ekvivalentləri olan terminlərə aşağıdakılar aiddir:

b) latın və yunan köklü terminlər: *stereophonic-stereofonik*, *acoustics-akustika* və s. [9-10]

c) Azərbaycan (həmçinin digər dillərdə) dilində meydana gəlməsi əsasən ingilisdilli ölkələrin yeni texnologiyaların yaradılması və tətbiqində üstünlük təşkil etməsi ilə şərtləndirilən alınma terminlər (*kompakt-disk*, *MP3*, *smartfon* və s.) [9-10]

Beynəlmiləl sözlərin də tərcüməsində transliterasiyadan geniş istifadə olunur. Beynəlmiləl sözlərə əsasən yunan və latın, həmçinin müasir dillərdən yaranan sözlər (əsasən terminologiya: musiqi sahəsində - italyan dilindən, balet sahəsində - fransız dilindən, kompüter və biznes terminologiyasında – ingilis dilindən alınan sözlər) aiddir.

Beynəlmiləl sözlər digər dildən alınmaqla meydana gələ bilər. Bu cür sözlər səslənmə, yazılış və məna baxımından çox oxşar olduğundan tərcüməsi transliterasiya yolu ilə həyata keçirilir: *contrast-kontrast*, *electron-elektron*, *collector-kollektor*, *president-prezident*, *theorem-teorem* [9]

Beynəlmiləl sözlər elm və texnikanın müxtəlif sahələrində istifadə olunur və transliterasiya üsulu ilə də tərcümə olunur:

Fizikada: *atom-atom*, *proton -proton*, *focus-fokus*;

Riyaziyyatda: *integral-inteqral*, *theorem-teorem*;

Radiotexnikada: *radio-radio*, *diode-diod*, *detector-detektor*;

Kimyada: *cation-kation*, *anion-anion*, *amorphism-amorfizm*;

Tibbdə: *virus-virus*, *syndrome-sindrom* [9-10].

Beynəlmiləl terminlərin vacib xüsusiyyətlərindən biri onların beynəlxalq elmi terminologiya fondunu təşkil etməsidir. Bu beynəlxalq fonda daxil olan sözlər, elmi-texniki ədəbiyyatın oxunmasını, anlaşılıqlı olmasını və tərcüməsini asanlaşdırır.

Hər iki dildə, yəni həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində beynəlmiləl sözlər eyni mənanı bildirdiyinə görə onlar bir-birinin ekvivalenti hesab

olunur. Bu cür sözlərin də tərcüməsi onların formasından da göründüyü kimi ilk baxışdan heç bir çətinlik törətmir. Buna baxmayaraq, bəzi hallarda hər iki dildə formaca eyni, lakin mənaca fərqli sözlərə də rast gəlirik. Məsələn, *massive tube failures* – *borunun massiv zədələnməsi* kimi deyil, *borunun ciddi zədələnməsi* [9] kimi tərcümə olunmalıdır.

Bu növ sözlər psevdo-beynəlmiləl sözlər, başqa sözlə desək, “tərcüməçilərin saxta dostları” adlanır. “False friends” termini ilk dəfə fransız tədqiqatçıları M.Kessler və J.Derokinyi tərəfindən 1928-ci ildə “Les faux amis ou Les pieges du vocabulaire anglais” (“Saxta dostlar və ya İngilis dili lüğətinin tələləri”) kitabında istifadə edilmişdir [15]. Bu sözlər, beynəlmiləl sözlərlə oxşar formaya, lakin fərqli mənalara malik olur. Bu cür oxşar formaların yaranması dillərin qarşılıqlı əlaqələri və ya təsadüfi uyğunluq nəticəsində baş verə bilər. Bu səbəbdən də, psevdo-beynəlmiləl sözlərin tərcüməsi tərcüməçilər üçün çətinlik törədə bilər. Belə ki, tərcümə zamanı tərcüməçi həmin sözlərin formaca eyni qarşılığının olduğunu düşünərək onları transliterasiya etməyə çalışır və tərcümə zamanı ciddi səhvlərə yol verir. Transliterasiya üsulu ilə tərcümə edilən sözlərin fərqlənməsi onların məntiqi məzmununun bir-biri ilə uyğun gəlməməsindən irəli gəlir. Bu cür qeyri-uyğunluqların üç növü ayırd edilir [11]:

1) ingilis dilində olan söz mənə baxımından Azərbaycan dilindəki sözdən çox genişdir. Azərbaycan dilindəki söz ingilis dilindəki sözün hər mənası ilə üst-üstə düşmür. Bu, o zaman baş verir ki, ingilis dilindən alınan söz Azərbaycan dilində yalnız bir mənada istifadə olunur. Bu növ alınma sözlər dilimizdə kifayət qədər çox olub, tərcümə zamanı çətinliklər yaradır. Məsələn, ingilis dilindən dilimizə keçmiş *mitinq* sözü Azərbaycan dilində yalnız bir mənəni bildirir, halbuki həmin sözün ingilis dilində bir neçə mənası mövcuddur: *görüş, yığıncaq, iclas, duel* və s. [9]. Digər misal, ingiliscə *record* sözü *rekord* kimi transliterasiya edilib tərcümə edilə bilər, lakin həmin sözün bir sıra digər mənaları da vardır: *qeyd, reputasiya, protokol* və s. [9].

Transliterasiya üsulu ilə tərcümə edilən bəzi sözlərin mənaları nadir hallarda düzgün hesab edilir. Bunlara aşağıdakılar misal göstərilə bilər:

|            |                                                                                            |
|------------|--------------------------------------------------------------------------------------------|
| aggressive | nadir hallarda aqressiv, daha çox enerjili                                                 |
| cabinet    | nadir hallarda kabinet (əsasən də Nazirlər Kabineti dedikdə), daha çox mebelin bir hissəsi |
| camera     | nadir hallarda kamera, daha çox fotoaparət                                                 |
| concrete   | nadir hallarda konkret, daha çox beton                                                     |
| Conduktor  | nadir hallarda konduktor, daha çox dirijor                                                 |
| conference | yalnız konfrans deyil, həm də iclas                                                        |
| Credit     | yalnız kredit deyil, həm də xidmət, töhfə                                                  |
| Department | nadir hallarda departament, daha çox fakültə,                                              |

|          |                                                                        |
|----------|------------------------------------------------------------------------|
|          | nazirlik (ABŞ-da)                                                      |
| element  | nadir hallarda element, daha çox faktor                                |
| Leader   | nadir hallarda lider, daha çox rəhbər                                  |
| Legal    | nadir hallarda leqal, daha çox hüquqi                                  |
| Liberal  | nadir hallarda liberal, daha çox azad                                  |
| Mark     | nadir hallarda marka, daha çox ləkə                                    |
| Original | yalnız orijinal deyil, həm də ilkin                                    |
| Panel    | nadir hallarda panel, daha çox seksiya                                 |
| Partisan | nadir hallarda partizan, daha çox tərəfdaş                             |
| Party    | yalnız partiya deyil, həm də tərəf (müqavilələrdə),<br>şənlilik [9-10] |

2) Azərbaycan dilində sözün mənası ingilis dilində mövcud deyil, yəni azərbaycanca olan söz onun ingilis dilindəki oxşar formasından daha geniş mənə bildirir. Bu nadir hallarda baş verir. Buna səbəb isə adətən, hər iki dildə olan həmin sözün üçüncü dildən götürülməsidir. Məsələn, *auditorium-auditoriya* sözləri formaca oxşar olduğuna görə ekvivalent hesab edilə bilər. Lakin ingilis dilində *auditorium* yalnız yer bildirdiyi halda Azərbaycan dilində *auditoriya* hər hansı çıxışı dinləyən insanlara deyilir [9].

Bu tip sözlər adətən çox ciddi səhvlərə səbəb olmasa da tərcüməni ikimənalı edə və ya anlaşılmazlıq yarada bilər.

3) Azərbaycan və ingilis dilində sözlər oxşar formaya malik olur, lakin tamamilə fərqli mənə verir. Tərcümə zamanı bu cür sözlərin transliterasiyası mətnin mənə baxımından ciddi təhrifinə gətirib çıxara bilər. Buna görə də, həmin sözləri və onların mənalarını həm azərbaycanca, həm də ingilis dilində bilmək vacibdir. Bu sözlərə aşağıdakılar misal ola bilər:

|            |                                  |
|------------|----------------------------------|
| Actual     | aktual deyil, hazırkı            |
| Aspirant   | aspirant deyil, iddiaçı          |
| Complexion | kompleksiya deyil, sifətin rəngi |
| Corpse     | korpus deyil, meyit              |
| Division   | divizion deyil, bölünmə, bölmə   |
| fabric     | fabrika deyil, parça             |
| Magazine   | mağaza deyil, jurnal             |
| Mayor      | mayor deyil, mer (icra başçısı)  |
| physician  | fizik deyil, həkim               |
| Principal  | prinsipial deyil, əsas           |
| Prospect   | prospekt deyil, perspektiv       |
| Replica    | replika deyil, nüsxə [8-9]       |

## 5. Tərcümədə transliterasiya problemlərinin həlli yolları

Tərcümə zamanı tərcümə olunan sözlərin həm Azərbaycan, həm də tərcümə edilən dildəki bütün fərqli mənalarını bilmək və həmin sözün müəyyən kontekstdə mənasını geniş şəkildə araşdırmaq çox vacibdir. Tərcüməçi, formaca uyğun gələn sözü tərcümə etməyə tələsməməli və əvvəlcə həmin sözün kontekstə tam uyğun gəldiyinə əmin olmalıdır.

Bu zaman qeyd etmək lazımdır ki, bəzi hallarda, hər iki dildəki isim mənə baxımından identik ola bildiyi halda, müvafiq sifət, zərf və fellər fərqli mənaları bildirərək tərcüməçini çaşıdırı bilər. Məsələn, *practice* və *drama* sözləri azərbaycanca *praktika* və *dram* isimləri ilə eyni mənaları bildirir, lakin müvafiq sifətlər, yəni, *practical* və *dramatic* sözləri ilə onların ilk baxışdan qarşılıqları kimi görünən *praktiki* və *dramatik* sözləri ilə eyni mənaları ehtiva etməyə bilər. Belə ki, həmin sözlər *faktiki* (*practical*) və *kəskin* (*dramatic*) mənalarını da verə bilər [9].

Bu baxımdan, kontekst adətən tərcümə olunan sözlərin mənasını dəqiq şəkildə göstərir. Buna görə də, tərcümə zamanı tərcümə edilən sözün formaca oxşar qarşılığının hədəf dildə eyni mənanı verdiyinə əmin olmaq vacibdir.

Son tərcümə variantının seçilməsində tərcüməçinin bir sıra amilləri nəzərə alması çox vacibdir. Yalnız yeganə bir variantın mövcud olduğunu da israr etmək olmaz. Bir neçə düzgün variant ola bilər. Belə ki, tərcümə - yaradıcılıq prosesidir və burada tərcüməçi öz fərdi üslubundan istifadə edərək tərcüməyə xüsusi rəngarənglik verir.

Tərcümə zamanı adətən iki əsas məsələnin həll edilməsi lazım gəlir:

- 1) Orijinal dildə olan mətnin məzmununun düzgün başa düşülməsi;
- 2) Tərcümə dili vasitəsi ilə həmin məzmunun tam və düzgün ötürülməsi.

Elmi-texniki mətnin uğurlu tərcüməsi üçün aşağıdakılar vacibdir:

- 1) Məxəz dildə müəyyən söz ehtiyatının olması (həmçinin, müvafiq sahədə xüsusi terminoloji biliklərə yiyələnmək);
- 2) Məxəz dilin qrammatikasını bilmək;
- 3) Tərcümə sənətinin leksik, qrammatik və üslubi məsələlərini bilmək;
- 4) Lüğətlə işləmək bacarığına malik olmaq;
- 5) Tərcümə olunan mətnin aid olduğu sahədə müəyyən təsəvvürə malik olmaq.

Beləliklə də, düzgün tərcüməyə nail olmaq üçün müvafiq sözlərin hədəf dildəki mənə və istifadə xüsusiyyətləri haqqında dəqiq biliklərə malik olmaq əsas şərtidir. İngilis dilindəki elmi sözlər və terminlər elmi-texniki mətnlərdə müəyyən spesifikliyə malik olur. Onlar bağlayıcılar vasitəsi ilə genişləndirilir, yeni söz birləşmələri yaradaraq bəzən hətta yeni tərcümə üsullarının tətbiqini tələb edə bilər.

### Nəticə

Tərcümə fəaliyyəti çoxəsrlik ənənəyə malikdir və tarix boyunca geniş istifadə edilmişdir. Lakin, sürətlə dəyişən və inkişaf edən dünyada onun rolu daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Mədəni mübadilənin genişləndiyi bir zamanda bilik getdikcə artır və beynəlxalq ünsiyyət daha da güclənir, bununla yanaşı tərcümə fenomeni daha fundamental əhəmiyyət daşımağa başlayır. Bu gün insanların elmi, tibbi, texnoloji, ticari, hüquqi, mədəni və ya ədəbi məqsədlərlə qurduğu ünsiyyət tərcümə ilə sıx bağlıdır və bunun nəticəsində həmin sahəyə maraq getdikcə artır [16]

• Burada əsas məsələ "insanların dildaxili və ya dillərarası ünsiyyətinin tərcümə ilə bərabərləşdirilməsidir. Tərcümənin öyrənilməsi dilin öyrənilməsi deməkdir" [17]. Bundan əlavə, həm tərcüməçilər, həm də dilçilər fərqli anlayış sisteminə malik müxtəlif sistemlərlə bağlı araşdırmalar aparırlar. Beləliklə də, "bütün kommunikatorların tərcüməçi olduğu" fikri ilə razılaşsaq, tərcüməçinin rolunun "normal kommunikatoradan" fərqləndiyini nəzərə almaq lazım gəlir: tərcüməçi, iki fərqli dilə malik cəmiyyətin birdilli kommunikasiya tərəfləri arasında ikidilli vasitəçidir [18]. Bu səbəbdən də tərcüməçinin rolu danılmazdır.

Bu gün tərcümə prosesini asanlaşdırmaq və təkmilləşdirmək məqsədi ilə müxtəlif texnologiyalar, metod və alqoritmlər yaradılır. Şübhəsiz ki, əgər söhbət təbii dilin tərcüməsindən gedirsə, yaradılan bütün proqram və tətbiqlərin tərcümə etdiyi son nəticə müəyyən redaktələrin aparılmasını tələb edir. Məhz bu səbəbdən də tərcüməçilər yeni-yeni tərcümə metodları və üsullarının işlənməsi üzərində çalışırlar. Qeyd edilən tərcümə üsullarından biri də transliterasiya metodu hesab olunur. Məqalədə transliterasiya və transkripsiya üsulu ilə neologizm, beynəlmiləl sözlər və terminlərin tərcümə prosesinin izahı verilmişdir. Həmin üsulların tətbiqinin əsas səbəbləri nümunələr vasitəsilə açıqlanmış, transliterasiyanın tətbiqi nəticəsində yaranmış problemlər təhlil edilmişdir. Son bölmədə transliterasiya metodu ilə aparılan tərcümənin yaratdığı problemlərin həlli ilə bağlı tövsiyələr verilmişdir.

### Ədəbiyyat siyahısı

1. Eugin Nida, Toward a Science of Translating, 1964, P. 11
2. Translation Studies: A brief history of the discipline, p.40. [http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/3840/10/10\\_chapter%202.pdf](http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/3840/10/10_chapter%202.pdf)
3. Словарь лингвистических терминов, О.С.Ахманова Издательство «Советская Энциклопедия» Москва —1966, с. 305
4. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода), Бархударов Л. С.,М., "Междунар. отношения", 1975. с.10

5. Zoya Proshina, Theory Of Translation (English And Russian), 3d edition, revised Vladivostok Far Eastern University Press 2008, pp.16-20
6. Mahmudov M. Kompüter dilçiliyi. Bakı, "elm və təhsil", 2013. s.184
7. Jürden von Stackelberg, Weltliteratur in deutscher Übersetzung. Vergleichende Analysen. Munich 1978, 8. Cf. The reveiw by K.Reiss in Göttingische Gelehrte Anzeigen, vol. 231, part ¾ (1979), 259-272
8. Vanessa Leonardi, Equivalence in Translation: Between Myth and Reality, Translation Journal, Volume 4, No. 4 October 2000
9. Musayev O. English-Azerbaijani Dictionary, "Qismet", Baku, 2003
10. Calallı İ. İnternet terminlərinin izahlı lüğəti (ingiliscə-rusca-türkcə-azərbaycanca), "İnformasiya texnologiyaları", "Bakı", 2017
11. Irene Ranzato, Translating Culture Specific References on Television: The Case of Dubbing, New York and London, pp.59-60
12. С.А.Хоменко, Е.Е.Цветкова, И.М.Басовец, Основы теории и практики перевода научно-технического текста с английского языка на русский, учебное пособие Белорусского Национального Технического Университета. Минск 2004, с.13, с.37
13. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/term>
14. Slozhenikina J. V. The Term: Real as Life (Why Term Can and Should Have Variants) <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2010/5/Slozhenikina/>
15. The Bulgarian-Russian inter-language homonyms, for example, nouns <https://en.referaty.net.ua/work/95238/the-bulgarian-russian-inter>
16. Hosni Mostafa El-dali, Towards an understanding of the distinctive nature of translation studies, Journal of King Saud University - Languages and Translation, Volume 23, Issue 1, January 2011, pp. 29-45
17. S. McGuire Translation Studies Methuen, London (1980)
18. R.T. Bell Translation theory; where are we going? ME-TA, 31 (4) (1991), pp. 403-415

**С.Мамедзаде**

**Транслитерация - как метод перевода  
Резюме**

Искусство перевода имеет древние традиции и широко используется испокон веков. Однако быстро развивающийся и глобализирующийся мир расширил роль перевода. В наше время культурный обмен растет, увеличивается знание и расширяется международное общение, делая феномены перевода более фундаментальными. В статье подчеркивается

концепция перевода, история его появления. Предоставлена информация о формах и жанрах перевода. Процесс перевода описан в нескольких этапах. Лексические аспекты перевода объясняются примерами. Предоставляются определения терминов, неологизмов, международных слов и псевдо-международных слов. Показаны способы перевода неологизмов, международных слов и псевдо-международных слов, в том числе термины различных областей науки с помощью методов транслитерации и транскрипции. Анализируются проблемы, возникающие в результате применения транслитерации и транскрипции, и показаны источники этих проблем. В конце, предоставляются рекомендации для перевода с помощью транслитерации.

**S.Mammadzadeh**

### **Transliteration - as a translation method**

#### **Summary**

The art of translation has ancient traditions and been widely used for a long time. However, the rapidly developing and globalizing world has expanded the role of translation. In the modern times, the cultural exchange grows, knowledge increases and international communication enlarges making the phenomena of translation more fundamental. The article highlights the concept of translation, its emergence history. It provides information based on the forms and genres of translation. Translation process is described in several stages. The lexical aspects of translation are explained through examples. The definitions of the terms, neologisms, international words and pseudo-international words are provided. The ways of translation of neologisms, international words and pseudo-international words, including the terms of different fields of science through transliteration and transcription methods are illustrated. The problems arisen as a result of the application of transliteration and transcription are analyzed, and the sources of these problems are revealed. Finally, the recommendations are provided to solve translation problems through transliteration.

**Rəyçi:**

**Məsud Mahmudov**

**Filologiyaüzrə elmlər doktoru, professor**



XOŞQƏDƏM HÜSEYNZADƏ  
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti  
Xarici Dillər -1 kafedrası  
khanim.huseynzade@gmail.com

## ENGLISH VOCABULARY AS A SYSTEM

**Açar sözlər:** morfoloji, leksik, mürəkkəb söz, törəmə, morfem, məfhum

**Ключевые слова:** морфологический, лексический, сложное слово, морфема, значимый

**Key words:** morphological. Lexical, compound, derivative, morpheme, notional

For different purposes of study different types of grouping may prove effective: synchronic or diachronic, semantic or formal, depending on possible distribution or taking words as isolated units. There is no optimum short cut equally good for all purposes. It is therefore of paramount importance to work out a comprehensive review of all the types so far suggested and an estimate of their possibilities. If we succeed in establishing their interrelation, that will help us in obtaining an idea of the lexical system in general. We must be in our guard, however, against taking the list of possible oppositions in this chapter for a classification. In a adequate classification the definition of various classes must be based on the same kind of criteria. In this chapter we shall constantly slide the basis of our definition from one level to another. That means we shall obtain data for various approaches to the system, not the system itself.

The simplest, most obvious non- semantic grouping, extensively used in all branches of applied linguistics is the alphabetical organization of written words, as represented in most dictionaries. It is of great practical value as the simplest and the most universal way of facilitating the search for the necessary word. Even in dictionaries arranged on some other principles we have an alphabetical index for the reader to refer to before searching the various categories. The theoretical value of alphabetical grouping is almost null, because no other property of the word can be predicated from the letter or letters the word begins with. We cannot infer anything about the word is the only thing we know is that it begins with a *p*. only in exceptional cases some additional information can be obtained on a different, viz. the etymological, level. For instance, words beginning with *w* are mostly native, and those beginning with *ph* borrowed from Greek. But such cases are few and far between.

The rhyming, i.e. inverse, dictionary presents a similar non- semantic grouping of isolated written words, differing from the first in that the sound is also taken into consideration and in that the grouping is done the other way round and the words are arranged according to the similarity of the ends. The practical value of this type is much more limited. These dictionaries are intended for poets. They may be also used, if but rarely, by teachers, when making up lists of words with similar suffixes.

A third type of non- semantic grouping of written words is based on their length, i.e. the number of letters they contain. This type, worked out with some additional details, may prove useful for communication engineering, for automatic reading of messages and correction of mistakes. It may prove useful for linguistic theory as well, although chiefly in its modified form, with length measured not in the number of letters but in the number of syllables. Important statistical correlations have been found to exist between the number of syllables, the frequency, the number of meanings and the stylistically characteristics a word possesses. The shorter words occur more frequently and accumulate a greater number of meanings.

Finally, a very important type of non- semantic grouping for isolated lexical units is based on a statistical analyses of their frequency. Frequency counts carried out for practical purposes of lexicography, language teaching and shorthand enable the lexicographer to attach to each word a number showing its importance and range of occurrence. Large figures are, of course, needed to bring out any inherent regularities and these limitations are, naturally, statistical, not rigid. But even with these limitations the figures are fairly reliable and show important correlations between quantitative and qualitative characteristics of lexical units, the most frequent words being polysemantic and stylistically neutral.

On a higher, i.e. on the morphological level words are divided into four groups according to their morphological structure, namely the number and type of morphemes which compose them. They are:

1. Root or morpheme words. Their stem contains one free morpheme, e.g. *dog*, *hand*.

2. Derivatives contain no less than two morphemes of which at least one is bound: *dogged*, *doggedly*, *handy*, *handful*; sometimes both are bound: *terrier*.

3. Compound words consist of not less than two free morphemes, the presence of bound morphemes is possible but not but not necessary.: *dog-cheap* “very cheap”, *dog- days* “hottest part of the year”, *handball*, *handbook*

4. Compound derivatives consist of not less than two free morphemes and one bound morpheme referring to the whole combination. The pattern is

**(stem+ stem)+ suffix** – dog-legged ‘crooked or bent like a dog’s hind leg’; left-handed.

The division is the basic one for lexicology.

Another type of traditional lexicological grouping is known as word – families. The number of groups is certainly much greater, being equal to the number of root morphemes if all words are grouped according to the root morpheme.

For example: dog, doggish, dog less, doglike, doggy/ doggie, to dog, dogged, doggedly, doggedness, dog- wolf, dog- days, dog- biscuits, dog-cart. Hand , handy, handicraft, handbag, handball, handful. Handmade, handsome.

Similar groupings according to a common suffix or prefix are also possible, if not as often made use of. The greater the combining power of the affix, the more numerous the group. Groups with such suffixes as -ish, -less, -ness constitute infinite (open) sets, i.e. are almost unlimited because new combinations are constantly created. When the suffix is no longer productive the group may have a diminishing number of elements, as with the adjective-forming suffix- some: gladsome, gruesome, handsome, litesome, tiresome, troublesome, wearisome, winsome, etc.

The next step is classifying words not in isolation but taking them within actual utterances. Here the first contrast to consider is the contrast between notional words and form or functional words. Actually the definition of the word as a minimum free form holds good for notional words only. It is only *notional* words that can stand alone and yet have meaning and form a complete utterance. They can name different objects of reality, the qualities of these objects and actions or the process in which they take part. In sentences they function syntactically as some primary or secondary members.

Even extended sentences are possible which consist of notional words only. They can also express the attitude of the speaker towards reality.

Form words, also called functional words, empty words or auxiliaries (the latter term is coined by H. Sweet), are lexical units which are called words, although they do not conform to the definition of the words because they are used only in combination with notional words or reference to them. This group comprises auxiliary verbs, prepositions, conjunctions and relative adverbs. Primarily they express grammatical relationships between words. This does not, however, imply that they have no lexical one, exists between the prepositions: *across, from, into, round, out of, through, to?*

B. N. Aksenenko very aptly proves the presence of a lexical meaning by suggesting a substitution test with *They went to the village* as a test frame.

By substituting the above six prepositions for to, one readily sees the semantic difference between them.

The borderline between notional and functional words is not always very clear and does not correspond to that between various parts of speech. Thus, most verbs are notional words, but the auxiliary verbs are classified as form words. It is open to discussion whether link verbs should be treated as form word or not. The situation is very complicated if we consider pronouns. Personal, demonstrative and interrogative pronouns, as their syntactical functions testify, are notional words; reflexive pronouns seem to be form words building up such analytical verb forms as nouns and as *I warmed myself*, but this is open to discussion. As to prop- words (one, those, etc) some authors think that they should not be considered as a separate, third group.

### **Ədəbiyyat**

1. İ. V. Arnold. The English Word. Moskva, 1973
2. Akhmanova O. Lexicology : Theory and Method? Moskva, 1972
3. Quirk R. The Use of English, London 1963

X.Hüseynzadə

### **İngils dilinin lüğət tərkibi bir sistem kimi**

#### **Xülasə**

Məqalə ingilis dilinin morfoloji qruplaşdırılmasından bəhs edir. Sözlər morfoloji quruluşuna görə dörd qrupa bölünür. 1. sözün kökü və morfem 2.törəmə sözlər

3. tərkib sözlər 4. mürəkkəb sözlər. Bunlardan törəmə sözlər ingilis dilinin lüğətini, söz ehtiyatını daha da zənginləşdirir. Leksikoloji qruplaşma söz ailəsi kimi tanınır. Mürəkkəb törəmə sözlər iki və daha çox sərbəst morfemdən ibarət olur və onun vasitəsilə yeni birləşmə yaranır. Məqalə ingilis dilinin morfoloji quruluşunu öyrənmək üçün çox aktualdır.

Ənənəvi leksikoloji qruplaşmanın başqa bir növü söz ailəsi kimi tanınır. Qrupların sayı,bütün sözlərin kök morfeminə görə qruplaşdırıldığı təqdirdə, kök morfemlərin sayına bərabər olduqca artır..

Dilçiliin bütün sahələrində geniş istifadə edilən ən sadə, ən açıq qeyri-semantik qruplaşma əksər lüğətlərdə əks etdirilən yazılı sözlərin əlifba təşkilatıdır. Lazımi bir söz axtarışını asanlaşdırmanın ən sadə və ən universal

üsulu kimi bu, böyük praktiki dəyərdir. Hətta biz bəzi digər prinsiplər üzərində tərtib olunmuş lüğətlərdə də buna rast gəlirik.

**Х.Гусейнзаде**

**Английский словарь как система  
Резюме**

В статье рассматривается морфологическая группировка английского языка. Слова делятся на четыре группы в соответствии с их морфологической структурой. 1. Слова корня или морфемы. 2. Производные слова 3. Составные слова 4. Составные производные. Из них производные расширяют словарь английского языка. Лексическая группировка известна как словосочетание. Составные производные состоят из не менее двух свободных морфем. Статья очень актуальна для изучения морфологической структуры английского языка. Другой тип традиционной лексикологической группировки известен как словосочетания. Число групп, безусловно, намного больше, равное числу корневых морфем, если все слова сгруппированы в соответствии с корневой морфемой.

Простейшей, наиболее очевидной не семантической группировкой, широко используемой во всех областях прикладной лингвистики, является алфавитная организация письменных слов, представленных в большинстве словарей. Он имеет большую практическую ценность как самый простой и самый универсальный способ облегчения поиска необходимого слова. Даже в словарях, расположенных по каким-то другим принципам, у нас есть и алфавитный указатель, на который читатель обращается, прежде чем искать различные категории.

**Rəyçi: Dürdanə Nəgıyeva**

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

СОЛМАЗ АМИРОВА

Азербайджанский Государственный  
Университет Нефти и Промышленности  
amirova1968@list.ru

## СИСТЕМНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ЛЕКСИКИ В НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ

**Açar sözlər:** sistemli, dərslərin düzqün təşkil edilməsi, leksik sistem, dilin leksik birliyi, müdaxilə səhvləri.

**Ключевые слова:** системность, правильная организация урока, лексическая система, лексические единицы языка, интерференционные ошибки.

**Keywords:** systematic, the correct organization of the lesson, lexical system, lexical unit of language, interference error.

Любой язык выражает культуру народа, говорящего на нем. Изучение иностранного языка всегда означает ознакомление с новой культурой, который лежит в основе данного языка. По словам академика Л.В. Щербы, «при изучении иностранного языка приходится усваивать не только новую звуковую форму слов, но и новую систему понятий». Подготовка высококвалифицированного специалиста того или иного профиля является актуальной задачей вузов неязыкового профиля. Целью обучения русскому языку в неязыковом вузе является развитие умения извлекать информацию при чтении научной и специальной литературы. Для достижения положительных результатов в педагогике, и вообще, в учебном процессе, это, прежде всего, правильная организация урока, учебного занятия. Владение любого иностранного языка, в частности, русского языка, является обязательным для любого специалиста. Поэтому в неязыковых вузах надо придавать особое внимание формированию коммуникативных умений, которые помогают в установлении профессиональных контактов в различных ситуациях и условиях. При этом надо достигать такого уровня знания русского языка, чтобы в будущем использовать в профессиональной деятельности. Изучение русского языка представляет собой приоритетное направление, имеющее свои трудности и проблемы. Поэтому важную роль в этом отводится в изучении лексической системы русского языка. Известно, что без лексики невозможно выучить язык и построить высказывания.

Изучение лексики – это не просто заучивание новых слов, а осознание и усвоение имеющихся между ними в языке связей – грамматических, семантических и т.д. Именно, общение требует введения и закрепления новых слов в предложениях и ситуациях. Владеть каким-

либо языком есть деятельность, требующая развития автоматизированных навыков, творческих речевых умений и так называемого «чувства языка». Лексические, грамматические и фонетические знания это основные навыки этой деятельности. Овладение этими основными навыками происходит через постоянную тренировку с приобретенными знаниями на уроке совместно с товарищами и под руководством преподавателя, а затем через дальнейшее использование этих умений в реальном речевом общении. Таким образом, проблема формирования лексических умений и навыков является важной проблемой обучения иностранному языку.

Лексика является основным строительным материалом нашей речи, ее содержательной стороной. Владение лексикой является важной предпосылкой развития речевых умений. Мы учим слова не только и не столько для того, чтобы знать их, а для того, чтобы общаться. Поэтому обучение лексической стороне речи это средство обучения всем видам речевой деятельности. Это и устная (аудирование, говорение) и письменная (чтение, письмо), в основе, которой каждой – слово. Формирование коммуникативной компетенции является основной и ведущей целью обучения. Принимая во внимание всё вышесказанное, можно сказать, что лексика в системе языковых средств является важнейшим компонентом речевой деятельности. Это определяет её важное место на каждом уроке иностранного языка, и формирование лексических навыков постоянно находится в поле зрения преподавателя вуза. Владение русским языком в сфере профессиональной деятельности определяется уровнем лексических умений и навыков, потому что требования в изучении любого иностранного языка. в частности, русского – читать литературу по специальности с полным пониманием содержания в целях получения информации. Проблема обучения лексике является одной из ведущих в процессе обучения иностранному языку. Актуальность обучения лексике в теории и практике преподавания русского языка несомненно. Что такое лексика? Лексика – это слова, совокупность слов (словарный запас) того или иного языка, которые человек использует в своей речевой практике, устной и письменной, составляют его активный словарный запас. Чем богаче и разнообразнее словарный запас человека, тем легче пользоваться ему языком. Лексика является одной из самых многоплановых и динамичных сторон языка и речевого общения. Поэтому и в современное время особое значение приобретают навыки активного владения лексикой. Быстрые темпы в жизни общества требует эффективности в межкультурной коммуникации. А это невозможно без овладения средством общения. Причем, надо выделить, при обучении иностранного языка, в данном случае, русского языка, надо учитывать личность с ее потребностями, интересами, а также на многообразии окружающего мира. Этому

способствует коммуникативный метод обучения или речевая деятельность.

Коммуникативный метод возник в 60-70-е годы XX века. Он имеет теоретическое обоснование в трудах таких известных ученых, как А.А.Леонтьев, Е.И.Пассов и др. Коммуникативный метод основывается на нескольких принципах, в частности, на принципе функциональности. Теоретические и практические основы функциональности обучения лексике даются в работе В.С.Коростелева, где на примерах показаны необходимость создания мотивации при усвоении новой лексики, а также важность учета единства формы, значения лексических единиц. Лексические единицы языка являются исходным и необходимым строительным материалом, с помощью которых происходит речевая деятельность. Лексические единицы –это активная и пассивная лексика, где пассивный словарный запас человека превышает его активный запас. Лексические навыки бывают рецептивные и экспрессивные. Экспрессивные навыки это интуитивно правильное употребление слов в устной и письменной речи соответственно в различных ситуациях. Рецептивные лексические навыки – это понимание и восприятие на слух или при чтении. Лексику пассивного запаса нужно вводить в устном рассказе. Надо раскрыть значения новых слов и объяснить их значения. Можно выполнить такие упражнения: выбрать в отдельных предложениях или в тексте слова определенного значения, перевод предложения с новыми словами на родной язык при чтении или со слуха. Важным фактором восприятия и употребления лексики является взаимодействие русского и родного языка в речи билингва. Еще Л.В.Щерба настоятельно рекомендовал иметь в виду факт существования двух языков, образующих в сознании учащихся двумерную систему, тот сложный процесс взаимовлияния двух психологически разных языковых систем, в результате которого имеет место явление интерференции. В русской речи нерусских студентов существует довольно значительный пласт интерференционных ошибок в построении предложений и словосочетаний. С.П.Новиков исследовал причины эти ошибок и пришел к выводу, что основной их причиной является «неупорядоченность лексического материала. Поэтому в лексико-семантические группы в вузе должны быть включены задания, рассчитанные на корректировку речевых навыков. Задача корректировки речевых навыков учащихся решаются на первых этапах работы, когда происходит ознакомление с лексико-семантическими группами, вырабатываются умения распознавать, выделять и обобщать лексические единицы на основе их семантики. На первом этапе формируется ориентировочная основа для дальнейших активных речевых действий: студенты учатся разбираться в готовом языковом материале, осознают закономерности



употребления единиц изучаемой лексики семантических единиц, расширяют свой словарный запас. Во втором этапе работы преследуется цель – изучить студентов применять полученные знания, автоматизировать ассоциативные навыки. Основное место на данном этапе отводится выполнению заданий по образцу, по аналогии. Такие упражнения предупреждают неправильные ассоциации с родным языком и вытекающие отсюда интерференционные ошибки. И, наконец, третий этап работы заключается в развитии умения переносить полученные навыки и конкретные речевые ситуации, в их активизации в спонтанной устной и письменной формах речи. На данном этапе предполагается самостоятельное языковое творчество студентов, связанное с воспроизведением полученной информации, с высказыванием собственных мыслей, выводов, умозаключений.

Приведем примерные упражнения для первого этапа работы.

1. Прочитайте глаголы, определите их лексическое значение:

Беседовать, говорить, звонить, кричать, предупреждать, объяснять, читать,

шептать, переводить, рассуждать, бегать, спорить, улыбаться.

2. Прочитайте группы глаголов речи, сравните их по признакам:

адресованность, отсутствие прямого объекта, наличие-отсутствие косвенного объекта, определите какие падежные вопросы можно задать:

1) возражать, жаловаться, звонить, отвечать;

2) извещать, предупреждать, просить, спрашивать, умолять;

3) обсуждать, переводить, писать. Читать;

4) переговариваться, переписываться, сговариваться, созваниваться;

5) петь, беседовать, говорить, спорить, читать.

3. Прочитайте словосочетания с глаголами речи и отглагольными существительными, отметьте случаи схождения и расхождения в сочетаемости с падежными формами существительных.

Петь песни- пение песни, петь с друзьями – пение с друзьями,

, петь о Родине – песня о Родине.

Рассказывать о себе – рассказ о себе, рассказывать про детство – рассказ про детство.

Упражнения для второго этапа работы.

1. Распространите глаголы речи именами существительными в указанных падежах трех типов склонения в единственном и множественном числе.

1) возражать, советовать, звонить, отвечать – кому?

2) предупреждать, извещать, просить, умолять – кого? о чем?

3) кричать, жаловаться - на кого?

4) переписываться, переговариваться – с кем?

5) обсуждать, переводить, петь, писать – что? с кем?

6) доказывать, диктовать, объяснять – кому? что?

Упражнения для третьего этапа работы рекомендуется проводить при работе над текстами для чтения.

1. Прочитайте текст, выделите глаголы речи и глаголы, синонимичные им. Укажите, как эти глаголы сочетаются с падежными формами зависимых слов.

2. Замените глаголы речи другими глаголами, подходящими по смыслу.

3. Замените глаголы отглагольными именами существительными.

4. Составьте вопросы к тексту, употребляя глаголы речи в качестве сказуемых.

5. Перескажите содержание текста, употребляя глаголы речи и отглагольные имена существительные.

Важная задача любого преподавателя русского языка – организовать работу по русскому языку таким образом, чтобы заинтересовать студентов своим предметом, воспитать у них сознательное отношение к занятиям. Привить навыки работы над текстом, показать характерные языковые особенности специального текста, выработать умение вести научный диалог, заинтересовать исследовательской работой, расширить их общий кругозор.

## **СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ**

1. Новиков С.П. Системность в обучении лексики как основа преодоления интерференции родного языка. – Русский язык за рубежом, 1979, №2, с.80.

2. Слесарева И.П. Некоторые лингвистические и методические вопросы организации коррективовочного курса по лексике. – М., 1977, с.81.

3. Метс Н.А. Выбор единицы обучения для формирования навыков связного монологического высказывания у студентов-иностранцев. М, 1975, с.28.

4. В.Г.Костомаров, О.Д.Митрофанова. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам. М., «Русский язык», 1978, с.73.

**Systemic study of vocabulary in a non-linguistic  
university  
Summary**

The article examines with the study of the lexical system of the Russian language. It is noted that without vocabulary it is impossible to learn the language and build a statement. Fluency in vocabulary is an important prerequisite for the development of speech skills. Learning vocabulary is the most difficult. This circumstance is to a certain extent explained by the fact that, firstly, consistency in the vocabulary – the most complex phenomenon in the structure of the language, as the vocabulary is still difficult to be ordered, and secondly, the word itself, as a basic unit of the language-is also a complex phenomenon. Therefore, it is advisable to focus on such problems, which are fundamental for teaching vocabulary. Namely:

- 1) linguo-didactic and psychological prerequisites of teaching vocabulary;
- 2) the selection of lexical material;
- 3) ways of word semantics;
- 4) connection of vocabulary with other aspects of the language.

The article pays attention to the correction of speech skills. There are several stages to adjust the language skills and exemplary exercise.

The main purpose of the work on the vocabulary is to master a minimum of lexical knowledge necessary for practical language skills and the development of lexical skills. All this lays the Foundation for further study of the Russian language and its use in their specialty. Acquainted with the article, we can conclude that the teaching of the Russian language in non-linguistic universities is aimed at developing students' ability to intercultural communication. This means that it is necessary to develop students' skills in written and oral communication. Otherwise, it is the development of skills such as reading, writing, speaking and listening. Thus, the student should, first of all, be able to work with literature, that is, to have all kinds of reading, as reading is important in solving professional problems. When learning the letter, the main task is the development of skills to conduct business correspondence, draw up applications, fill in forms, questionnaires, write essays, etc. When teaching speaking and listening we need to teach students to understand a variety of information for the professional sphere of activity of future specialists.

**Qeyri-dil ali məktəbində leksikanın sistemətik  
tədqiqəti.  
Xülasə**

Məqələdə rus dilinin leksik sisteminin öyrənilməsi baxılır. Qeyd edilir ki, leksikasız dili öyrənmək və fikiri bildirmək mümkün deyil. Leksikayla yiyələnmə danışıq bacarıqlarının inkişafının əhəmiyyətli ilkin şərtidir. Leksikanın mənimsənməsi ən böyük çətinliklərə səbəb olur . Leksikayla yiyələnmə danışıq bacarıqlarının inkişafını vacib şərtidir. Leksikanın mənimsənməsi ən böyük çətinliklərə səbəb olur . Bu şərait, müəyyən dərəcəyə qədər izah olunur ki, birincisi, leksikada sistemlik – dil strukturunda ən mürəkkəb hadisədir, çünki leksika hələlik qaydaya salmaya çətin təslim olur, və. ikincisi, özü söz, dilin baza vahidi kimi – həmçinin mürəkkəb hadisədir. Buna görə belə problemlərdə dayanmaq məqsədəuyğundur, hansılar ki, leksikanın təlim üçün əsasdırlar. Məhz:

- 1) leksikanın təlimində linqvodidaktik və psixoloji şərtlər
- 2) leksik materialın seçməsi;
- 3) sözlərin semantizasiya üsulları;
- 4) dilin başqa aspektləriylə leksikanın əlaqəsi.

Məqələdə danışıq bacarıqlarının düzəlişinin diqqəti ayrılır. Danışıq bacarıqlarının düzəlişi və nümunəvi tapşırıqlar üçün bir neçə mərhələ gətirilir. Praktik dil bilmə və leksik bacarıqların inkişafı üçün lazım olan leksik biliklərin minimumla yiyələnməsi leksikanın əsas məqsədidir. Bütün bunlar öz ixsisasında rus dilinin sonrakı öyrənməsi üçün əsaslıdır. Məqələylə tanış olaraq, biz nəticə çıxarda bilərik ki, qeyri-dil ali məktəblərində rus dilinin təlimində tələbələrə mədəniyyət arası kommunikasiyaya qabiliyyəti formalaşdırmaq məqsədi ilə aparılır. Və bu bildirir ki, yazı və şifahi ünsiyyətin bacarığının tələbələrə inkişaf etmək lazımdır.

Yəni, belə bacarıqlar , oxuma,yazı, danışma və dinləmədir. Beləliklə, tələbə məcburdur, hər şeydən əvvəl, ədəbiyyatla işləyə bilmək, yəni oxumanın bütün növlərinə malik olmaq, çünki oxuma peşəkar məsələlərin həlli üçün əhəmiyyətlidir. Yazı.bacarıqlarının təlimində əsas məsələ, işgüzar yazışmanı aparmaq, sifarişləri təşkil etmək formalaşması əsas məsələdir,ərizələr, formulyarları doldurmaq, anketlər, referatları yazmaq və s. Danışma və dinləmə bacarıqları tələbəni gələcək mütəxəssis fəaliyyətində peşəkar sferası üçün müxtəlif informasiyanı anlamağı üçün öyrətmək lazımdır.

**Rəyçi: Bəyimxanım Əliyeva**  
**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

**TAMELLA MEHDIYEVA**  
**Azerbaijan State Oil and Industry University**  
**tamella.mehdiyeva@gmail.com**

## SELECTION AND USE OF TEACHING AIDS

**Açar sözlər:** tədris vəsaiti, tədris və təlim materialları, törəmə məqsədlər, əyani vəsaitlər, audio yardımlar, təcrübə, motivasiya.

**Key words:** teaching aids, teaching and learning materials, subsidiary aims, visual aids, audio aids, experience, motivation.

**Ключевые слова:** учебные пособия, учебные материалы, вспомогательные цели, наглядные пособия, аудиосредства, опыт, мотивация.

### **Defining teaching aids**

Teaching aids are the resources and equipment available to us in the classroom, as well as the resources we can bring into the classroom. There are many different types of teaching and learning materials that can be used by both the trainer and the trainee/learner.

They include interactive whiteboards, computers, CD players, DVD players and overhead projectors, visual aids, realia and the teacher himself/herself. We select and use aids by thinking carefully about the main aims, the subsidiary aims and stage aims of a lesson, and then choosing the most appropriate aids.

### **Meaning of Teaching Aids:**

As we all know that today's age is the age of science and technology. The teaching learning programmes have also been affected by it. The process of teaching - learning depends upon the different type of equipment available in the classroom.

### **Need of Teaching Aids**

1) Every individual has the tendency to forget. Proper use of teaching aids helps to retain more concept permanently.

2) Students can learn better when they are motivated properly through different teaching aids.

3) Teaching aids develop the proper image when the students see, hear taste and smell properly.

4) Teaching aids provide complete example for conceptual thinking.

5) The teaching aids create the environment of interest for the students.

6) Teaching aids helps to increase the vocabulary of the students.

7) Teaching aids helps the teacher to get sometime and make learning permanent.

8) Teaching aids provide direct experience to the students.

**Teaching and Learning materials:**

- make lessons interesting,
- make learning easy,
- help learning (i.e. what has been learnt) to remain in the minds of the trainees for a longer time,
- help the trainer to deliver his/her lesson successfully and easily,
- enable the trainer to express intended concepts of learning effectively,
- are things and ideas which are usually familiar to the trainees.

Teaching becomes interesting when the trainer uses reasonably sized teaching aids which can be seen easily by the trainees.

A strategy is the most effective way of doing something. It should be the best method when compared with other alternative methods. 1 Strategies can be developed/improved upon after closer interaction with the learner.

**The trainer can use some of the following materials:**

- Teaching and learning materials -manual
- VIP cards
- Flip Charts
- Markers/felt pens
- Chalkboards/blackboards
- Chalk
- Notebooks/exercise books

To establish the effectiveness and usefulness of TLMs you need to experiment with the

same group of trainees or learners. You can choose two topics of the same level of difficulty and then teach one without using TLMs and the other one (i.e. topic) using TLMs. Compare the learners' responses and overall performance in both lessons at the end of the experiment.

A lesson is more effective and useful to the trainees when teaching and learning are done with the help of things that can be seen, heard and touched. And what the result is: A lesson delivered without teaching and learning aids can be boring to the trainees. TLMs encourage nearly everyone (i.e. trainees) to participate. TLMs make lessons enjoyable and memorable.

The trainer can use any of the following methods:

- Pair work
- Group work
- Individual work
- Role play

- Classroom presentations/demonstrations

Making your own visual aids/TLMs means you do not have to depend on other organisations or people for TLMs. It is also a better way to learn to discover new information as well as to ensure that the TLMs are relevant to the needs of the learners. TLMs made by users themselves are less costly. They are usually developed to suit the objectives of teaching and learning, respectively.

Planning TLMs helps the users to think about the information in different way.

There are many aids available these days. We may classify these aids as follows-

- Visual Aids
- Audio Aids
- Audio - Visual Aids

### **Visual Aids**

The aids which use sense of vision are called Visual aids. For example :- actual objects, models, pictures, charts, maps, flash cards, flannel board, bulletin board, chalkboard, overhead projector, slides etc. Out of these black board and chalk are the commonest ones.

### **Audio Aids**

The aids that involve the sense of hearing are called Audio aids. For example :- radio, tape recorder, gramophone etc.

### **Audio - Visual Aids**

The aids which involve the sense of vision as well as hearing are called Audio- Visual aids. For example: - television, film projector, film strips etc.

### **Importance of Teaching aids:**

Teaching aids play a very important role in Teaching- Learning process. Importance of teaching aids is as follows:

#### **1) Motivation**

Teaching aids motivate the students so that they can learn better.

#### **2) Clarification**

Through teaching aids, the teacher clarifies the subject matter more easily.

#### **3) Discouragement of Cramming**

Teaching aids can facilitate the proper understanding to the students which discourage the act of cramming.

#### **4) Increase the Vocabulary**

Teaching aids helps to increase the vocabulary of the students more effectively.

#### **5) Saves Time and Money**

6) Classroom Live and active

Teaching aids make the classroom live and active.

7) Avoids Dullness

8) Direct Experience

Teaching aids provide direct experience to the students

### **Literature**

1. MacCarter, S. (2003). Academic Writing practice. MacMillan.
2. Sahanaya, W. and Lindeck, J. (2009). Preparation and practice. Oxford University Press.
3. MacCarter, S. and Whitby, N. (2007). Improve your writing skills. MacMillan.
4. Slater, S., Millen, D. and Tyrie, P. (2006), University of South Australia.
5. Storch N. Collaborating writing: Product, process, and students' reflections, (2005).
6. Write English Right, (2007).
7. Rajab H. Developing Speaking and Writing Skills of L1 Arabic EFL Learners, (2013).
8. Spack R. Guidelines: A cross-cultural writing text. 3-rd ed. Cambridge University Press, (2009).
9. Lee S. Teaching EFL. Writing. Journal of National Taipei Teaching College, (2003).

**T.Mehdiyeva**

### **Tədris yardımlarının seçilməsi və istifadəsi**

#### **Xülasə**

Bu məqalə əyani vəsaitlərdən, audio vasitələrdən danışır, siz də dərslərinizi daha maraqlı edə bilərsiniz. Həm məşqçi, həm də stajyer / şagird tərəfindən istifadə edilə biləcək müxtəlif tədris və təlim materialları mövcuddur. Hal-hazırda kitab və dəftərdən istifadə etmək üçün dərslər aparmaq çox azdır. Tədris yardımçıları daha yaxşı öyrənmək üçün tələbələrə həvəsləndirirlər

Müəllimlər vasitəsi ilə müəllimin məqsədi asanlıqla aydınlaşdırır. Təlim tədqiqatları qaçaqmalçılıq hərəkətini ləngitə bilər.

Tədris yardımlarının seçilməsi və istifadəsi Tədris alətləri tələbələrin sözsöhbətlərini daha effektiv şəkildə artırmağa kömək edir.

Yazı məktəb və universitet müəllimləri üçün maraqlı ola bilər.



**Тамелла Мехтиева**

## **Выбор и использование учебных пособий**

### **Резюме**

В этой статье рассказывается о наглядных пособиях, аудио средствах, и вы можете сделать ваши уроки более интересными. Существуют различные учебные и учебные материалы, доступные как тренерам, так и стажерам / ученикам. На данный момент для использования книг и книг требуется очень мало учебных пособий. Помощники по обучению побуждают учащихся учиться лучше

Цель учителя - прояснить цель учителя легко. Обучение может замедлить контрабанду. Учебные пособия помогают повысить эффективность общения студентов.

Выбор и использование учебных пособий

Статья может представлять интерес для учителей школ и университетов.

**Rəyçi: Fəridə Hüseynova**  
**filologiya elmləri namizədi, dosent**

**САИДА МЕХТИЕВА**  
**Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Xarici dillər kafedrasının**  
**saida.mehdiyeva@inboxs.ru**

**СУФФИКСАЛЬНАЯ СИСТЕМА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА  
СЛОВОИЗМЕНТЕЛЬНАЯ ФЛЕКСИЯ И  
СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ АФФИКС**

**Key words:** suffixes, literature, essential, relations

**Ключевые слова:** суффиксы, литература, основной, отношение

**Açar sözlər:** suffikslər, ədəbiyyat, əsas, əlaqə

При характеристике словообразовательных аффиксов, в частности суффиксов, в лингвистической литературе большое внимание уделяется проблеме отличия словоизменительной флексии от словообразовательного суффикса, при этом иногда наблюдается тенденция обойти вопрос о сущностной характеристике суффикса и подменить ее описанием суффикса на основании позиционных признаков, при помощи операционистский приемов и другими средствами, не имеющими отношения к значению сравниваемых единиц - флексии и суффикса, т. е. в этих случаях сущностные признаки, отличающие две предмета друг от друга, получают меньше внимания, чем внешние признаки.

Так, говоря о различии между *citizens* и *citizenry*, Г. Марчанд отмечает, что *citizens* сочетается с *these* и *feel* (*These citizens feel insulted*), а *citizenry* сочетается с *these* и *feels* (*These citizenry feels insulted*). Далее отыскивается такой признак, как возможность замены *citizenry* одноморфемными словами например: *crowd*, *multitude*, *nation*.

Отличие слова *citizenry* от *citizens* и, следовательно отличии словообразовательного суффикса - *ery* от словоизменительной флексии - *s* следует искать не путем подстановок или других операционистских приемов, а путем установления различия и сущностных функций флексии - *s* и суффикса - *ery*. Первая служит для образования множественного числа, т. е. для обозначения двух и более однородных предметов, взятых в отдельности без какой-либо идеи совокупности, общности, объединения, в то время как суффикс существительных - *ery* включает в себе идею коллектива, совокупности, общности тех лиц, на которые указывает основа (собирательное значение), т. е. "*citizenry* = all citizens ass a group".

Если уж применять метод подстановок с целью доказать различие между *citizens* and *citizenry*, то следовало прибегнуть к демонстрации невозможности употреблять *citizenry* с числительными или с местоиме-

ниями множественного числа где в силу своего значения (множество отдельных предметов) может употребляться лишь citizens:

Too citizens; they became American citizens. Но и этим не исчерпывается различие: флексия - s, будучи грамматическим словоизменительным показателем единичности - множественности, оформлять все слова данной категории, суффикс же - ery не оформляет всех слов, могущих приобретать значение совокупности. Соотношение слов единственном, множественном числе и в собирательном значении ery может выглядеть по разному: 1) Soldier - soldiers - soldiery; 2) teacher - teachers - teacherdom; 3) worker - workers - (нет слова с собирательным значением).

В одном случае существует слово в единственном числе, во множественном числе и слово этого же корня в собирательном значении, которое передается суффикс - ery. В другом случае при тех же членах слово собирательным значением имеет другой суффикс.

В третьем случае слова с данной основой в собирательном значении не существует.

Далее. Слова, оформленные суффикс - ery могут означать совокупность разнородных предметов, принадлежащих к одному более широкому классу, например: confectionery - кондитерские изделия, stationery - канцелярские товары, а также machinery, scenery, ironmongery.

Итак, сущностные различия между словоизменительной флексией и словообразовательным суффиксом сводятся к однотонному оформлению всех слов данной категории словоизменительной флексией и к образованию различных по значению лексико-семантических групп, оформленных одним и тем же словообразовательным суффиксом.

Другим примером формализованного разграничения флексией и суффиксов является апелляция к позиции анализируемого элемента в слове; указывается, например, что флексия множественного числа занимает конечное положение в слове, в то время как словообразовательным суффиксам можно добавлять другие словообразовательные суффиксы: "A derivative is always capable of further derivation and is therefore homonymous to a stem".

Это высказывание неточно прежде всего потому, что наращивать суффиксы беспредельно невозможно, а поэтому далеко не всегда можно присоединить к одному словообразовательному суффиксу другой, третий и т. д. Кроме того, есть словообразовательные суффиксы, после которых вообще невозможно прибавления других суффиксов и с этой точки зрения они, следовательно, не отличаются от словоизменительных флексий (например, - hood).

Главное же это то, что позиция той или иной морфемы в слове не связано с ее значением. Конечно, в ряде языков множественное число выражается флексией в конечном положении, но это вовсе не значит, что выражение множественности органически связано с употреблением флексии в конечном положении. Известны, например, другие способы выражения множественного числа - переголосовка в корне, сочетание флексии множественного числа с переголосовкой (Bücher). Следовательно, позиционность не может явиться признаком для разграничения между словоизменительным и словообразовательным формантом.

Отрицательная сторона операционистских и позиционных критериев состоит в том, что они, не прибавляя ничего к нашим знаниям о существе анализируемых элементов, отвлекают нас от анализа их сущностных сторон, в то время как задача состоит в установлении качественной характеристики словообразовательных суффиксов.

Анализ суффиксальных образований позволяет утверждать, что словообразовательный суффикс в английском языке – это такой элемент, который присоединяясь к основе, выполняет одну из следующих функций: (1) переводит производящую основу в другую часть речи: to read – a reader; a friend – friendly; to consider – consideration; (2) переводит производящую основу в другой лексико-грамматический разряд: London (не лицо) – a Londoner (лицо); (3) придает производящей основе другое коннотативное значение: a book – booklet, green – greenish; (4) изменяет существительное, означающее мужской род в существительное, означающее женский род: an actor – an actress. Если выделенная в слове морфема не выполняет ни одной из этих функций она не является словообразовательным суффиксом.

Согласно вышеприведенному определению словообразовательные суффиксы следует классифицировать как (1) категориальные, (2) разрядные, (3) коннотативные, (4) суффиксы феминизации. Один и тот же суффикс может выполнять две функции (разновременно), например, суффикс – ery может выполнять категориальную и разрядную функцию (reader, Londoner).

Различие между словообразовательными аффиксами и словоизменительными флексиями хорошо описано В. Адамс в ее книге “ An Introduction to Modern English World-formation” (раздел : Derivation and Inflection), где приводятся следующие соображения: 1. Во флективных парах существуют двухсторонние отношения: наличие исчисляемого существительного в единственном числе предполагает наличие его множественного числа и (обычно) наоборот.

В дериватах хотя аффиксальная форма предполагает наличие ее производящей основы, обратное не обязательно. Образование unclean по

модели *un* + прилагательное, не означает возможности образовать *undirty*. 2. Словоизменительные флексии устойчивы по функции и значению. Напротив многие словообразовательные аффиксы имеют более чем одно значение и могут присоединяться к более чем одной категории основ. 3. Класс словообразовательных аффиксов гораздо более многочисленный, чем класс словоизменительных флексий, при этом первый класс время от времени пополняется новыми элементами. 4. Функция флексий состоит обозначении отношений между словами, функция деривационных аффиксов – в образовании новых слов.

Основная масса суффиксов является категориальными, т. е. служит для образования какой – либо части речи от другой части речи. Гораздо меньше разрядных суффиксов, т. е. суффиксов, переводящих слова из одного лексико-грамматического разряда в другой в пределах одной и той же части речи. При этом разрядные суффиксы встречаются преимущественно у существительных, почти нет суффиксов, образующих глаголы от глаголов. Что касается образования прилагательных от прилагательных, то такие образования, как правило, имеют место с участием коннотативных суффиксов: *green* – *greenish*.

Суффиксы можно также рассматривать с точки зрения их валентности, т. е. способности присоединяться к одной или нескольким частям речи. Обычно при классификации суффиксов указывают, какую часть речи образует данный суффикс, что и служит основанием для отнесения суффикса к определенному классу, например, суффикс существительного, суффикс прилагательного, суффикс глагола и т. д. Для более детальной характеристики суффикса необходимо также указывать, к основе какой части речи присоединяется данный суффикс.

Тогда мы можем классифицировать суффиксы на отыменные, отадъективные, отглагольные. Учитывая это, можно давать двухэлементную характеристику суффиксу, например, отыменный суффикс прилагательного *less*: *home(n)+less* = *homeless* (adjective).

С точки зрения положения в слове суффиксы могут быть терминальными, т.е. после которых невозможно прибавление других суффиксов, и не терминальными, после которых возможно прибавление других суффиксов.

Можно также выделить прикорневые суффиксы, т.е. такие, которые присоединяются только непосредственно к корню, а не к суффиксальной основе (например, - *y* в *story*).

Небезынтересно выяснить суффиксальную комбинаторику, т. е. сочетательную способность суффиксов, например, возможно сочетаемость – *ly+ness*, но невозможна – *ly+ism*. При рассмотрении суффиксальной комбинаторики важно было бы отметить, какие комбинации суффиксов не

допускаются по смысловым причинам, и какие ограничения накладываются чисто лингвистическими факторами каковы эти факторы.

Суффиксы также характеризуются различной степенью конкретности и абстрактности своих значений. При этом одни из них имеют весьма обобщенное значение, указывая лишь на лексико-семантический класс, например *-er* указывает на то, что данное производное означает агента или средство действия, *-ness* относит производное к классу абстрактных существительных, в то время, как другие суффиксы являются более “лексическими” и имеют более конкретное значение, например, существительные на *-ana* означают собрание высказываний лица, обозначенного основой: *Johnconiana*; а существительные на *-ese* обозначают “жаргон, стиль, присущий тому, что обозначено основой”: *officialese*. Суффиксы типа *-er*, *-ness* естественно являются более “продуктивными”, чем суффиксы типа *-ana* и *-ese*, так как последние имеют более ограниченную лексико-семантическую сочетаемость. Отсюда, между прочим, вытекает необходимость уточнения самого понятия степени продуктивности.

Строго говоря, нельзя сравнивать продуктивность таких суффиксов как *-ness* и *-ana*, так как сама необходимость в образовании слов с первым суффиксом гораздо больше, чем слов со вторым суффиксом.

Если же учесть, что суффикс *-ana* может быть присоединен к основе всякий раз, когда требуется образовать слово с данным значением, а суффикс *-ness* может сталкиваться с конкурирующими суффиксами и ограничениями (хотя и немногочисленными), накладываемыми на сочетания этого суффикса с основами, то, при таком подходе, можно утверждать, что суффикс *-ana* более продуктивен, чем суффикс *-ness*. При строгой оценке степени продуктивности суффикса сравнивать, следовательно, нужно не любые суффиксы, а суффиксы одной и той же семьи.

Так, например, можно сравнивать степень продуктивности суффиксов феминизации *-ess*, и *-ette*.

Что же касается суффиксов различных значений, то небезынтересно выявить шкалу их “лексичности” (сравнение *-er*, и *-ana*), на которой, очевидно, сочетаемость суффикса с основами будет находиться в обратной зависимости от его конкретного лексического значения.

### **Использованная литература**

1. *Мешков О. Д.* Словообразование современного английского языка. М. 1976.

2. Кудрякова Е. С. О типах морфологической членимости слов, квазиморфах и маркерах. М. 1970.
3. Зятковская Р. Г. Суффиксальная система современного английского языка. М. 1971.
4. Кудрякова Е. С. основы морфологического анализа. М. 1974.
5. *Бархударов Л.С.* Очерки по морфологии современного английского языка. М. 1975.
6. Иванова И. П. Структура английского имени существительного. М. 1975.

**S.Mehdiyeva**

### **The suffixional system of the English language**

#### **Summary**

At the characteristic of word-formation affixes in particular suffixes in linguistic literature much attention is paid to a problem of distinguishing inflectional inflexion from the word-formative suffix at the same time there is a tendency to bypass a question of the essential characterization of the suffix and substitute it with the description of the suffix on the basis of positional characteristics by means of receptions and other means which don't have relations to value of the compared units - an inflection and a suffix is sometimes observed, i.e. in these cases the intrinsic signs distinguishing two subjects from each other receive less attention, than the external signs.

From the point of view of situation in a word suffixes can be terminal i.e. after which it is impossible to add other suffixes, and not terminal ones, after which it is possible to add other suffixes.

**S.Mehdiyeva**

### **İngilis dilinin suffiksional sistemi**

#### **Xülasə**

İngilis dilində söz 3 hissəyə bölünür: prefiks, sözün özü və suffiks. Pre - əvvəl deməkdir (a prefix) və sözün önünə əlavə edilir. Suffiks isə sözün sonuna əlavə edilir. Bunların hər ikisi affikslər (affixes) kimi xarakterizə edilir. Prefiks və suffiks ayrılıqda heç bir məna vermir.

Prefiks sözün önünə qoyulduqda sözün mənasını dəyişir (happy-unhappy). Suffiks isə sözün sonuna qoyulduqda söz bir nitq hissəsindən digərinə keçə bilir (quick- sifətdir +ly quickly zərfi əmələ gəlir) .

Odur ki, İngilis dilini öyrənərkən sözün hansı nitq hissəsinə aid olduğu və prefix əlavə etdikdə hansı məna verdiyi və eləcə də suffiks əlavə etdikdə hansı nitq hissəsinə keçdiyini bilmək vacib amillərdən biridir.

İngilis dilində suffikslər qruplara bölünür: isim düzəldici suffikslər, sifət düzəldici, zərv düzəldici və fel düzəldici suffikslər. Bunları təyin etmək dilin öyrənilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

**Rəyçi:               Emilya Qasımova**  
**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**



## PROSODİYA ANLAYIŞI VƏ HECA

**Açar sözlər:** prosodiya, intonasiyanın əhəmiyyəti, heca, qapalı və açıq hecalar, dildə hecanın rolu

**Key words:** prosody, importance of intonation, syllable, closed and open syllables, role of the syllable in the language

**Ключевые слова:** просодия, роль интонации, слог, закрытые и открытые слоги, роль слога в языке

Bildiyimiz kimi, dildəki prosodik hadisələrdən biri də hecadır. Nitq axının baş verməsi bir sıra prosodik hadisələr sayəsində mümkün olur. Prosodik hadisələr şifahi nitqin müxtəlif tərəflərini özündə əks etdirir. Bizə aydın olur ki, danışan şəxs;

1) Necə danışır; 2) Hansı tonda danışır; 3) Nə haqda danışır.

Prosodik hadisələrə, eləcə də prosodiya termininə müxtəlif yanaşmalar və təriflər verilmişdir. Prosodiya termininə ilk növbədə “İzahlı dilçilik terminləri” lüğətində belə izah verilir; burada onun 2 mənası göstərilir;

1). Nitqin seqmentüstü ( supersegment ) xüsusiyyətlərinin - tonun ucalığı, uzunluq, yüksəklik və vurğu kimi xüsusiyyətlərinin ümumi adı;

2). Nitqin üzvlənməsi ( üzvlərə bölünməsi ) və üzvlənmiş hissələrinin birləşməsinin üsul və vasitələri. Buraya

a) ahəng - əsas tonun yüksəlməsi və alçalması; b) dinamika - az və ya çox güclü vurğunun düzümü, sıralanması; c) Temp – nitqin nisbətən sürətli və ya yavaş tələffüzü; ç) fasilə - tələffüzün arada kəsilməsi kimi fonetik vahidlər daxil edilir. (Bax : “ İzahlı dilçilik terminlər lüğəti [ 7.s.221 ] ).

Prosodik ifadə vasitələri dedikdə isə, vurğu, ton, uzunluq və s. hadisələrlə əlaqədar və onlara aid olan ifadə vasitələri başa düşülür. (Bax : “ İzahlı dilçilik terminlər lüğəti [ 7.s.221 ] ).

Görkəmli dilçimiz Ağamusa Axundov isə özünün “ Azərbaycan dilinin fonetikasi “ adlı kitabında prosodik hadisələri belə dəyərləndirir ; İntonasiyanın tərkib hissələri fəvqəlxətti fonetik vahidlərin , başqa sözlə, prosodik ünsürlərin (melodiya , ritm , intensivlik , heca, vurğu , temp , tembr, fasilə və s.) kompleksindən ibarət olan , müxtəlif sintaktik məna və kateqoriyalar , ekspressiv və emosional münasibətlər ifadə etməyə xidmət göstərən fonoqrammatik vasitələrdir ( Bax : A.Axundov. “ Azərbaycan dilinin fonetikasi “ səh 292 ).

Azərbaycan Dillər Universitetinin professoru Fikrət Cahangirov isə, özünün “Azərbaycan və İngilis dillərində modallığın struktur semantik tədqiqi (müqayisəli tipoloji tədqiqat) -ndə prosodiyanın rolunu, həmçinin onun modallıqla əlaqəsini belə göstərir; “Mətnin başa düşülməsi prosodiyada əks olunur, yəni prosodiya oxuyanın qəbul etdiyi məzmunu müşayiət edir. Əksinə, oxunan mətnin başa düşülməməsi, qavranılmaması, onun prosodik baxımdan düzgün tərtib olunmasından çox asılıdır. (Bax - Fikrət Cahangirov- “Azərbaycan və İngilis dillərində modallığın struktur semantik tədqiqi (müqayisəli tipoloji tədqiqat) - səh 82).

Apardığımız araşdırmalar nəticəsində görürük ki, dilçi mütəxəssislərin bir qismi hecanı prosodik vahidlərə aid edir, bir qismi isə aid etmir. Əslində isə, prosodiyanın nitqin fonetik vahidlərinin (vurğu, intonasiya, intensivlik, tembr, temp) çoxluğu olduğunu nəzərə alsaq, hecanı prosodik vahid kimi qəbul edilməməsini daha adekvat saymaq olar.

Supersegment vahidlər və prosodiya anlayışları ekvivalentdir. Prosodiya sözünün etimologiyası yunan sözü olan prosodia - sözündən əmələ gəlmiş, mənası isə, *musiqi ilə müşayiət olunan bir parça pyes* deməkdir.

Dilçilikdə isə prosodiya anlayışı müxtəlif formalarda başa düşülür. O müxtəlif fenomenləri əhatə edir; vurğu, intonasiya, pauza, ritm və s. Digər tərəfdən də, prosodiya fonetik və fonoloji səviyyələrdə də təhlil edilə bilər. Fonetik səviyyədə prosodiyanın təhlili dedikdə fiziki parametrlərin öyrənilməsi başa düşülür. Bu nöqteyi- nəzərdən də, prosodiya səslərin uzanması, gərginlik və sürət fenomenləri ilə də bağlıdır. Həmçinin cümlənin intonasiyası, vurğu, ritm də buraya daxildir. Prosodik vahidlər buna görə də supersegment vahidlərlə üst-üstə düşür. Supersegment termini isə amerika mənşəli sözdür.

Prosodiya istər xarici dilin, istərsə də ana dilinin öyrənilməsi, şifahi nitqin inkişafı, istərsə də dilin qavranılmasında fundamental rola malikdir.

Prosodik vasitələr hər bir dildə öyrənilir. Onların rolu, xarakteri və qarşılıqlı təsiri bütün dillərdə özünü aydın göstərir. Bu vasitələrin bir-birilə sıx əlaqəli olmasına baxmayaraq, cümlə və cümlə hissələrini dəqiq analiz edə bilmək üçün onların hər birini ayrı-ayrılıqda öyrənmək vacibdir.

Beləliklə, apardığımız müxtəlif araşdırmalarımızdan bizə məlum oldu ki, heca prosodik vahidlərə aid deyil. Lakin prosodik ifadə vasitələri və vahidləri heca ilə qarşılıqlı təsir və əlaqəyə malikdir. Heca da dilin suprasegment vahidləri kimi nitq prosesində reallaşdığı üçün onlar arasında qarşılıqlı əlaqənin baş tutması təbii bir prosesdir.

Hecanın dildə olan prosodik hadisələrlə əlaqə və qarşılıqlı təsiri hər bir dil üçün fərqli və individual olaraq baş verir. Bu da ayrı-ayrı dilin özünəxas spesifik xüsusiyyətlərinin olması ilə əlaqədardır.

Ümumdilçilikdə, sözün və ya sözformanın asanlıqla ayrılan hissələri heca adlandırılır. (Bax; Ağamusa Axundov, Azərbaycan dilinin fonetikasi,

səh 245 ). Heca dil üçün spesifikdir. O həm də dilin ümumi quruluşu ilə bağlıdır. Heca dilin kiçik hissəsi olsa da, bir neçə heca birləşərək sözlər, ritmik qruplar, sintaqmaları və s. əmələ gətirir.

Heca nitq axınının fonetik hissəsi, sözün hissələri və fonetik vahid olduğu üçün onun hərtərəfli şəkildə tədqiq edilməsi, öyrənilməsi nəzəri olaraq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əgər insanın nitqini bir zəncirə bənzətsək, heca onun ən böyük həlqəsi olardı. Heca bəzən yalnız bir səsdən də ibarət ola bilər. Həmin səslərə heca yarada bilən səslər də deyilir. Hecanı əmələ gətirən səslər isə sait səslərdir. Müxtəlif dünya dillərində isə hətta sonor samitləri də heca əmələ gətirə bilən səslər sırasına aid edirlər. Sonor samitlərin hecayaradan səslərə aid edilməsi dilimiz üçün yaddır. Sait səslər isə heca nüvəsidir. Sözün hecalara ayrılmış hissələrinin sonu isə, bəzən sait, bəzən də samitlə bitir. Başqa sözlə desək, açıq və qapalı hecaların yaranma səbəbini ortaya qoyur.

Sözdə və ya sözformada hecanı yaradan əsas amil saittir. Ona görə də Azərbaycan dilində hecaların sayı səsdə və ya sözformadakı saitlərin sayı ilə üst-üstə düşür. Lakin bu, bütün dillər üçün belə deyil. Digər dillərdə olan sonantlar da heca yaratma xüsusiyyətinə malikdirlər. Sonantlar dedikdə musiqi tonu olan səslər;

1) saitlər;

2). sonor samitlər nəzərdə tutulur. Sonor samitlər dilimizdə yalnız danışq üslubunda heca yarada bilirlər. Bu da Azərbaycan dilinin aqqlütinativ (iltisqi) dillərə aid olması ilə əlaqədardır. Dilimizdə buna görə də yalnız sait səslər heca yarada bilər. Digər tərəfdən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, sonantlar əsas hecalanma qaydasına əsasən heca yarada bilmə qabiliyyətinə görə sait səslərdən fərqli olaraq limitlidirlər. Hecalara bölünmə isə yalnız sözün yazılışı əsasında aparılır, sait səslər V, samit səslər isə C hərfi ilə işarə olunur.

Fransız dilində də Azərbaycan dilində olduğu kimi saitlər heca əmələ gətirən əsas amillərdir. Saitlər həm də vokalik olaraq heca nüvəsi rolunu oynaya bilirlər;

*ah!oh!eau ! -[ah],[oh], (Bax; Pierre R.Léon, phonétisme et prononciations du français səh 95).*

Yuxarıdakı nümunələrdə [a, o] saitləri və həmçinin aşağıdakı sözdə də ilk iki hecada [a] və [é] saitlərinin heca nüvəsi olduğunu müşahidə edə bilərik;

*A\é\roport!-[a-e-ro-por]. (Bax; Pierre R.Léon, phonétisme et prononciations du français səh 95).* Bu saitlər həm də göstərir ki, heca tək saitdən də ibarət ola bilər.

Fransız dilində də bəzi nidalarda süzülən, novlu səslər də heca nüvəsi yarada bilirlər:

*chtt! Pstt!* (Bax; Pierre R.Léon, phonétisme et prononciations du français səh 95).

Bundan əlavə, şəkilli hekayələrdə (band dessiné) sonor təqlidlər də bu rolda çıxış edə bilirlər;

*Shhhtk! Pfff! Fttt! Bzzt! Kss! Ksss!* (bax; Pierre R.Léon, phonétisme et prononciations du français səh 95).

Fransız dilində hecaların fonolinqvistik effektinə nəzər saldıqda, açıq hecaların üstünlük təşkil etməsi səbəbilə, heca sonunun daha çox saitlə bitdiyini müşahidə etmək olar. Açıq hecalar dilə sonorluq, ahəngdarlıq effekti verir. Qapalı hecaların açıq hecalarla yanaşı işlənərək ağız boşluğunu birləşdirməsi də öz növbəsində bir ardıcılıq, musiqi çaları yaratmaq üçün sanki zəmin yaradır. Nəticə etibarilə, nitq rəvanlaşır. Buna görə də Fransız dili "musiqili" dillərdən hesab edilir.

Fransız dilində hecalanma əsasən "əzələ gərginliyi" nəzəriyyəsinə əsaslanır:

- 1.la tension croissant (artan gərginlik) ;
- 2.la tension décroissant (azalan gərginlik) ;
3. və kulminasiya nöqtəsi .

Hər bir dildə heca strukturu onun tərkibindəki səslərin sayı və növlərindən asılıdır. Georges Gougenheim fransız dilində olan heca tiplərini ümumiləşdirərək, aşağıdakı kimi təsnif edir;

consonne+voyelle (CV), *bon, pa/pa, de/main* ; consonne+voyelle+consonne (CVC), *par*; voyelle+consonne (VC), *or*; consonne+consonne+voyelle (CCV), *cri*; voyelle+consonne+consonne (VCC), *arc* və b. Hecalara ayrılma, hecalar arasındakı sərhəd də hər bir dil üçün spesifikdir. (Bax; N.Chigarevskaia, traité de phonétique française, chapitre V, səh 132).

Heca və onun əmələ gəlməsi, heca bölgüsü haqqında müxtəlif fikir və nəzəriyyələr də mövcuddur:

1).La théorie expiratoire- ekspirator nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyə Boudain de Courtenay, Bogoroditskiy, Sweet və b. tərəfindən yaradılmışdır. Ekspirator nəzəriyyəsinə görə heca- bir nəfəsvermə zamanı tələffüz edilən səs birləşməsidir.

2).Sonor nəzəriyyəsi.Əsasını O.Yespersen qoymuşdur. Onun fikrincə ən sonor səs digər səsləri öz ətrafında birləşdirərək heca yaradır.

3). "Əzələ gərginliyi" nəzəriyyəsini, M. Grammon irəli sürmüşdür.

Aparadığımız müxtəlif araşdırmalar da bir daha təsdiq edir ki, heca hər bir dilin fundamental elementlərindən biridir. Onun strukturu dil üçün spesifikdir. Buna görə də hecanın öyrənilməsi istənilən xarici dilin öyrənilməsində böyük rola malikdir.

## **Ədəbiyyat**

1. Ağamusa Axundov, Azərbaycan dilinin fonetikasi, "Maarif nəşriyyatı, Bakı, 1984. 390 s.
2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu " Nitq Texnologiyaları üzrə Terminlərin İzahlı Lüğəti", - Bakı, 2015.
3. "İzahlı dilçilik terminləri" lüğəti. Bakı, 2018.
4. Fikrət Cahangirov, "Azərbaycan və İngilis dillərində modallığın struktur semantik tədqiqi (müqayisəli tipoloji tədqiqat), Bakı 2005, 311 s.
5. Pierre R.Léon, phonetisme et prononciations du français, éditions Feerdinand Nathan, 1992, 192 p.
6. N.Chigarevskaya, traité de phonétique française, Издательство "ВЫСШАЯ ШКОЛА", Москва 1966, 267 с.

**E.Latifli**

### **Satisfaction of position and now**

#### **Summery**

The article is about the concept of prosody and the syllable. Where the information about the etymology of the word of prosody and its explanation is given. As well as the opinions of different peoples about the place and role of the concept of prosody in linguistics have been reflected in the article. Proactive tools have interconnected with the syllable. The syllable is the fundamental part of each language.

The article also contains French syllables. There are various theories about the syllable and its origin. The article provides information on these theories. The syllables and its place are indispensable in the study of any foreign language. The syllable is one of the largest chains of speech chains. Cause the role of the syllable in the language is indispensable.

In generalism, easily separated parts of word or phrase are called spelling. (See Aghamusa Akhundov, phonetics of the Azerbaijani language, p. 245). Heca is specific to the language. It is also related to the general structure of the language.

Although Heca is a small part of the language, a few words combine words, rhythmic groups, syntaxes, and so on. generates.

**Удовлетворение позиции и сейчас**

**Резюме**

В статье речь идет о концепции просодии и слога. Дается информация об этимологии и их объяснениях. А также показаны роль и место просодии в других языках мира. Отметим, что слог и просодия тесно связаны между собой. Слог является фундаментальной частью языка. В статье также говорится о слогах во французском языке. Существуют различные теории о слоге и его происхождении. В статье также показаны теории, связанные с ними. Тема слога необходима в изучении любого иностранного языка. Слог является основой речевой цепочки. Поэтому роль слога в языке незаменима.

В обобщении легко разделенные части слова или фразы называются орфографическими. (См. Агамуса Ахундов, фонетика азербайджанского языка, стр. 245). Неса специфичен для языка. Это также связано с общей структурой языка. Хотя Неса - небольшая часть языка, несколько слов объединяют слова, ритмические группы, синтаксисы и т. Д. формы.

**Rəyçi:**

**Rəfiqə İsayeva**  
**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

TƏRANƏ ƏLİYEVƏ  
Heydər Əliyev adına Azərbaycan  
Ali Hərbi Məktəbi  
taranaaliyeva@hotmail.com

## GÜRCÜ DİLİNİN TƏDRİSİNİN METODLARI VƏ ÜSULLARI

**Açar sözlər:** semasiologiya, leksikologiya, induktiv, deduktiv, evristik, katexizm, leksika, morfologiya.

**Ключевые слова:** семасиология, лексикология, индуктив, дедуктив, эвристик, катехизм, лексика, морфология.

**Key words:** semasiology, lexicology, inderctive, deductive, evristic, katekhism, morphology, lexics.

Dil vasitədir, onun köməyi ilə insanlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəyə girirlər. Dil xalqlar arasında qarşılıqlı münasibətin ən yaxşı vasitəsi olmuş və olacaqdır.

Gürcü dili Gürcüstanın dövlət dilidir. İndi gürcü dili dünyanın inkişaf etmiş dilləri sırasındadır və o, müqayisə olunmaz inkişaf dövrü keçirir. Gürcü dili gürcü xalqının tarixi inkişafının böyük nailiyyətidir. Arnold Çikobava yazırdı ki, kartvel (və ümumiyyətlə iber – qafkaz) dilləri arasında gürcü dili yeganə yazılı dildir ki, əsrlərdən bəri çoxlu abidələrdə sənədləşmişdir. Gürcü dili o qədər zəngindir ki, öz daxili imkanlarına görə o, dünya əhəmiyyətli dil hesab olunur.

Gürcü dili Azərbaycan xalqını gürcü xalqı ilə yaxınlaşdırır, onlara müxtəlif sahələrdə geniş əməkdaşlıq imkanı verir.

Dili öyrənmək və öyrətmək üçün onun müxtəlif yönlərinə diqqət etmək lazımdır, məs: nitqin inkişafı və dilin normaları ilə tanış olmaq, başa düşmək və mənimsəmək, düzgün danışmaq (ortoepiya) və səhsiz yazmağı (orfoqrafiya) bacarmaq, durğu işarələrini (punktasiya) yerində işlətməsini avtomatikləşdirmə dərəcəsində təkmilləşdirmək və s.

Kursantların nitq inkişafına ilk dərslərdən başlamalı və yazı qaydalarının öyrənilməsi ilə eyni zamanda müxtəlif fənlərə aid terminologiyaya da fikir verilməlidir. Bu zaman kursantın leksik xəzinəsi zənginləşir, həm də o ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, din, musiqi və s. elmlər ətrafında bilik qazanır. Bunların hamısını dilin qrammatikasının tədrisinə sıx bağlamaq vacibdir, çünki dilə qərinələr təsir etmişdir, dil öz coğrafi məkanını yaratmış və hər sahədə baş verən tərəqqini özündə əks etmişdir. Dil canlı möcüzədir. Əlifbanın tədrisi zamanı müəllim qeyri-ixtiyari, bəzi qrammatik elementlərə toxunur, ardınca sistemləşmiş şəkildə fonetikanı, morfologiyanı və sonunda sintaksis şöbəsini öyrədir. Beləliklə, stilistika və nitq inkişafı, yeni sözlərin

(dilin) mənimsəmə və məntiqi cümlə qurmaq üçün bilik bazasını yaratmış olur.

Gürcü (kartuli) dili, meqrel, svan və laz dilləri ilə birlikdə Qafqaz dilləri qrupu daxilində, Qafqaz iber ailəsinin tərkibində yer alır.

Gürcü dilinin tədrisinin geniş və şəxəli əhəmiyyəti var, kursant gürcü xalqının dilini, adət-ənənələrini, təbiətini, mentalitetini öyrənir. Böyük gürcü pedaqoqu Yakob Qoqebaşvili deyirdi: «Dil dərrakənin inkişafı və bilik qazanmaq üçün ən yaxşı əlacdır».

Müasir dövrdə azərbaycanlı gənclər üçün xarici dilləri, o cümlədən qonşu gürcü xalqının ana dilini öyrənmək su və hava kimi vacibdir. Gürcüstanın miqdarına görə azərbaycanlılardan çox olmayan erməni əhalisi respublika dilini faiz hesabı ilə daha yaxşı bilir, çünki yeri gələndə gürcü niqabı altında gizlənir. Gürcü dilinin müxtəlif xüsusiyyətlərini bir-biri ilə əlaqələndirmə yolları var. Dilin qrammatikası ilə birgə leksiki lüğət tərkibi də tədris olunur. Dilin leksiki tərkibini leksikologiya öyrənir, yəni leksikologiya sahəsinin qrammatika ilə uzlaşdırılmanın öz yeri var. Kursantlar tədrisən əsas leksiki mühitdən başqa, tərəqqiyə uyğun yeni (neologizm) sözləri də mənimsəyirlər.

Sözün mənasını Semasiologiya öyrənir, bu isə dərrakəli mənimsəmədə sözün mənasının bilməsini də nəzərdə tutur. Sözün və cümlənin formasına görə tədrisi, bu sözün və cümlənin mənasını da kursant üçün aydınlaşdırır və aydınlaşdırmalıdır.

Gürcü dilinin spesifik səslərinin harmonik və incə olması azərbaycanlı kursantlar üçün tələffüz zamanı xeyli çətinlik törədir. Həmin səslər həqiqətən gürcü dilini «gürcüləşdirən» formantlardan biridir. Səsləri və onların düzgün tələffüzünü fonetika öyrənir. Dilin təsviri vasitələrini kursant yaxşı mənimsəməlidir ki, fikrini açıq və aydın bildirmək üçün sözlərin seçimi və formalarında səhvə yol verməsin.

Grammatikanın tədrisi kursantın mücərrəd düşüncəsindən faydalanmasına böyük yardımçı olur. O, qrammatik qaydaya, onun xüsusiyyətlərinə yiyələnir, sözlərin formasının dəyişdirilmə və cümlədə bir-biri ilə bağlanma qaydalarını konkret halda və bütövlükdə dildə mövcud olan qanunlara uyğun şəkildə öyrənir.

Grammatikanın tədris yolları induktiv və deduktiv olur. Yeni biliyin təqdimatı konkret faktın təhlilindən ümumiləşdirməyə gedirsə, yəni qrammatik qaydasına doğru yön alırsa bu yol *induktiv*, və ya əksinə, əgər əvvəlcə qaydanın tədrisi, sonra isə müvafiq nümunələrin təhlili edilsə, bu yol *deduktiv* yoludur.

Grammatikanı öyrətmək üçün hər iki yol eyni hüquqludur. Qrammatikanın tədris metodları nəqli və mübahisə metodlarından ibarətdir. Qrammatikanın nəqli metodu çox qədimdir, çünki dərslik kitabları olmayan



zamanlar da bu metod var idi, hər şey şifahi, rəvayət, nəqli metodla həyatda davamını tapırdı və bu hər fənnə, sənətə aid edilirdi. Nəqli metodla tədrisi istər induktiv, istərsə də deduktiv yolla aparmaq mümkündür. Nəticə müəllimin nəql etmə məharətindən çox asılıdır.

*Mübahisə metodu* da qədimdən gəlir. Tədris, müəllimin sualları və kursantın cavablarından ibarətdir, yəni müəllim və kursant arasında mübahisə baş verir. Bu metodun adı da bundan irəli gəlir. Mübahisənin iki növü (metodu) olur: *evristik* - əsasən yeni materialın tədrisi zamanı kursantın dərrakəsi və fəaliyyətinə əsaslanan metod; və *katexizm* - biliyin təkrarı ilə artırılması və mənimsəmə metodudur.

Tədris üsulu dərsin gedişatında istifadə ediləsi birdəfəlik vasitədir və hər hansı kateqoriyanın əyani və şüurlu izahıdır.

#### Qrammatik tədris üsulları:

qrammatik təhlil, sualların verilməsi, müqayisə-qarşı qoyma, əvəz-təbdil etmə, kitab üzərində çalışmalardan və s. ibarətdir. Bu üsullar nəqli və mübahisə metodları ilə yan-yanıya olur və kursant üçün öyrənilməli kateqoriyanı aydınlaşdırır, nitqini və məntiqi mütaliəni təkmilləşdirir.

#### Qrammatik təhlil – გრამატიკული ანალიზი

Qrammatikanın tədris üsullarından o qədər önəmli üsuldur ki, bəzən ona metod da deyirlər. Qrammatik təhlilin əsasında kursant nəzəri yolla aldığı bilikdən praktikada istifadə edir, belə desək bəhrəsini görür, diqqətini toplayır, qrammatik hadisələrin təsnifatını bir qaydaya sala bilir və qrammatik qaydaları düzgün dəyərləndirir.

Qrammatik təhlilin növləri şifahi və yazılı şəkildə olur. Şifahi təhlil tək (fərdi, yəni bir kursant) yaxud toplu (frontal, yəni bütün qrup) şəkildə baş verə bilər. Qrammatik təhlil sual - cavab üsulu ilə müsbət nəticə verməz. Kursant müstəqil düşünərək öz fikrini biruzə verməyi bacarmalıdır. Yazılı təhlil hansısa sözün şərti işarə ilə göstərilməsidir, məs: mübtədanın altından bir xətt, xəbərin-iki xətt, tamamlığın punktirlə, təyinin – dalğalı xətt çəkməklə yerinə yetirilir. Təhlili hər hansı sözün cümlədən çıxararaq ayrıca yazılması yoluyla etmək olar. Məs: Azərbaycan ordusu torpaqlarımızı müdafiə edir.

Müdafiə edir – xəbərdir, subyekt o (Azərbaycan ordusu)-dur, 3-cü şəxs, topluluğu əks edən tək say, obyekt – nəyi (torpaqlarımızı) və s.

Fonoloji təhlil sözün tərkibindəki heca və səslərin fonetik səciyyəsinə görə olur. Hüsniyyət və natiqlik məharəti fonoloji təhlili ilə sıx bağlıdır.

Mətni tərif edərkən fonoloji təhlilin hədəfi ayrı-ayrı cümlələrin oxuma-tələffüz intonasiyaya (səs tonunun ucalıb-alçalması) yiyələnməsidir. Bu zaman sözün üstünə düşən vurğunun yerinə, tempinə, ritminə diqqət verilməlidir. Nəticədə bədii mətni açıq-aydın və dərrakəli oxumaq bacarığı əldə olunur.

Sözün ayrıca fonoloji təhlilinə gəldikdə, onun neçə hecalı olduğunu, sözün hansı hissəsini sətirdən sətərə keçirilməsini, neçə və hansı səslərdən (səsli, samit, cingiltili, kar, sərt) ibarət olduğu nəzərdə tutulur.

Morfoloji təhlilin iki növü mövcuddur:

- a) *sözü tərkibinə görə səciyyələndirmək*;
- b) *sözü nitq hissəsinə görə təhlil etmək*

Sözü tərkibinə görə səciyyələndirmək kursant üçün onun yalnız tərkibini, formasını dəyişməsinə yox, düzəlmə sözlərin meydana çıxma yollarını aydınlaşdırır, bir sözlə, orfoqrafik biliyini artırır. Morfoloji təhlil sözlərin nitq hissələrə görə xüsusiyyətlərini açıqlayır. Söz cümlə tərkibində öz formasına çatır, buna görə də morfoloji təhlili etmək üçün sözü cümlədə necə varsa elə götürmək lazımdır və bu zaman təhlili edən kursant kateqoriyaları yalnız morfoloji qaydaların köməyi ilə izah etməlidir. Sintaktik terminlərin müdaxiləsinə yol verilməməlidir. Morfoloji təhlil zamanı əyani vəsaitdən istifadə edəndə faydalı olur.

Cümlənin təhlilinin sintaksis kateqoriyalara görə aparılmasına sintaktik təhlil deyilir və bu iki cür olur :

- a) *cümləni mövzu-mənasına görə*
- b) *quruluşuna görə* .

Mövzu mənasına görə -- nəqli, sual, çağırış-nida, sual-nida və əmr formasıdır ki, bu yerdə durğu işarələrinin rolu böyükdür. Sintaktik təhlil üçün bu o qədər də vacib deyil, çünki sintaktik təhlil əsasən cümlənin quruluşca tərkibi üzrə səciyyələnir. Bu isə iki növdən ibarətdir:

- a) nitq üzvləri üzrə sadə cümlənin təhlili;
- b) mürəkkəb cümlənin tərkibindəki sadə cümlələr və bu cümlələr arasındakı əlaqələrini aydınlaşdırmaq yoludur.

Sintaktik təhlil üçün ayrı-ayrı cümlələr, mətnin müəyyən hissəsi, nadir halda, əgər müxtəsər, yaxud mübtədasız cümlənin üzərində çalışmalar nəzərdə tutulursa, o zaman ayrıca sözləri də götürmək olar.

Sadə cümlə tərkibi üzrə təhlil olunursa, birinci sırada cümlənin əsas üzvləri: xəbər, mübtəda və tamamlıqlar seçilir. Gürcü dili üçün cümlədə əsas yük xəbərin üzərinə düşür, çünki mübtədanın və tamamlıqların qrammatik formaları, hal şəkilçiləri ona bağlıdır. Cümlənin əsas üzvlərindən sonra ikinci dərəcəli üzvlər: sadə tamamlıq, təyin və zərflər göstərilir. Burada da bir növ qaydaya yer verməyə, yəni əvvəlcə xəbərə bağlı ikinci dərəcəli üzvlər, sonra isə mübtədaya bağlılar göstərməlidir.

Cümlə mürəkkəb olduqda əvvəlcə hansı, sonra isə ona bağlı, ona tabe olan cümlə, onların bir-birinə nəyin köməyi ilə bağlandığı və s. dəqiqləşdirilməlidir.

Sual vermə üsulu

Qrammatikanın tədrisində geniş istifadə olan fənddir. Qədimdən bu üsul aparıcı sayılırdı. Hər kateqoriyanı müəyyən etmək üçün müvafiq suallar

hazırlayırdılar (müq: müasir test üsulu). Bunu məntiqi (loqistik) qrammatika prinsipləri tələb edirdi, çünki onda həlledici məqam mənası müəyyən etmək irəli planda gəlirdi. Mənanı tapmaq üçün isə sual vermə üsulu ən yaxşı vasitədir.

Sonralarda sual vermə üsulu rədd edilmişdir, ancaq indi o qüvvədədir və qrammatikanın tədrisində bir fənddir. Ən çoxu da sintaksis şöbəsində uğurlu sayılır. Qoyulmuş suallar kursantı cümlədə əsas və yardımçı üzvlərin müəyyən etməsində məntiqi düşünməyə vadar edir. Məs: felin zamanını dəqiqləşdirmək üçün nə edirdi?, nə edir?, nə edəcək? suallarına cavab verdikdə kursant feilin zaman formasının dəyişdiyini və fərqlərini eyni zamanda subyektin və obyektin münasibətlərini görür. Bəzən mürəkkəb cümlələrin tərkibindəki əsas və asılı (budaq) cümlələri seçmək üçün sual vermə üsulu əvəzəlməzdir. Bu üsulun bəzi qüsurları olur, məs: azərbaycan dilində ismin lokal halları ilə zərfi -- hara? harada? haradan? suallarında çaşdırıcı vəziyyət alınır. Gürcü dilində (vin?) kim? sualı (mətindən kənar) göstərmir ismin adlıq, yaxud erqativ halda olduğunu; azərbaycan dilindən fərqli olaraq gürcü dilində bəzi sualların, Məs: həmin ვინ? kim? sualının cəm forması yoxdur. Kim gəldi? sualına cavab: kişi gəldi və kişilər gəldilər də ola bilər və s.

Bəzi nyuanslara baxmayaraq sual vermə üsulu tədris zamanı özünə məxsus yerini saxlamaqdadır.

Gürcü dilində də fonetikanın tədrisi hərflər və səsləri öyrətməklə başlanır. Artıq ana dilini bilən kursant nitq orqanlarını bilməlidir. Ancaq onları təkrar etmək lazımdır, ən azı ona görə ki, gürcü dilində bu terminləri öyrənərkən lazım olacaq. Məs: insanın bədən quruluşunda baş nəhiyyəsi əlahiddə yerə malikdir, o cümlədən də dil, dodaq, diş, damaqlar boğaz, burun və s. tələffüz və tənəssüf orqanlarıdır. Bu orqanların səsin tələffüzü zamanı rolu qeyd edilməlidir. Bəzən eşitmə qabiliyyəti qüsurlu olan şəxslər (xüsusi xidmət nümayəndələri də) nitq orqanların hərəkətinə nəzər salaraq: məs: danışan adamın ağzının hərəkətindən nə dediklərini duyurlar.

Kursant hərfin (yazılı səs, yəni qrafik işarəsi), səsdən (sözün tərkibindəki səs, xırıltı, qurultu, çığırtı, şırıltı və s. deyil) fərqlərini anlayıb, onları bir-birindən ayıra bilməli, bəzən səs iki hərflə (diftonq) və başqa şəkildə (ərəbcədə: hərəkə, aksan, apostrof və s.), yəni dünya dilşünasları tərəfindən qəbul olmuş tərzdə transliterasiya qaydalarına riayət etməlidirlər.

Hərflər və səslər mövzusunə başlamazdan əvvəl yazının ümumbəşər önəmindən məlumat verilir. Dünyada mövcud olan qədim və müasir əlifbalardan imkan daxilində nümunələr götürülməlidir. Kursantlar bilməlidirlər ki, insanlar canlı ünsiyyət yaratmaq üçün dildən istifadə edirlər. Öz fikirlərini sözlər vasitəsi ilə bir-birinə çatdırırlar. Sual olur: bəs fiziki cəhətdən uzaq olanlar nə demək istədiklərini necə çatdırırlar? Siqnallarla, mimika ilə, əl sallamaqla və s. Ancaq bu imkanlar, gözdən iraq olanlar varsa, məhdudlaşır. O zaman texnikadan

istifadə edirlər: radio, telefon, televizor və s. Deməli, bunun hamısı səs və mimikanın köməyi ilə həyata keçir.

Hərflər isə, qeyd etdiyimiz kimi, səsin şərti işarəsidir və onların arasındakı əlaqələr də bəzən şərtidir, məs: azərbaycan əlifbasında «k» hərfi kimi. «Kələk» və «karikatur» sözlərdə «k»-lar eyni şərti işarə (hərflər) ilə təsvir olunmuşdur. Gürcü dilində belə hadisələr qonşuluğunda olan bəzi səslərin (sait də ola bilər, samit də) təsiri altında б (s) samiti ш, з, ж kimi səslənə bilər. Məs: სთხოვეს (stxoves) – “xahiş etdilər”, müqayisə üçün: სჯობს (transkripsiyası stşris,) oxunuş və tələffüzü stşris; sdaracobs (sdaracobs) “qoruyur”, q̇aravulunda dayanır – zdoracobs kimi səslənir, სჯობნის (scobnis) üstündür – jcobnis kimi və s.

Sözün hərfləri tərkibini və onun rolunu dərk etmək üçün sinonim və omonimlər üzərində çalışmaq yaxşı nəticə verir, çünki səs (hərflər) tərkibi eyni olan sözlər mənaca müxtəlif, yaxud, əksinə müxtəlif səslər tərkibli sözlər mənaca eyni ola bilər. Bu zaman fonetik üsurlara diqqət yetirdiyi zaman kursant leksikaya da yiyələnir.

Səs tərkibinə görə oxşar sözlərin axtarışı və təhlili kursantlarda həvəyə səbəb olur. Belə sözlərin axtarışı, müqayisəsi, oxşarlığın və fərqi icad xırda qələbə çalmağa bənzəyir, kursant daha fəal olur, hərflərin yerini və funksiyasını, yəni sözün məna daşıyıcısının rolunu başa düşür. Bunun üçün müəllim məşğələlərə əl atmalıdır, məs:

a) səs tərkibinə görə oxşar sözlərin (paronimlərin) mənasını fərqləndirmək;

b) bu və ya digər səslərin komplektinə başqa səs artırmaqla yeni sözün düzəltməsi;

c) verilmiş səslərdən söz düzəlişi; məs: o, s, ot, (i, a, t) səslərin köməyi ilə ot (ati) – on; otot (titi) - barmaq; otot (tati) – pəncə mənalı və qeyri-mənalı sözlər, hecalar qurmaqla məşq etmək zəruridir. Bu isə əlifbanın tədrisi ilə paralel olmalıdır.

Morfologiya tədrisinin böyük ümümsavad və tətbiqi önəmi var. Onun sayəsində kursant sözün morfoloji formadəyişmələri ilə tanış olur, düzəldici şəkilçilərin praktiki rolunu anlayır və onlardan qaydalara müvafiq yararlanmasına vərdiş edir. Əsas odur ki, morfologiyaya diqqətlə öyrənən başa düşür ki, formaların tədbili, yeni sözlərin meydana gəlməsi mexaniki yolla deyil, kiminsə istək – arzusuna görə yox, dildə mövcud olan müəyyən qaydalarla (norma) baş tutur. Sözün forması onun mənası ilə uyğunlaşır, məs: yaxşı adam კარგი კაცი adlıq halda, həmin cütlük erqativ (rəvayət) halda – „yaxşı adam,, კარგმა კაცმა (karqi katsi > karqma katsma). Bu misal subyektin (keçmiş zamanda fəal olduğunu göstərir) მან (კაცმა) პურობოტანს o çörək gətirdi, burada şəxs əvəzliyi işlətmək mütləq deyil, ancaq olsa o da rəvayət halda olmalıdır: მან (adlıq halda ob-is 3-cü şəxs əvəzliyi

rəvayət halında əvəz olunur Ə5–ilə). Bu misalda göründüyü kimi bir sıra sintaktik düzəltmələr morfoloji qaydaların köməkliyi ilə izah olunur. Əsas rolu feil oynayır. Gürcü nəşr janrının əsas prinsiplərindən biri morfolojiyanın üzərinə düşür. Nitq mədəniyyətini onsuz mənimsəmək təsvir edilməzdir. Morfologiyayı yaxşı bilən insan xarici dili və o dildə danışanın düşünmə və ifadə etmə tərzni başa düşəduşə öyrənir, daha asan mənimsəyir.

Söz morfolojiyanın obyektidir. Sözü təbiəti və xüsusiyyətinin tədrisi sözlərin nitq hissələrə bölməsini tələb edir. Sözlərin cəmi vahid semantik qüvvəyə malik deyil. Bəziləri müstəqilliyini cümlədə də qoruyur, bəziləri – yalnız köməkçi rolunda çıxış edə bilər, çünki əlahiddə şəkildə işlənilmir. Artıq nitq hissələri ilə tanış olan kursantlar leksiki əlamətlərə görə sözləri ayrı – ayrı qruplara ayıra bilər.

### **Ədəbiyyat**

1. Arn. Çikobava, Dilşünaslığa giriş, Tbilisi, 1952.
2. Arn. Çikobava redaktorluğu ilə, Gürcü dili SSRİ xalq dilləri, IV, Moskva, 1967.
3. Ak. Şanidze, Gürcü dili qrammatikasının əsasları, Tbilisi, 1973.
4. Ak. Şanidze, Gürcü dilinin qrammatikası, Tbilisi, 1962.
5. M. Talakvadze, Gürcü dili qrammatikasının tədris metodikası, Tbilisi, 1965.
6. Avt. Arabuli, Gürcü nitq mədəniyyəti, II buraxılış, Tbilisi, 2005.

**Т.Алиева**

### **Методы и способы преподавания грузинского языка**

#### **Резюме**

Язык является средством общения. С его помощью люди общаются друг с другом. Язык был и является самым лучшим средством взаимопонимания между народами.

Грузинский язык – это государственный язык Республики Грузия. В настоящее время грузинский язык стоит в ряду развитых мировых языков и проходит несравнимый период развития. Грузинский язык является большим достижением в историческом становлении грузинского народа.

Грузинский язык настолько богат, что по своим внутренним возможностям считается языком мирового значения.

Изучение грузинского языка сближает азербайджанский народ с грузинским народом и даёт большую возможность сотрудничать в различных областях.

Чтобы изучать язык и обучать языку следует обратить внимание разным методам обучения, например, ознакомиться с нормами языка и развитием речи, понятием и восприятием, умением правильно произносить (орфоэпия) и грамотно говорить (орфография), автоматизированным усовершенствованием употребления знаков препинаний (пунктуация) и т.д.

Грузинский (картули) язык наряду мегрел, цван и лазским языками входит в Кавказскую группу языков, имеет место в Кавказско–иберской семье.

Обучение грузинскому языку имеет широкое и разностороннее значение, курсант изучая язык грузинского народа, одновременно знакомится с его обычаями, традициями, природой и менталитетом.

Великий грузинский педагог Якоб Гогешвили говорил: «Язык является лучшим средством для развития мышления и завоевания знаний.»

Статья посвящена грамматическим методам преподавания грузинского языка. В статье раскрываются грамматические методы и способы преподавания грузинского языка, фонетический разбор слов, морфологический и синтаксический разбор предложений, синтаксические связи между словами и предложениями. В статье большое внимание уделяется в основном фонетике, лексике и морфологии грузинского языка. Чтобы изучать грузинский язык необходимо познакомиться с развитием языка и его языковыми нормами. Таким образом, развитие речи и стилистика восприятие новых слов и построение логических предложений создает базу знаний.

**T.Aliyeva**

### **Methods and ways of teaching georgian language**

#### **Summary**

Language is a means with the help of it, people get in touch with each other. Language has been and will be the best means among, nations, mutual relationships, Georgian language is the state lang of Georgia. Nowadays Georgian language ranks with developed languages of the world and it is on the pace of uncompareable development. Georgian language is the specions success of georgian people is historical development.

Georgian language is so rich that according to its interion capaciti, it is considered to be world werth language.

Georgian language makes close Azerbaijanian people to georgian people, gives them a vast opportunity of corporation in different spaces.

You have to pay attention to different sides of teaching and learning of language for example: get to know the norms and development of speech, to understand and to adopt, to speak correctly (orthoepia) and to be able to write accurately (orphography), to improve automating of using punctuality and etc.

Georgian (kartuli) language with the languages of meqrel,svan and laz in the group of Caucauses iber familys.

Teaching of Georgian language has vast and branchy significance. Cadet leains Georgian peoples language, customs, nature, mentality a great Georgian scholar Yakob Qoqebashvili said: "Language is the best cure of qaining knowledge and developing your mind".

This article deals with grammatical methods of teaching Georgian language Phonetical parsing of words, morphological and syntactical analysis of sentences, syntactical relations among words and sentences, grammatical methods and ways of teaching Georgian language are explored in this article, a great attention is paid especially to phonetics, lexics and morphology of georgian language. For studying georgian language, it is important to get to know the development of speech and norms of language, So, the development of speech, stylistical reception of new words and making up logical sentences build the base of knowledge.

**Rəyçi:**

**Gülmar İsrailova**

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

AYTƏN ƏYYUBOVA

ADU

ayten@mail.ru

## DİL FAKÜLTƏLƏRİ TƏLƏBƏLƏRİNƏ İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏDRİSİNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI

**Açar sözlər:** söz, təhsil, şifahi nitq.

**Key words:** word, education, oral speech.

**Ключевые слова:** слова, образования, устная речь.

Qeyd etməliyik ki, dil və onun daxili inkişaf qanunlarına cəmiyyətdə baş verən yeniləşmələr ciddi təsir göstərir. Bu yeniliklər dünyada, o cümlədən dilin lüğət tərkibində müxtəlif istiqamətlərdə də dəyişikliklər yaradır. Dil ictimai bir hadisədir, o, cəmiyyətlə birlikdə yaşayır və inkişaf edir. İctimai-iqtisadi, siyasi əlaqələrin dəyişməsi, elm, texnika və mədəniyyət sahəsində arası kəsilməyən yeniliklərin yaranması ilə əlaqədar olaraq dildə yeni-yeni sözlər meydana gəlir. Son vaxtlar metodik ədəbiyyatda xarici dillərdə sərbəst söz birləşmələri probleminə marağın artdığı müşahidə olunmaqdadır. Bu, leksikanın daha fəal şəkildə mənimsənilməsinə, başqa sözlə, nitq prosesində sözləri digər sözlərlə düzgün şəkildə birləşdirmə məsələsinə diqqətin artması ilə izah olunur. Sərbəst söz birləşmələri problemi ilə məşğul olan tədqiqatçılar onun həllinə müxtəlif cür yanaşırlar. Sərbəst söz birləşmə məsələsinə gəldikdə nitq fəaliyyətinin yaranması, kombinatorika məfhumunun psixoloji təbiətinin açılması, eləcə də, sözlərin digər sözlərlə birləşərək nitq prosesində sərbəst söz birləşmələri yaratmasını təmin edən şərtlərin müəyyən edilməsi və söz birləşmələrinin lingvistik təbiətini göstərən kateqoriyalarını nəzərə almaq mövqeyindən bir neçə yanaşma tərzinin mövcud olduğunu qeyd etmək olar. Bir qayda olaraq, leksikanın araşdırılmasına həsr edilmiş tədqiqatlar söz birləşmələrinin öyrənilməsinə həsr olunmuş və söz birləşmələrini sərbəst və sabit söz birləşmələrinə ayırdığını nəzərə almadan söz birləşmələrinin metodoloji tipologiyasını özündə əks etdirən bölmədən ibarətdir. Müəlliflərin təklif etdikləri tipologiyanın təsnifatı əsasında söz birləşmələrinin öyrənilməsi və tədrisinə həsr olunmuş çalışmaları işlənilib hazırlanır [4, s.107].

Bəzi tədqiqatçılar xarici dildəki söz birləşmələrini iki qrupa bölürlər: Birinci qrupa qavranılması xüsusi cəhd tələb etməyən, “many books, a beautiful girl, a good picture” və s. kimi söz birləşmələri aiddir. İkinci qrupa isə dogma və xarici dildə sözlərin işlənmə məqamlarının üst-üstə düşməsi ilə əlaqədar çətinlik törədən söz birləşmələri (to marry somebody, strong feeling, lonely business, big argument, big affair, to take to smb.) aid edilir.



Xarici dil fakültələrində sərbəst söz birləşmələrinin tədrisi üçün söz birləşmələrinin metodik tipologiyası T.N.Lyapina və E.F.İvanova tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Söz birləşmələrinin dildaxili və dillərarası interferensiyasını nəzərə almaqla yaradılmış metodik tipologiyası E.F.İvanova tərəfindən həyata keçirilmişdir. Hər iki müəllif daxili interferensiyanı nəzərə almaqda sözləri və söz birləşmələrini 2 qrupa ayırırlar. Birinci qrupa istifadəsi müəyyən qaydalarla əlaqədar ingilis dilinin artıq mənimsənilmiş hadisələri ilə üst-üstə düşməyən söz və söz birləşmələri daxildir. Həmin söz birləşmələrinə mənimsənmə çətinlikləri hərəkət bildirən müxtəlif cümlələrin (to arrive in, at; to leave for) işlənməsi ilə əlaqədar olan söz birləşmələri aiddir. Mənimsənmə çətinlikləri dillərarası interferensiya ilə izah olunan söz birləşmələrinə isə müəllif semantik cəhətdən uyğun gəlməyən söz birləşmələrini aid edir. İngilis dilində “comment” “on” sözləri ilə işlənən təsirsiz feldir. Rus dilində isə “комментировать” feli təsirli feldir. Azərbaycan dilinə gəldikdə, burada da “şərh etmək sözü” təsirli feller siyahısına daxildir. B yarımqrupuna daxil olan bir çox sözlər üçün, müəllifin fikrincə, “konstruktiv” birləşmə cəhətdən çətinliklər də mövcuddur. Məsələn üçün “to agree to, with” birləşməsi “razılaşmaq” mənasında deyil, “kiməsə faydalı olmaq” mənasında işlənir (The climate agreed with me). Söz birləşmələrinin bu təsnifatı və onlarla iş metodları, heç şübhəsiz ki, xarici dil müəllimlərinə sözlərin birləşmə imkanlarının tədrisi üçün çoxlu sayda rəngarəng çalışmalar təqdim etdiyindən böyük maraq doğurur. İngilis və Azərbaycan dillərində müqayisəli şəkildə aparılan tədqiqatlara gəldikdə, burada Z.N.Verdiyeva, N.A.Ələkbərova, O.İ.Musayevin işlərini xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Belə ki, Z.N.Verdiyeva müasir ingilis və Azərbaycan dillərində sifətlərin semantik kombinatorikasının müqayisəli təhlilini aparmaqla, burada olan ümumi və fərqli cəhətləri araşdırmışdır. N.A.Ələkbərova müasir ingilis və Azərbaycan dillərində “iş, əmək” anlayışını bildirən söz və söz birləşmələrinin semantik təhlilini aparmışdır. Öldə edilmiş nəticələr ingilis dilini öyrənən tələbələrin rast gələ bildiyi problem və çətinlikləri əvvəlcədən proqramlaşdırmaq və beləliklə, onların qarşısını almaq ana dilinin mənfi təsirini aradan qaldırmaq imkanını yaradır. Söz birləşmələrinə dair aparılmış tədqiqatların təhlilindən göründüyü kimi, müəlliflər çox vaxt sırf sərbəst söz birləşmələri ilə frazeoloji birləşmələri fərqləndirmirlər. Bizim fikrimizcə, bu cür fərqləndirmə öz əksini tapsaydı daha məqsəduyğun olardı. Çünki sabit söz birləşmələri dilə, sərbəst söz birləşmələri isə nitq məfhumuna aiddir. Sərbəst və sabit söz birləşmələrinin fərqliliyi onunla izah olunur ki, sabit söz birləşmələri dildə hazır şəkildə mövcud olduğu halda, sərbəst söz birləşmələri nitq prosesində formalaşır və hazır şəkildə mövcud olmur. Sözlər nitq prosesində ona görə birləşir ki, həmin sözlərin ifadə etdikləri anlayışlar bir-biri ilə birləşir. Bu səbəbdən B.V.Belyayev söz birləşmələrini tədris edərkən söz birləşmələrindən anlayışlara deyil, anlayışlardan söz birləşmələrinə keçməyi

təklif edir. Çünki, söz birləşmələrinin əsasında həmişə sözlərin ifadə etdikləri anlayışların uyğunluğu dayanır. Əgər anlayışlar qavranılırsa, hansı anlayışların bir-biri ilə birləşə bildiyi, hansılarının isə birləşmədiyi tamamilə aydın olur. Əgər öyrəncilərə ingilis dilində “heavy” sözünün birbaşa mənası (fiziki cəhətdən ağır) aydındırsa, onda ona tamamilə aydın olacaq ki, “heavy load” (“ağır yük”) birləşməsi tamamilə düzgündür, lakin, “heavy work” (“ağır iş”) və ya “heavy problem” (“ağır problem”) birləşmələri düzgün deyil. Sözlərin birləşmə imkanlarına anlayışların açılması mövqeyindən yanaşan müəlliflərə S.K.Folomkina, Z.M.Tsvetkova da aiddir. Onlara görə “heavy rain” və “сильный дождь” birləşmələrini müqayisə edərkən danışanda müxtəlif anlayışlar formalaşır: ruslar yağışı gücünə, ingilislər isə ağırlığına və intensivliyinə görə qiymətləndirirlər. Azərbaycan dilində “heavy rain” söz birləşməsinin ekvivalenti olan “şiddətli yağış” birləşməsində yağışın gücü və intensivliyi vurğulanır. Gördüyümüz kimi, burada ingilis dilindən çox, rus dili ilə daha çox oxşarlıq mövcuddur. Sərbəst söz birləşmələri leksik vahidlərin dildə işlədilməsinin əsasını təşkil etdiyindən onların öyrənilməsinin vacibliyini vurğulayan S.K.Folomkina sərbəst söz birləşmələrinin, leksik vahidlərin dərk olunması, yadda saxlanması və yada salınması ilə bağlı 3 mərhələdə öyrənilməsinin konkret yollarını göstərir [5, s.22]. Müəllif dərk olunma mərhələsində sərbəst söz birləşmələrinə dair çalışmaların aşağıdakı növlərini qeyd edir:

- 1) bu və ya digər söz birləşmələrinin yaradılması üçün söz seçimi;
- 2) rus dilində ekvivalentlərin seçilməsi;
- 3) ingilis dilindəki söz birləşmələrinin rus dilinə tərcümə edilməsi;
- 4) ingilis və doğma dildə sözlərin birləşmə imkanlarının müqayisəsi;
- 5) cümlələrin təhlili və s.

Yadda saxlama mərhələsində aşağıdakı növ çalışmalar yerinə yetirilir: buraxılmış yerlərin doldurulması, tərcümə, əvəzləmə, müvafiq söz seçimi. Yadda salma mərhələsində tələbələr müəllimin suallarına cavab verir, təklif olunan söz birləşmələrindən istifadə etməklə situasiyalar qururlar. Sərbəst söz birləşmələrinə B.V.Belyayevin və S.K.Folomkinanın yanaşma tərzini həmin sərbəst söz birləşmələri məfhumunun linqvistik və psixoloji təbiətinə istinad üzərində qurulmuşdur, çünki, sözlərin bir-biri ilə birləşmə imkanları əsasən onların ifadə etdikləri denotatların xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. “Yuxu” sözü “dərin” sözü ilə birləşdiyi halda, “mavi” sözü ilə ona görə birləşmir ki, “yuxu” sözü “mavi” sözü vasitəsilə təsvir oluna biləcək xüsusiyyətə malik deyil [5, s. 67]. Sərbəst söz birləşmələrinin tədrisi yollarını nəzərdən keçirərkən biz bir-biri ilə birləşən sözlərin ifadə etdikləri anlayışların açılmasına əsaslanan yanaşma tərzini əsas götürürük. Sərbəst söz birləşmələrinin mənimsənilməsinə dair dərsləklərdə təqdim olunan çalışmalarını təhlil etmək gərəkdir. Tamamilə aydındır ki, tədrisin bütün məqsədyönlü yolları xarici dil bacarıqlarının yaradılması üzrə işin ən vacib tərkib hissələrindən

olan çalışmalar sistemi işləyib hazırlamağı tələb edir [4, 88]. Hazırkı tədqiqat işində sərbəst söz birləşmələrinin tədrisi üçün məqsədyönlü çalışmalar sisteminin müəyyənləşdirilməsi zəruri amil kimi çıxış edir. Bu cür çalışmalar sistemi barədə yalnız mövcud dərsliklərdəki çalışmalara nəzər salmaqla mühakimə yürütmək mümkün olduğundan, biz həmin dərsliklərin materiallarını təhlil etdik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, törədilən səhvlərin böyük əksəriyyəti tələbələrin ana dilləri olan Azərbaycan dilinin təsiri altında törədilir. Hər hansı dil vahidlərinin aktiv şəkildə mənimsənilməsi üçün həmin dil materiallarının, o cümlədən leksik vahidləri olan söz və söz birləşmələrin nitq prosesində istifadə edilməsinə yönəldilmiş kommunikativ yönümlü çalışmalar sisteminin işləyib hazırlanması olduqca vacib bir məsələdir. Sərbəst söz birləşmələrinin öyrədilməsi məsələsi kifayət qədər mürəkkəb bir məsələ olduğundan, bu məsələnin həlli istiqamətində addımlar xarici dil tədrisinin ilkin mərhələsindən başlanmalı, tədricən məqsədyönlü, mərhələli, asandan çətinə doğru istiqamətləndirilməli və dil tədrisinin növbəti pilləsində sistemli şəkildə davam etdirilməlidir. Burada əsas diqqət potensial problem mənbəyi olan söz birləşmələrinə yönəldilməlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tələbələr üçün hansı növ sərbəst söz birləşmələrinin daha çətin olduğunu müəyyən etmək elə də asan bir məsələ deyil. Sərbəst söz birləşmələrinin tədrisinin növbəti prinsipi bu və ya digər dilin kommunikasiya prosesində malik olduğu qaydalara əsasən ayrı-ayrı komponentlərdən təşkil olunan kifayət qədər mürəkkəb forma kimi çıxış edən söz birləşmələrinin təbiətinə əsaslanan psixoloji genişlənmə prinsipidir [3, s.128]. Bu xarakterik xüsusiyyətlər söz birləşməsinə “cümlənin məna həcmi genişlənməsi” vasitəsinə çevirir” [1, s. 33]. Buna görə də, sözlərin birləşmə imkanlarının söz birləşməsinin tədricən genişləndirilməsi və mürəkkəbləşdirilməsi yolu ilə tələbələrə aşılması ilkin zəruri şərti tamamilə əsaslı hesab oluna bilər .

### **Ədəbiyyat**

1. Alan Maley. He knows too much. UK Cambridge: Cambridge Univ.Press, 1999, 112 p.
2. Bruner J. Toward a Theory of Instruction. Cambridge: Mass, 1966, 274 p.
3. Burlakova V.V. Contribution of English and American Linguistics to the Theory of Phrase. M.: Higher School Publishing House, 1971, 106 p.
4. Филичева Н.И. О словосочетаниях в современном немецком языке. М.: Высшая школа, 1969, 208 с.
5. Фоломкина С.К. К вопросу о методике работы над лексикой, подлежащей продуктивному усвоению на 1 и 2 курсах институтов иностранных языков // Учен. зап. МГПИИЯ. М., 1959, т. XXII, с. 81-110

6. Хертвиг Е.И. Об интерферирующем влиянии лексико-семантической системы родного языка при овладении иноязычной лексикой / Обучение лексическому аспекту устной речи на иностранном языке в школе и вузе. Л.: 1972, с. 44-46

**A.Eyyubova**

**The effective ways of teaching word combinations to the students  
of language faculties**

**Summary**

The article deals with the word combinations in english. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages.

The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective.

Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. Speaking comprehension is one of the most basic and important of the four skills in language teaching and learning.

**A.Эйубова**

**Пути эффективности преподавания словосочетаниях на  
английском языке у студентов языкового вуза**

**Резюме**

В данной статье рассматриваются к вопросу **о словосочетаниях на английском языке** . Процесс английскому языку в целом и процесс обучения должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В условиях глобализации основная цель обучения иностранным языкам и их изучения состоит в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях коммуникации. Умение адекватно воспринимать информацию в процессе “speaking” является одним из самых важных и необходимых умений которыми должен обладать человек, изучающий язык в тех или иных целях.

**Rəyçi: Nuriyyə Əliyeva**  
**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**

ALİYƏ MUSAYEVA

AMEA Naxçıvan Bölməsinin dissertantı

aliya.musali@yahoo.com

## PROF. YUSİF SEYİDOV VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

**Açar sözlər:** ədəbi dil, üslub, söz yaradıcılığı, dilin inkişaf qanunları, bədiilik

**Key words:** literary language, style, word creation, the development laws of language, artistry

**Ключевые слова:** литературный язык, стиль, словосочетание, законы развития языка, художественность.

*Professor Yusif Seyidov Azərbaycan dilçiliyində dil sistemi, onun grammatik quruluşunun öyrənilməsi ilə dərindən məşğul olmuş elm xadimlərindən biridir. Məqalədə Yusif Seyidovun elmi fəaliyyətindən danışılır. Bu məqsədlə onun elmi yaradıcılığının bəzi nümunələri elmi-nəzəri təhlilə cəlb edilir. Alimin söz yaradıcılığı, dilin daxili inkişaf qanunları, dilin bədiiləşməsi və s. ilə bağlı fikirləri araşdırma obyektini kimi ümumiləşdirilib sistemli şəkildə öyrənilir.*

Azərbaycan dilçiliyi emlinin tanınmış nümayəndələrindən biri olan professor Yusif Seyidov cəxcəhətli yaradıcılığa malik olan elm adamlarındandır. Onun elmi yaradıcılığı dilçiliyin müxtəlif problemlərinin həllini verən fikir və mülahizələrlə zəngindir. Dilçiliyin elə bir ciddi problemi olmamışdır ki, elmi fəaliyyətinin ilk illərindən başlayaraq elmin dərinliklərinə nüfuz edən alimin diqqətindən kənarda qalsın. Bu mənada, onun bir sıra elmi məqalələri üzərindəki araşdırmalar diqqəti cəkdir.

1974-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin “Elmi Əsərlər”inin dördüncü nömrəsində Y.Seyidovun “Azərbaycan dilində hər iki tərəfdən oxunanda eyni cür səslənən sözlər” adlı məqaləsi çap olunmuşdur. Həmin əsər göstərir ki, Yusif Seyidov nəinki məhsuldar alim, həm də çox diqqətli araşdırmaçı olmuşdur. O, oxuduğu hər bir əsərdən maksimum dərəcədə faydalanmağı bacaran dilçi kimi müxtəlif tədqiqatların nəticələrini öz dilimizdə də tətbiq etməyin əsaslarını qoyanlardandır. Məsələn, ərəbşünas alim Malik Mahmudovun Xətib Təbrizi ilə bağlı kitabında bir məlumata əsaslanaraq dilimizdəki bir sıra sözlər üzərində fərqli araşdırmaya başlamışdır (1). Belə ki, sözügedən kitabda Xətib Təbrizinin “Axırdan da oxunduqda əvvəldən oxunan kimi səslənən sözlərə dair” adlı əsərindən bəhs edilir. Bu, Yusif Seyidovun marağına səbəb olmuş və o, dərhal “Azərbaycan dilində hər iki tərəfdən oxunanda eyni cür səslənən sözlər” adlı məqalə yazmışdır. Alimin leksik vahidlər üzərindəki araşdırmaları dilimizdə belə sözlərin çox

olmadığını və onların, əsasən, üç səsdən ibarət olduğunu göstərir: “Bunların hamısında ya saitlər, ya da samitlər təkrarlanır. Söz hansı samitlə başlanırsa, həmin samitlə də bitir: *dad, səs, lal, tut*. Birincilər (*iki, ata, ütü*) iki hecadan ibarət sözlərdir, onlardan birincisi bir səsli, ikincisi isə iki səsli açıq hecalardır; ikincilər isə (*dad, səs, lal, tut*) bir qapalı hecadan ibarət sözlərdir” (2, 3-4.).

Y. Seyidovun tədqiqatları göstərir ki, hər iki tərəfdən oxunanda eyni cür səslənən sözlər içərisində üçdən artıq səsə malik sözlər də vardır. O, bu sözlərdən ikisini – ərəb mənşəli “amma”, fars mənşəli “nalan” sözlərini qeyd edir. Yəqin ki, “nadan” sözü alimin diqqətindən kənarda qalmışdır.

Y.Seyidovun “Azərbaycan dilində hər iki tərəfdən oxunanda eyni cür səslənən sözlər” adlı araşdırmasından məlum olur ki, bəzi təkrar sözlərdən yaranan və “a” birləşdirici ünsürü ilə formalaşan leksik-qrammatik vahidlər içərisində də belə sözlər vardır. Bu mənada, müəllif *əsə-əsə, ata-ata, axa-axa, ala-ala, əzə-əzə, aş-aş, asa-asa, tutatut* kimi örnəklərlə fikrini əsaslandırır. Y.Seyidov diqqəti belə bir maraqlı məsələyə cəlb edir ki, hər iki tərəfdən oxunduqda eyni cür səslənən sözlər təkcə kök sözlər deyil, örnəklərdən də göründüyü kimi, onlar içərisində şəkildəli sözlər də mövcuddur: “Bu yolla əmələ gələn sözlərin komponentləri SMS (*sait, samit, sait* – A.Musayeva) quruluşlu birinci qrup sözlərə bənzəyir, lakin onlardan fərqli olaraq, bu komponentlər sırf söz kökündən (*ata, ana, ada*) deyil, kök və şəkildən ibarətdir (*əs-ə, as-a, at-a, ax-a* və s.), həm də bunlar müstəqil işləyə bilmir” (2, 5). O, belə sözlərin formalaşmasında iki cəhəti diqqətə çatdırmışdır:

1. Bu sözlər feil olmalıdır. Burada alim diqqəti yalnız feillərin feil bağlama şəkildəsi qəbul edə bilməsinə əsaslanır.

2. Bu sözlərin ilk səsi – saiti *a* və ya *ə* olmalıdır.

Yusif Seyidov hər iki tərəfdən oxunduqda eyni cür səslənən sözlərdə semantik cəhətdən omonimliyin diqqəti cəkdini qeyd edərək, onların milli səciyyəsinə nəzərə çatdırır.

Dilçilik elmi ilə bağlı bütün məsələlərə son dərəcə diqqət və həssaslıqla yanaşdığından həcmindən asılı olmayaraq hər bir əsərində aktualılığı ilə seçilən fikirlər irəli sürür. Bəlkə də çoxlarına adi görünən hər iki tərəfdən oxunduqda eyni cür səslənən sözlər haqqında yuxarıdakı fikirlərdən başqa onların əhəmiyyətini təsdiq edən elmi məntiqə qarşılaşırıq. Alim belə sözləri ahəng qanunu ilə bağlayır, bu sözlərin ümumi türkoloji istiqamətdə tutuşdurulması və izahının bu dillərdə ahəng qanununun sabitlik dərəcəsini və dilin özünə xas olan xüsusiyyətlərini öyrənməkdə çox faydalı olduğunu sübut edir.

1974-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin “Elmi Əsərlər”inin dördüncü nömrəsində Y.Seyidovun “Sözlərin əksinə oxunuşu və bunun yeni

leksik vahidə münasibəti” (Əks söz yaradıcılığı) adlı məqaləsi dərc olunmuşdur. Bu əsərdə alim sözlərin əksinə oxunuşunun başqa bir sözə uyğunluğu və ya bir sözün səs düzlüyünün başqa bir sözün tərsinə oxunuşuna uyğun gəlməsini dildə təsadüfi hadisə hesab edir və bu prosesin qanunauyğun hadisə olmadığını göstərir: “Lakin bir cəhət maraqlıdır ki, dilin lüğət tərkibini təşkil edən on minlərlə sözlər arasında belə uyğunluğu olan sözlər çox azdır” (2, 11). Məqalədə Y.Seyidovun maraqlı fikirlərindən biri bir dildəki sözün əksinə deyilişi və ya oxunuşunun başqa dillərin sözlərinə uyğun gələ bilməsi ilə bağlıdır: “Digər dillərin sözləri ilə də belə qarşılaşdırmalar aparmaq mümkündür: ariz-zira, əhali-ilahə” (2, 11).

Y.Seyidovun “Sözlərin əksinə oxunuşu və bunun yeni leksik vahidə münasibəti” (Əks söz yaradıcılığı) məqaləsi diqqəti cəkmə maraqlı fərziyyələrlə zəngindir. Müəllif dildaxili oxşarlıqlarla dillərarası oxşarlıqları bir-birindən ayırmağı vacib məsələ kimi dəyərləndirir: “Dildaxili oxşarlıqlarda təsadüfləri inkar etmək olmaz; lakin qədim zamanlarda sözlərin tərsinə deyilişindən yeni söz kimi istifadə etmək, bu yolla da yeni anlayışlara ad vermək hallarını da güman etmək olar. Belə olduqda, sözlərin tərsinə deyilişi söz yaradıcılığı üsulu kimi də qeyd edilə bilər” (2, 11). Bu dəyərli fikirlər dilçilik elmində yeni aktual mövzulara çıxır açmaq baxımından əvəzsizdir. Y.Seyidov dildə fonetik qənaətin təsiri nəticəsində də sözyaratma üsulunun meydana çıxmasını istisna etmir.

1988-ci ildə “Elm” nəşriyyatı tərəfindən çap edilən “Nitq mədəniyyəti məsələləri” adlı konfrans materiallarını əks etdirən kitabda Y.Seyidovun “Azərbaycan dilinin xəlqi təbiəti və bədii vüsəti” adlı yazısına da yer verilmişdir. Əsərdə yeni şəraitdə Azərbaycan dilinin zənginləşmə səviyyəsi və yollarının müəyyən edilməsi məsələsi əsas yer tutur. Müəllif yeni dövrün diqqəti cəlb edən əlaməti kimi ədəbi dilimizin bütünlüklə bədiiləşməsi prosesini nəzərə çatdırır. O, nəzəri səviyyəsindən asılı olmayaraq elmi əsərlərin və dərsliklərin dilinə hakim kəsilən quruluq və rəsmiyyətçiliyi tənqid edərək deyir: “...Ədəbi dilimizin son dövrlərdə bütün üslublar üzrə bədiiləşməsini və ya daha da bədiiləşməsini biz yenilik, nailiyyət hesab edirik. Vaxtilə yazıçılarla dilçilər arasında fikir anlaşılmazlığının, hətta bəzən narazılığın səbəbi bədii ədəbiyyat və bədii dil haqqında dilçi fikrinin olduqca quru ifadəsi idi. Elə bilir ki, indi yazıçılar da, ədəbiyyatşünaslar da etiraf edərlər ki, dilçilərin də dili o quruluqdan xilas olmuşdur” (2, 20). Bu prosesdə müəllif xəlqilik və bədiiliyin böyük rolundan danışır. Yusif Seyidov faktlarla göstərir ki, dilin bədiiləşməsi bədii ədəbiyyatın dilini başqa üslublara köçürməkdən ibarət deyil. Elmi terminologiyayı, başqa ifadə ilə desək, elmi dili bir kənara atıb onu bədii dil ilə əvəz etmək dildə anormallığa səbəb ola bilər. Azərbaycan ədəbi dilinin yumşaqlığını, rəsmiyyətçilikdən uzaqlaşmasını əsaslandıran üslub əlaqələrinin möhkəmlənməsidir ki, bu, üslubları bir-binə yaxınlaşdırır:

“İndiki halda bir üslubda baş verən hər hansı bir dəyişiklik başqa üslublara biganə qala bilmir, ümumi əsas vasitəsilə tezliklə bütün dilə yayılır. Belə dəyişmələrə daha meyilli olan bədii dilin təsiri isə, təbii ki, daha artıq olur” (2, 21). Y.Seyidov Azərbaycan ədəbi diinin bədiiləşməsi hadisəsində yazıçıların aparıcı roluna böyük əhəmiyyət verir.

“Azərbaycan dilinin xəlqi təbiəti və bədii vüsəti” məqaləsində 1960-cı illərdən başlayaraq, bədii əsərlərin dilində ədəbi dilimizin ümumi inkişaf istiqamətində yad meyllərin özünü göstərməsi məsələsinə də toxunulmuşdur. Bu baxımdan, hər bir dilin milli fərqləndirici xüsusiyyətləri arasında mühüm əhəmiyyətə malik olan söz sırasının pozulması və nəsr əsərlərində bunun daha qabarıq şəkildə öz əksini tapmasıdır. Y.Seyidov bədii əsərlərin dilinin fonetik, leksik və qrammatik dialektizmlərlə doldurulmasına və bunun nəticəsində ədəbi dilimizin korlanmasına qarşı çıxır: “Ümumxalq dili ədəbi dilin istifadə və zənginləşmə mənbəyidir, zaman-zaman dialekt sözləri də ədəbi dilə daxil olur, yazıçı bu və ya başqa təsadüfdə, zəruri halda dialektə müraciət edə bilər və bu haqqı heç kəs onun əlindən almır. Lakin bədii əsərin dilində belə sözlər adi danışq faktına çevriləndə, yazıçı müasir savadlı kənd adamlarından olan surətlərin dilini belə sözlərlə dolduranda, biz onu ədəbi dil üçün zərərli hadisə hesab edirik” (2, 22).

Sözügədən məqalədə ədəbi tələffüzlə yazı arasında fərqə diqqət edilməməsi məsələsinə də münasibət bildirilir, sözlərin deyildiyi kimi yazılması mənfi hal kimi tənqid edilir. Belə faktların səbəbini araşdıran Y.Seyidov tarixən asanlıqla qazanılmayan, böyük bir inkişaf yolu keçən ədəbi dilimizin normalarına laqeydliyin dilin düzgün inkişafına mane olduğunu təsdiq edən fikirlərlə çıxış edir və göstərir ki, elmin təsdiq etdiyi normaları dəyişmək yolu ilə dili irəli aparmaq olmaz. “Belə uyğunsuz meyllər o yazıçıların əsərlərində daha çox özünü göstərir ki, onlar hazır ədəbi dilə sahib olmuşlar, ədəbi dilimizin inkişafının çətin yollarında, mübarizələrdə iştirak etməmişlər. O daha zərərlidir ki, bəzi tənqidçilər, daha çox isə bəzi adı çıxmış dilçilər bu meylləri bəyənir, tərifləyir” (2, 23). Müəllif yenilik və düzəliş xatirinə dəyişmələrin baş verməsini dilin norma sabitliyinə zərbə vuran savadsızlıq əlaməti hesab edir.

Y.Seyidovun “Dilin daxili inkişaf qanunları” adlı məqaləsi 1955-ci ildə “Lenin tərbiyəsi uğrunda” qəzetinin 26 may, 7 iyun və 15 iyun tarixli nömrələrində dərc edilmişdir. Məqalədə deyilir: “Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunlarını öyrənmək dilçiliyimiz qarşısında duran şərəfli vəzifələrdəndir” (2, 35). Əsərdə bütün dillərə və onların inkişafının bütün dövrlərinə aid olan və təsir göstərən ümumi daxili inkişaf qanunları ilə ayrı-ayrı konkret dillərə aid qanunlar qarşılaşdırılır və onlar arsında sərhəd qoymağın və ya onları bir-birinin eyni hesab etməyin düzgün olmadığı qənaətinə gəlir. Burada dil sisteminin müxtəlif hissələrinin fərqli inkişafı



dilin ümumi inkişaf qanunlarından biri kimi diqqəti çəkir. “Əgər ümumi daxili inkişaf qanunları ictimai hadisə olan dilin inkişafını başqa ictimai hadisələrdən fərqləndirirsə, ayrı-ayrı konkret dillərə məxsus olan spesifik daxili inkişaf qanunları dillərin özlərini bir-birindən fərqləndirir” (2, 31).

“Dilin daxili inkişaf qanunları” məqaləsində dilin bir sıra problemləri haqqındakı tutarlı fikirlər diqqəti cəlb edir. Onlardan biri də köhnəlmiş sözlərlə yeni yaranan sözlər arasındakı münasibətlə bağlıdır: “Lügət tərkibində bir sıra köhnəlmiş, öz vaxtını keçirmiş sözlərin yeni sözlərlə əvəz edilməsi hadisəsi dildə köhnə ilə yeni arasındakı mübarizə məsələsinə dair adi bir misaldır. Dilin lügət tərkibində olan və yeni dövr üçün köhnəlmiş sözlər öz yerlərini asanlıqla yeni sözlərə vermir, uzun zaman yeni sözlərlə müvazi işlənir və öz əvvəlki hüququnu bərpa etməyə çalışır” (2, 33-34). Dilin daxili inkişaf qanunlarının həmin dilin mahiyyət və mənliliyini ehtiva etməsi Y.Seyidovun fikirləri ilə bir daha təsdiqlənir.

Sonrakı elmi fəaliyyətində də Y.Seyidov dilçilik emlinin bir sıra istiqamətlərdəki problemlərinə diqqət edir və onların elmi həllini verən maraqlı və aktual fikirlər irəli sürür. Y.Seyidovun elmi irsi Azərbaycan dilçiliyi emlinin dərinədən və hərtərəfli araşdırılması üçün mötəbər qaynaqlardan biri kimi çox dəyərlidir.

### **Ədəbiyyat**

1. Mahmudov M. Xətib Təbrizi (həyatı və yaradıcılığı). Bakı, Elm, 1972.
2. Seyidov Y. Əsərləri, II c. Bakı, Bakı Universiteti, 2007.

**Aliya Musayeva**

### **Professor yusif seyidov and the problems of azerbaijan language**

#### **Summary**

Professor Yusif Seyidov is one of the prominent scientists who was busy with the language system and grammatical structure of the linguistics of Azerbaijan. The article deals with the Yusif Seyidov's scientific activity. Therefore some examples of his scientific creative work are analyzed by scientific-theoretical aspect. The scientist's thoughts related with word creation, the internal development laws of the language, the art of the language etc. are generalized systematically and learnt. In his subsequent scientific activity, Y.Seyidov focuses on the problems of linguistic issues in some areas and proposes interesting and actual ideas that give them a

scientific solution. The scientific heritage of Y.Seyidov is very valuable as one of the reliable sources for the deep and thorough investigation of the Azerbaijani linguistics.

**А.Мусаева**

**Проф.юсиф сеидов и азербайджанские языковые проблемы**

**Резюме**

Профессор Юсиф Сеидов является одним из ученых, которые глубоко вовлечены в изучение языковой системы азербайджанской лингвистики и ее грамматической структуры. В статье рассматривается научная деятельность Юсифа Сеидова. С этой целью в научно-теоретическом аспекте анализируются некоторые примеры его научного творчества. Словообразования, законы внутреннего развития языка, художественность языка и д. взгляды ученого на эту тему обобщаются и изучаются систематически. В своей последующей научной деятельности Ю.Сеидов фокусируется на проблемах языковых проблем в некоторых областях и предлагает интересные и актуальные идеи, которые дают им научное решение. Научное наследие Ю.Сеидова очень ценно как один из надежных источников глубокого и тщательного изучения азербайджанской лингвистики.

**Rəyçi:                   Əbülfəz Quliyev**  
**AMEA-nın müxbir üzvü**

RƏNA XƏLİLOVA  
Azərbaycan Dillər Universiteti  
xalilova.72@inbox.ru

## AZƏRBAYCANDA XƏZƏR GƏMİÇİLİYİN TARİXİ İNKİŞAFINDA DƏNİZÇİLİK TERMINLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

**Açar sözlər:** Azərbaycan Xəzər dəniz gəmiçiliyi, Azərbaycan neft sənayesi, Xəzər Dəniz Neft Donanması, dənizçilik terminləri, alınma sözlər.

**Key words:** Azerbaijan Caspian Sea Navigation, Azerbaijan Oil Industry, the Caspian Marine Oil Fleet, maritime terms, borrowings.

**Ключевые слова:** Судоходство Каспийского моря Азербайджана, нефтяная промышленность Азербайджана, нефтяная флотилия Каспийского моря, морские термины, заимствованные слова.

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Xəzərdə gəmiçilik qədim zamanlardan mövcud olub. Bunu sübut edən kifayət qədər artefakt və sənədlər var. Qobustan Milli Tarix-Bədii Qoruğunda qədim insanlardan yadigar qalmış 6000-dən çox petroqlif var ki, ən qədim qaya təsvirlərini arxeoloqlar Mezolit dövrünə (e.ə. XIII-VI minilliklər) aid edirlər. Həmin dövrə aid edilən çoxsaylı heyətə malik qayıqların təsvirləri dünyaca məşhur norveçli səyyah, görkəmli alim-antropoloq və yazıçı Tur Heyerdalın da böyük marağına səbəb olur.

Tarixin atası hesab edilən Herodot Xəzər dənizinin ölçülərini “avarlı gəmi ilə üzmə günləri”ndə göstərib ki, bu da artıq e.ə. V əsrdə burada dəniz üzgüçülüynün kifayət qədər inkişaf etməsindən xəbəb verir.

Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafı da xüsusi diqqət tələb edir. Xəzərdə gəmiçilik hələ qədim zamanlardan mövcud olsa da, sürətli inkişafı məhz XIX əsrin sonuna - neftin sənaye üsulu ilə hasilatının atdığı dövrə təsadüf edir.

1847-ci il Azərbaycan neft sənayesinin inkişafının başlanğıcı hesab edilir. həmin il Bibiheybətdə və daha sonra Balaxanı yataqlarında sənaye üsulu ilə neft alınıb. Quyuların sayı və dərinliyi qazma texnikasının və texnologiyasının təkmilləşməsi ilə artıb, yeni neft yataqları aşkar edilib. Neft hasilatı artdıqca neftin emalı inkişaf edib, neft sənayesi infrastrukturunu formalaşılıb. Neftin hasilatı, emalı, satışı və daşınması ilə məşğul olan irili-xırdalı şirkətlər yaranılıb.

Zaman keçdikcə Bakıda neft sənayesinin inkişafı Xəzərdə daşımalara tələbatı artırır. O dövrdə 1858-ci ilin may ayının 21-də 3.000.000 (milyon) rubl kapitalla təsis edilmiş “Qafqaz və Merkuri” Səhmdar Cəmiyyəti xətti gəmiçilik şirkəti olaraq Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin sələfi sayılır. Bu gəmiçilik Xəzər hövzəsində və Volqa çayında yük və sərnişin daşımalarını həyata keçirən ən böyük və effektiv şirkət olub. Milliləşdirilən zaman donanmasında 44 (qırx dörd) çay və 18 (on səkkiz) dəniz gəmisi olub.

Beləliklə, Azərbaycanda Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin 2018-ci ildə 160 illiyi tamam olub.

Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, gəmi təmiri bazasının yaradılmasının da öz tarixi var. Dənizdə yükdaşımlar artdıqca, donanmanın genişlənməsi, gəmi təmiri bazasının yaradılması günün tələbinə çevrilir. “Qafqaz və Merkuri” gəmiçilik şirkəti 1866-cı ildə Bakı mexaniki zavodun təməlini qoyur. 1876-cı ildə “Bakı ellinqi” gəmi təmiri zavodu, 1885-ci ildə Cəmiyyətin mexaniki emalatxanaları inşa edilir, 1887-ci ildə “Bakı doku” şirkəti təsis olunur. Bundan əlavə, şəhərdə sahibkarlara məxsus müxtəlif gəmi tərsanələri, emalatxanalar da fəaliyyət göstərir. Belə sahibkarlardan biri – Əli Abbas Dadaşova məxsus kiçik və quru dokların, dülgərlik emalatxanasının şəkilləri qorunub saxlanılmışdır.

XX əsrin əvvlinə Bakıda 9 (doqquz) zavod və mexaniki emalatxana fəaliyyət göstərir. Bu emalatxanalar “Qafqaz və Merkuri” cəmiyyətinə, habelə “Nobel qardaşları” şirkətinə məxsus iki ellinqlə birlikdə 95 gəmi təmir etmiş, 12 yeni gəmi istismara vermişdir. Göstəricilər 1884-1914-cü illərə aiddir.

İlk neftdaşıyan barjı Artemyev qardaşları istismar ediblər. 1854-cü ildən Xəzərdə Buxara pambığı, duz və meşə kimi yükləri daşıyan Artemyevlər 1866-cı ildən başlayaraq Bakıdan neft alıb aparırlar. Neftin çəlləklərdə daşınması mürəkkəb və iqtisadi cəhətdən sərfəli olmadığından 1873-cü ildə “Aleksandr” adlı şxunada yenidənqurma işləri görüblər. Trümdə iri lar (qalın taxtalardan düzəldilmiş yeşik) quraşdırıb və neft əl nasosu ilə vurulub. Naviqasiya ili başa çatanda “Aleksandr” barjının 8 reys, neft çəlləklərini daşıyan şxunaların 6 reys etməsi məlum olub. Bundan sonra qardaşlar barjalarının sayını artırıblar.

Dünyada ilk tanker haqqında məlumatı əldə edəndə belə aşkar oldu ki, ilk neftdaşıyan dəmir gəmi “Zoroastr” (“Zərdüşt”) Lüdviq Nobelin sifarişi ilə 1877-ci ildə İsveçin “Motala” qəmiqayırma zavodunda hazırlanıb. 1878-ci ilin may ayında Bakı limanında qeydə alınmaqla, Xəzərdə istismara verilib. Yükötürmə qabiliyyəti 15000 pud (250 tona yaxın) olub.

Gəmiqayırmada “Şuxov sistemli forsunka” anlayışı mövcuddur. 1880-ci ildə ilk dəfə “Qafqaz və Merkuri” gəmiçilik şirkətinə məxsus “Volqa” gəmisində, daha sonra “Zoroastr” tankerində mühəndis Vladimir Şuxovun ixtira etdiyi tozlandırıcı forsunkadan istifadə olunub. Forsunkanın köməyi ilə maye yanacağın alovlu yanma prosesi həyata keçirilmişdir ki, bu da əvəllər istehsalat tullantısı sayılan mazutdan effektiv istifadə etməyə imkan yaratmışdır. Bundan sonra Şuxov sistemli gəmi qazanları geniş tətbiq olunub.

Gəmiçiliyin tarix salnaməsinə fədakar əməkləri ilə donanmalarının, sahil müəssisə və təşkilatlarının inkişafına əvəzsiz töhfələr vermiş neçə-neçə Şəxsiyyətin adı yazılmışdır. Belə Şəxsiyyətlərdən biri Hacı Vahabdır.

Hacı Vahab Əliqulu oğlu (1855-1916) dörd əsr davam edən böyük dənizçilər sülaləsinin görkəmli nümayəndəsidir. Sülalənin bünövrəsini

qoymuş ulu babası Hacı Zeynalabdin kimi gəmi kapitanı olub. Dənizçilik peşəsinin sirlərinə çox erkən, hələ uşaq yaşlarından yiyələnməyə başlayıb. Tezliklə Xəzərdə ən təcrübəli kapitan kimi ad çıxarıb. Savadı olmayıb. İmza yerinə xətt çəkən Hacı Vahab bununla belə, dənizçilik təcrübəsinə və səriştəsinə görə rus admiralının vəsatəti ilə diplom alıb.

Xəzərdə gəmiçilik tarixini tədqiq edərək Bakı dəniz yolları məktəbi haqqında məlumat əldə etdik.

1881-ci ilin noyabr ayında Azərbaycanda ilk dəniz təhsili ocağı – Bakı dəniz yolları sinifləri təşkil edilib. Burada əsasən iş təcrübəsi olan dənizçilər təhsil alıblar. Siniflər donanma üçün hər il 25-30 şturman (gəmi sürücüsü) və 15-17 şkiper (kapitan) hazırlayıb.

1896-cı ildə bakılı mühəndis-mexanik Andrian Maslovun təşəbbüsü ilə Bakı dəniz yolları sinifləri nəzdində Gəmi mexanikası kursu yaradılıb.

Bakı dəniz yolları siniflərini 1881-ci ildən 1902-ci ilədək 945 mütəxəssis bitirib. Onlardan 136 nəfər milliyyətə azərbaycanlı olub.

İçərişəhərli Süleyman İsmayıl oğlu 1883-cü ildə Bakı dənizçilik siniflərini bitirmiş ilk azərbaycanlı məzun olub. Gəmi sürücüsü ixtisası üzrə diplom almış Süleyman İsmayıl oğlunun özü İsmayılovlar (o dövrün sənədlərində İsmayılovlar yazılıb) – Süleymanovlar dənizçilər sülaləsinin təməlini qoyub. Həmin sülalənin nümayəndələri bu gün də Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyində ləyaqətlə çalışırlar.

Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi sahəsində quruculluq illəri XX-ci əsrə təsadüf edir.

1920-ci ilin iyun ayının 6-da Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri Nəriman Nərimanov Xəzərdə ticarət donanmasının milliləşdirilməsi haqqında dekret imzalayıb. Donanmanın tərkibinə müxtəlif tonnajlı 390 gəmi daxil olub.

1923-cü ildən etibarən donanmanın bərpaı, limanların və gəmi təmiri emalatxanalarının işinin təşkili üçün məsədyönlü tədbirlər görüldü.

1930-1934-cü illərdə isə Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin tanker donanmasının yeniləşdirilməsi üçün ciddi addımlar atılıb.

Onu da xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, Xəzər dəniz nəqliyyatı Böyük Vətən müharibəsi ərzində artıq mövcud idi.

Keçən əsrin 20-ci illərinin sonunda Bakı neftinin hasilatı artdıqca Xəzərdə neftdaşıyan gəmilərə də artır. O dövrdə gəmilərin dördü biri yararsızlığına görə istismardan çıxarıldığından, istismarda qalan gəmilərin də 80 %-i texniki cəhətdən köhnəldiyindən dəniz nəqliyyatı donanmasının yükləmə qabiliyyəti az olur. Odur ki, 1925-ci ilin avqustunda Əmək və Müdafiə Şurası dəniz ticarət gəmiqayırmasının inkişafını nəzərdə tutan beşillik proqramı təsdiqləyir. Həmin proqramın icrası ilə əlaqədar “Krasnoye

Sormovo” Gəmiqayırma Zavodu Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi üçün 11 tanker inşa edir. Hər tankerin yükləmə qabiliyyəti 9500 ton olub.

Bu tankerlərin ümumi yükləmə qabiliyyəti o zaman Xəzərdə istismar olunan bütün donanmanın yükləmə qabiliyyətinin 50 % təşkil edir. Sovet gəmi inşaatının ilki – “Lenin” tankeri 1930-cu ildə sifarişçiyə təhvil verilib.

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Böyük Vətən müharibəsi illərində Xəzərin dəniz yolları ilə cəbhəyə arasıkəsilmədən yanacaq, döyüş texnikası və qoşun daşıyırdı. Bakı döyüşən ordunu yanacaq ilə təmin edən güclü və etibarlı baza, 130 növ silah və hərbi sursat istehsal edən əsl cəbhəxana idi. O zaman Sovet İttifaqında istehsal edilən neftin 70-75 %-ni, aviasiya benzininin 85-90 %-ni Bakı verirdi. Yükləmə və təxliyə edilən insanların çoxluğu, nəqliyyat vasitələrinin azlığı ilə bağlı yaranan mürəkkəb vəziyyət çıxış yolu tələb edirdi. Dənizçilər təcrübələrində ilk dəfə olaraq neft dolu sisternləri birbaşa gəminin yedəyində alıb daşıyırdılar.

Böyük Vətən müharibəsi illərində Əlibala Ələkbər oğlu Rəcəbov (1879-1953) öz adını əməlləri ilə qırmızı hərflərlə gəmiçilik tarixinə yazıb. Əlibala Rəcəbov Bakıda dənizçi ailəsində anadan olub. 1922-ci ildən Xəzər Dəniz Gəmiçiliyində fəaliyyətə başlayıb. Mahir, qəzasız üzən kapitan kimi məşhurlaşmış. Keçən əsrin 30-cu illərində “Krasnoye Sormovo” Gəmiqayırma Zavodunun Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi üçün inşa etdiyi iritonnajlı 11 tankerdən birinin – “Ağamalı oğlu”nun sükanı ona etibar edilib. Əlibala Rəcəbov fasiləsiz on iki il bu gəmidə kapitan işləyib və bir çox yeniliklərə imza atıb. Tankerin dörd boru vasitəsilə doldurulması, yükləmə qabiliyyətinin artırılması təkliflərini məhz o verir.

Böyük Vətən müharibəsi illərində “Ağamalı oğlu”nun heyəti iradəli kapitanın rəhbərliyi ilə ən çətin tapşırıqların öhdəsindən şərəflə gəlir. 1943-cü ildə Həştərxana 10.000 ton benzin gətirmiş tanker alman faşistlərinin aviazərbələrinə məruz qalıb. Həmin hava hücumunda Ə.Rəcəbov ciddi yaralanaraq kontuziya alıb. Bununla belə, kapitan körpüsündə qalıb, əməli və dürüst əməlləri tankeri məhv olmağa qoymayıb.

1936-cı ildən Əmək Qəhrəmanı olan Ə.Rəcəbov iki dəfə Lenin ordeni, “Qırmızı Əmək Bayrağı” və “Şərəf nişanı” ordenləri, “Qafqazın müdafiəsinə görə” və “1941-1945-ci illərdə Böyük Vətən müharibəsində Almaniyaya üzərində qələbəyə görə” medalları ilə təltif edilib. “Dəniz Donanmasının fəxri işçisi” adına, SSRİ Ali Sovetinin, SSRİ Dəniz Donanması Nazirliyinin fəxri fərmanlarına layiq görülüb. 1944-cü ildən fərdi təqaüdə çıxıb.

Xəzər Dəniz Neft Donanmasının yaranma tarixini araşdırma zamanı bəlli oldu ki, Böyük Vətən müharibəsindən sonrakı illərdə Xəzərdə neft yataqlarının kəşfi ilə əlaqədar olaraq qazma, neftçıxarma, neftin toplanması və nəqli kimi məsələlər gündəmə gələrək kompleks həllini tələb edirdi.

SSRİ Nazirlər Sovetinin Xəzər dənizində neft istehsalının inkişafı haqqında 31 oktyabr 1949-cu il tarixli xüsusi qərarı ilə Azərbaycan SSR-də “Azərdənizneft” birliyi, onun tərkibində isə SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyinin 4 noyabr 1949-cu il tarixli əmri ilə Üzən Vəsitələr İdarəsi yaradılıb.

Məhz həmin tarixdən Xəzər Dəniz Neft Donanmasının təşəkkülü başlayır. SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyinin 22 yanvar 1953-cü il tarixli əmri ilə Üzən Vəsitələr İdarəsi Xəzər Dəniz Neft Donanması İdarəsinə çevrilib.

1961-ci ildə Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi üçün deyil, keçmiş Sovet İttifaqının dəniz donanması sistemi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən hadisə baş verib. O dövr üçün Avropada ən böyük Bakı-Krasnovodsk (indiki Türkmənbaşı) gəmi-bərə keçidi açılıb. Müharibənin ağır illərində Xəzər dənizçilərinin topladıqları zəngin təcrübə 30-cu illərdə yaranmış ideyanın uğurla həyata keçirilməsini təmin edib. Gəmi-bərə keçidi tək bir il ərzində dövlətə 1,5 milyon rubl vəsaitə qənaət etməyə imkan verir ki, bu da Bakı və Krasnovodsk limanlarında gəmi-bərə keçidi üçün inşa olunmuş sahil qurğularının xərcini çıxarır.

Bakı – Krasnovodsk gəmi-bərə keçidinin yaranma tarixini təhlil edərək, Mahmud Rəhimovun (1905-1989) adına rast gəldik.

1944-cü ilin mart ayında Sovet İttifaqı hökuməti cəbhə və xalq təsərrüfatının ehtiyaclarını ödəmək üçün ağır şəraitdə yük daşımalarını müvəffəqiyyətlə həyata keçirən fədakar Xəzər dənizçilərinin böyük bir qrupunu orden və medallarla təltif etdi. O dövrün ən yüksək mükafatına – “Lenin” ordeninə layiq görülənlər sırasında “Xəzərtanker” Gəmiçiliyinin rəisi Mahmud Cəfərqulu oğlu Rəhimov da vardı.

Mahmud Rəhimov 1956-cı ildən etibarən Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinə rəhbərlik edib. Donanmanın, xüsusilə onun özəyini təşkil edən tanker donanmasının bərpasına, yeniləşdirilməsinə və inkişafına ciddi fikir verir, Xəzərdə Bakı ilə Krasnovodsk (Türkmənbaşı) limanları arasında gəmi-bərə keçidinin yaradılmasının təşəbbüskarlarından və bu layihəni reallaşdıranlardan biri olub. M.Rəhimovun sayəsində keçən əsrin 60-cı illərində donanmanın suya az oturan “Mühəndis Pustoşkin” tipli maye və “Mühəndis Belov” tipli quru yük daşıyan gəmiləri Qara və Aralıq dənizlərinə çıxmaq imkanı qazanıb. M.Rəhimov dənizçilərin sosial problemlərinin həlli gündəlik məşğul olub. Onun dövründə 600.000 kv.metrdən artıq yaşayış sahəsi, uşaq bağçaları, mədəni-məişət obyektləri və pansionatlar təhvil verilib. Mahmud Rəhimovun əməyi çox yüksək – dörd dəfə Lenin ordeni (keçmiş SSRİ dövründə bu çox nadir hadisə idi), “Qırmızı Əmək Bayrağı” ordeni və bir çox medallarla qiymətləndirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Hacı Vahab Əliqulu oğlunun, Andrian Maslovun, Süleyman İsmayıl oğlunun, Əlibala Ələkbər oğlu Rəcəbovun, Mahmud Rəhimovun və başqalarının xidmətləri nəticəsində müasir dövrdə

Xəzər Dəniz Layihə və Elmi-Tədqiqat İnstitutu mövcuddur və onun fəaliyyəti böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadi səmərəliliyi ilə seçilən Bakı – Krasnovodsk (Türkmənbaşı) gəmi-bərə keçidi kompleksinin layihələndirilməsini Xəzər Dəniz Layihə və Elmi-Tədqiqat İnstitutu həyata keçirib.

Qeyd etmək xoşdur ki, “Xəzərdənizlayihə ETİ” gəmi-bərə keçidlərinin layihələndirilməsinə görə keçmiş Sovet İttifaqının Dəniz Donanması Nazirliyi sistemində yeganə institut olub. İnstitutun layihələri üzrə Aktau, Bekdaş limanlarında gəmi-bərə kompleksləri, həmçinin Saxalin adasını materiklə birləşdirən Vanino-Xolmsk, İliçevsk-Varna (Ukrayna-Bolqarıstan), Klaypeda-Mukran (Litva - Almaniya) bərə keçidləri istismara verilib. Bakıdakı Dərin Özüllər Zavodunun hidrotexniki qurğularının inşası, gəmi təmiri zavodlarının və gəmi üzgüçülüüyü kanallarının rekonstruksiyası, ictimai və yaşayış binalarının, müxtəlif qurğuların tikintisi üzrə layihələrin də müəllifi bu institut olub. Bundan başqa, Suriya, Liviya, İran, Bolqarıstan və Əfqanıstanda tədqiqat və layihə işləri aparıb.

Hazırda İnstitut “AXDG” QSC-nin Xəzər Dəniz Neft Donanması üçün yeni üzən vasitələrin – 300kVt gücə malik olan təchizat, dənizin 60 m-ə qədər dərinliklərində işləyə biləcək dalgıç, habelə sahilboyu dəniz neft obyektlərinə işçiləri çatdırmaq üçün 70 nəfərlik katerlərini layihələndirməklə məşğuldur.

Azərbaycanda Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin bu gününü və gələcəyini təhlil edəndə, qeyd etmək lazımdır ki, gəmilərin üzmə coğrafiyasının genişləndirilməsi müşahidə olunur. Belə ki, XX əsrin 60-cı illərindən etibarən Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinə məxsus gəmilər xarici ölkələrə uzaq səfərlərə çıxaraq donanmamızın üzmə coğrafiyasının olduqca genişləndirir. Tankerlərin bir qismi Avropa ölkələrinə neft məhsulları daşımaq məqsədilə Qara dəniz hövzəsinə aparılır. Avropanın, Asiyanın və Afrikanın limanlarına yük daşıyırlar.

Xəzər Dəniz Neft Donanmasının inkişafı respublikamız üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. 1970-ci ildə dənizin daha dərin yerlərindən neft istehsal edilməsi məsələsi gündəmə gələndə, donanmaya güclü və daha geniş texniki imkanlara malik gəmilərin alınması zəruriyyəti yaranır. Amma o zamanlar SSRİ gəmiqayıranlarının neftçıxarma üçün tələb olunan xüsusi təyinatlı gəmiləri inşa etmək təcrübəsi olmadığından, onları xarici tərsanələrdə sifariş etmək lazım idi. Bunun üçün isə böyük məbləğdə xarici valyuta tələb olunurdu.

Dənizçilərin bəxti onda gətirir ki, həmin illərdə Azərbaycanın idarəetmə sükanı arxasında artıq Ulu Öndər dayanır və məhz Heydər Əliyevin böyük səyi və qətiyyəti ilə Xəzər Dəniz Neft Donanması üçün Niderlandda, Norveçdə, Fransa və Almaniyada yeni gəmilər sifariş olunur.



Bununla yanaşı Xəzər Dəniz Nəqliyyatı Donanmasının flaqmanı “Prezident Heydər Əliyev” tankeri də mövcuddur. Müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu, Ümummilli Liderin adını daşıyan “Prezident Heydər Əliyev” tankeri 2004-cü ilin noyabr ayının 3-də istismara verilib. Dəniz Nəqliyyatı Donanmasının ilk nəhəngi Rusiyanın “Krasnoye Sormovo” gəmiqayırma zavodunda tikilib. Uzunluğu 150, eni 17 metrdir. Yükgötürmə qabiliyyəti 13 min ton, sürəti saatda 12 knotdur. Tankerdə Gəmiçiliyin qorunub saxlanılmasında və inkişaf etdirilməsində böyük rol oynayan Ulu Öndərə həsr edilmiş muzey fəaliyyət göstərir. Ölkə başçımız “Prezident Heydər Əliyev” tankerinin istismara verilməsi ilə əlaqədar Yaxt-klubda keçirilən təntənəli mərasimdə iştirak edib və muzeyin xatirə kitabına öz ürək sözlərini yazıb.

“Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin yaradılması tarixini də araşdırdıq. Azərbaycanı regionda müasir nəqliyyat-logistika qovşağına çevirmək və ölkənin bu sahədə rəqabət qabiliyyətini, tranzit potensialını gücləndirmək üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 22 oktyabr 2013-cü il tarixli 6 nömrəli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi” Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti yaradılır. Azərbaycan Dövlət Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi və Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin Xəzər Dəniz Neft Donanması birləşdirilərək yenidən təşkil olunur. Hazırda yeni qurum donanmasının tərkibinə və göstərdiyi xidmətlərin müxtəlifliyinə görə dünyanın seçilən gəmiçiliklərindən biridir.

Müasir zamanda qloballaşma prosesinin təsiri altında gündən-günə dilimizdə alınma sözlərinin sayı çoxalır və belə hallar elmi tədqiqata zəmin yaradır. Apardığımız tədqiqat işi ingilis dilində dənizçilik terminlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin təhlilinə həsr olunub. İngilis dilində dənizçilik terminlərinin böyük bir qismi sabit söz birləşmələrindən ibarətdir. Sabit birləşmələr sərbəst birləşmələrdən fərqlənir. Onlar sərbəstliyə malik deyil, keçici xarakter daşmır, dilin tarixi inkişafı prosesində yaranır və sabitləşir. Buna görə də dildə bunlardan hazır şəkildə istifadə olunur.

Belə birləşmələri əmələ gətirən sözlər öz əvvəlki mənalarından az və ya çox dərəcədə uzaqlaşır, onların mənaları birləşmənin ümumi mənası fonunda itir, hissedilməz olur. Beləliklə, bu sözlər birləşmənin leksik-semantik ünsürlərinə çevrilmiş olur. Səslər yığışaraq sözləri əmələ gətirdikləri və buradan da müəyyən anlayışların, məfhumların ifadəsi alındığı kimi, belə birləşmələrdə də sözlər ümumilikdə bir məna, bir məfhum ifadə edirlər. Burada sözlər öz aktivliyini itirir və bir məfhum ifadə edirlər, halbuki həmin sözlər ayrılıqda müstəqil mənalara malik olur, məsələn: autoalarm selector phonic motor – avtoalarmın işlək vəziyyətində olmasını bildirən mühərrik; balance reef – diaqonal rif; barrier reef – mania rif; engine-and-boiler space – qazan şöbəsi; lower boom after-guy – burunduk;

old ship – köhnə dostum; phase of wave – dalğa fazası; reef-band – rif bant; reef-becket – rif-sezen; rush-ship – malı təcili göndərmək.

Sabit birləşmə, yəni frazeoloji vahid bir leksik məna verir, məsələn: Q-ship – tələ; ship of state – dövlətin siyasi kursu; ship's husband – gəmi sahibinin əsas agentı; sister ship – eyni tipli gəmilər və ya eyni kompaniyanın gəmiləri; pump ship – kiçik bayıra getmək; transshipment – yükləmə; pricking note-transit – yük orderi; water bag – torba; water bearer – dolça; water blister – suluq; water bus – çay tramvayı; water carrier – dolça; water closet – tualet; water dog – təcrübəli dənizçi; water drinker – alkoqol içki içməyən; water monkey – darboğazlı bardaq; water nymph – su pərisi; water moccasin – su ilan; waterbird – su quşu; waterbrash – ürək yandırması (изжога); waterboy – yaltaq; watercolor – akvarel boya; waterfall – şəlalə, şırran; waterman – sudaşıyan; watermelon – qarpız; waterskin – xəz; waterweed – dənizdə olan ot, alaq; water-witch – su pərisi və s.

Onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində frazeologizmlər çox olduğundan onlar dənizçilik terminlərində də öz əksini tapmışdır, məsələn: dəniz xəstəliyinə duçar olmayan insan – a good sailor; dənizdə balıq kimi (öz oylağında olmaq) – to feel quite at home / to be in one's element / to take to smth. like a duck to water; dənizdə balıq sövdəsi – it may or may not come off / it's none so sure / it's not certain yet / it is still quite up in the air / it is a castle in the air / it is waiting for dead men's shoes; dənizdə bir damçı (çox az) = a drop in the ocean – a drop in the bucket / next to nothing; lövbər salmaq (bir yerdə uzun müddət olmaq) – to cast an anchor / to drop an anchor / to find a haven (to settle down); lövbərdən çıxarmaq – to break ground; on one's beam – böyrü üstə qalmaq (gəmiyə aid); gəmi tutması (dəniz xəstəliyi) – to puke overboard / Cf. to snap (drop, throw) one's cookies / Amer. to pump ship; gəmi tutmasına duçar olan insan – a bad sailor; gəmi üçün taxta-şalban – a ship-timber; gəmiçi kimi (gəmiçinin yerində) – before the mast (3) və s.

Beləliklə, araşdırma zamanı belə nəticəyə gəldik ki, müasir ingilis dilində dənizçilik terminlərinin böyük bir qismi sabit söz birləşmələrindən ibarətdir və onların spesifik xüsusiyyətlərinin təhlili aktualıq kəsb edərək maraq doğurur.

### References:

1. Özenir M. Maritime English for Turkish Seafarers – I, İstanbul, İTÜ VAKFI yayımları, 2017.
2. Vəliyeva N.Ç. Qloballaşan dünyada multikulturalizm şəraitində dilin inkişafı, Bakı, “Avropa” nəşriyyatı, 2017.

3. Vəliyeva N.Ç. Azərbaycanca-İngiliscə İdiomatik Lüğət. Bakı, "Mütərcim", 2017.
4. Алиханов Э.Н. Геология Каспийского моря, Баку, Элм, 1978.
5. Брегман Г.Р., Михалевский А.А. Водный баланс Каспийского моря в связи с большой Волгой, Баку, Азерб.Акад. Наук СССР, 1935.
6. Гюль К.К. Каспийское море, Баку, Научно-техническая литература, 1956.
7. Лоция Каспийского моря, 1975.
8. Человек, море, техника. Сборник, Л., Судостроение, 1982.
9. Эдлинский С.Ф. Каспийский транспортный флот в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 г., М., Морской транспорт, 1963.

**R.Xalilova**

**The peculiarities of maritime terms during the historical  
development of the Caspian Marine in Azerbaijan  
Summary**

The article is devoted to the historic evolution of the shipping in the Caspian Sea of the Azerbaijan Republic. A brief historic excursus of the formation and growth's processes of navigation in the Caspian Sea is given here in general, and concretely in Azerbaijan. Today a successful development of the Azerbaijan Republic together with many other factors depends of such agencies. For a comprehensive elaboration of all spheres, also the good formation and consolidation of the civilian society in Azerbaijan, it is necessary to reinforce the intercultural dialogue. The representatives of various nations and religions in Azerbaijan live as a whole one family. It is a main factor for the progressing of our country. It is a course of our state policy, and also the activity of the representatives of the spirituality on the basis of a great feeling of the Azerbaijani people. Nowadays the investigation of the shipping industry is very important and actual. It is necessary to mark that the Azerbaijan Caspian Shipping was formed in 1858, and this year it will be celebrate the 160-th jubilee of its formation.

Thus, we came to the conclusion that in Modern English the most part of the navigation terms consist of the idiomatic phrases and the investigation of their specific peculiarities is very actual and important for Lexicology, especially word-building.

**Р.Халилова**

**Особенности морских терминов в течении исторического развития Каспийского судоходства в Азербайджане**

**Резюме**

Статья посвящена исследованию исторического развития судоходства в Каспийском море Азербайджанской Республики. Здесь даётся краткий исторический экскурс процессов формирования и развития судоходства в Каспийском море вообще, и конкретно в Азербайджане. Сегодня успешное развитие Азербайджана наряду со многими факторами, зависит и от этого фактора. Для всестороннего развития Азербайджана, формирования и укрепления гражданского общества в Азербайджане непременно должен укрепляться межнациональный диалог. Представители различных наций и религий в Азербайджане живут как одна семья. Это очень важный фактор для развития нашей страны. Этот фактор – проводимая государственная политика, а также деятельность представителей духовенства на основании огромного чувства, исходящего из глубины души азербайджанского народа. В настоящее время исследование отрасли судоходства очень важна и актуальна. Необходимо отметить, что в 1858 году сформировалось Азербайджанское Каспийское судоходство, и в этом году будут отмечать его 160-летие.

Таким образом, в процессе исследования мы пришли к выводу, что в современном английском языке огромная часть морских терминов составляют идиоматические выражения, и анализ их специфических особенностей представляет актуальность и важность для лексикологии, в особенности словообразования.

**Rəyçi: Nigar Vəliyeva**

**Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**

XOŞQƏDƏM ƏHMƏDOVA  
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti  
xoshqedembeshiqizi@gmail.com

## İNGİLİS DİLİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ƏCNƏBİ MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN ROLU

**Key words** - borrowed words, word stock, etymology, polysemy, archaism, neologism, forming, enrichment, sources

**Açar sözlər** - alınma sözlər, lüğət ehtiyatı, etimologiya, çoxmənalılıq, arxaizim, neologizm, düzəltmə, zənginləşmə, mənbələr

**Ключевые слова** – заимствованные слова, запас слов, этимология, многозначность, архаизм, неологизм, формирование, обогащение, источники

Hər hansı bir dilin zənginləşməsində, onun lüğət ehtiyatının mükəmməliyində alınma sözlərin böyük təsiri var. Bu xüsusilə də dilin tarixi, keçdiyi yol və inkişaf mərhələləri ilə çox əlaqədardır. Lakin dilin əsas lüğət ehtiyatı onun doğma yəni öz tarixi mənşəyi ilə əlaqədar olan sözlərdir ki, bura alınma sözlər daxil deyil. İngilis dilinin tarixinə nəzər salsaq onun çox zəngin və geniş söz ehtiyatı olduğunun şahidi olarıq. Qədim ingilis dilində alınma sözlərin bir neçə mərhələləri müşahidə edilir.

Ən qədim mənbəyə müraciət etsək bu Ümumi Hind- Avropa – dillər ailəsindən bəhrələnən mərhələdir ki, burada rast gəlinən sözlər mənşə etibarilə digər Hind- Avropa dilləri ailəsinə daxil edilən dillərdə də rast gəlinir.

Qədim ingilis dili yeni ingilis dili latın dili rus dili

mōdor mother mater мать

niht night nox ночь

nēve new novus новый

beran bear berre брать

Digər bir mərhələ ingilis və digər german dilləri qrupunun eyni German mənşəli sözləri mənimsəmələri olub. Bu sözlərə yalnız German dilinə aid olan dillərdə rast gəlinə bilər.

qədim ingilis dili yeni ingilis dili alman dili

eorde earth Erde

land land Land

sea sea See

Yeni ingilis dili sürətlə inkişaf etməkdədir. Hal- hazırki lüğətlərin toplusuna nəzər salsaq ingilis dilinin söz ehtiyatının dəqiq sayını bilmək çətindir. Sözlərin bir çoxu qədim, orata ingilis dili mərhələlərində işlənilib yeni ingilis

dilində bu sözlərə rast gəlinmir və yeni sözlərin sayı köhnəlmiş və işləkdən çıxmış sözlərdən xeyli sayda çoxdur. Həm daxili, həm xarici ünsürlərin təsirindən yeni alınma sözlər ingilis dilini zənginləşdirir, yenilədir.

Təxmini hesablamalara görə 300 milyon insan ingilis dilində dogma dil kimi danışır və bir o qədər də ondan əcnəbi dil kimi, 100 milyon isə ondan işlə əlaqədar istifadə edir.

Həyatın bir çox sahələrində, əsasən texniki elmlər, diplomatiya, turizm kimi strukturlarda bu dildən geniş istifadə edilir. 45 ölkədə ingilis dili rəsmi və ya qeyri rəsmi dil kimi fəaliyyət göstərir, bir çox ölkələrdə status kimi qəbul edilməsə də ingilis dili artıq cəmiyyətin arasına nüfuz etmişdir. Tarixə nəzər salsaq görürük ki, heç bir dil bu qədər geniş vüsət almamış və dünya dilləri sırasında bu qədər yayılmamışdır.

Biznes müqavilələrinin demək olar ki yarısı bu dildə bağlanılır. Struktur göstəricilərə baxsaq elmi əsərlərin, jurnalların 3/2 si ingilis dilində nəşr edilir. Proseslərin bu cür gedişatı dilin daha da zənginləşməsi ilə, çoxmənalılığın inkişafı ilə nəticələnir, sözlər artıq öz etimoloji mənasından hətta çıxaraq yeni mənalara belə kəsb edir.

Etimoloji sözlərin mənbəyi əsasən aşağıdakı elementlərdir:

1) Latın , 2) Skandinaviya , 3) Fransız dilləri:

İlk latın mənşəli sözlər ingilis dilinə hələ onların əcdadları tərəfindən ünsiyyət yolu ilə keçmişdir. Bunlar xüsusilə gündəlik ehtyac, tələbat mallarının adları, məişət xarakterli əşyalar daxil olmaqla ərzaq, geyim, avadanlıq kimi yeni adları əhatə edirdi. Latın dilindən alınma sözlər ingilis dilinin tarixində həm böyük rol oynamış, həm də bu günə qədər işlənməkdə davam etməkdədir. Lakin bəzi mənbələrə görə belə sözlərin əksəriyyəti latın dilinə yunan dilindən nüfuz edib . məs.bishop, church, devil və s.

Təxminən 15-16 – cı əsrlərdə latın dili artıq geniş miqyasda inkişaf edərək bütün elm sahələrinə nüfuz etmişdir və beləliklə ingilis dilində latın mənşəli sözlərin sayı durmadan artırdı. Belə sözlər xüsusilə də latın dilini yaxşı bilən şəxslər tərəfindən yazılı şəkildə yayılmağa başlamışdı. Məsələn: antenna- antenmae, index- idices, datum- data, sratum- srata, phenomenon- phenomena, axis- axes, formula- formulae və s. kimi sözlər daha çox yayılmışdır. Bu sözlərin latın mənşəli olmaları xüsusilə onların suffiks (son şəkilçilər) vasitəsi ilə sübut olunur ki, fəllərdə adətən ate, ute şəkilçisi əlamət göstəricisi kimi götürülür, exasperate, absolute, attribute, salute, contribute: Adj kimi- ant, ent, ior, alParticipiant, reluctant, evident, superindent, superior İngilis sözlərinin genişləndirilməsinə təsir edən ikinci amil skandinaviya amilidir ki, bu da 8-10 cu əsrlərdə onların Britaniya adalarında məskunlaşmaları ilə əlaqədardır. Lakin bu sözlərin daha dəqiq mənbəyini izah etmək bir qədər çətinlik yaradır, belə ki, hər ikisi german dillərinin təsiri altında olublar; husband, fellow, knife, law, leg, wing, forget kimi sözlər bu

qrupa aid edilir. Qədim ingilis dili qərbi german, xüsusilə anglo-saxon və Jutes (bu iki, cənubi Danimarka və şimali Almaniya) tayfalarının e.əvvəl 5-ci əsrdə Britaniyanı işğal etməklə öz dillərini onlara mənimsətmələr nəticəsində dinin söz ehtiyatı zənginləşməkdə davam edirdi. Ardınca işğal olunmuş Selt tayfalarının dilindən də xeyli sayda sözlər ingilis dilinə keçərək onun söz ehtiyatının zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

Bütün bu dediklərimiz dilin tarixi nöqtəyi nəzərdən tarixçi və dilşünas alimlər tərəfindən irəli sürülən mülahizələrdir.

Bu tədqiqatların çoxusu yazılı mənbələrə əsaslanır və müxtəlif alimlərin ümumiləşdirilmiş fikirlərinin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Lakin hər hansı bir dilin lüğət ehtiyatının zənginləşməsi yalnız dilin tarixi ilə məhdudlaşmayıb gün- gündən inkişaf edir, böyüyür və zənginləşir. Belə ki, bütün dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də neologizimlərin təzahürü öz aktuallığını durmadan artırır. Oksford lüğətinin redaktor müavini Filip Durkin “ ingilis dilindən başqa dillərə keçən sözlərin miqdarı ingilis dilinin başqa dillərdən aldığı sözlərdən daha azdır” deyə ingilis dilində alınma sözlərin bu günkü vəziyyətini belə şərh etmişdir.

O, bu fikrini daha çox qonşu ölkələrlə olan sıx münasibətlərlə əlaqələndirmiş və prosesin hər gün davam etdiyini qeyd etmişdir. O bu sözlərin əksəriyyətinin əvvəl şifahi şəkildə işlədilməsi və tədricən ədəbiyyata daxil olması və daha sonra Oksford lüğətində yer alması prosesi kimi müəyyən ardıcılıqla göstərmişdir.

Məsələn “suşi” sözünün ingilis dilində səsləndirilməsi (eşidilməsi) uzun illər bundan əvvəl baş verib, küçələrdə, supermarketlərdə, yeməxanalarda bu sözə tez-tez rast gəlinirdi, tədricən alınma söz adı altında ingilis ədəbiyyatında (qəzet, jurnal, filmlərdə, lüğətlərdə) rast gəlinməyə başladığını nümunə kimi göstərirdi. Lakin heç vaxt skandinaviya dilindən götürülmüş leg, sky, take, they və ya fransız dilindən keçmiş peace, war, fust, very sözləri ingilis dilinin lüğət tərkibinə nüfuz edə bilməmişdir. Ona görə yox ki, bu sözlərin uzun tarixi var, ona görə ki, ingilis dili artıq bu sözləri öz fonetik qaydalarına tabe edərək doğmalaşdırmışdır.

Müasir ingilis dilinin global dil kimi çox böyük ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi, ondan istifadə edənlərin sayının günü-gündən artması dilin zənginləşməsinə çox böyük təsir edir. Belə ki, artıq biz bu gün ingilis dilinin inkişafının müxtəlif zamanlarından danışa bilərik. Standart dil səviyyəsindən fərqli olaraq müxtəlif ərazilərdə yaşayan ingilis dilli xalqlar öz çərçivələrində ingilis dilinə yeni anlayışlar, sözlər əlavə etməkdə davam edirlər. Məsələn Yeni Zelandiya əhalisi Maori (maori) mənşəli sözlərdən şotlandiyalılar Keltic mənşəli sözlərdən istifadə edərək onları lüğətlərinə daxil edir və bu da onların bütün dünyaya yayılmasına gətirib çıxardır;

Aroha-sympathy, understanding, kia-ora greeting or farewell; cranachan- a type of dessert ; pibroch- bagpipe music- kimi nümunələri göstərə bilərik.

İngilis dilində Şimali Asiya dillərindən alınma sözlərə də rast gəlirik, məsələn bangla, yoga, khaki, yungle və.s Texnika və elm sahəsində alınma sözlər isə daha çox donor sözlər kimi qiymətləndirilə bilər, yəni (internet, komputer, cellphone, meeting, biznes) çünki bu sözlər bir çox dillərdə işlənir və qida məhsulları, ərzaq, içki adları kimi anlayışlar digər dillərə dəyişmədən keçir.

Beləliklə bir çox dillərdə olduğu kimi ingilis dili də bir tərəfdən digər xalqların dilindən sözlər alır, digər tərəfdən isə sözlər başqa dillərə ötürülür. Bu bir qarşılıqlı prosesdir, həmişə də əsrlər boyu davam edib, indi isə daha sürətlə inkişaf edir. Texnikanın inkişafı sözlərin daha çox geniş vüsət almasına böyük imkanlar yaradır. Eyni fikri azərbaycan dilinə də aid etmək olar. Bu günkü azərbaycan dilində olan yeni sözlərin işlənmə sayı əvvəlki dövrlərdən çox fərqlidir.Çat (danışma), you tube (kanal), facebook (sosial şəbəkə), share (bölüşmək), comment (şərh), disk, brauser, prosessor, klavyatura, mesaj, apple store, market kimi saysız-hesabsız nümunələr göstərmək olar. Bu çox sevindirici haldır ki, deməli bizim dilimizin inkişafı regional durumdan, beynəlxalq əlaqələrin inkişafından bəhrələnməyi bacarır.

### **Ədəbiyyat**

1. "Cambridge Encyclopedia of the English Language" by David Crystal (Cambridge University Press, 1995)
2. "English as a Global Language" by David Crystal (Cambridge University Press, 1997)
3. English History and Its Language Development (English Word Information): History of English (IELanguages): History of the English Language (Wikipedia) (and other links from there): History of the English Language (University of Hawaii):
4. Fennell, Barbara 1998. A history of English. A sociolinguistic approach. Oxford: Blackwell.
5. McWhorter, Our Magnificent Bastard Tongue, 2008, pp. 89–136.
6. Finkenstaedt, Thomas; Dieter Wolff (1973). Ordered profusion; studies in dictionaries and the English lexicon. C. Winter. .
7. "Joseph M. Williams, Origins of the English Language at". Amazon.com.
8. Algeo, John (2010). The Origins and Development of the English Language .: Wadsworth. Williams, Joseph M (1986). Origins of the English Language. New York: Simon and Schuster.



9. Philip Durkin .2014 Borrowed words: A history of loanwords in English.

**Kh.Ahmadova**

**The role of borrowings in enrichment of the English language  
Sammary**

As it is known borrowed words comprise more than half of the language vocabulary . These borrowings have found their way through the language from many sources, forming consequently diversity of ethymological strata.

The first borrowed words entered the language of the forefathers of the English nation before they came to Britain.From the first days of the formation of the English language there were many factors which influence the enrichment of the English vocabulary. Borrowed words play a great role in this direction.Thus, as in many languages, English language also comes from other nations' languages, and on the other hand, words are transmitted to other languages. It's a mutual process, it has always been going on for centuries, and now it is developing faster. The development of technology creates great opportunities for the wider range of words.

**X.Ахмедова**

**Роль заимствованных слов в обогащении английского языка  
Резюме**

Как известно, заимствованные слова занимают в словаре основное место. Заимствованные слова обогащаются от многих источников и приводят к разнообразию этимологических слоев языка. Первые заимствованные слова появились в английском языке со стороны их предков до появления их в Британии.Надо подчеркнуть несколько факторов, действующие на обогащение лексических запасов слов, которые появились со времен истории их появления по сегодняшний день. В этой отрасли большое внимание уделяется заимствованным словам.- Таким образом, как и на многих языках, английский язык также исходит из языков других народов, а с другой стороны, слова передаются на другие языки. Это взаимный процесс, он всегда веками велся, и теперь он развивается быстрее.

**Rəyçi: Fəridə Hüseynova**  
**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

AİDƏ BƏŞİROVA  
Azərbaycan Dillər Universiteti  
bashirovaaida@mail.ru .

## BENEFITS OF BILINGUALISM

**Açar sözlər:** fayda, xarici dil, əqli, tədqiqatlar

**Ключевые слова:** польза, иностранный язык, познавательный, исследования

**Key words:** benefit, foreign language, cognitive, studies

In a globalized world learning a foreign language is a wonderful benefit. Not only does it help when traveling, it is also a great advantage for studying in general and for career prospects abroad. The acquisition of the second language enables us to develop various mental abilities at all ages.

There has been a lot of research on bilingualism over the years. Many studies have found so many advantages of being bilingual or being able to speak more than one language. A trait that was once considered a hindrance, has now proved to be beneficial for children as well as adults. Physiological studies have found that speaking two or more languages is a great asset to the cognitive process. The brains of bilingual people operate differently than single language speakers, and these differences offer several mental benefits. According to research, speaking a second language can mean that you have a better attention span and can multi- task better than monolinguals [1; p- 78]. Below are seven cognitive advantages of learning a foreign language. Many of these signs are only apparent in people who speak multiple languages regularly - if you haven't spoken foreign tongue since your brain might not be gaining these bilingual benefits. However, people who begin language study in their adult lives can still achieve the same level of fluency as a young learners, and still gain the same mental benefits, too. Acquiring a second language improves your memory and increases your attention span. Speaking a foreign language improves the functionality of your brain by challenging it to recognize, negotiate meaning, and communicate in different language systems. This skill boosts your ability to negotiate meaning in other problem – solving tasks as well. [4; p- 253]. Students who study foreign languages tend to score better on standardized tests than their monolingual peers, particularly in the categories of math, reading, and vocabulary. Learning a second language also improves your native language, as it teaches you the mechanics and structure behind any language – not just new language.

Multilingual people, especially children, are skilled at switching between two systems of speech, writing, and structure. According to a study from the Pennsylvania State University, this “juggling” skills makes them good at multitasking, because they can easily switch among different structures. In one study, participants used a driving simulator while doing separate, distracting tasks at the same time. The research found that people who spoke more than one language made fewer errors in their driving.

There is a wide range of studies conducted on this topic, and the results are consistent. For monolingual adults, the mean age for the first signs of dementia is 71.4. For adults who speak two or more languages, the mean age for those first sign is 75.5. Studies considered factors such as education level, income level, gender, and physical health, but the results were consistent [1; p- 63]. According to the study results of the American Academy of Neurology speaking more than one language increases the amount of neural pathways in the brain, allowing information to be processed through a greater variety of channels. They have also begun to demonstrate that multilingualism improves development in the brain’s areas of executive function and attention, no matter what age the language learner is. Additionally, educators often liken the brain to a muscle, because it functions better with exercise. Learning a language involves memorizing rules and vocabulary, which helps strengthen that mental “muscle”. This exercise improves overall memory, which means that multiple language speakers are better at retaining shopping lists, names and directions.

A study from Spain’s University of Pompeu Fabra revealed that multilingual people are better at observing their surroundings. They are more skilled at focusing on relevant information and editing out the irrelevant. They are also better at spotting misleading information .Is it any surprise that Sherlock Homes and Hercule Poirot are skilled polyglots? [3; p-262].

According to Chicago, bilinguals tend to make more rational decisions. Any language contains nuance in its vocabulary, and this bias can subconsciously influence your judgment. Bilinguals are more confident with their choices after thinking it over in the second language and seeing whether their initial conclusions still stand up [4; p- 321]. As our world becomes more and more connected through technological advances, it is becoming increasingly obvious that learning another language is beneficial for many reasons. After learning one foreign language, it is easier to learn another one. As you begin to learn a second language, you will find that the acquisition techniques you are using can be applied to learning additional languages as well. Austrian philosopher Ludwig Wittgenstein is credited with saying that “the limits of your language are the limits of your world” [1; p- 81].

How many opportunity doors can a language open for you? Nowadays learning a second language is very easy. Mostly all schools and colleges give the opportunity to their students for learning a second language. Business companies are interested in people who can expand their lines, because international business is the most important thing for them. Learning a new language is crucial for many purposes. It is essential to point out that knowing more than one language opens up your vacation destination possibilities. Traveling through a foreign country becomes much easier if you can speak the language of that country. Fluency isn't required. Locals anywhere appreciate that you have taken the time to at least attempt to learn and communicate in their language. It shows a greater level of respect and is an easy way to meet new people. It is commonly argued that bilingualism is becoming a progressively necessary and essential skill for anyone who wants to keep up with today's rapidly increasing global economy. As more and more people recognize the importance of learning an additional language, those who only speak one language will begin to get left behind in our shift towards a more integrated and connected global society. In order to master a new language, conversations with native and fluent speakers are paramount. If you are shy but want to practice your speaking skills there is no substitute for time spent with native speakers in making new friends, expanding your horizons and broadening your life experience. It is obvious that confidence increases when a new skill is mastered, and learning a foreign language is no different. It increases your self-confidence. Confident people are more interesting than those who are unsure of themselves. The techniques you use to develop a second language result in a greater sense of open – mindedness.

There are also cultural benefits of bilingualism. For immigrant families and communities, raising bilingual children who can speak the language of their family and friends back in their country of origin preserves important relationships, traditions and identity. For families who speak foreign language at home, developing a high level of proficiency in another language opens doors to other ways of thinking about the world and the possibility of relationships with people in other communities and other countries. Some evidence also points to possible economic benefits of bilingualism. A study by the University of Florida found fully bilingual Hispanics earn an average of nearly \$ 7,000 more per year than their peers who speak only English, and that "corporations cannot find enough fully proficient bilingual employees." [5 ; p- 257]. Being able to speak two languages not only has practical and educational benefits. In addition, it is healthy. With mastering two languages brain trains regularly. This extra training appears to translate into health benefits at old age, when brain deterioration sets in and its impact on brain functioning. The benefits of bilingualism don't stop at elevated cognitive

function or protection from neurodegenerative diseases. It is not surprising that learning a new language boosts the number of people with whom you can converse, but the latest round of research confirms that bilingualism changes how you communicate with others. Psychologists at the University of Chicago took to documenting the social skills of bilingual and monolingual children. According to this study a person who is able to speak two or more languages is better equipped to socialize with others who are also bilingual.

Asian languages would be able to have a lively discussion with someone who eats this fascinating food. They would probably be more accepting and even consider taking part in this custom. This would be a missed opportunity for the monolingual person. Monitoring social situations often results in a better understanding of the context in which conversations take place, reveals details about interpersonal relations and link places with conversation. A recent follow- up study, also completed by Katherine Kinzler of Cornell University and her colleagues at the University of Chicago, showed that bilingual infants understand the idea of perspective. One conclusion researchers reach is that multilingual speakers are more creative than monolingual speakers. Learning a foreign language improves not only your ability to solve problems and to think more logically, it also makes you experiment with new words and phrases Leveling up your second language skills forces you to reach for alternate words when you can't remember the original one you wanted to use. It improves your skill in divergent thinking, which is the ability to identify multiple solution to a single problem.

#### Ədəbiyyat

1. Christina Bratt Paulston. International Handbook of Bilingualism and Bilingual Education. Greenwood Press, 1988.
2. Ellen Bialystok. Bilingualism in Development: Language, Literacy and Cognition. Cambridge University Press, 2001.
3. Maria Estela Brisk, Margaret M. Literacy and Bilingualism: A Handbook for All Teachers. Lawrence Erlbaum Associates, 2000.
4. Peter Homel, Michael Palij. Childhood Bilingualism; Aspects of Linguistic, Cognitive and Social Development. Lawrence Erlbaum Associates, 1987.
5. Li Wei, Jean-Marc Dewaele. Opportunities and Challenges of Bilingualism. Lawrence Erlbaum Associates. 2002.
6. Edith Harding –Esch, Philip Riley. The Bilingual Family; A Handbook for Parents. . Cambridge University Press, 2003.

**A.Bəşirova**

**İki dil bilməyin faydaları  
Xülasə**

Eyni zamanda iki dil öyrənilməsi ilə bağlı çoxlu tədqiqatlar aparılmışdır. Bir çox tədqiqatlar iki və ya daha çox dildə danışmağın üstünlükləri barədə də çox yazmışlar. Məsələn, iki dildə danışmaq beynin fəaliyyətinə yaxşı təsir edir, təfəkkür prosesini sürətləndirir, yaddaşı yaxşılaşdırır, diqqəti və yaradıcılıq məhsuldarlığını artırır, daha şüurlü qərarlar verməyə imkan verir. Xarici dilin öyrənilməsi doğma dilin mükəmməlləşdirilməsinə kömək edir. İki dildə danışmaq beyni daim məşq etdirir. Bu səbəbdən də bilinqvlər başqalarına nisbətən xarici dilləri daha asan öyrənirlər və onlarda Alsheymer xəstəliyi belə bir neçə il gec yaranır. Bilinqvlər daha yaradıcı insanlar olurlar. İkinci dilin öyrənilməsi daha dərinə fikirləşmə bacarığını inkişaf etdirməklə yanaşı öz doğma dilində olan söz və ifadələrin mükəmməl öyrənilməsinə kömək edir. Söz ehtiyatının artması ilə hərtərəfli fikirləşmə bacarığı formalaşmış olur. İki dildə danışanların əhatəsi daha geniş olur.

**А.Баширова**

**Польза билингвизма  
Резюме**

Проводились многие исследования по одновременно изучению двух языков. Несколько исследованей, написали об целесообразность изучение двух и более двух языков. Например, говорить на двух языках, хорошо способствует в развитию мозга, прекрасно способствует умственному развитию мозга, способствует развитию памяти, увеличивает творческий способность. Люди говорящие на двух языках более сознательно выполняют поставленное задание. Изучение иностранных языков, помогает усовершенствовать собственный родной язык. Говорить на двух языках постоянно тренирует мозга, по этому люди говорящие на двух языках изучает иностранные языки более легкий и у них болезнь Alzheimer бывают нескольких лет позже. Люди говорящие на двух языках бывают более творческие. Изучение второго языка развивают способность думать глубока. Помогает изучать лучше слова и выражение в родном языке. Увлечение запас слов формирует способность думать универсально. Люди говорящие на двух языках имеет большой обзор.

**Rəyçi:           Aygün Yusifova**  
**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

# ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

---

SONA VƏLİYEVƏ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

sona@mail.ru

## H.CAVİD ROMANTİZMİNİN İNQILABÇI OBRAZLARI – ŞEYDA VƏ ANTON

**Açar sözlər:** Cavid, romantizm, faciə, zaman, cəmiyyət, Şeyda, şairlik, Anton, inqilab, mübarizə

**Ключевые слова:** Джавид, романтизм, трагедия, время, общество, Шейда, дарование поэта, Антон, революция, борьба

**Key words:** Javid, Romanticism, tragedy, time, society, Sheida, the gift of the poet, Anton, revolution, struggle.

Naxçıvanda, Təbrizdə və İstanbulda təhsil alan və təhsil aldığı müddətdə mükəmməl və geniş dünyagörüşə yiyələnən Hüseyn Cavid inqilablar və müharibələr dövrünün sənətkarı idi. Bu isə istər-istəməs ümumi şəkildə onun yaradıcılığına, konkret olaraq isə bəzi əsərlərinin yaranmasına, yeni obrazların meydana çıxmasına təsir etməyə bilməzdi. Birinci dünya müharibəsinin təsiri “İblis”, sosialist inqilabının ərəfəsi “Şeyda”, sosialist inqilabından sonrakı dövr isə “Knyaz” faciələrinin yaranmasını səbəb oldu. Bu baxımdan “Şeyda” əsərinin baş qəhrəmanı Şeyda və “Knyaz” pyesinin aparıcı qəhrəmanlarından olan Anton H.Cavid romantizminin inqilabçı obrazlarıdır.

“Şeyda” faciəsində hadisələr mətbəədə baş verir. Faciənin əsas obrazları da birbaşa mətbəə ilə bağlıdırlar: mətbəə müdiri Məcid əfəndi, mühərrirlər – Şeyda Rəmzi və Rəuf, alman rəssam – Maks Müller, mürəttiblər – Məsud, Qara Musa, Yusif, bunlarla yanaşı Məcid əfəndinin oğlu Əsrəf və Maks Müllerin arvadı Mariya və qızı Roza da iştirakçılar sırasındadırlar.

Pyesin ilk dialoqunda Şeydanın Rəufa dediyi sözlər hadisələrin gələcək inkişafının əsası olur: “Xayır, Rəuf, xayır... Nə mühərrirliyin verdiyi yorğunluq, nə müdirin usandırıcı əmrləri, nə sensor istibdadı, nə də məişətdarlığı əsla bəni düşündürmüür, əsla bəni sıqmıyır. Bəni üzüb bitirən bir qüvvət var ki, o da yalnız həyatdakı boşluqdan, həyatdakı mənasızlıqdan ibarətdir (*Yerindən qalqaraq son dərəcə sinirli və həyəcanlı*). Allah eşqinə, bir düşün!.. Böylə heyvancasına yeyib-içmək, çalışıbçabalamaq niçin!? Usanmadan

soyunub-geyinmək, yatıb-qalqmaq niçin!? Duyğusuz bir makina kibi düşünüb-daşınmaq, yazıb-pozmaq niçin!? Ah, şu mənasız “niçin”ləri, bu təməlsiz həyatın hiçliyini düşündükcə, adətə kəskin dırnaqlı bir qartal cigərlərimi qoparıyor, kinli bir əjdəha beynimi gəmiriyor. Gülmək istiyorum da güləmiyorum. Ağlamaq istiyorum da, ağlıyamıyorum. Daima ıssız bir qaranlıq, sisli bir durğunluq bütün bənliyimi sarsıyor. Daima əməlsiz bir boşluq, acı bir yorğunluq bəni boğuyor, bəni məhv ediyor. Könlümü sevindirəcək hiç bir hiss, hiç bir qüvvət yoq. Ruhumu güldürəcək hiç bir ümid, hiç bir təsliyə yoq... Xəyalımı oqşayacaq bir şölə, bir yıldız arıyorum da bulamıyorum. İtihar edib də qurtulmaq istiyorum, heyhat! Ona da müvəffəq olamıyorum” (1, s.282).

H.Cavid romantizm cərəyanına məxsus poetik özəllikləri “Şeyda” əsərində də qoruyaraq yaradıcılıq prinsiplərinə sadıqlığını bir daha sübut etdi. Şeyda inqilab dövrünün sadə mətbəə mühərriridir. O, əsərin əvvəlində söylədiyi monoloqunda daxili psixoloji sarsıntılarının tüğyan etdiyini, amma əhvalının nədən belə olmasının səbəbini tapa bilmir. H.Cavid Şeydanın durumunu sənətkarlıqla ustalılıqla izah edir. Belə ki, ictimai narazılıqların qəhrəman şəxsiyyətlərə təsir gücü həmişə mənəvi dünyada sarsıntıların başlamasında özünü biruzə verir. Narahatlıqların ictimai səbəbləri qəhrəmanların intellekt və könül dünyasında əks-səda doğurur. Şeyda romantik qəhrəmandır. İctimai mücadilə duyğuları yeni-yeni oyandığı üçün onun kövrək hissləri özünə inamın möhkəmlənməsinə ehtiyac duyurur. Şeyda tükənən səbr, güc-qüvvət, ümid və tapılmayan təsəllinin ictimai səbəbini dərk edə bilmir. Dramaturq faciədə daha bir nöqtəni uğurla aydınlaşdırma bilmişdir. H.Cavid “müsbət ictimai quruluşdakı bəlalara səbəb olan rəzalətləri ifşa etməyə müvəffəq olur” (3, s. 193).

Nəzərə almaq lazımdır ki, Şeyda şair təbiətli bir obrazdır. Onun iştirakçıların sırasında “Rəmzi” təxəllüsü ilə verilməsi də – Şeyda Rəmzi bunun sübutudur. Həm də xatırlatmaq yerinə düşər ki, pyesin mətnində rast gəlinən marşın müəllifi də məhz Şeyda Rəmzidir. Ona görə də Şeydaya mətbəədə çalışan şair təfəkkürlü bir inqilabçının obrazı kimi yanaşmaq lazımdır.

Rəufla dialoqundan məlum olur ki, Şeyda mənasız və məzmunсуz, yaşamağa dəyməyən bir həyatla üz-üzədir. O, duyğusuz bir makina təsəvvürü yaradan insanlara acımaqdadır. Bədbin bir əhvali-ruhiyyə içərisində çırpınan, ağlamaq istəsə belə ağlaya bilməyən, əməlsiz bir boşluq içərisinə yuvarlanan Şeyda hətta intihar etmək dərəcəsinə gəlib çatmışdır.

Amma elə ilk pərdədən bəlli olur ki, şair təbiətli Şeyda gözəlliyə biganə deyil. Alman rəssam Maks Müllərin qızı Rozanın ona meyllənməsi Şeyda tərəfindən rəğbətlə qarşılır. Müəllifin verdiyi remarkada bu, bütün aydınlığı ilə görünür: “Bu sırada Roza, məktəbli qiyafətində daxil olur.



Şeyda dərhal yerindən qalqır, pərəstişkaranə bir tevlə ona doğru ilərilər. Rozanın uzun, qumral kirpikləri, cazibəli, mavi gözləri, məsumanə baqışları, mələkanə ədaləri kəndisinə şayani-pərəstiş bir ülvüyyət bəxş edər” (1, s.283). Belə bir münasibət Roza ilə Şeydanın dialoqunda da ifadə olunmuşdur:

“R o z a. Çoq şükür. Səni gə görmək olurmuş. İştə, bu ikinci dəfədir ki, səninçin, fəqət səninçin buraya gəliyorum.

Ş e y d a. Ah, bu nəvazişə, bu alicənablığa qarşı sıqılmamaq qabil deyil... Böylə umulmaz bir səadətə məzhər olduqca, izzirab və sevincə qarışıq bir duyğu, fevqəladə bir həyəcan adətə bəni çıldırtıyor, xəstə ruhimə rəqs etdiriyor.

R o z a (mütəbəssim). Pəki, onlar sonraya qalsın, bu aqşam dəniz qıyısına çıxalım mı?

Ş e y d a. Madam ki, arzu ediliyor, əlbəttə çıxarız” (1, s.283).

Amma faciənin süjeti bu cür sevgi nəvazişləri və macəraları istiqamətində deyil, daha kəskin, daha ziddiyyətli bir xətt üzrə inkişaf edir. Bunun da əsasında müdirin mətbəədə iş zamanı bir qolunu itirən Qara Musanın işləmək qabiliyyətini itirdiyi üçün onu himayə etməməsi dayanır. Həmçinin bu fakt dramatizmin inkişafında mühüm vəsiləyə çevrilir.

H.Cavid yaradıcılığının ən ali məqsədi olan insana və onun ali düşüncə məqamına həmişə diqqət yetirir. Dünyanın bütün inkişafında ədalət xaosa qalib gələrsə Şeydanın dediyi kimi “qüsurun kimdə olduğunu” araşdırmağa ehtiyac qalmayacaq. Şeyda nə qədər şair ruhlu birdirsə həm də hadisələrin gedişini ictimai mövqedən təhlil etməyə intellekt nümayiş etdirmək iqtidarındadır. “Əvət haqq alınır, verilməz” – dediyi anda istiqalal mücadiləsinə işarələr verilir. Bu əsər 1916-cı ildə yazılıb, 1917-ci ildə “Açıq söz mətbəəsi” tərəfindən nəşr olunmuşdur. Sözsüz ki, əsərin yazıldığı dövrdə H.Cavidin yazar və ziyalılarla birgə müzakirələri, dostları ilə milli mücadilə ruhlu söhbətləri, eləcə də cəmiyyətdə milli şüurun forlamalaşması, milli azadlıq ruhunun yüksəlişi, azad, müstəqil dövlətçilik təfəkkürünün inkişafı şairə romantizmin geniş imkanlarından istifadə edərək gözəl bir əsərin yaranmasına təkan verdi. Milli mübariz ruhlu bir şeirinin işçilər tərəfindən oxunması ilə Şeyda mətbəə sahibi Məcid əfəndi tərəfindən işdən qovulur. Mətbəədə bir qolunu itirən Qara Musa sosial yardım və sosial dəstək alacağı halda “tək əldən səs çıxmaz” cavabı onu intiqamla yaşamağa məcbur edir. Şeyda “yalnız o deyil, vurduğum qocaman rus çarlığı elə bu gün, yarın yerin dibinə batır”, - sözləri ilə ictimai bəlalərin kökündə həm də ədalətsiz bir imperatorluğun durduğunu çatdırır. H.Cavid mücadilə yollarının qan-qadasız olmadığını göstərməklə yanaşı xalqının istiqlalına ümidlə baxır. M.H.Türkəqul yazırdı: “Cavidə görə mücadilədə müvəffəq olmaq üçün qüvvətli və ağıllı olmaq icab etdirir. Əksi təqdirdə heç bir şey yapılmaz, ağılsız, qüvvətsiz bir mücadilənin nəticəsiz qalacağı mütləqdir” (6, s.40).

Şeyda mürəttiblərin etirazlarını gördükdən, fikirlərini bildikdən sonra onları daha ciddi məsələlərə yönəltmək istəyir: “Əcəba qüsür kimdə?.. Məcid əfəndidəmi? Yoqsa ondan insaf, mərhəmət uman sadədillərdəmi? Bu dünya çəkişib-çarpmışa dünyasıdır. Təbii, o sizin qanınızı sorub sümürmək istər: fəqət sizdə də himmət olmalı, əldən gəlדיyi qədər kəndinizi müdafiə etməlisiniz, yoqsa insaf, mərhəmət xülyaları ilə sürünəcək olsanız; nəticədə zillət və səfalətdən başqa bir şey bulamazsınız. Bu gün Yusiflə Musanın boğazlandığını görüb də qoyun sürüsü kibi kənardan seyr edirsiniz; halbuki yarın həpiniz, əvət, həpiniz şu qanlı, şu uçurumlu keçiddən keçməyə məcbur olacaqsınız. Əfsus ki, son nədəmət, son fəryad hiç bir fayda verməyəcək” (1, s. 288).

Əsərin ikinci pərdəsində Şeyda mətbəədə çalışan mürəttiblərin bir yərə cəm olması, birlikdə mübarizəyə qoşulmaları üçün onları daha da ruhlandırmağa çalışır. Hətta şüurlara təsir edə biləcək məntiqi müqayisələr aparır. Amma çox maraqlıdır ki, bu müqayisələr Şeydanın daxilində bir inqilabçıdan çox şairlik duyğularının baş qaldırdığının sübutudur:

“Ş e y d a. Əvət, haqq alınır, verilməz.

M ə s u d. Lakin o güclü, biz acız... O halda nə yapa bilirik?

Ş e y d a. Fironu qəhr edən Musa bir çobandan başqa bir şey deyildi. Lakin sarsılmaz bir ruh ilə meydana atıldı. Öylə qəddar, zalım bir imperatora qalib gəldi. Zöhhakı məhv edən Gavə yoqsul, arqasız bir dəmirçi idi. Fəqət atəşli bir qəlblə inqilaba başladı, öylə xunxar, məğrur bir hökmdarın taxtını başına çevirdi. Məcid əfəndi kimdir?... Yalnız o deyil, hətta onu qudurtan qocaman rus çarlığı belə bu günyarın yerin dibinə batır.

M ə s u d. Pək əla, nasıl istərsəniz, öylə yaparız” (1, s.296).

Pyesin baş qəhrəmanı olan Şeyda mürəttibləri mübarizəyə nə qədər ruhlandırırsa da, son məqamda qan tökməyin əleyhinədir. Əslində bu da onun ruh adamı olmasından, şairlik əhvali-ruhiyyəsindən irəli gəlir. Dördüncü pərdədə Musa Əsrəfi tapança ilə vurmaq istəyəndə Şeyda ona qarşı çıxır. Bu mənada həm Şeyda obrazının xarakterik xüsusiyyətinin meydana çıxarılmasında, həm də əsərin bir romantik düşüncə tərzini təbliğ etməsində Musa ilə Şeydanın aşağıdakı dialoqu çox səciyyəvidir:

“Ş e y d a (*ikisinin arasına girər. İstehzal və məcnunana bir baqışla Musaya*). Çılgın hərif, səndəmi şaşırdın! Bəxtiyarların ölməsində, talesizlərin yaşamasında nə mənə var? İştə məhv olacaq bənim, bən... Anlıyormusun?!

M u s a. Aldanıyorsun, Şeyda, aldanıyorsun... Çəkil önümdən, çəkil.

Ş e y d a. Xayır, xayır! Bən bu intiqama razı deyilim. Baqsana, burası xristiyan məzarlığı... şu xaçları görmüyorsunuz? Hiç isayı xatırlamıyorsunuz? İnan ki, əfv etmək, intiqam almaqdan daha müdhişdir. (*Bu sırada Rozanın xəyalı görünür, təkrar çəkilir*). Baq, baq, Rozayı görmüyorsunuz? İştə o da intiqamdan sıqılıyır, o da əfv etməni diliyor. (*Qısa bir qəhqəhədən sonra*)

Əvət! “Düşmanlarını sev. Əgər bir kimsə sağ yanağına vursa, ona digər yanağını çevir!” Anladınmı? Hiç anlıyormusun? (*İstehzal qəhqəhələrlə gülər. Əşrəfin qolundan tutub itərək*). Haydı, əfəndim, get! Get də, rahat yaşa, Roza ilə bərabər yaşa!

M u s a . Xayır, getməyəcək, gedəmiyəcək!” (1, s. 311-312).

Pyesin sonluğu isə Şeydanın şairənə həyatının tam mənzərəsini yarada bilir. Artıq həbsdə olan Şeydanın xəyalı Rozanın xəyalı ilə danışır. “Şeyda ardıcıl inqilabçı fəhlə surəti kimi meydana çıxa bilmədi”. (4, s. 191). Romantik əhvali-ruhiyyəli dialoqın sonu Şeydanın ölümü ilə bitir. Necə deyərlər, inqilab dalğası başlayarkən Şeyda öz həyatını başa vurmuş olur:

“Ş e y d a. Nə istiyorsun? Ah, bəndən nə istiyorsun? (*Üzgün bir halda qalqıb oturur. Pəncərəyi açaraq bir qədər alıq-alıq dışarıya baxdıqdan sonra*). Roza! Roza! Nəyəyə getdin? Niçin gəldin də, niçin getdin? Ah, niçin bana rahat vermiyorsun? Qəhr olmuş bir zavallıdan nə istiyorsun?

(*Rozanın xəyalı yaldızlı nurlar içində, mələk qiyafətində olaraq görünür. Süzgün və munis baxışlarla Şeydaya doğru ilərilər*).

Şeyda (*dönüb baxınca*). Ah, rö'yamı görüyorum?

Roza (*nəvazişlə*). Şeyda! Şeyda (heyrətlə). Aman, yarəbbi!

Roza (*həsrətlə*). Şeyda!

Şeyda. Ah, nə istiyorsun?

Roza (*təbəssümlə*). Şeyda!

Şeyda (*darğın*). Roza, Roza! Allah eşqinə, get! Bu halda qəhrəman simalı, durğun baxışlı, qara geyimli bir mələk gəlir. Şeyda durmaz.

Roza. Şeyda! Bəni unuttunmu?

Şeyda (*göküs keçirərək, sinirli*). Xayır, xayır, sana pərəstiş etdiyim günləri, sana sarıldığım dəqiqələri hənuz unutmadım. İlk eşqimizlə süzülən baxışlarını, o mə'sumanə təbəssümlərini hala xatırlıyorum. Lakin, uf!.. Bəni atmış olan vəfasız Rozayı, o mərhəmətsiz afəti bir daha xatırlamam, bir daha görmək istəməm” (1, s. 316). “Həbsxanada psixi sarsıntılar keçirib gah Rozanın xəyalı, gah qara geyimli ölüm mələyi ilə mükəllimələrə girişib sayıqlayan Şeydada əvvəlki əzmdən, mübariz gəncdən heç bir nişanə görünmür” (5, s. 109).

Romantik şair obrazı, inqilabi ruhun daşıyıcısı olan Şeyda niyə tez sınır? Bu sual Şeydanı “Knyaz” əsərindəki Antonla müqayisə etməyə imkan verir. Şeyda milli şüurun, milli mübarizənin yüksəliş dövrünün romantik, mübariz ruhlu çıxışlar edən şairidir. O, həm də inqilabçı fəhlə kimi haqqını tələb edir. Amma ruhunda, əməli fəaliyyətində tərəddüd və sönüklük onu Anton kimi çevrilişlərin qəhrəmanı edə bilmir. Antonun fəal, daha mübariz olduğu üçün hətta inqilabdan sonrakı iqtisadi inkişaf proseslərinə qoşularaq Almaniyada səfərdə olduğunun şahidi oluruq. Şeyda ruh etibarilə mübariz deyil. Dəftərlərinin arasından fəhlələr tərəfindən gizli olaraq götürülən şeir dillər əzbəri olub. Mətbəədən qovulduğu üçün bədbin həyat tərzini keçirən Şeydanı

Roza adlı sevgilisi də türk edir. H.Cavidin romantik qəhrəmanı dövrün natamam mübarizə ruhu kimi mətin əzmlı və iradəli deyil. Təzadlı görünən iki xüsusiyyət aydın görünür. Bir tərəfdən inqilabi marş yazan Şeyda çağırışlar edir, “Arkadaş, ayıl bir an, haqqsızca olma qurban” deyir. Digər tərəfdən də çox tez dərvişanə türki-dünya ruhda olması ilə oxucusunu təəccübləndirir. H.Cavid romantizminin idealist qəhrəmanları, şairin yaradıcılığı boyu həyat səhnəsini türk etmirlər. Bu əsərdə də romantik ruhlu Şeyda obrazı ilə görüşürük. Beləliklə, onun ölümü də həbsxanada romantik ruhda baş verir. Xəyalla danışaraq, Sanki Rozanın çağırışına qoşularaq həyatı türk edir.

H.Cavidin yaradıcılığında bədbinliyi ilə öz faciəsinə razılaşan Şeyda xarakter etibarilə tam yeni obrazdır. Digər əsərlərindəki obrazlardan tam fəqlidir. Yaşar Qarayev yazırdı: “Bu bədbinliyin arxasında artıq heç bir nəcib, yüksək və bəraət doğura bilən bəşəri amil, heç bir ”dünya kədəri” durmur. Əksinə, Şeydanın inqilabi ideyalarına qida verən ictimai zəmin indi daha gerçəkdir; Rusiyada çarizmin məhv edilməsi xəbəri gəlmiş, “istibdad heykəli devrilmişdir”. Bəs bu bədbinlik hardan doğulur? Bu bədbinliyin əsasında yenə də Rozanın xəyanəti, Şeydanın uğursuz eşqi və yenə insan əxlaqına, insan ləyaqətinə inamın sarsılması durur. Burada da H.Cavid ictimai problemi yenə əxlaqi problemlə əvəz edir. İnqilab mücahidi eşq Məcnununa çevrilir. İctimai inqilabi problematika baş qəhrəmanın taleyində, bilavasitə onun hərəkət və fəaliyyətində, sujetin, drammatik inkişafın əsas xəttində reallaşmır və öz zəruri, labüd finalını tapmır. İctimai sinfi məzmunlu konfliktlə vəhdət pozulur” (4, s. 195).

İnqilab ərəfəsini canlandıran Şeydadan fərqli olaraq, “Knyaz” pyesindəki Anton inqilabi hadisələrin baş verdiyi və inqilabdan sonrakı dövrün qəhrəmanıdır. Anton Bağçavanın oğludur, anası Marqo isə Knyazın xidmətçisidir. Anton əsərdə ilk dəfə Knyazın qızı Lena ilə birlikdə təqdim olunur. Lena İncə səslə, Anton isə Qalın səslə mahnı oxuyurlar. Bu mahnıda bir həzinliklə bərabər, onların bir-birinə dərin və saf məhəbbəti də ifadə edilmişdir. Bunlar bir tərəfə qalsın, Knyaz isə Antonu böyüdüb oxutmağından söz açır:

“Pək cocuqkən biz ədəb verdik ona,  
Oqudub xeyli əmək verdik ona.  
Adam olmuş, dəyişib baş-qulağı,  
Şimdi bir adlı mühəndis yamağı” (2, s.15).

Knyazın Anton haqqında olan bu təəssüratı və Antonu Lena ilə birlikdə görməsi onun qəlbində heç də xoş əhvali-ruhiyyə yaratmır. Hər halda Antona təhsil verilməsi barədə olan fikirlərdə Knyazın kinayəsi az-çox hiss edilməkdədir. “Adam olmuş, dəyişib baş-qulağı” misrası isə kinayə yükünün artırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Pyesdə Solomonla Anton arasında olan bir dialoq da müəyyən ziddiyyətlərin mövcudluğunu və mövqe müxtəlifliyini ortaya çıxarır:

“S o l o m o n

*(boş bir qədəhi doldurub sərxoş hərəkətlə Antona)*

Pək gözəl, haydı, gəl ic sən də bir az.

A n t o n

Etmədim bən buna adət, Knyaz

Biliyor halımı...

S o l o m o n

Zevqin yoqmuş.

A n t o n

Neyləyim... bəncə ayıqlıq daha xoş,

Mumkun olsaydı da yurdumdakı meyxanələri

Hər kutubxanə yapardım (2, s. 16-17).

Elə bir az sonra bu ziddiyyətin birbaşa Knyazla Anton arasında baş verdiyinin şahidi oluruq:

“K n y a z

Onu söylətmə ki, yoq cərcivəsi,

Soz guləşdirməyə coqdur həvəsi.

A n t o n

Bəncə hər cərcivə dar bir zəncir.

K n y a z

*(dumanlı qafasını oynataraq əli ilə rədd edər kibi)*

Yetişir, sus daha, artıq yetişir.

A n t o n

*(ətrafı)*

Derlər insan yaranıb maymundan,

Yenidən maymuna donmək nə yaman. (2, s. 17-18).

Anton bir inqilabçı obraz kimi Şeyda ilə müqayisədə daha irəli getmişdir. Şeydanın “əfv etmək” düşüncəsinin müqabilində Anton “Haq verilməz, alınır” inadı və qəzəbi dayanır. Əslində bu, inqilab ərəfəsinin qəhrəmanı Şeyda ilə inqilabdan sonrakı qəhrəman Antonun ciddi mövqe fərqidir:

“A n t o n

*(kəskin)*

Fəzlədir bəncə bu nifrət, hiddət,

Hər nə istərsə, verin onlar...

K n y a z

*(istehzal)*

Əvət.

Əmr edərsən veririk...

A n t o n

Kəndini bil!

Haq verilməz, alınır... (2, s. 26).

Knyazla Antonun qarşılaşması anası Marqo ilə Antonun qarşılaşması ilə əvəz olunur. İkinci qarşılaşma birincidən daha kəskindir və dramaturji ziddiyyətin daha da inkişafına yönəlmişdir. Ona görə ki, Marqo Knyazın onlara hörməti müqabilində Antonun mübarizədən çəkilməsini istəsə də, Anton buna qətiyyənlə razılıq vermir və öz inqilabçı əhvali-ruhiyyəsini daha da açıq şəkildə büruzə verir. Burada Antonun inqilabçı qətiyyəti bütünlüklə görünür:

“Annə! Göz yaşları versəydi nicat,

Bən də ağlar, uzulurdum, heyhat...

Yoqsa əzmində mətanət, er-gec

Boğacaqdır səni azğın bir hec,

Gonul istərsə geniş hurriyyət,

Bir dugun zevqi verir hər dəhşət.

Hər bəla gəlsə kokus gər də bir az;

*(Dörd-beş adım yuruyərək.)*

Bizi məhbəs və olum qorqutamaz!” (2, s.37).

Şeydadan fərqlənən Anton daha qətiyyətli və mübarizdir. Onu tutduğu yoldan heç kim döndərə bilmir. Hətta şəxsi həyatında itirdiyi Jasmeni yenidən gördükdən sonra onu əldə etmək mübarizəsi aprır, qətiyyət göstərir. Knyazın ona atalıq etməsinə baxmayaraq, ilk olaraq münasibətlərdə öz prinsiplərini hər şeydən üstün tutur. Bu onun Şeydadan güclü xarakterə malik olmasını göstərir.

Belə bir qətiyyət Şakro ilə Antonun dialoqunda da bir daha təsdiq edilir. Belə ki, Şakro Antonu tutduğu inqilabi yoldan çəkinməyə, başqa bir həyat başlamağa səsləyir. Lakin Anton bir inqilabçı kimi öz amalından heç vaxt dönməyəcəyini israrla bildirir:

“Ş a k r o

Bilməm ki, şaşırdınmı, nədir bu?

Zənnimcə yolun pək ucurumlu...

Bir arqadaşın dün gecə qacmış,

Hər fırqənizin sirrini acmış.

Cıq get, acırım halına... Ən son

Bir məsləhətimdir sana, Anton!

A n t o n

*(acı qəhqəhəylə)*

Binlərcə ac, işsiz əzilirkən,

Yalnız acıyorsun bana həp sən.

Məhbəs kəsilib yoqsula dünya,

Qarunlar edər hökmünü icra.  
Layiqmi durub seyr eləyim bən,  
Bir gun belə cıqmam bu şəhərdən.  
Anton deyil azğın, deyil alcaq,  
Acizlərə yardım dilər ancaq”(2, s. 42-43).

Jasmen və Anton arasındakı dialoq da dramaturji ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə təkan verir. Çünki Jasmen Antonu təbiət mənzərələrinə valeh olmağa, ondan zövq almağa səsləyərkən Antonun düşüncəsində yenə də inqilab əhvali-ruhiyyəsi qabarmaqdadır:

“J a s m e n  
İştə yuqarda,  
Yuksəklərə cıq, gor də nələr var.  
Xoş mənzərələr ruhunu oqşar.  
Tiflis ayaq altında gulumsər,  
Goz qırpar uzaqdan sana hər yer.  
Ətrafı tamaşayə dalırkən,  
Dunyayı yaratdım sanırım bən.  
A n t o n  
Bir yanda coşub-daşa da varlıq,  
Bir yanda sırtımaqda məzarlıq.  
Bir yanda gulumsər mədəniyyət,  
Bir yanda amansız, acı dəhşət!” (4, s. 45).

Knyaz və Anton, Marqo və Anton, Şakro və Anton, Jasmen və Anton dialoqları Antonun bir inqilabçı bolşevik simasını tam və aydın şəkildə göstərir.

Başqa bir əhəmiyyətli cəhət yenə də Jasmen və Antonla bağlıdır. Belə ki, Anton Jasmenlə olan məhəbbət macərasını əqidə, məslək üstündə, yəni bolşevik təfəkkürü əsasında qurur. Knyaz, onunla birlikdə dayısı Solomon, qızı Lena və arvadı Jasmen məcburiyyət qarşısında Almaniyaya mühacirət etdikdən sonra Anton da oraya gəlir. Onun məqsədi müalicə olunaraq Knyazın vurduğu güllə yarasından xilas olmaq və İsveçrədən sənayə dəzgahları almaqdır. Amma bununla bərabər, Anton Berlində Jasmenlə qarşılaşır və onu Tiflisə gətirməyə o şərtlə söz verir ki, Jasmen Antonla məfkurə yoldaşı olsun:

“A n t o n  
*(onu qolları arasına alır, pək məmnun və həyəcanlı)*  
Nə səadət!.. Nə səadət, bilsən,  
Həmdəməmin olsan, əvət, gercəkdən.  
Uysa məfkurəmə dilbər Jasmen,  
Oyunur, goylərə sığmam belə bən.  
J a s m e n

Tutduğun yolları həp izləyərək,  
Sana Jasmen olacaq həmməslək. (2, s. 98).

Şeyda və Anton obrazları, onların cəmiyyətin digər təbəqələri ilə əlaqələri H.Cavidin yaşadığı dövrdə inqilabdan əvvəlki, inqilab zamanındakı və inqilabdan sonrakı hadisələrin inikası və H.Cavid romantizminin ictimai mündəricəli bir romantizm olması baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

### Ədəbiyyat

- 1.Cavid Hüseyn. Əsərləri, beş cildə, II cild, Bakış “Elm”, 2007.
- 2.Cavid Hüseyn. Əsərləri, beş cildə, IV cild, Bakış “Elm”, 2007.
- 3.İbadoğlu Əbülfəz. “H.Cavid “Şeyda” faciəsi haqqında bəzi qeydlər”. – Cavidşünaslıq, Bakı 2012.
- 4.Qarayev Yaşar. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, “Elm”, 2015.
- 5.Sadiq Şəmil. Hüseyn Cavid yaradıcılığında qəhrəman konsepsiyası. Bakı, Hədəf Nəşrləri, 2011.
- 6.Türküqul M.H.. Azərbaycan şairi H.Cavid. İstanbul 1963.

**S. Valiyeva**

### **Revolutionary images of H.Javid's romanticism - Seida and Anton Summary**

The protagonists of the plays “Sheida” and “the Prince”, i.e. Sheida and Anton, one of the leading characters are revolutionary images of H.Javid's romanticism. Sheida is a simple typographer of the period of revolution. In the monologue she appeared at the beginning of the play, she feels deeply the indignation of internal psychological upheavals, but she cannot find the reason hereof. H. Javid explains the resilience of Sheida masterly. Sheida is an image of poetic nature, she is a romantic hero. Therefore, she cannot perceive the social cause of exhausting patience, power, hope, and no solace, even attaining suicide. It should be noted that Sheida has a poetic spirit and is also able to demonstrate intelligence on the analysis of the course of events from the public standpoint. She tries even more to inspire the typesetters working in the printing house to join the struggle. However, we are witnessing how poetic feelings always prevail over the revolutionary. Sheida, as an image of a romantic poetry and bearer of the revolutionary spirit is not a fighter by spirit. In comparison with her, Anton in the play “The Prince” is the hero of the period in which the revolutionary events are occurred and of the post-revolutionary period is more active, even greater fighter. As opposite to thoughts of Sheida to “forgive”, Anton prefers to struggle in accordance with his principle “the



right is not given, but gets.” In fact, this is a serious positional difference between the pre-revolutionary hero Sheida and the post-revolutionary hero Anton. The images of Sheida and Anton, their connections with other strata of society are of great importance from the standpoint of reflection of pre-revolutionary, revolutionary and post-revolutionary events; it means that H.Javid’s romanticism is a phenomenon of social content.

**С. Велиева**

### **Образы революционера романтизма**

**Г.Джавида – Севда и Антон**

#### **Резюме**

Главный герой произведения «Шейда» и один из ведущих героев пьесы «Князь» Антон – это образы революционера романтизма Г. Джавида. Шейда простой типографский журналист периода революции. В сказанном ею в начале века монологе не может найти возмущение внутренних психологических потрясений, однако не может найти причину того, почему такое настроение. Г. Джавид объясняет стойкость Шейды мастерством. Шейда – это поэтический по натуре образ, романтический герой. Поэтому она не может воспринять общественную причину иссякающего терпения, мощи, надежды и не находимого утешения, даже достигает степени самоубийства.

Шейда обладает поэтическим духом, а также способна продемонстрировать интеллект на анализ хода событий с общественной позиции. Она старается еще больше воодушевить работающих в типографии наборщиков, чтобы они присоединились к совместной борьбе. Однако, мы становимся свидетелями того как поэтические чувства всегда преобладают над революционером. Шейда, являющаяся образом романтического поэта, носительницей революционного духа, не является борцом по духу. Антон в пьесе «Князь» является героем периода в котором происходят революционные события и послереволюционного периода и более активный, ещё больший борец. Мысли «простить» Шейду противостоит упорство и ярость «Право не дается, а заполучается». В сущности это серьезная позиционная разница между предреволюционным героем Шейдой и послереволюционным героем Антоном. Образы Шейды и Антона, их связи с другими прослойками общества являются отображением дореволюционных событий, событий во время революции и послереволюционных событий и представляют особую важность с точки зрения того, что романтизм Г. Джавида является романтизмом общественного содержания.

**Rəyçi:**

**Kamran Əliyev**

**Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**

**SƏRXAN XAVƏRİ**

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

**sarxan.xaveri@mail.ru**

**AMEA Rəyasət Heyətinin elmi katibi**

## **DASTANLARDA SOSIAL HARMONİYA FUNKSİYASI**

**Açar sözlər:** Dastan, epos, harmoniya, oğuznamə, qəhrəmanlıq eposu, məhəbbət dastanları, sosial funksiya, bəii-estetik funksiya

**Key words:** epic, epos, harmony, Oghuzname, heroic epics, love epics, social function, literary-aesthetic function.

Ключевые слова: дастан, эпос, гармония, Огузнамэ, героические эпосы, легенды о любви, социальная функция, художественно – эстетическая функция.

Dastanlar, bildiyimiz kimi, epik folklorun həm həcm, həm də poetik struktur etibarilə ən nəhəng (tutumlu) janrıdır. Dastan mətni folklorun digər janrlarının struktur əlamətlərinin daşıyıcısı kimi də çıxış edir. Məsələn, bir dastanda lirik növün qoşma, gəraylı, müxəmməs, bayatı və s. kimi janrları da özünə yer ala bilər. Digər tərəfdən, dastan həm də dram ünsürləri ilə zəngindir. Epik növün atalar sözləri, məsəl, qaravəlli, lətifə kimi janrları da dastan mətninin materialına çevrilə bilər. Bu cəhətdən dastanın poetik strukturu, eləcə də funksional strukturu mürəkkəb hadisədir. Özü də bu, tarixən və mətndən mətnə dəyişən məsələdir.

Məsələn, K.V.Nərimanoğlu və F.Uğurlu “Oğuznamə” janrından danışarkən yazırlar:

“Oğuznamə – türk xalqının həyatını, mübarizəsini, mənəviyyatını əks etdirən ədəbi-tarixi qaynaqdır .

Oğuznamə – oğuz eposudur.

Oğuznamə – oğuz tarixidir.

Oğuznamə – oğuz mədəniyyətinin nəsildən-nəslə keçə-keçə yaşayan həyat kitabıdır” (5, 3).

Göründüyü kimi, “Oğuznamə” tarixən ədəbi-tarixi qaynaq, epos, tarix kitabı, həyat kitabı funksiyalarını yerinə yetirmişdir. Eposun bu funksional təbiətini folklorşünas alim Yeganə xanım İsmayılovanın fikri bariz şəkildə təsdiq edir. O yazır: “Azərbaycan eposu bütün poetik tutumu, epik estetikası ilə ümumtürk eposunun tərkib hissəsidir. Bu cəhətdən ümumtürk eposunun minillər boyu özünü gerçəkləşdirmiş qanunauyğunluqları milli eposumuzda, o cümlədən “Koroğlu” eposunda özünü göstərməkdədir. Belə ki, şifahi ənənəyə söykənən cəmiyyətlərdə epos həm də elin “yaddaşı”, yəni tarix kitabı rolunda olur. Türk etnosu da at üstündə doğulub at üstündə ölən,

dünyanın ənginliklərinə can atan, atdan düşüb, daş üstündə tarixini yazıb, yenə də atlanan etnos olaraq öz eposuna müqəddəs baxmış, onu gerçək tarix saymışdır. Heç də təsadüfi deyildir ki, oğuzlar “Dədə Qorqud”u məhz “Qurani-Kərim” kimi müqəddəs sayaraq, ona “Kitab” adı vermişlər. Buradan göründüyü kimi, türklərdə epos birbaşa gerçəkliyin özü sayılmışdır. Halbuki onların eposu da gerçək tarixin obrazlaşdırılmasıdır. Ancaq burada əsas olan həmin bu obrazlaşmaya münasibətdir. Öz eposunu birbaşa öz tarixi kimi qəbul edən xalq tarixinin əhəmiyyətli hadisələrini eposda “yaddaşlaşdırmağa”, “tarixləşdirməyə” səy göstərir” (2, 22).

Yeganə xanımın bu fikirlərini funksional semantika müstəvisinə gətirdikdə bir əsas tezis çıxır: *Epos/dastan şifahi ənənəyə söykənən cəmiyyətlərdə xalqın “yaddaşı”, tarix kitabı funksiyasını yerinə yetirir.*

Əlbəttə dastanın funksional strukturuna başqa müstəvilərdə yanaşanlar da var. Bunların içərisində ilk növbədə professor Cəlal Qasimovun fikirləri diqqəti cəlb edir. O, dastanı sosial-psixoloji harmoniya vasitəsi kimi dəyərləndirir. C.Qasimov özünün “Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi” adlı kitabında (2011) “Qurbani” dastanı haqqında Çoban imzalı müəllifin bir fikrinə münasibət bildirərkən yazır: “Bizim fikrimizcə, Çoban imzalı müəllif Qurbani dastanı haqqında öz antitezisi ilə, əslində, özü də bilmədən, bu dastana həm də tarixə düşəcək şəkildə etnopsixoloji qiymət vermişdir. Çoban dastanı “başqa dastanlarla”, yəni “Koroğlu” və s. kimi qəhrəmanlıq dastanları ilə müqayisədə “dinc” bir epoxanın inikası, “xanlarla xalqın arxayınca” və “ağalı, nökrli”, “səliqə” ilə yaşadıkları bir vaxtın məhsulu” hesab edir. Bax bu nöqtə “Qurbani” dastanının əsil mahiyyətini üzə çıxarır. “Qurbani” dastanı təsəvvüfi-irfani ideyalarla süslənmiş, insana panteist baxışları əks etdirən, yəni Tanrı, Dünya və İnsan arasında ilahi harmoniya yaradan sənət fenomenidir. Toy-düynələrdə, yaxud uzun qış gecələrində aşğın ifasında bu dastana qulaq asan insanlar öz dərd-qəmini unudur, dünya qayğılarından azad olur, ağrıyan ruh və mənəviyyatları dincəlirdi. Ruhun dincliyi isə yalnız insan psixikasında ruhani potensialın hərəkətə gətirilməsi, mənəvi energetik qaynaqların oyadılması ilə mümkündür. “*Qurbani*” və digər məhəbbət dastanları insan psixikasında ruhani-energetik qaynaqları aktivləşdirməklə onun ruhunu son dərəcə zəruri materiya – bədii-estetik qida ilə təmin edirdi (kursiv bizimdir – S.X.). Bu baxımdan, Çoban imzalı müəllif “Qurbani” dastanına yönəlik “antitezisində”, əslində, özü də bilmədən “Qurbani” dastanını (eləcə də başqa məhəbbət dastanlarını) etnososial harmoniya, etnopsixoloji energetika qaynağı kimi qiymətləndirmişdir” (4, 334).

Göründüyü kimi, C.Qasimov burada dastanı funksional struktur kontekstində dəyərləndirərək, onu “Qurbani” məhəbbət dastanının

nümunəsində etnososial harmoniya, etnopsixoloji energetika qaynağı hesab etmişdir.

Belə hesab edirik ki, S.Rzasoyun söylədiyi “Bizim adi folklor qəhrəmanları kimi qəbul etdiyimiz Oğuz xan, Dədə Qorqud, Koroğlu, Keçəl Həmzə, Nigar xanım, Aşıq Qərib, Aşıq Kərəm, Keçəl, Kosa kimi obrazlar, əslində, Azərbaycan milli mentalitet sisteminin funksional vahidləri, milli immun sisteminin təşkil olunma mexanizmləri, milli düşüncə sisteminin mənə semantemləridir” fikri də (6, 336) dastana məhz funksional kontekstə yanaşma olub, C.Qasımovun fikrini “tamamlamaqdadır”.

Dastanın etnososial harmoniya vasitəsi olması, əslində, onun bütün zamanlar üçün aktual funksiyasıdır. Bunu Azərbaycan dastançılıq ənənəsinin bütün tarixi boyunca müşahidə etmək olur. Məsələn, Oğuznamə” oğuzların ilk əcdadı Oğuz kağanın dünyaya gəlişi, ölkələr fəth edərək böyük Oğuz imperiyası qurması, sonra da bu dövlətin idarə qaydalarını müəyyənləşdirməsindən bəhs edir. Dastanda Oğuz cəmiyyəti və dövlətinin 24-lük strukturu şərh olunmuşdur. Başqa sözlə:

– Bütün oğuzlar bir əcdaddan – Oğuz kağandan törəmişlər. Hər bir oğuz insanı bunu bilməli, yadda saxlamalı və əməl etməlidir;

– Oğuz kağanın üçü göy qızından, üçü isə yer qızından olan altı oğlu (Gün xan, Ay xan, Ulduz xan, Göy xan, Dağ xan, Dəniz xan) vardır.

– Bu altı oğulun hər birindən dörd oğul dünyaya gəlmiş və beləliklə, Oğuzun ailəsi 24 nəfərdən ibarətdir.

– 24 oğuldan 24 tayfa yaranmışdır. 24 tayfa Oğuz elinin əsasını təşkil edir. Bu baxımdan 24-lük strukturu sakral və dəyişməzdir.

Beləliklə, dastanda daşınan bu sakral informasiya oğuz şüurunun əsasını təşkil etmiş və oğuzlar məhz bu dastan informasiyası ilə Avrasiyada nəhəng imperiyalar yaradaraq idarə etmişlər. Bu da öz növbəsində dastanın etnososial, etnosiyasi funksiyaya malik olduğunu göstərir.

Oğuzlar müəyyən vaxtlarda qurultaylar çağırmış, həmin qurultaylarda etnosdaxili konfliktləri, böyüyən imperiyanın və imperiyaya yeni daxil olan vassalların sosial-inzibati problemlərini məhz dastan vasitəsilə daşınan 24-lük informasiyası əsasında həll etmişlər. Beləliklə, dastan oğuzlarda sakral tarix və etnososial harmoniyanın həlli modeli rolunu yerinə yetirmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da da zamanla belə sosial konfliktlərin yarandığını müşahidə edirik. Onlar bütün hallarda Dədə Qorqudun vasitəsilə aradan qaldırılır.

Bəs Dədə Qorqud kimdir?

Dədə Qorqud Oğuz kağandan qalan müqəddəs yaddaşın qoruyucusudur. Onun sözləri oğuzlar üçün qanundur. O, “qayıbdən dürlü xəbərlər söyləyir”.

Bəs “qayıb” nədir?

“Qaib” – qeyb aləmidir və İslama məxsus anlayışdır. Biz isə Dədə/Ata Qorqudun islamöncəsi ənənədən gələn obraz olduğunu bilirik. O, əski Oğuz ənənəsində qam/şaman, mediatorudur. Şamanlar əcdadlarla əlaqə saxlaya bilirdilər. Buradın aydın olur ki, Dədə Qorqud Oğuz elində törəmiş konfliktlərin həlli zamanı bir şaman kimi ulu əcdad Oğuz kağanın ruhu ilə əlaqəyə girir və ondan məsləhət alaraq, oğuzlara çatdırırdı. Oğuzlar da bu xəbərlərin Oğuz kağandan gəldiyini bildikləri üçün “babalarının əmrinə” dinməz-sölməz əməl edildilər. Dastanda deyildiyi kimi: “Qorqud ata oğuz xalqının çətin işlərini həll edərdi. Nə olsa, Qorqud atayya danışmayınca iş görməzdilər. O, nə butyursa, qəbul edirdilər, sözün tutub gedirdilər...” (1, s. 129).

Beləliklə, *bizim şəxsi qənaətimizə görə*, Oğuz kağanın islam variantında Qeyb aləmi ilə əlaqə saxlaması onun islamdan öncəki variantlarda ulu əcdad Oğuz kağanla əlaqə saxlaması demək idi. Qorqud oğuz ənənəsində dastan yaradıcısıdır: o həm “Dədə Qorqud” dastanlarının yaradıcısı, həm də obrazı hesab olunur. Bu da öz növbəsində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını Dədə Qorqudun “sözü” kimi sakrallaşdırmaqla, onu bütövlükdə etnososial harmoniya vasitəsi kimi təsdiq edir.

Bunu “Koroğlu” dastanında da müşahidə edirik. Bu dastan başdan-başə sosial ədalət ideyası üzərində qurulmuşdur və Koroğlu da bir qəhrəman kimi məhz sosial ədalət uğrunda vuruşmaqla mənsub olduğu məkanda sosial harmoniya yaradır. Ona görə də bütün əzilənlər, zülmə məruz qalanlar, kasıblar, köməyə ehtiyacı olanlar onu sevirilər. Koroğlu harada darda qalan, çətin düşən, zülmə məruz qalan varsa, onun köməyinə gedərək, sosial ədaləti bərpa edir.

Koroğlu bir qəhrəman kimi mərdlik əxlaqı ilə yaşayır. O, dünyadakı insanları mərd və namərd olmaqla iki tipə ayırır. Məsələn, dastanda Koroğlunun düşməni olan Bolu bəy Koroğlu qarşılaşır, lakin onu tanımır. Görkəmindən onu Koroğluya oxşadan Bolu bəy Koroğlunu sınağa çəkmək qərarına gəlir: “Koroğlu durub getmək istəyəndə Bolu bəy dedi:

– Deyirlər qoç Koroğlu çox igiddi. Heç zaddan qorxmaz. Heç zadı da gizlətməz. İndi olan oldu, keçən keçdi. Görürsən ki, bax, əllərin də açıqdı. İndi mərdi-mərdana özün de görək, sən Koroğlusən, ya yox?

Koroğlu gülüb dedi:

– İndi ki, sən mərdi-mərdana soruşursan, mən də mərdi-mərdana sənə cavab verəcəyəm. Bəli, Koroğluyam” (3, 292-293).

Göründüyü kimi, mərdlik Koroğlunun xarakterinin əsas cizgisidir. Onun mübarizəsi də naərdlərə qarşıdır. Dastandakı bir epizod, bircə, Koroğlunun apardığı mübarizənin mərd-namərd savaşı olduğunu göstərməklə bərabər, dastanın bütövlükdə sosial ədalətə əsaslanan harmoniya yaratmağa xidmət etdiyini də bimənəli şəkildə təsdiq edir.

Dastanda Ərəb Reyhan çox namərd və xain adamdır. Koroğlu açıq döyüşdə onu məğub edir: “Bunu deyib, Koroğlu Eyvaza işarə elədi. Eyvaz xəncəri çəkib dayadı Ərəb Reyhanın boğazına. Ondan döndü Koroğluya tərəf ki, görsün onun fikri nədi. Koroğlu dedi:

– Eyvaz, mən bir dəfə onu mərdliklə basıb, mərdliklə də buraxmışam. Amma o bunun əvəzində mənə namərdlik elədi. Namərd də gərək bu dünyada yaşamasın.

Eyvaza elə bu söz bəs idi. Bayaq ha xəncəri çəkib, başı leşdən elədi, leşi başdan” (3, 336).

Buradan aydın olur ki, *Koroğlunun mübarizəsi mərd-namərd savaşı, mübarizəsinin əsas qayəsi/ideyası cəmiyyətdə sosial ədalətsizlik və zülm yaradan namərdlərin cəzalandırılmasıdır.*

Dastanın bütün poetikası bu ideyaya tabedir. Belə ki, o, dastanda bir qəhrəman, döyüşçü kimi “qoç igid” adı ilə təqdim olunur. Eposun “Həmzənin Qıratı qaçırması” qolunda oxuyuruq: “Hasan paşa dedi:

– Aşıq, dediyin haman o Qırat bu saat mənim tövləmdədi. İndi de görüm, mən ki onu Koroğlunun əlindən çıxartmışam, mən igidəm, Koroğlu?

Koroğlu dedi:

– Paşa, əgər doğrudan da belədirsə, onda sən igid adamsan. Ancaq paşam, igidlik ondu. Sən onun birini eləmişən. Qulaq as, o birilərini də sənə deyim:

Sənə deyim qoç igidin nişanın:

Aça yağılara meydan gərəkdi.

Nərə çəkib atılarda ortaya

Qaça qabağından düşman gərəkdi.

Təslim deyib qəniminə etməyə,

Əcəl çağı yoldaşından dönməyə,

Düşman qabağında heç vaxt sinməyə,

Meydanlarda qızmış aslan gərəkdi.

Qoç Koroğlu meydan açıb öyünü,

Namərd sinəsinə çəkər düyünü,

Ac qurdlardan saldırmağa qoyunu

Qurd ağızlı qoçaq oğlan gərəkdi” (3, 193-194).

Koroğluşünas alim Yeganə xanım İsmayılova bu şeiri təhlil etmiş, burada “qoş igid” olmağın on şərtini “igidlik kodeksi” adlandırmışdır. O yazır: “Şeirdə igidliyin on şərti ifadə olunub. O şərtlər ki, Koroğlu bir igid

olaraq həmin şərtlər – igidlik nişanələri ilə yaşayır. Fikrimizcə, bu, orta əsr Azərbaycan qəhrəmanının igidlik kodeksidir. Qoç igidliyin şərtlərinə görə:

- 1) Qoç igid yağılara meydan açmalıdır;
- 2) Qoç igid düşmənin üstünə gedəndə dəli nəərə çəkməlidir;
- 3) Qoç igid düşməni qabağına qatıb qovmalıdır;
- 4) Qoç igid heç vaxt düşmənin təslim olmamalıdır;
- 5) Qoç igid ölüm təhlükəsi olsa belə, yoldaşını atmamalıdır;
- 6) Qoç igid düşmənin qabağında heç vaxt əyilməməlidir;
- 7) Qoç igid meydanlarda qızmış aslan kimi döyüşməlidir.

Koroğlu igidliyin qalan üç şərtini şeirin sonuncu bəndində bilavasitə özü ilə əlaqələndirir. Yəni qoç igid:

- 8) Koroğlu tək özünü düşmənin qabağında öyməlidir;
- 9) Koroğlu tək namərd sinəsinə düyün (dağ) çəkməlidir;
- 10) Koroğlu tək qurd ağızlı qoçaq oğlan olmalıdır (2, 109-110).

### **Nəticə.**

Beləliklə, dastanların funksional strukturu ilə bağlı aşağıdakıları demək olar:

1. Dastanların funksional strukturu zamanla dəyişən hadisədir. Hazırda bədii-estetik funksiya yerinə yetirən dastanlar öz canlı ifa mühitlərində fərqli funksiyaların daşıyıcısı olmuşlar.

2. Qəhrəmanlıq dastanları ilk növbədə xalqın qəhrəmanlıq ruhunun ifadəsi olmaqla etnosun özünü təşkil modeli rolunu oynamışdır. “Oğuznamə” etnik yaddaş kimi oğuz xalqının minillər boyunca vahid etnik, siyasi, sosial sistem kimi təşkil olunmasını təmin etmişdir. Oğuzlar “Oğuznamə”də yaşayan sakral 24-lük informasiyası əsasında böyük dövlətlər qurmuş, onları idarə etmiş, eləcə də özləri də bu informasiya əsasında sosial sistem kimi təşkil olunmuşlar.

3. Məhəbbət dastanları etnosun emosiyasının ifadəsi kimi cəmiyyətdaxili mənəvi münasibətlərdə harmoniya yaratmışdır.

Beləliklə, dastanları funksional strukturu baxımından ən ümumi planda etnososial harmoniya yaratma modeli, sosial-psixoloji nizamlama mexanizmi kimi səciyyələndirmək olar.

### **Ədəbiyyat**

1. Həkimov M. Azərbaycan klassik aşığı yaradıcılığı. Bakı: API, 1982, 88 səh.
2. İsmayılova Y. “Koroğlu” dastanında obrazlar sistemi. Bakı: Nurlan, 2003, 174 s.

3. Koroğlu dastanı / Azərbaycan dastanları. 5 cildə, IV c. Tərtib edəni M.H.Təhmasib. Yenidən işləyib nəşrə hazırlayanlar Ə.Cəfərli, H.İsmayılov, S.Axundova. Bakı: Çıraq, 2005, 544 s.
4. Qasimov C. Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi. Bakı: Nurlan, 2011, 600 s.
5. Oğuznamələr. İşləyib çapa hazırlayanlar: K.V.Nərimanoğlu və F.Uğurlu. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993, 94 s.
6. Rzasoy S. “Qloballaşma və humanitar elmlərin aktual problemləri” paradiqmasında folklor və milli mədəniyyət / “Qloballaşma və humanitar elmlərin aktual problemləri” mövzusunda keçirilmiş respublika elmi-praktik konfransının materialları (15 mart 2011-ci il). Bakı: Araz, 2011, s. 335-336

**Sarkhan Khaveri**

### **Function of social harmony in epics**

#### **Sammary**

This article deals with an analysis of social harmony function in epics being the most voluminous folk genre. There is advanced an idea that one of the most important social functions of epics is to create social harmony. The main theoretical opinions of the author in connection with epics' social functionality are as follows:

1. Epics' functional structure is an event changed with the time. Epics, carrying out literary-aesthetic function presently were carriers of different functions in their living performing environment.

2. Heroic epics being an expression of the people's heroic spirit have played a role of self-organized model of ethnos.

3. Love epics created harmony in inner-spiritual relationships as expression of the ethnos' emotion.

Opinions introduced by this article have been substantiated by analysis of the concrete texts.



**Функция социальной гармонии в эпосах  
Резюме**

В статье к процессу анализа привлекается функция социальной гармонии эпосов, которые являются одним из самых крупно объемных жанров фольклора Азербайджана. Согласно другому предположению один из самых важнейших социальных функций создает социальную гармонию. Основные теоретические заключения автора, связанные с социальной функциональностью эпосов, являются нижеследующие:

1. Функциональная структура эпосов – это проявление, которое меняется со временем. В настоящее время эпосы, выполняющие художественно – эстетическую функцию превратились в носителей различных функций в среде своего живого исполнения.

2. Героические эпосы в первую очередь, сыграли роль само организующей модели этноса с выражением героического народного духа.

3. Легенды о любви создают гармонию в нравственных отношениях внутри общества как способ выражения эмоций этноса

Взгляды, представленные в статье, мотивируются анализами конкретных текстов.

**Rəyçi: Səfa Qarayev**  
**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**

SVETLANA MƏMMƏDOVA  
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu  
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent  
svetlana@mail.ru

## AŞIQ ƏLƏSGƏRİN CİĞALI TƏCNİSLƏRİ

**Açar sözlər:** poetik vasitə, bəzəkli, cığa poetik forma, şeir növü, məna.

**Ключевые слова:** поэтическое мастерство, нарядный, своеобразный, - джыга поэтическая форма, стихотворная форма, значение.

**Key words:** poetic means, decoration, peculiarity, heckle form of poetry, poem type, meaning, benefit.

Aşıq Ələsgər hər bir azərbaycanlıya qan ilə keçmiş, onun mənəviyyatının bir hissəsinə çevrilmiş söz ustasıdır. Sehr dolu şeirlərilə Ələsgər möcüzəsi sadəliyin möcüzəsidir. Belə sənətkarlara eldə “Haqq aşığı” deyirlər. Qanında Dədə Qorqudu, Qurbanini, Qaracaoğlanı, Yunus Əmrəni, Sarı Aşığı daşıyan Dədə Ələsgər şirinliyi, doğmalığı – müdrikliyin, səmimiyyətin zirvəsidir. Ələsgər aşıq poeziyamızın sonuncu nəhəngidir. O, yaratdığı dilin və doğma xalqının yaddaşında bəllur söz və musiqi kimi qalan gözəllik vurğunu, həyat aşığı, saflıq və səmimiyyət ustasıdır. Sənəsinə özünə dəftər edən Ələsgər aşıq şerinin, demək olar ki, bütün formalarına müraciət etmiş, qoşma, gəraylı, təniz, qılfbənd, dodaqdəyməzlər yaratmış, deyişmələr iştirakçısı olmuşdur.

Azərbaycan aşıq sənəti, milli aşıq poeziyası tarixində şərəfli yer tutan sənətkarlardan biri Aşıq Ələsgərdir. O, qeyri-adi fitri qabiliyyəti sayəsində yaratdığı müxtəlif şəkilli, müxtəlif məzmunlu sənət incilərində özünə məxsus bədii boyalarla ifadə etdiyi ümumbəşəri didaktik fikirləri ilə bu müqəddəs sənətin zirvəsinə yüksəlmişdir. Qüdrətli el sənətkarının yaratdığı əsərlər aşıqlarımızın repertuarında geniş yer tutmuş, şənliklərin, məclislərin bəzəyinə çevrilmişdir.

Xalqımıza öz sazı və sözü ilə 80 ildən artıq ləyaqətlə xidmət edən Dədə Ələsgər yalnız qüdrətli bir şair-aşıq kimi yox, həm də tanıyanların qəlbində bir ocaq, pir, bir övliya kimi heykəlləşmişdir.

Dastanlarımızın bir çoxunda olduğu kimi, Aşıq Ələsgərə də yuxuda vergi verilməsini söyləyən aşıqlar onun “Qabaqda” rədifli qoşmasının deyilməsini bununla əlaqələndirirlər. Özünün əxlaqı, xasiyyəti, davranışı ilə hamıya nümunə olan, yaratdığı şeirlərdə dinləyənlərə düzgün yol göstərən, ədalətli olması, haqqın tərəfini saxlamağı təbliğ edən aşıq bütün bunlara görə “Haqq

aşığı” adlandırılmış, həmişə ona pərəstiş elənmiş, çətin işə düşənlərsə ondan nicat diləmiş.

Təcnis –lirik janrın nisbətən az yayılmış şəkillərindən biri. Təcnis həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatda təsadüf edilir. Aşiq şeirində təcnis, adətən, üç bənddən ibarət olur. Vaqifin təcnisləri isə beş bəndlikdir.

Təcnisdə qafiyələr cinas sözlər üzərində qurulur. Qafiyələrin düzlüyü qaydası: absb; eeeb.

Lirik janrın qəzəl və qoşma şəkilləri kimi, təcnislərdə də əsas mövzu məhəbbət və gözəllikdən ibarətdir:

Qarlı dağlar gəldi düşdü araya,  
Qalmışam qürbətdə, ay ana, ana!  
Təbib yoxdur dərman etsin yaraya,  
Sızıldaşır yaram, a yana-yana!

Mən qurban eylərəm yara canımı,  
Götürüb doğraya yara canımı,  
Alıb təpə-dırnaq yara canımı,  
Bilmirəm dərmanı, ay ana, ana.

Geyibdir qəddinə yar alacanı,  
At müjkan oxunu, yarala canı,  
İstər Ələskərdən yar ala canı,  
Tökəndə zülflərin a yana, yana.

Təcnisin “dodaqdəyməz təcnis”, “cığalı təcnis” və s. növləri də vardır.

Aşiq Ələsgərin “Dala-dala”, “A yağa məni”, “Başa-baş”, “Üz ha üz”, “Ay yağa məni”, “Başa-baş” təcnisləri vardır.

Dodaqdəyməz təcnisdə dodaq samitləri işlənmədiyinə, görə bu şeiri oxuyanda dodaqlar bir-birinə dəymir.

Aşiq Ələsgərin “Nə yaxşı-yaxşı” adlı dodaqdəyməzi misal göstərmək olar.

Əzizi-cani-dil, eyni-dirəxşan,  
Yazırsan risalə nə yaxşı-yaxşı.  
Qarşıda nə yaxşı,  
Ləhcən gəlir nə yaxşı.  
Canan candan əzizdi,  
Nə Leylidi, nə Yaxşı.  
Dil deyir: cananın sadağası can,

Cananı da deyir: nə yaxşı, yaxşı.

Yazıq canı yada saldın sən genə,  
Səd həzar dərдинə gətdin sən ginə.  
Qarşıda sənginə,  
Atəş yana, sənginə.  
Tərлан şikar eylədi,  
Çıxdı dağlar sənginə.

Şəcər, ahən çalır səngi sənginə,  
Yeyir dəni dəhan nə yaxşı-yaxşı.  
Ələsgər, sən eşq atını yay indi,  
Nakəslərin nəzərindən yayın di!  
Qarşıda yay indi,  
Çək xədəngin yayın di!  
Aşiq, eşqin atını  
Yayacaqsan, yay indi.

Ah-zar eyləyər insan yay – indi:  
Yağa ərşdən neysan nə yaxşı-yaxşı!

Cığalı təcnisdə hecaların sayı etibarilə uzun və qısa misralar olur; hər bir bənddə əvvəlcə uzun misralar, sonra isə “cığa” adlanan qısa misralar gəlir.

Çoxdəsrlik tarixə malik olan aşiq sənətində də bu janrdan özünəməxsus şəkildə və böyük ustalıqla istifadə olunmuşdur. Aşıqlar başqa şeir şəkilləri ilə yanaşı “müxəmməs”də yaradıcı şəkildə yanaşmış, onun əsas özəlliklərindən bəhrələnmiş, eyni zamanda, ona yeni çalarlar əlavə etmişlər. Azərbaycan aşıqları ənənəvi klassik müxəmməsin xalq şeirinə məxsus poetik formaları, müxtəlif bədii vasitələri tətbiq etməklə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik aşiq “müxəmməs”ləri yaratmışlar. Cığalı müxəmməs, qoşa qafiyəli müxəmməs, zəncirli müxəmməs və s. buna misal ola bilər. Bu müxəmməslər Azərbaycan aşıqlarının ədəbiyyata gətirdiyi yeniliklər sırasındadır və bu yeniliklər aşiq sənətinə milli səciyyə verən çox önəmli bir bədii tapıntı kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycan aşıqları təkcə müxəmməs deyil, digər klassik şeir növləri olan Divani, Müsəddəs və başqa janrlara da yaradıcı surətdə yanaşaraq müxtəlif növ bədii vasitələr onu özününküləşdirməyə nail olmuşlar. Aşağıdakı cığalı təcnis “Başa-baş” misal göstərmək olar.

A bimürvət, həsrətini çəkməkdən,  
İllər ilə xəstə düşdüm başa-baş.  
Mən aşığam başa-baş,

Oxu dərsin başa-baş.  
Eşqindən səməndərəm,  
Oda yandım başa-baş.  
“Can” deyənə “can” deyinən mərdana,  
Baş qoyanın qoy yolunda başa-baş.  
Səndən ayrı haçan geysəm al, inci,  
Geyinibsən, yar, qəddinə al, inci.  
Mən aşığam al inci,  
Gey qəddinə al, inci.  
Dosta xəyanət olmaz,  
Qurma mana al, Inci!  
Bir canım var, alacaqsan al, Inci!  
Bir busə ver, sövdə vuraq başa-baş.

Ələsgərəm, dərdim budu, ay ağa!  
Eynim yaşı neysan kimi a yağa.  
Mən aşığam, ay ağa,  
Piltə yanar a yağa.  
Mərd sözün üzə söylər,  
Heç yapışmaz ayağa.  
Gah baş olan, gah da düşər ayağa  
Kimsə varmaz fələk ilə başa-baş.

Müxəmməslərə daxil edilən poetik vasitələrdən biri - cığadır. Cığa - bəzəkli, yaraşlıq mənası daşıyır. Cığa - özünəməxsus şəkildə - əsasən, bünövrə misrasından əvvəl şeirin strukturuna əlavə edilən yeni bir poetik qurumdur.

Cığa üçün, əsas şeir növündən asılı olaraq, bayatı və təsnif kimi poetik formalardan istifadə olunur. İri və kiçik həcmli şeir növlərinə əlavə edilən cığalar da bir-birindən fərqlənir. 15 hecalı müxəmməslərdə bayatıdan və digər daha kiçik şeir formalarından istifadə etmək mümkündür. Qoşmada 7 hecalı bayatıdan, təsnifdən, gəraylıda isə daha kiçik (gül qafiyələrdən) - 3-4 hecalı şeir şəkillərindən bəhrələnmək məqsədəuyğun hesab olunur.

Bəzi hallarda cığa sözü eyni mahiyyət, məna daşıyan “şırğa”, “giil qafiyə” adları ilə əvəz olunur. Aşağıdakı “Dal-dal” təcnisi nümunə göstərmək olar.

İsmin üç hərf eylərəm bəyan:

“Mim”di, “nun”du, “sin” yazılıb dal-dala.  
Mən aşığam dal-dala,  
Bayqu gözər daldala.

Açılıb yaxan bəndi,  
Çək, turuncun daldala!  
Sədrin üstə şux məmələr görünür,  
Bədnəzərdən pünhan elə, daldala!

Sürmə çək qaşına nə qara yaxşı,  
Ağ üstədən yazıla nə qara yaxşı.  
Mən aşığam nə qara,  
Gözlərindi nə qara.  
Həsəratından Məcnunam,  
Günüm olub nə qara.  
Saçların görəndə nə qara, Yaxşı!  
On dörd hörük çin-çin düşüb dal, dala.

Ələsgərəm, mən də nişana qoydum,  
Təmiz ad saxladım, nişana qoydum.  
Mən aşığam nişana,  
Zülf üzündə nişana.  
Sinəmə dağ çəkilib,  
Qaldı elə nişana.

Sərimi qarşına nişana qoydum,  
Əsirgəmə, at oxların dal-dala

Bir çox hallarda aşığın oxuduğu mətnin tutumu. Yəni qoşma, təcnis və gəraylının həcmi çalınan saz havasını tam doldura bilmir. Havacatın ölçüsü oxu materialından böyük olduğuna görə əlavə vasitəyə - köməkçi söz və ya ifadələrə, melodik səs təkrarlanmalarına və bədii artırmalara ehtiyac yaranır. Bu məqsədlə ayrı-ayrı aşıq mühitlərində müxtəlif səviyyələrdə işlədilən eydirmə, qaytarma, gül qafiyə, şırğa və cığa-yedəklər fəallıq dərəcəsinə görə fərqlənir. İfa prosesindəki mövqeyindən asılı olaraq bu məqamların hər birinin özünəməxsus həcm əhatəsi və bədii-üslubu funksiyası müəyyənləşir”. Bu sitatda verilən, əsasən ədəbi termin kimi aşıqşünas alimlər tərəfindən istifadə olunan, musiqişünaslıqda təsdiif edilməyən ifadə və sözlər – “eydirmə” - sait səsi boğazda şirin-şirin “qaynatmaq” kimi., “qaytarma” - söz, ifadə və ya misranın təkrarı kimi qəbul olunmuş aşıq terminləridir

Təcnisdə şair və ya aşıq bir çox hallarda fikir və hissdən daha artıq sözü zahirən məharətlə işlətməyə diqqət yetirdiyi üçün,- yaranan şeir məzmunca sönük olur; istedadı zəif olanlar hətta formalizmə gedib çıxırlar.

Bizim zamanəmizdə təcnis tək-tək hallarda yaranır. *Təcnis aşıq* poeziyasının tacıdır, əvəzsiz incisidir.

## **Ədəbiyyat**

1. Aşıq Ələsgər. Əsərləri, Tərtib edən, ön sözün müəllifi: İslam Ələsgər, Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2004.
2. Azərbaycan aşığı şeirində seçmələri”. II cildə, 2 cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005.
3. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1978.
4. Məmmədli E. Təcnis sənətkarlığı, Bakı, “Nafta-press”, 1998.
5. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət, Bakı, “Azərbaycan Ensiklopediyası” Nəşriyyat – Poliqrafiya Birliyi, 1998.

**С.Маммедова**

### **Ашыга Алескера входит и «Джыгали теджнис»**

#### **Резюме**

В поэтическое мастерство Ашыга Алескера входит и «джыгали теджнис» Джыгалы теджнис по своей структуре отличается по своему названию от других теджнисов, который означает красивый, нежный.

К одним из основных стихотворных форм теджнисов, джыгали теджнис вносит новую форму произношения, неприкасаемости губ.

Джыгалы теджнис широко используется в репертуарах ашыгов: на свадьбах, на празднествах, народных праздниках.

С 80 года уже достойно служить нашему народу свое слово, а не как еще один очаг, кто в душе пир, ни святым *heykəlləşmişdir* как только могущественное поэт-ашуг Алескер *edən* Деде и саз.

Поэт или одинокий в теле, так как мысль о поэте и внимание суеверного человека к слову зла, Те, кто слаб в таланте, даже идут на формализм. В нашу эпоху агрессия происходит исключительно. Пробуждение - это венец ашугской поэзии, неудержимой жемчужины.

Деде Аласгар, который служил нашему народу более 80 лет с его собственным репертуаром и обещанием, не просто могучий поэт-ашуг, но и как домохозяйка, жемчужина, дьявол.

**Ashug Alasgar's claimant tainises**

**Summary**

One of the poetic instruments included in mukhammases are hackles. The hackles mean decoration, meaningfully. Hackles – in especial form – mainly before the hemistich is a new poetic body added to the structure of poetry.

For the hackles, depending on the type of poem, such as bayati and tasnifs are used from poetic forms. Hackles being added to large and small volumes of poetry differs from each other. It is possible to use bayatis and other smaller poetry forms in the fifteen syllable mukhammases. There is considerable to use from bayati with 7 syllables, but in tasnifs and garayli would be better to use smaller rhymes with 3-4 syllables.

His saz and words serve only as a saint, pir center, but also in the hearts of those who knew of our people over 80 years Old Alasgar edən the poet-minstrel not as a powerful one.

The poet or the lone in the body, since the thought of the poet and the superstitious man's attention to the word of the evil, Those who are weak in talent even go to formalism. In our era, aggression occurs solely. Awakening is the crown of ashug poetry, an irrepressible pearl.

**Rəyçi**

**Məhərrəm Qasımlı**  
**Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**



NİGAR İSAYEVA  
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun  
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent  
nigar@mail.ru

## AŞIQ ƏLƏSGƏRİN DODAQDƏYMƏZLƏRİ

**Açar sözlər:** Təcnis, cığalı təcnis (dodaqdəyməz), müəmma, möhürbənd, cinas, cinas bayatı.

**Ключевые слова:** Теджнис, джыгалытеджнис, муамма, мохурбанд, джинас, джинас баяты

**Key words:** Tajnis, jighali tajnis (dodagdaymaz), muamma, mohurband, jinas, jinasbayati

Şifahi xalq ədəbiyyatının geniş yayılma imkanlarına malik olan sahələrindən biri də aşıq yaradıcılığıdır. Bu yaradıcılıq sahəsi özünün bir sıra spesifik xüsusiyyətlərinə görə digər folklor nümunələrindən əsaslı surətdə fərqlənir. Məlumdur ki, xalq yaradıcılığı anlayışı əslində vaxtilə xalq içərisindən çıxmış ayrı-ayrı müəliflər tərəfindən yaradılan zəngin bir yaradıcılıq örnəklərini özündə ehtiva edir. Sonradan adlarının unudularaq və ya sadəcə olaraq xalq yaradıcılığı adı altında təqdim olunan bu zəngin irs həm özünün yaranma xüsusiyyətinə, həm də yayılma arealına görə səciyyəvi keyfiyyətlərə malikdir. Ancaq aşıq yaradıcılığını bu mənada qeydsiz - şərtsiz, müəllifi bəlli olmayan şifahi xalq ədəbiyyatı faktı kimi təqdim etmək müəyyən mənada mübahisəli görünür. Ən azı ona görə ki, bu zəngin irsi yaradan sənətkarların adları məlumdur, onların yaşayıb-yaratdığı dövr və mühit haqqında müəyyən məlumatlar əldə etmək elə bir çətinlik də yaratmır. Söz yox ki, yayılma və ifa tərzinə görə burada müəyyən oxşarlıq və paralellərin də olduğunu izləmək mümkündür. Məsələnin bu tərəfinə son vaxtlar irəli sürülən mülahizələrdə daha aynın və konseptual münasibət bildirilməsi bu mənada təbii görünür.

Aşıq yaradıcılığı məlum olduğu kimi, özünün janr əlvanlığı, bədii ifadə imkanlarının genişliyi, bədii təsvir vasitələrinin özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir. Məzmun planına, real hadisələrə və gerçəkliklərə münasibət baxımından da aşıq yaradıcılığını məhdud bir yaradıcılıq sahəsi hesab nöqtəyi-nəzərlərlə razılaşımaq olmaz. Əksinə, aşıq yaradıcılığında realizm üsurləri daha artıq səviyyədə özünü büruzə verir ki, bu da aşıq-sənətkarın zaman-zaman xalqla sıx təmas və ünsiyyətinin, onun istək və arzularına yaxından bələdliyinin sayəsində gerçəkləşir. Bu sənətin

yaradıcılıq məziyyətlərindən biri də onun orijinal janr və struktur keyfiyyətləri qazanması ilə müəyyənləşir.

Azərbaycan aşığı sənətinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Aşıq Ələsgərin yaradıcılığı bir tərəfdən ənənəyə sədaqət, digər tərəfdən isə tamamilə yeni və orijinal keyfiyyətləri ilə seçilir. Böyük el sənətkarının yaradıcılıq irsində qoşmalar, qoşayarpaq qoşma, müstəzad qoşma, təcnislər, cıqalı təcnislər, müstəzad təcnis, divanilər, müxəmməslər, gəraylılar, dildönməz gəraylı, bağlamalar, həcrlər və hərbə zorbalər, deyişmələr, mərsiyə və qəzəllər mühüm yerlərdən birini tutur. Onun yaradıcılığında özünəməxsus şəkildə yaradılan, böyük sənətkarlıq nümunəsi kimi mühüm dəyər daşıyan dodaqdəyməzlərini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Doğrudur, Aşıq Ələsgərə qədər də bu janrda yazıb-yaradan sənətkarlardan Şirvanlı Molla Qasımın (XIII əsr), Qurbaninin (XV-XVI əsrlər), Aşıq Abbas Tufarqanlının (XVI-XVII əsrlər), Xəstə Qasımın (XVII əsr), Aşıq Alının (XIX-XX əsrlər) və aşığı şeirinin bu şəklinə müraciət edən bir çox müəlliflərin yaradıcılığında rast gəlinməkdədir.

Dodaqdəyməzlər adətən qoşma hecalarının ölçüsünə uyğun bir şəkildə qələmə alınan təcnisin xüsusi növlərindən biri hesab olunur. Şübhəsiz ki, müəlifdən yüksək təcrübə və sənətkarlıq məharəti tələb edən aşığı şeiri şəkillərindən biri olmaq etibar ilə təcnislərin özünəməxsus forma əlamətlərə malikdir. Ədəbiyyatşünaslığa aid ensiklopedik lüğətlərdə dodaqdəyməzlər haqqında məlumat xarakterli qeydlərdə yazılır: “Dodaqdəyməz-aşığı şeiri şəkillərindən və təcnis növlərindən biri. Çox vaxt qoşma şəklində yaradılır. Dodaqdəyməzlərdə əsas şərt dodaq samitləri – m, b, p işlətməməkdir; yəni belə şeirləri oxuyanda dodaqlar bir-birinə dəymir.” (1,64) Maraqlı doğuran bir cəhət də budur ki, bu xarakterik qeydlərdən sonra məhz Aşıq Ələsgərin “Çataçat” rədifli dodaqdəyməz təcnisindən nümunə gətirilməklə haqqında bəhs edilən aşığı şeiri şəklinin əsas məziyyətləri barədə əyani təsəvvür yaradılır. Müəllif daha sonra janrın qarşısına qoyulan mühüm tələblərdən çıxış edərək irəli sürdüyü mülahizələrini belə ümumiləşdirir: “Dodaqdəyməz onu qoşan aşığıdan yüksək sənətkarlıq, ideyalıq, dərin fikir tələb edir; əks təqdirdə o, dodaq səsi olmayan hər sözü nəzmə çəkməklə mənasız sözlər yığını yaradar, formalizmə gedib çıxar. Çətinliklə yaradıldığından və çox vaxt mənasız, bədii cəhətdən zəif olduğundan bu formaya az müraciət edilir.” (1,64) Belə bir cəhət həm də onu təsdiqləyir ki, burada sadəcə formal əlamətlərdən, dodaqların bir-birinə yaxınlaşmasına (dəyməsinə) imkan yaratmayan samitlərin işlənməməsi ilə yanaşı, həm də ifadə olunan poetik fikrin və ideyanın bitkin bir şəkildə təqdiminə nail olmaq əsas şərtidir. Təcnisə həsr olunan başqa bir araşdırmada yazılır: “Qeyd etmək istərdik ki, aşığı musiqisindəki “təcnis” melodiyası qoşma qəlibində təcnisin çox yaranmasına, geniş şöhrət tapmasına imkan yaratmışdır.” (2, 55).

Belə bir xüsusiyyət onun daha çox aşiq yaradıcılığına məxsusluğunu da bir daha təsdiqləyir. Aşiq Ələsgərin yaradıcılığında konkret olaraq dodaqdəyməz təcnislərin sayı onun son illər nəşr olunan “Əsərləri” ndə say etibarı ilə beş olduğu məlum olur. Ancaq bununla yanaşı, ümumən həmin kitabın təcnislər bölməsində iyirmi iki qoşma-təcnisin, beş cığalı təcnisin daxil edilməsi bir daha yuxarıda səsləndirilən fikirlərin gerçəkliyinə dəlalət edir.

Şübhəsiz ki, dodaqdəyməzlərin böyük əksəriyyəti qoşma janrında yazılmaqla bərabər, forma baxımından fərqli və yaxud sinkretik janrlarda- digər janrların əvəzlənməsi üslu ilə yaranan nümunələri onun müəyyən əlamət və xüsusiyyətləri haqqında fikir söyləməyə müəyyən qədər əsas verir. Maraqlı doğuran bir xarakterik məqam da ondan ibarətdir ki, ümumiyyətlə cinas yaratmaq ənənəsinin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən yazılı ədəbi nümunələrinə sirayət edərək işləklilik qazanması bir sənətkarlıq məziyyəti kimi diqqəti cəlb edir. Bu mənada bayatı və xoytatlarda fəal şəkildə özünü göstərən cinas yaratma ənənəsinin aşiq şeirinə və yazılı ədəbi nümunələr üçün bir sənətkarlıq məharəti kimi meydana çıxması həm də bir varislik prinsipinin yaşarı xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanılmasının əyani göstəricisi hesab oluna bilər.

Dodaqdəyməzlərin böyük əksəriyyəti, heç şübhəsiz ki, təcnis formasında yaradılır ki, bunu da yalnız forma əlaməti kimi çözmək doğru deyil, burada musiqidən aşiq havacatından irəli gələn səciyyəvi məqamların üzərində kifayət qədər düşünmək lazım gəlir. Məsələyə daha prinsiplial müddəalardan çıxış edərək yanaşan folklorşünas Elxan Məmmədovun irəli sürdüyü qənaətlərdə müəyyən həqiqət olduğunu heç cür danmaq olmaz, O yazır: “Düzdür, digər şeir şəkillərinə nisbətən aşiq şeirlərinə nisbətən aşiq poeziyasında qoşma, təcnislər çoxluq təşkil edir. Bunun başlıca səbəbi isə aşiq musiqisində “Təcnis” saz havasının mövcud olmasıdır ki, həmin havanın poetik materialını yalnız on bir hecalı təniz və cığalı təcnislər təşkil edir. Odur ki, aşiq- şairlər əsrlər boyu cinas qafiyəli şeir qoşarkən onun dildən-dilə düşüb yaddaşlara həkk olunması üçün belə bir musiqinin olmasını nəzərə alıb məhz qoşma qəlibində təcnislər yaratmışlar.” (3,6) Aşiq Ələsgərin dodaqdəyməzləri yalnız dodaqdəyməz təcnislərdən ibarət deyil, onların içərisində cığalı təcnisdən ibarət nümunəyə də rast gəlinməkdədir. Kəmiyyət baxımından bu tipli təcnislər çoxluq təşkil etməsə də, bu nümunələrin içərisində dodaqdəyməz təcnisə də rast gəlmək mümkündür. Cəmi bir nümunə olduğu üçün, həm də cığalı təcnisin forma və əlamətlərini özündə əyani surətdə əks etdirdiyi üçün cığalı təcnisin dodaqdəyməz növündə yaradılan “Nə yaxşı-yaxşı” adlı nümunəyə müraciət edək. Burada haqqında irəlidə bəhs edəcəyimiz dodaqdəyməzlərdən tamamilə forma cəhətdən fərqli bir xüsusiyyət özünü göstərməkdədir. Qoşma qəlibində olan ilk iki misra və ondan sonra gələn cinas bayatı və onu

tamamlayan son iki on bir hecalı qoşma misraları bu janrın əsas forma əlamətlərindəndir:

Əzizi-cani-dil, eyni-dirəxşan,  
Yazırsan risalə nə yaxşı-yaxşı.

Qarşıda nə yaxşı,  
Ləhcən gəlir nə yaxşı.

Canan candan əzizdi,

Nə Leylidi, nə yaxşı.

Dil deyir: cananın sadağası can,

Cananı da deyir: nə yaxşı, yaxşı. (4,106-107)

“A yağa-yağa” adlı dodaqdəyməz təcnisdə forma əlamətləri ilə ideya – məzmun arasında daxili vəhdətin və bütövlüyün qorunub saxlanması buna bir nümunə kimi göstərilə bilər:

Gəldi yaz ayları, həsrət çəkər xak,

Deyər: - Neysan gələ a yağa-yağa.

“Lənət şeytana!” –de, şər işdən əl çək,

Şeytan səni salar ayaq-ayağa.

Səngər dəryalarda alar cəng ələ,

Həsrət çəkər: çiskin gələ, çən gələ!

Əzrayıl sinəni çəkər cəngələ,

Qəssal qəss eləyər ay ağa, ağa. (4,101)

Göründüyü kimi, gətirilən nümunənin ilk bəndinin ilk iki misrasında təbiətdə baş verən bir hadisəni-yaz ayları gələndə torpağın həsrət çəkdiyi yağışın şəxsləndirmə yolu ilə leysan şəklində yağmasına təşbəliyi özünəməxsus surətdə ifadə olunur. Dini inanclardan və rituallardan olan “Lənət şeytana” ifadəsini əldə rəhbər tutaraq şər işlərdən əl çəkməyi təlqin edən misradan sonra, əks təqdirdə qarşılaşdırma yolu ilə şeytanın onu ayağa salması fikri irəli sürülür. Əlbəttə, bütünlüklə izah və açıqlamasını vermədiyimiz misralarda həyat təcrübəsindən, dünyagörüşdən irəli gələn ibrətamiz məqamlar burada ön plana çəkilir. Bu nümunələr bir daha onu təsdiqləyir ki, sadəcə olaraq formal əlamətlərə əsaslanan misralarla aşiq şeirinin bu şəklində elə bir uğur qazanmaq mümkün deyil. Nümunə gətirilən dodaqdəyməz təcnisin möhürbəndində səsləndirilən fikirlərdə bu cəhət özünü qabarıq nümayiş etdirməkdədir.

Ələsgərdən çəkilsən a yana,

Sirr işini nahaq saldın əyana.

Çırağın ki, ilahidən a yana,  
Ehtiyacın nədi a yağa, yağa?! (4, 101)

Birinci misradakı yan sözü tərəf, istiqamət mənasında işlədilsə də, ikinci misradkı kiçicik fonetik dəyişməyə məruz qalan əyan sözü məlum olmaq, sirrin üstünün açılmasına işarə edildiyini bildirir. Üçüncü misradakı yana sözü (yanmaq feli) ilahidən yanan çırağın nə qədər yağmasından elə bir qorxu və ehtiyacı olmadığını təsdiqləyir. Aşıq şeirinin bu şəkildə misra və rədiflərin başdan-başa cinas üzərində qurulması ciddi bir sənətkarlıq məsələsi kimi nəzərə çarpmaqdadır. Aşq Ələsgərin dodaqdəyməz cinaslarında təbiətə aid təkrirlərdən istifadə yolu ilə əsas fikir və ideyanı ifadə etmək üçün məqsəduyğun şəkildə yararlanma bacarığı da özünü göstərməkdədir. Bu baxımdan “Ay eylər qij-qij” rədifli dodaqdəyməzi səciyyəvi bir nümunə kimi xüsusi qeyd oluna bilər. Əvvəlki nümunədəki kimi, burada təbiət hadisəsindən əmələ gələn səsin (səslərin) təkrarlanmasından irəli gələn təkrirlərdən istifadə yolu ilə əsas fikri qabartmaq məharəti özünü büruzə verməkdədir. Təbiətdə baş verən hadisələrin insan əhvali-ruhiyyəsi ilə çarpazlaşdırılması Aşıq Ələsgərin ümumi yaradıcılığında olduğu kimi, dodaqdəyməzlərinə də xas olan başlıca sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən biridir:

Qeyz eyləyər, çən çəkilər dağlara,  
Qəhrindən yelləri ay eylər qij-qij.  
Qarşı gəlsə həsrət çəkən yar yara,  
Ağlı çaşar, səri ay eylər qij-qij. (4,101)

Burada ilk iki misra bilavasitə təbiətlə bağlı bir səs effektini, qijiltını ifadə etdiyi halda, üçüncü və dördüncü misralarda həstətli segililərin bir –biri ilə rastlaşdığı zaman keçirdiyi hissləri eyni təkrir vasitəsi ilə orijinal bir metafora yaratması burada açıq –aydın özünü göstərir.

Nisbətən sadə və anlaşıqlı bir tərzdə qələmə alınan “Çata-çat” rədifli dodaqdəyməz tənisin son bəndindəki misralarda ifadə olunan məna qatlarını açmaq o qədər də asan başa gəlmir. Bu xüsusən möhürbəndin ikinci misrasında özünü büruzə verir:

Ələsgərin xəddi çıxdı çal indi,  
“He”yi “ye”yə, “dal”ı “re”yə çal indi,  
Hərçaymın kəlləsindən çal indi,  
Çal çəngəlin, çək ciyərin çata-çat. (4,102)

Burada bəndin ikinci misrasında ərəb əlifbasındakı üç kök samitin birləşməsindən yaranan sözün Heydər olduğu anlaşılır. Həmin sözün dini-əfsanəvi məna ifadə etməsi haqqında aidiyyatı mənbələrdə belə bir məlumat

verilir “Heydər. Arslan. Həzrəti - Əli üçün deyilir. ”Heydəri-kərrar” (dönə-dönə hücum edən arslan) adlanırdı. Həzrəti-Əliyə bu ləqəb öz anası tərəfindən verilmişdir.” (5,259).

Aşıq Ələsgərin dodaqdəyməz təcnislərində belə müəmma yaratmaq xüsusiyyəti “Nədi adı” və “Sə qalı tez-tez” adlı qoşmalarına da aid olan bir xüsusiyyətdir.

### **Ədəbiyyat**

1. Aşıq Ələsgər. Əsərləri, Tərtib edəni, ön sözün müəllifi: İslam Ələsgər, Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2004.
2. Məmmədli E. Təcnis sənətkarlığı, Bakı, “Nafta-press”, 1998.
3. Məmmədov E. Aşıq poeziyasında cinas, Cinaslar, Tərtibçilər: Məmməd Aslan, Elxan Məmmədov, Bakı, Yazıçı nəşriyyatı, 1985.
4. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət, Bakı, - “Azərbaycan Ensiklopediyası” Nəşriyyat – Poliqrafiya Birliyi, 1998.
5. Səfərli Ə. Divan ədəbiyyatı sözlüyü, Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2015.

**Н.Исаева**

### **Ашыга Алескера относительно «додагдеймез теджнислер»**

#### **Резюме**

В данной статье рассматриваются творчество Ашыга Алескера относительно «додагдеймез теджнислер».

На основе глубоких исследований и примеров рассмотрены большое мастерство и неповторимые поэтические формы, содержание, литературные представления о «додагдеймез теджнисах».

Форма, содержание, признаки этих теджинисов рассмотрены в теджнису» не «Яхшы-Яхшы».

Жанр «додагдеймезлер» требует большого мастерства в творчестве ашыга Алескера. Своеобразие и особенности этого жанра требуют особого разбора и отношения к этому мастерству.

Неповторимое поэтическое наследие во многом отличается по теме, структуре, признакам ашыгского мастерства Ашыга Алескера

**Ashig Alasgar's "dodagdaymaz "**

**Summary**

The article highlights analysis and interpretation on special place and position of "dodagdaymaz " (in which B, P, M consonants are not used to avoid lips touching each-other while saying this poet) in Ashig Alasgar's creativity on the basis of rich facts and examples, it is given visual idea of the form, content and ideas of the unique poetical examples created by the great artist, as well as there are visual description about form of expressions "ne yaxshi-yaxshi" (so good-good) tajnis.

Peculiarities of this genre which requires great craftsmanship of Ashig poetry are selected as target for analysis and attitude and it is widely focused on the theme and structural signs of the unique poetical examples created by the great artist.

The peculiarity of creating such an enigma in Ashig Alasgar's lips is also an attribute related to the name "Nadi's name" and "Often".

It is not so easy to open the meanings expressed in the last paragraphs of the "cracked" crack lipstick, which is written in a relatively simple and understandable way. This is especially true in the second example of the seal:

**Rəyçi: Məhərrəm Qasımlı**  
**Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**

**TİNATİN MƏMMƏDOVA**  
**AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu**  
**filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**  
**tinatin@mail.ru**

## **AŞIQ ƏLƏSGƏRİN DEYİŞMƏLƏRİ**

**Açar sözlər:** Dəyişmə, Aşiq Əli, Aşiq Ələskər, harmoniya, poema

**Key words:** deyishma Ashig Ali Ashig Alaskar's harmony poems

**Ключевые слова** Ашуг Али, Ашиг Аляскар, гармония, стихотворение

Xalqımızın mənəvi dəyərlərindən, milli təfəkkürümüzün əsrlərdən keçib bu günə kimi mövcudluğunu davam etdirən qədim sənətlərindən biri də aşiq yaradıcılığıdır. Aşiq yaradıcılığı milli varlığını, yaddaşımızı qoruyub saxlayan sirli-sehrli bir aləmdir. Əhməd Yasəvi, Yunis Əmrə, Molla Qasım, Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Aşiq Ələsgər yaradıcılığı ilə daha da təkmilləşən, formalaşan ozan-aşiq sənətimiz bu gün ölkə prezidenti İlham Əliyevin, vitse prezident Mehriban Əliyevanın himayəsi və qayğısı nəticəsində inkişaf edir, sazın nüfuzu, varlığı gələcək nəsillərə qorunub saxlanılır.

Əvvəlki əsərlərdə xalq arasında sevilən, el şənliklərinin yaraşdığı olan aşiq sənəti XIX əsrdə daha da kütləviləşib. Aşiq Ələsgər yaradıcılığı ilə özünün yeni bir mərhələsinə daxil olub. O, çoxsaylı qoşmalar, gəraylılar, tənislər, dodaq-dəyməzlər, dildönməzlər yazmış, dövrün görkəmli sənətkarları ilə dəyişmişdir. Şübhəsiz ki, aşiq dəyişmələri, o cümlədən də Aşiq Ələsgərin bu üslubda yazdığı əsərləri improvizatorluqla, bədahətən söz demək, şeir qoşmaq qabiliyyəti ilə bağlıdır. İmpravizasiya sənətkarlıq, istedad, eyni zamanda bu sahədəki qədim ənənələri mükəmməl öyrənməklə bağlıdır.

Aşiq Ələsgərin dəyişmələrini oxuyanda istər-istəməz aşiq sənətinin mənşəyi yada düşür. Bədahətən dəyişmək, məclisin ümumi vəziyyətinə uyğun hərəkət etmək, dəyişmə mövzusu müəyyənləşdirmək Aşiq Ələsgər yaradıcılığının əsasını təşkil edirdi. Aşiq Ələsgər bu səviyyəni qorumaq, məclisi ələ almaq, onu arxasınca aparmaq üçün dəyişmə səhnələrinə geniş yer vermişdir.

Aşiq Ələsgərin dəyişmələrində daha çox diqqət yetirən cəhətlər bunlardır: 1) Bu dəyişmələr onun fitri istedadının göstəricisidir; 2) müxtəlif sənətkarlarla dəyişmələri onun dərin zəka sahibi olduğuna işarədir; 3) bu dəyişmələr, diqqət etsək görərik ki, o ustaddan dərs alıb, aşiq-ozan sənətini mükəmməl öyrənib. Faktlar belə deməyə əsas verir ki, hər şeydən əvvəl, Aşiq Ələsgər fitri istedad sahibidir. Digər tərəfdən, aşıqlıq sənətini zaman-zaman mənimsəyib, dövrünün tanınmış aşıqlarından dərs alıb. Bütün bunlar aşığın el sənətkarı kimi tanınmasına müstəsna dərəcədə təsir göstərüb.



Həmişə bir qayda olaraq Göyçədə ustad aşıqlardan söhbət düşəndə Ələsgərin adı Aşıq Alın adı ilə yanaşı çəkilirdi. Saz-söz həvəskarları bu aşıqları müqayisə eləməyə xüsusi həvəs göstərirdilər; Aşıq Alımı, yoxsa Aşıq Ələsgərmi sənətdə güclüdür sualı hamını düşündürürdü. Aşıq azarkeşləri arasında olan bu söhbət qızğın mübahisəyə səbəb olurdu. Onlar bir gün aşıqları qarşılaşdırmaq qərarına gəlirlər. Aşıq Alıya: “Ələsgər hər yerdə sənə bədinə danışır”, “Ələsgər sənə sözlərini bəyənir”, “Ələsgər özünü sənədən üstün tutur”- kimi yalan xəbərlər çatdırmağa başlayıblar. Onlar yaxşı bilirdilər ki, xasiyyətə tündməcəz olan və tez əsəbiləşən Aşıq Alı çuğulların belə sözlərindən qəzəblənəcək və Aşıq Ələsgərlə deyişəcəkdir. Nəhayət, kələkləri baş tutdu. Birinci çuğulun dediyinə inanmayan Aşıq Alı, nəhayət ki, onların sözlərinə inandı və Ələsgəri “susdurmaq” qərarına gəldi.

Təxminən 1850-ci illərdə Göyçənin Qızılbulaq (Çaxırlı) kəndində, Böyük Ağanın evində məqsədli təşkil elətdirdiyi məclisdə deyişməyə əvvəlcədən hazırlanmış olan Aşıq Alı sazı götürüb meydana çıxdı və şeyirdini deyişməyə çağırdı. Ələsgər nə qədər yalvarıb-yaxardısı da, Aşıq Alı inadından dönmədi, Ələsgəri deyişməyə məcbur elədi və özü məğlub oldu. Bu işdə heç bir günahı olmadığını söyləyən Aşıq Ələsgər ustadından dönə-dönə üzr istəyib, onu sakitləşdirməyə çalışdısa da, Aşıq əsəbi halda məclisi tərk eləyib.

Aşıq Ələsgər kəskin hafizəsi və həmişə öyrənməyə cəhd göstərməsi sayəsində zəngin bilik əldə etmişdir. Oğlanlarının, onu görmüş qocaların söylədiklərinə görə, Ələsgər dövrünün ziyalıları və din xadimləri ilə ünsiyyətdə olar, onlara tarixi, bədii və dini kitablar oxutdurub, qulaq asmağı çox sevmiş. Dini mübahisələr zamanı mollalar, axund və qazilər, hətta şeyxlər onun dedikləri ilə razılaşmalı olurlar: “Aşıq Ələsgərin şeirlərində Firdovsinin, Nizaminin, Nəsiminin, Füzulinin, Hafizin adlarının çəkilməsi, “Onlar da yazdığı, ayə, məndədi” deməsi təsadüfi sayılmamalıdır. Aşıq dinləmə yolu ilə onların əsərlərindən çox şey öyrənmişdir. Yaradıcılığında rast gəldiyimiz “Şəninə dastan yazıram, Rüstəmin dastanı kimi”, “Rüstəmin Rəxşi kimi gətirir cövləyə, deyin”, “Ürəyim bir Kərəmə, bir Şeyx-Sənana yanır”, “Səxavətdə misli Hatəm, səddə İskəndər kimidi”, “Qəlbədən yas tuturam Məcnuna, Fərhada bu gün”, “Hüsnə Yusifsanı, kamalda Loğman kimidi”, “Hər yana kağız dağıldı, Süleyman fərmanı kimi”, “Min yaşasın İsmayılı, nərəsi Heydər kimidi”, “Erkək yan-yana kəsildi, Minanın qurbanı kimi” və b. ifadələr deyilənləri təsdiq edir.” (2,6).

Tədqiqatçılar etiraf edir ki, aşiq sənətinin mənşəyi və tarixi inkişaf mərhələləri sinkretizm və deyişmələrlə bağlıdır. Aşıqlıq sənətinin mahiyyəti, xüsusiyyətləri məhz deyişmələrdə üzə çıxır. Sinkretizm A.Ələsgər yaradıcılığında ilkin və əsas olandır. Sənətkarın yaradıcılığında mənşə faktorunu daha çox diqqət mərkəzinə çəkən sinkretizmdir.

Aşıq sənəti bir sıra sənətin xüsusiyyətlərini, əlamətlərini özündə birləşdirən bir yaradıcılıq növüdür. Çalmaq, oxumaq, oynamaq, rəqs və avtorluq etmək, satirik və yumoristik görkəm almaq və bu yöndə müxtəlif əhvalatlar danışmaq aşıq sənətinin mayasına daxildir. Bu da doğrudur ki, “aşiq musiqisi şeir, musiqi və rəqsin sintezindən ibarətdir” (5,s.233).

Aşıq sənətinin əsrlər boyu yaşamasının, nəsilən-nəsilə ötürülməsinin əsil səbəbi onun sinkretizmi ilə əlaqədardır. İnsanlar çətin sınaqlar qarşısında qalanda, ölüm-qalım savaşı aparanda özlərində mənəvi enerji taparaq çətinliklərindən çıxmağa çalışıblar. Aşıq sənətində insanların çətinliyə düşəndə ondan çıxmaq, yaşamaq istəyi ilə bağlı yaranıb. Onun yaddaşı gen, qan yaddaşdır. Bu mənada toylarda, şənliklərdə xalqımız aşığın başına toplaşmış, uzun gecələrdə onların deyişmələrinə maraqla qulaq asmışlar. Belə aşıqlarımızdan biri də Aşıq Ələsgər olub. Onun deyişmələri xalqın mənəviyyatını, həyatını, fitri istedadını göstərir. Məsələn, Aşıq Ələsgər düz bir həftə Qazax rayonunun Salahlı kəndində toyda olub, xeyli deyişmələr aparıb. Xalq sənətkarı Bülbül yazırdı: “Aşıqların sənətkarlığının ən valehedici xüsusiyyəti onların yaradıcılığının sintetik olması, sözdə musiqini, oxumaqla rəqs etməyi birləşdirməsidir. Onlar həm yaradıcı, həm də ifaçı improvizator, şair, rəqqas və musiqiçidir” (7,s.18).

Xalq aşığının nüfuz göstəricilərindən biri də onun bədahətən söz demək qabiliyyətidir. Qabaq-qabağa deyişən aşıq, hər şeydən əvvəl, aşıqlıq sənətinin mükəmməl bilməlidir. Belə bir qayda var ki, deyişmə zamanı məğlub olan aşığın sarı əlindən alınır, onun ustadı məclisə dəvət olunur, məğlub olan tərəf bir də əlinə saz götürməyəcəyini etraf edir.

Aşıq deyişməsi yazılı ədəbiyyatda da özünü göstərib. Məsələn, Vaqiflə Vidadinin deyişməsi buna əyani sübutdur. Şübhəsiz ki, yazılı ədəbiyyat bu keçidi birbaşa aşıq ədəbiyyatından alıb. Sənətin başqa sahələrində də, o cümlədən xanəndəlikdə də iki sənətkarın qarşı-qarşıya çıxış etməsi hadisəsi olub. Cabbar Qaryağdıoğlunun “İrəvanda xal qalmadı” mahnısı bədahətən şeir demək nümunəsidir.

Aşıq Ələsgər müntəzəm olaraq toylara gedir, el-el gəzir, hər yerdə ağır məclislər aparırdı. Bəzən o məclisdə sınağa çəkilir, sənət yükü, bədahətən söz demək qabiliyyəti yoxlanılırdı. Məhz öz dərin istedadı, söz demək qabiliyyəti onu hər cür çətinliklərdən çıxarırdı. Eyni zamanda deyişmələri aşığın həqiqətən haqq aşıq olduğunu təsdiqləyirdi.

Aşıq Ələsgərin deyişməsində güclü mühavizəkarlıq özünü göstərirdi. Həmin cəhət aşıqlıq sənətinin ümumi prinsiplərindən irəli gəlirdi. Bu yaradıcılıq deyil, sənət mühafizəkarlığı idi. İfrat ədəb-ərkan Aşıq Ələsgər deyişmələrində özünü daha çox göstərirdi.

Aşıq yaradıcılığında deyişmələrin forma xüsusiyyətlərindən, spesifik özünəməxsusluğundan danışarkən, problem oxşarlığı baxımından usta-

dnamələr, vücutnamələr və cahannamələr yada düşür. Daha çox diqqət mərkəzində isə ustadnamələr dayanır. Aşıq şeirində bu rəngarənglik formalizmə şərait yaratmır. Əksinə, ustad olan daha çox özünü və sənətini qorumağa çalışır. Formalizmdə ittiham olunacaq təcnis və deyişmələrdir. İlk öncə qeyd etməliyik ki, təcnis kifayət qədər mürəkkəb və çətin olan yaradıcılıqdır.

Aşıq deyişməsi fərqli struktur xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. İlk anda qoşma, gəraylı, təcnis və şair janrlarda olan strukturu özündə əks etdirir. Daha doğrusu sənətkarlar onu bu bədiilik komponentində izaha çalışırlar. Ancaq bu məsələnin bir tərəfidir. Onun ikinci tərəfində olan özünəməxsusluq xüsusiyyətlərinin mövcudluğudur. Beləliklə, deyişmə hadisə və konfliktlərin kolliziyasıdır. Onların isə, bütövlükdə problematik şəkildə açılmasını aktuallaşdırır.

Aşıq Ələsgər Aşıq Hüseynlə deyişib. Buna ancaq iki sənətkarın qarşılaşması kimi xarakterizə etmək olmaz. Burada, bütövlükdə böyük düşüncə, kifayət qədər güclü məna yükü var:

Təcnisi, təriqət,  
Sayıla, sana gərək.  
Nə seçər xiridarı,  
Qeyri-qanundan gərək” (2,56).

Bu nümunə hər iki sənətkarın ədəbi-estetik görüşlərini xarakterizə edir. Aşıq Ələsgərin “Aşıqlıq” şeirində də ustad yanaşması özünü göstərir. Bu həmin ənənənin davamı, ustadların görüşüdür.

Aşıq deyişməsində dini, fəlsəfi, dünyəvi elmlərin vəhdəti şeirə bir zənginlik gətirir. Aşıq Ələsgərin “Bilsin” rədifli qıfılbəndində “Əshabi-kəhf”in adı çəkilir. Müqəddəs kitabımız “Qurani-Kərim”in 18-ci “Əl-Kəhi” (“Mağara”) surəsinin 20-ci ayəsində Allah buyurur. “Əshabi-kəhf”in sayı barəsində mübahisə edənlər sanki qaranlıq yerə daş ataraq, “onlar üçdür”, “dördüncü köpəklərdir” – deyəcəklər bəziləri “Onlar beşdir, altıncı köpəklərdir!” – deyəcəklər. Digərləri isə “Onlar yeddinci, səkkizinci köpəklərdir” – söyləyəcəklər. (H.Məhəmməd) De ki, onların sayını Rəbbim daha yaxşı bilir (“Qurani-Kərim”). Bu Qurandakı ayədəndir. Onun xalq arasında dolaşan əfsanə variantı məsələnin başqa tərəfidir. Aşıq Ələsgər şeirində müqəddəs kitabda faktlardan istifadə olunub.

Xalq arasında Aşıq Ələsgərin “Aşıqlıq” deyişməsi daha çox yayılıb. Şeir aşığın mahiyyətini, aşıqlıq sənətinin xüsusiyyətlərini, “elanası” olmasını aşkara çıxarır. Başqa cür desək, aşığa verilən qiymət kimi yadda qalır. Xalqın gözündə, düşüncəsində yaşayan təsəvvürü əks etdirir:

Aşıq olub tərk-i vətən olanın,  
Əzəl başdan pür-kamalı gərəkdir.  
Oturub-durmaqda ədəbin bilə,  
Mərifət elmində dolu gərəkdir (2,43).

Bu ustadın, aşiq olanın el sənətkarı haqqında fikirləridir. Dədə Qorqudun üzü bəri onlarla ustad bu miran-ölçüyə uyğun gəlmək, ona qabil olmaq, sədaqət göstərmək məqsədi güdmüşdür. Deyişmə strukturu və formal komponentlər baxımından kifayət qədər zəngindir.

Aşiq Ələsgər öz deyişmələrində həmişə düzlük axtarır, yalançılığı ən böyük qəbahət sayır, yalançıları, şər-böhtan söyləyənləri dəhşətli gün gözlədiyini onlara əvvəlcədən xatırladır. Onun ustadı Aşiq Alı ilə, “Zöhrə ilə deyişmə”, “Qozqura kötüyü ilə deyişmə”, Həcər xanım ilə deyişmə” lərindən belə nəticə çıxır ki, söhbət eləyən hər kəs deyəcəyi sözü ölçüb-biçməli, fikrində bircə yalan söz və ifadə belə olmamalıdır. Aşiq Ələsgər deyişmələrində çox var toplamağın əleyhinə də çıxmır. Bu şərtlə ki, var-dövlət halal maya, halal zəhmətlə qazanılmış olsun. Həm də yığılan mal-dövlətdən xalqın rifahı naminə istifadə olunsun; kasıblara, çörəyə ehtiyacı olanlara, əlillərə kömək edilsin. Başqa sözlə, var-dövlət sahibinin həm də böyük səxası olsun. Səxavətlik insanın ən nəcib keyfiyyətlərindəndir.

Aşiq Ələsgər böyükdür, ona görə böyükdür ki, min illik bir ənənənin axarında öz sözünü demiş, heç kəsi təkrar eləməmiş, qeyri-adi bir söz sənəti yaratmışdır. Böyük sənətkarın “Gələndə ustad kalamı, köhnə yaram qan verir”, - deməsini təsadüfi hesab etmək olmaz. “Ustad kalam”ları çox yığcam, söylənmiş olan öyüd-nəsihətlərin bədii ifadəsidir. Aşiq olmaq fikrinə düşənlərə məşhur “Gərəkdi” rədifli qoşmasında bir sıra faydalı məsləhət verən ustad onlardan həm də “xalqa həqiqətdən mətləb” qandırmaqlarını, “danışdığı sözün qiymətin” bilmələrini, hər bir “kəlməsindən ləli gövhər süzülməsinə” tələb edirdi.

Deyimələrin ən gözəl məziyyətlərindən biri insanda həmişə əxlaqi keyfiyyətlər, nəcib sifətlər axtarmaq, bu keyfiyyətləri başqalarına da nümunə göstərmək, onları da bu yola dəvət etməkdir. Buna görə də deyişmələrin çoxunda xeyir-şər, doğru-yalan, yaxın-pis, dost-düşmən kimi bir-birinə tərəf – müqabil əks sifətlər qarşılaşdırılır, iki bir-birinə zill obraz kimi biri tərif və tərənnüm edilir, digəri tənqid və ifşa olunur. Bu cür əxlaq normalarını ilk dəfə tanış olduğun adamı da tez müəyyənləşdirmək, ona qiymət vermək çətin olur.

### **Ədəbiyyat**

1. İsmayılov H. Göyçə aşığı və el şeirləri. I cild. Bakı, “Səda”, 2006.
2. Aşiq Ələsgər. Əsərləri. Bakı. “Şərq-Qərb”, 2004.
3. Aşiq deyişmələrinin poetikası (Hüseynov T.). Bakı. “Gənclik”, 2017.
4. Aşiq Ələsgər-190 (bibliografiya). Bakı.
5. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı. “Elm və Təhsil”, 2013.
6. Sarıvəlli O. Qüdrətli şair, ustad sənətkar. Bakı. “Gənclik”, 1971.
7. Bülbül. Seçilmiş məqalələri və məruzələri. Bakı, Elm, 1968

**Tinatın Mamedova**

**Ashig Alaskar's deyishmas (quarrelings)**

**Summary**

Ashig's deyishmas, also Ashig Alaskar's works on this field connected with the skill of saying words extempore, skill of writing poems. Saying words extempore, and defining the subject of deyishma and radifs according to general harmony of meeting demands adroitness and talent from ashig. Ashig Alaskar had many deyishma with his master Ashig Ali and many others, so it is indicator of his mastership, poet's gift and close acquaintance to secular and religious sciences. One of the most beautiful gifts of the world is always to seek moral qualities, noble qualities, to give examples to others, and to invite them to this path. Therefore, in most cases, opposite faces are opposed to one another, such as blessing, true lie, close-knit, friend-enemy, two of them are singing and praising one another, and the other is criticism and exposure. are. It is difficult to quickly identify and appreciate the person you are first acquainted with.

**Тинатин Мамедова**

**Диалогические импровизации Ашуга Алескера**

**Резюме**

Ашугские импровизации, в том числе произведения, созданные Ашугом Алескером в этом стиле, являются образцом природного таланта сиюминутного сочинения стихов, художественного слова. От ашуга требовалось талантливое умение сочинять импровизации стихов на заданную тему и соответствующий редиф в поэтических состязаниях в меджлисах. Многочисленные стихотворные состязания Ашуга Алескера со своим учителем Ашугом Алы и другими свидетельствуют о его поэтическом искусстве, осведомлённости в религиозных и общественных науках. Один из самых красивых даров мира - всегда искать нравственные качества, благородные качества, давать примеры другим и приглашать их на этот путь. Поэтому в большинстве случаев противоположные лица противоположны друг другу, такие как благословение, настоящая ложь, сплоченный друг, враг-враг, двое из них поют и восхваляют друг друга, а другой - критику и разоблачение. есть. Трудно быстро определить и оценить человека, с которым вы впервые познакомились.

**Rəyçi:**

**Məhərrəm Qasımlı**

**Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**

FƏRRUX MƏMMƏDOV  
Bakı Slavyan Universiteti  
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

## İSİ MƏLİKZADƏNİN “QUYU” POVESTİNDƏ 70- 80- Cİ İLLƏR AZƏRBAYCAN KƏNDİNİN TƏSVİRİ

**Açar sözlər:** İsi Məlikzadə, kənd, XX əsr, Azərbaycan

**Key words:** İsi Melikzade, village, XX century, Azerbaijan

**Ключевые слова:** Иси Меликзاده, деревня, XX век, Азербайджан

Azərbaycan kəndi həmişə yazıçıların, şairlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Dahi Nizamidən, Dədə Qorqud, “Koroğlu” dastanlarından başlayaraq kənd mövzusu, əməkçi insanlara münasibət ön plana çəkilməmişdir. Bu da təbiidir. Kəndin inkişafı ölkənin tərəqqisini müəyyənləşdirən amillərdən biridir. Zaman- zaman kənddən bəhs olunan əsərlərdə siyasi, iqtisadi və mənəviyyat problemləri təsvir edilirdi. XVII- XIX əsrlərdə yazılan əsərlərdə Azərbaycan kəndindəki gerilik, cəhalət, savadsızlıq, qadın hüquqsuzluğu kimi problemlər qabardılır, həyəcan təbili çalınırdı. Danılmaz həqiqətdir ki, hər dövr özünəməxsus müsbət və mənfi qəhrəmanlar yetişdirir. XX əsrin 20- 80- cı illərində kənddən bəhs edən əsərlərdə sosialist kəndi təsvir olunurdu. Əsas tənqid hədəfləri yeni quruluşun qoynunda bəsləyib yetişdirdiyi “müasir, ali təhsilli, partiya biletli quldurlar”- kolxoz sədrləri, sovxoz direktorları idilər. Onları çox zaman xırda padşahlar adlandırırdılar. Ancaq onlar Azərbaycan kəndini məhv etməkdə “böyük padşahlar” qədər fəallıq göstərirdilər. Bu mənada İsi Məlikzadənin “Quyu” povestinin əsas tənqid hədəfi kolxoz sədri Xalıq, onu əhatə mühit və ailəsidir.

İsi Məlikzadənin nəsr-i ictimai, psixoloji, mənəvi, əxlaqi, etik- estetik keyfiyyətlər sintezindən, qarışıqından yaranmış məzmunlu bir nəsrdir. Burada açıq, tentensiyalı siyasiliyə, siyasi ifadə, boya və çalarlara, demək olar, yer yoxdur. Əgər nəsə bir “siyasilik” hiss edilərsə, bu, ancaq ümumi məzmunundan “çıxarılacaq” bir qənaət təsiri bağışlaya bilər. Yoxsa, müəllif aşkar şəkildə bu meylə uyumur, açıq tərzdə belə bir yola və təqdimə getmir. Bu onun yaradıcılığının diqqəti çəkən fərqləndirici əlamətlərindən biridir (6, s.26).

Xalıq 70- 80-cı illər Azərbaycan ədəbiyyatında kolxoz sədrlərinin ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Əlbəttə, həmin illərdə vicdanlı, şərəfli, el malına xor baxmayan kolxoz sədrləri istisna deyildi. Ancaq onların sayı getdikcə azalırdı. Xalıq haqqında deyilənlər, Xalıqın hərəkətləri sovet cəmiyyətini, kommunist ideologiyasını, sosialist quruluşunu xatırladırdı. Sanki bəzi məqamlarda Xalıqla sosialist quruluşu əkiz qardaşlara bənzəyirdilər. İlk baxışdan Xalıqın sadə və vicdanlı kolxoz sədri olduğu görünür. Böyük bir

kəndin insanların taleyi Xalıqdan asılıdır. Xalıq surətini dərindən və hərtərəfli təhlil etdikdə sovet cəmiyyətinin dağılma səbəbləri bəlli olur. Xalıqın cinayətkar hərəkətləri, əməlləri kolxoz, rayon, respublika və SSRİ adlanan böyük məkanda artıqlaması ilə, yüksək səviyyələrdə, tam nəzarətsiz şəkildə həyata keçirilirdi. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi. Xalıq ilk baxışdan sadə, xeyirxah, ailəcanlı adam, rəhbər təsirini bağışlayır. Xalıqın oğlu Tofiq atasının sayəsində kəndin birinci qudurğanına çevrilmişdir. Baxmayaraq ki, hüquq fakültəsində oxuyur, gələcəkdə qanun keşikçisi, prokuror olacaqdır. Atasını Xalıqın Tofiq haqqında xüsusi planları vardır. Tofiq Xalıqın gələcəyini təmin etməkdə, cinayətkar əməllərinə don geyindirməkdə bir vasitədir. "Qoy Tofiq universiteti qurtarsın, onu prokuror eləyim, ondan sonra tüpürəcəyəm sədrliyə. Əslini də qoltuğuma vurub..."(6,s.166). Tofiq ətrafındakılardan, tay- tuşlarından geyimi- keçimi, həyat tərzini, yekəxana davranışları ilə seçilir. İndidən ətrafına quldurlar yığır, atası kimi "dostlardan özünə hasar, barı" düzəldir. Gözü ayağının altını görmür. Solmaza qarşı ürəyində saf sevgi hissi bəsləyən Umudu kəndin cavanlarının gözləri qarşısında döyür, təhqir edir, "çəyirtkə" adlandırır. Görəsən Tofiq Porsuq Pirinin onların namusuna toxunduğunu bilsəydi nə edərdi? Kolxoz sədri Xalıq müasir dövrün Qurbanəli bəyidir. Hakimi-mütləqdir, kəndin birinci, hörmətli, vəzifəli şəxsidir. Qurbanəli bəyə bütün var- dövləti ata- babasından qalmışdı və onu istədiyi kimi dağıda bilərdi və dağıdırdı. Xalıq isə kənddəki mövqeyini, var-dövlətini "pillə- pillə, addım- addım" qazanmışdı. Dövlətin, xalqın hesabına Xalıq olmuşdu. Hakimiyyəti, var- dövləti asanlıqla əldən vermək istəmirdi. Kirovabadda Kənd Təsərrüfatı İnstitutunu qiyabi qurtarmışdı. Sonra da alim olmaq xəyalına düşmüşdü. Amma ara- bərədə pıçıldayırdılar ki, onun elmi işini institutun müəllimi yazır. Bir dəfə Kamran hirsələnib Umudun yanında sədrin qarısına danışmışdı: "Xalıq fermada qoyun qoymadı qalsın. Ayda ikisinin dərisini boğazından çıxarıb apardı Kirovabada. İnstitutu Xalıq yox, qoyunlar qurtardı. İndi də qoyunlar onu alim eləyəcək"(6, s.165). Xalıq institutu qurtardığı kimi alim də olacaqdı, professor da... Xalıq həyatda və ictimai işlərdə ikiüzlülüyn, yalanın, qəddarlığın mücəssəməsidir. Eyni zamanda masqalanmağı yaxşı bacarırdı. Müəyyən vaxta qədər... Yüz yaşlı anası Minnət qarı üçün quyu qazdırmaq istəyirdi. Hər gün anasını özü yedizdirib, çimizdirirdi. Məlum deyildi ki, Minnət qarı quyunu görəcəkdə, ya yox... Xalıqın həyatı, həyəti dərindən quyuya bənzəyirdi. Quyunun qərribə cazibə qüvvəsi vardı. Oradan "sağ- salamat" çıxmaq hər oğulun hünəri deyildi. Quyunun yanından laqeydliliklə ötüb keçmək mümkün deyildi. Quyunun Xalıq adlı güclü, məğlubedilməz "maqnit" vardı. Kənkan Məcid kişinin quyuya düşmək vaxtı çoxdan keçmişdi. Ancaq o, özünü gözləyirdi. Mümkün qədər quyunu tez qazıb qurtarmaqla Xalıqın həyatındakı, həyatindəki "məənəviyyat quyusundan" canını qurtarmaq istəyirdi. Məcid kişi özü ilə

bərabər oğlanları Kamranı və xüsusilə də Umudu quyunun cəngindən xilas etməyə çalışırdı. Məcid kişi Xalığın xislətinə və quyunun təbiətinə çoxdan bələd olmuşdu. Xalıqla quyu eynilik, bərabərlik təşkil edirdilər. Ovlarını, qurbanlarını yavaş- yavaş və əbədi udurdular. Xalıq sədrlik vəzifəsini sırasıyla çobanla müqayisə edir və “üstünlüyü” şəxsiz çobana verirdi. Xalıq həm də insan sərrafı idi. Məcid kişinin quyu qazmağa çətinliklə razı olacağını bilirdi. Ona görə də Məcidi Umudla bərabər dəvət etmişdi və şüurlu şəkildə Umudun “yeməxana günahının” üstünə gəlmirdi. Umuda müəyyən işlər vəd edirdi. Hətta onu mexanizator Tubu ilə evləndirməyə hazırlayırdı. “Kaş sənənin tərərin mənə də olsaydı, Məcid dayı. Həvəsin olsa, gündə bir quyu qazarsan. Küllü- Qarabağda sənə kimi kəndə olmayıb. Sənənin əlin xeyirlidi. Qazdığı quyunun suyu mət kimi şipşirin olur. Həm də dupduru... gözyaşı kimi... Çünki torpağın damarını tanıyırsan”(6, s.137). Deyəsən, Xalıq Umudu da unutmamışdı. Fikrə gedir, gözləri qıyırdı. Sədr fikrə gedəndə, gözlərini qıyanda porsuq Piri də eyni hərəkət edirdi. Deyəsən, Xalıqla porsuq Piri “ailədə” və “ictimai işlərdə” bir- birilərini əvəz etməyə çoxdan alışmışdılar. Deyəsən, onlar “ikilikdə fikirləşəndə” daha güclü olurdular. “– Dayan, dayan. Gəlsənə sentyabrda sənə göndərim mexanizatorluq məktəbinə? Qızlardan nəyin əskikdi, ə, sənənin? Keçən il Xeyransanın qızı Tubuya orden vermişəm. Bir az işləyəsən, sənə də orden təşkil eləyərəm. Elə Tubunu da alarsan. Yumurta kimi qızdı. Bir evdə iki mexanizatorumuz olar” (6, s.139). Yəqin ki, Xalıq porsuq Piri ilə Əslinin Umud barəsindəki “planlarından”, “qarşılıqlı razılaşmalarından” xəbər tutsaydı, bu sözləri dilinə gətirməzdi... Bir faktı vurğulamaq lazımdır ki, yuxarıda göstərilən monoloqlar Xalığın kim olduğunu aydın şəkildə göstərir. Artıq Xalıq özünü qeyri- məhdud hüquqlara malik ağa kimi aparır, başqalarının taleyini, qismətini “planlaşdırırdı”. Məcid kişidən fərqli olaraq Umud Xalıqı yaxından tanıya bilmirdi.

Umud Xalıqı təkcə kolxoz sədri kimi deyil, həm də sevdii Solmazın atası qismində qəbul edirdi. Xalıq tədricən özünü insanlardan uzaqlaşdırmışdı. Xalığın Turaba çəkdiyi barı (hasar) insanları bir- birindən ayıran simvol rolunu oynayır. "Umud balaca olanda bu barı da alçaq idi. Onda Xalıq kolxoz sədri deyildi. Umud böyüdükcə barı da kərpic- kərpic qalxdı. Sonra Xalıq kolxoz sədrinin yumşaq stulunda oturdu və barı qəflətən boy atıb iki Umud hündürüyündə oldu. Küçədən keçən adam yalnız bu həyətdəki ağacların tərəsinə, bir də ikimərtəbəli evin taxtapuşunu görə bilirdi. Yaşlılar bu evin hələ də pas atmıyan dəmir damına baxanda usta Turabı xatırlayıb köks ötürərdilər."Allah sənə rəhmət eləsin, doqquzbarmaq"(6, s. 136). Xalıq "müasir,sovet kəndinə" münasibətdə eynən Qurbanəli bəy kimi hərəkət edirdi. Sovet qanunlarına əsasən fəhlə, kəndli və rəhbər işçilər "bərabər hüquqlu" idilər.İnsanın insan tərəfindən istismarı qadağan olunmuşdu. Güləndamla Cəfərqulu kağız üzərində kolxozçu sayılırdılar. Əslində isə onlar özlərini Xalığın və ailəsinin qolubağlı



qulu hesab edirdilər. Xalıq kolxozun hesabına onlara əməkünü yazırdı, qanunu pozurdu, dövlətə ziyan vururdu. Artıq ümumxalq malının şəxsi əmlaka çevrildiyi zaman gəlib çatmışdı. Bu xüsusiyyət insanlardan da yan keçməmişdi, cəmiyyətdə mənəviyyatsızlıq, cəzasızlıq baş alıb gedirdi. Xalıq Kirovabada elmi rəhbərinin yanına getmək adıyla Mingəçevirə- “qanuni həyat yoldaşının” görüşünə gedirdi. Xalıqın Mingəçevir səfərinə əməlli- başlı hazırlıq görülmüşdü. Bu hazırlıq N. Vəzirovun "Dağılan tifaq" əsərindəki bəylərin ova hazırlığını və C. Məmmədquluzadənin "Qurbanəli bəy" hekayəsindəki qonaqlıq səhnəsini xatırladır. Bu mənada İsi Məlikzadə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən yaxşı ənənələrini davam etdirir... Cəfərqulu ağır xəstəliyinə baxmayaraq hökmən Məcid kişiye kömək etməliydi. Çünki Xalıq belə qərar vermişdi. Cəfərqulun azacıq etirazı Xalıqın hədələri ilə susduruldu. "Əyə, yeddi uşağı əkib- törəndə heç demirdin qırıjam var. Dilləşmə mənən. Elmi rəhbərimin yanına getdiyim yerdə qanıma qaraltma". (6, s.171) Kirovabad “səfərinə” gedəndə Xalıqın eyni açılmışdı. Umud bunu elmi rəhbərin tələbkərliliyi ilə izah edirdi. Ancaq maşın Mingəçevir yoluna dönəndə Umud təəccübləndi. Maşın geniş həyəətli, sarmaşılıqlı bir evin qarşısında dayandı. Uzun- uzadı signal verməyə başladı. Bir faktı vurğulamaq lazımdır ki, Mingəçevir "səyahəti" Xalıqın birinci cinayəti deyildi. Xalıqla Piri yolu çox asanlıqla tapdılar. Xalıq "yad evə", "doğma evə" daxil olan kimi yaxınlaşdı.Çox mehribanlıqla qarşılandı. "Umud üzünü Kürə tərəf tutub fikirləşdi. Xalıq dayı buna görə məni başından eləmək istəyirdi?... Qara qızın dərdi varmı?"(6, s.173). Yaraşılıqlı, sarmaşılıqlı evdən çıxanda Xalıq özünü göyün yeddinci qatında hiss edirdi, deyirdi, gülürdü, sevinirdi. Elə bil ki, Xalıq yenidən ilk və əbədi sənətinə- artistliyinə qovuşmuşdu. Zümzümə etməyə, mahnı oxumağa başladı. Umud tərəfdən də narahatçılığı yoxuydu. Bilirdi ki, Piri ona "xəyanət etməz", etibarsız adamla yola çıxmaz. Xalıq nəinki özünün, bütün ailənin "taleyini" çoxdan porsuq Piriyə "etibar etmişdi". Xalıq sözün həqiqi mənasında Pirinin əlində alətə çevrilmişdi. Bu təsvirlər o dərəcədə sərrast və təbiidir ki, müəllif mövqeyi o dərəcədə aydın və fəaldır ki, xalqın xarakteri haqqında bizdə dolğun təsəvvür oyadır, onun fəaliyyətinin ictimai mahiyyətindəki rəzilliyi aydın hiss etdirir (5, s. 55)

Mingəçevirə səyahət inandırıcı şəkildə sübut edirdi ki, mənəviyyat quyusuna ilk düşən və ailə üzvlərini də quyuya düşməyə məcbur edən Xalıqdır. Sonda Solmaz qalmışdı. Pirinin, Əslinin sifarişi ilə Umudu Ağdama- Solmazın yanına göndərən Xalıq "qaş düzəltdiyi yerdə vurub göz çıxartdı". Solmazın gözlərində digər ailə üzvlərində olduğu kimi səma boşluğu görən Umud onu həmişəlik həyatından silib atdı.

İsi Məlikzadənin "Quyu" əsərindəki Umud obrazı saflığı, düzlüyü, təmizliyi ilə seçilir. Əsər Umudun öz- özünə etdiyi “gizli etirafları” ilə

başlayır. Umud əsgərlikdə güc- bəla ilə öyrəndiyi aşpazlıqdan imtina etmək qərarına gəlmişdi. Sədr Xalığın hədələri də onu qorxutmurdu. Nəyin bahasına olursa- olsun aşpazlıq sənətinə əlvida demək istəyirdi. Yeməxana müdirini yerində tapmayan Umud qəti qərarını xörəkpaylayan oğlana bildirdi: "Özünü adam tapın... Məndən aşpaz olmaz. Umud cəydaq oğlanın təəccüblənməyini də görmədi, duzlu- istiotlu söyüşünü də eşitmədi. Ət iyi, yağ iyi verən isti mətbəxdən yel- yepərək çıxdı. Umudun canı od tutub yanırdı. Güman eləyirdi ki, beyni pıqhapıqla qaynayır, təpəsindən buxar qalxır. Alnında, çənəsində muncuqlanan təri əlinin dalı ilə sildi. Yenə burnuna zəhrimar sağanın iyi dəydi, elə bil ovcunda bir baş soyulmuş soğan tutmuşdu..."(6,s.15). Yeməxanada işdən çıxan Umud onu nələr gözlədiyini bilmirdi. Bilsəydi, müştərilərin nazını çəkər, soğan iyinə alışırdı. Həyatda Umud kimilərinin yer tutması, müəyyən mövqe qazanması çox çətin idi. Sonrakı hadisələr bütün bunları inandırıcı şəkildə sübut etdi... Yazıçı İsi Məlikzadə Azərbaycan altmışıncıları ədəbi nəslinə mənsubdur. Altmışıncılar ədəbiyyatının- nəsrinin mərkəzində "müsbət" və yaxud da "mənfi" qəhrəman deyil, canlı, problemlı, gündəlik qayğıları ilə məşğul olan, çabalayan insan dayanır. Kifayət qədər gənc olmasına baxmayaraq Umud da onlardan biridir. Umudu daha çox kompromissiz, başqalarına zərər qədər güzəştə getməyən, heç kimə pislik etməyən ədəbi qəhrəmanlar silsiləsinə aid etmək düzgün olardı. Başqaları yeməxanada işləməyi özləri üçün böyük "şərəf" hesab edə, "qaz vurub, qazan doldurardılar". Umudu ən çox narahat edən atası kənkan Məcid və kolxoz sədri Xalıq idi. Umud atasını birtəhər yola gətirə bilərdi. Atasını Umudu çox istəyirdi. Ancaq kolxoz sədri Xalıqla dil tapmaq, ümumi razılığa gəlmək müşkül məsələydi. Umud qarşıdakı çətin imtahana, sorğu- suala söylə hazırlaşdı. "Xalıq dayı abırımı alacaq. Deyəcək, gündə baş- beynimi aparıb iş istəyirdin məndən. Deyəcək, onca gün kürənin dalında dayanmağa təpərin olmadı". Umud yol gedə- gedə sədrlə mübahisəyə hazırlaşdı. Nə deyəcəyini dəqiqləşdirirdi. "Xalıq dayı acıqlansa, qiymət cədvəlini göstərəcəyəm ona. Deyəcəyəm, ay sədr Barnaulda iki ay aşpazlıq kursunda oxumuşam. Daha doğrusu oxutdurublar məni. Deyəcəyəm, qiymətlərimə bax, təpədən dırnağa "üç"dür. Bircə dənə də "dörd"üm yoxdur, hələ "beş"i demirəm. Deyəcəyəm, ay sədr, bir adam ki sənətini "üç"ə bilə..."(6, s.129). Umud sədrə bağlı fikirlərini davam etdirə bilmədi. O, qəflətən "cinayət üstündə tutulmuş adam" kimi yaxalandı. Sədrin "QAZ- 69-u Umudun yanında dayandı. Maşının qapısı şaqqlı ilə açıldı və Umudun bayaqkı fikirləri pərən- pərən düşdü.

Xalıq zəndlə Umuda baxdı, ancaq Umud anlamadı ki, bu necə baxışdı. Sədrin altı tuluqlanmış yorğun gözləri Umudun üzünə zillənmişdi, amma, deyəsən, Umudu görmürdü. Xalıq danışmaqdan tənə gəlmiş adam kimi ərincək- ərincək dedi: " -Axşam dədəni də götürüb bizə gələrsən. Sədr, şofer

Piriyə də ərinçək- ərinçək baxıb qapını çırpdı. Piri maşını tərpətdi. Tozun içində "QAZ-69"- da görünməz oldu, Umud da. Sapsarı toz Umudun ağzına, burnuna doldu. Umud gözlərini yumdu. Fikirləşdi ki, bir aydan sonra da gözlərini açsa, yenə görəcək ki, toz pərdəsinin içindədir. Ona elə gəldi ki, bütün dünya tozun içindədir. Umud nəfəsi tıncıxa- tıncıxa gözlərini açdı: sarı pərdə hərəkətdə idi; əriyirdi, seyrəlirdi. Umud yavaşca nəfəs çəkdi və elə bildi ki, toz burnunun deşiklərindən keçib dilçəyini palçığa döndərir. "İşdən getməyimi nə tez sədrin ovcuna qoydular"? (6, s.145). Nədənsə ilk baxışdan sədr Xalıq Umudun xoşuna gəlmədi. Bunun səbəbi danlanmaq, tənbeh edilmək qorxusu deyildi. Umud gələcəkdə sədrə bağlı qərribə hadisələrin baş verə biləcəyindən qorxurdu. Tozun tez- tez xatırlanması əbəs deyildi. Toz nədənsə Umudun yadına həmişə Xalıqı, onun altı torbalanmış gözlərini, ərinçək- ərinçək danışğını yada salırdı. "Quyu" povestində toz simvolik, rəmzi mənada işlənmişdir. Toz kəndin, kənd yollarının əbədi, dəyişməz atributlarından biridir. Kəndin kənd olmasını bildirən cansız varlıqdır. Toz həm də "Quyu" povestində iki mənada- həqiqi və məcazi mənada işlədilmişdir. Fiziki cəhətdən tozları təmizləmək, yuyub aparmaq mümkündür. Ən azından yağış yağanda tozdan əsər- əlamət qalmır, göy üzü təzələnir, yer özü sərinləşir, təbiət sanki yenidən doğulur. Xalıq kimi "məənəviyyatsızlıq tozuna" бүтүнmüş insanları rüsvayçılıq ləkəsindən təmizləmək mümkündürmü? Əəlbəttə yox! Ancaq Xalıq kəndin "hakimiydi", yüzlərlə insanın taleyini Porsuq Pirinin və Əsəlinin gizli göstərişləriylə həəll edirdi... Xalıqdan ayrıldıqdan sonra evlərinə qayıdan Umud bu xəbəri atasına necə çatdıracağını düşünürdü. Ata- oğul arasında xüsusi hörmət, məhəbbət vardı. Bu qarşılıqlı ata- oğul münasibəti Xalıqın ailəsindən fərqli olaraq "əl əli yuyar" prinsipinə əsaslanmırdı. Umudgilin ailəsində yazılmamış ailə qanun- qaydalarına, böyük- kiçik münasibətlərinə dönmədən əməəl edilirdi. Umud nəəinki atasının, heç böyük qardaşı Kamranın yanında da papiros çəkməmişdi. Ona görə də bir xeyli gözlədikdən sonra həyətə daxil oldu. Atasının vəziyyəti, tək- tənha qalması onu təsirləndirdi. Həyat yoldaşı öləndən sonra kişinin qaşqabağı açılmırdı. Təkcə oğlu evə gələndə qısamüddətli də olsa sevinərdi. Məcid kişinin danlağından, məhəbbət, ata qayğısı duyulurdu. "Aclığın var", "Qayğanaq bişirimmi", "Bə əsgərlikdə" nə qələt eləyirdi, "Anaları ölməsin əsgərlərin. İki il sənin bişirdiyin zəqqutunu yeyiblər", "Məni niyə? Mən borş bişirəmirəm ki. Məcid kişi çarpayının başındakı mütəkkəni qoltuğunun altına çəkib dirsəkləndi: - Heç hara gedən deyləm. Qərarının qəti olduğunu Umuda bildirmək üçün kəlləsini mütəkkəyə atıb, gözlərini yumdu". "Gəl, a biferin balası, gəl. Sən anadan olanda gecə yanan çırağın nöyütünə hayıfım gəlir"(6, s. 165). Ancaq Umudun həsrətlə dolu baxışlarla Xalıqgilə tərəf baxdığını görüb "təsəlim oldu". Məcid kişi atalıq hissi ilə təxmin edirdi ki, Umud Xalıqın qızı Solmaza vurulub. Ancaq sevgisini nəəinki atasından, hətta

özündən belə gizlədirdi. Məcid gülümsəyəndə Umudun gözləri gülürdü. Ata və oğul birlikdə Xalıqgilə yollandılar... Bir faktı vurğulamaq yerinə düşər ki, Məcid kişi İsi Məlikzadənin böyük məhəbbətlə yaratdığı parlaq və koloritli surətlərdən biridir. Əsərdə kənkan Məcid kolxoz sədri Xalıq qarşı təsvir olunmuşdur və mənəvi, insani xüsusiyyətlərinə görə onunla müqayisə olunur. Xalıq kəndin şəriksiz rəhbəri, “sahibi”, Məcid isə ömrünü namusla yaşamış sadə əmək adamdır. Məcid kişi İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanındakı Qoca kişi və rus yazıçısı Valentin Rasputinin “Mariyaya pul lazımdır” əsərinin qəhrəmanı Qordey baba obrazları ilə müqayisə oluna bilər. Məcid Qoca kişi kimi həyat yoldaşını nisbətən vaxtsız itirmişdir. Ona görə də evi “suyu sovulmuş dəyirmanə bənzəyir”. Ancaq Qordeydən fərqli olaraq gəlini tərəfindən evindən qovulmamışdır, oğlanları tərəfindən hər-tərəfli qayğı ilə əhatə olunmuşdur. Hər üç qocanı birləşdirən əsas xüsusiyyət isə onların yaşadıkları kənddə baş verən hadisələri düzgün istiqamətdə görmələri, yaşından, vəzifəsindən asılı olmayaraq bütün insanları düzgün qiymətləndirmələridir. Məcid kişi Azərbaycan xalqının ən yaxşı xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən, saxlayan və yaşadan obrazdır. Ömrü boyu namuslu əməklə dolanmış, kənkan işləmiş, heç kimdən və ən başlıcası isə kolxoz sədri Xalıq kimilərindən minnət götürməmişdir. Quyu qazmağı çətinliklə öhdəsinə götürmüşdü. Oğlu Kamranın yersiz əzab-əziyyət çəkməməsi üçün “Kamranın çörəyinə bais olmaq istəmirəm. Kamran çobandı. Özü də Xalıqın kolxozunda, Xalıqın fermasında. Mən bu quyunu qazmasaydım, Xalıq Kamrana quyu qazardı. Xalıqda dəvə kini var. Onun kolxozunda mən də işləmişəm. Ovcumun içi kimi tanıyıram onu”.(6, s.156) Məcid kişi digərlərinə də düzgün diaqnoz qoymaqda mahir idi. Sonralar Umud atasının nə qədər haqlı olduğunu etiraf edirdi. Umud kənkan sənətinin çətinliklərini bilmirdi. Atası quyunun yerini dəqiq müəyyənləşdirəndə, ilk təpkeşi qazmağa başlayanda başa düşdü ki, ona əbəs yerə “kənkan Məcidin oğlu” demirlər. Məcid kişi bütün ömrü boyu halal əməyi ilə yaşamışdır. O, sənətinin vurğunudur, kənkanlıq hər adamın xörəyi deyil. Maraqlıdır ki, Məcid kişinin ilk gündən Piridən, Əslidən zəhləsi gedirdi. Yeri gəldi-gəlmədi Pirini sancırdı. Piri hər bir sözünün müqabilində Məcid kişidən münasibət, cavab gözləyirdi. Məcid kişi Pirinin sözlərini qulaqardına vurur, işinə davam edirdi. Piri ilə Umudun nisbətən yaxşı münasibətini qəbul edə bilmirdi. Baxmayaraq ki, Pirinin ona pislili keçməmişdi. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi Məcid kişi Pirini sancmaq fürsətini nəzərdən qaçırmırdı. O, quyunu qazmağa başlayanda sədr Piridən bir iyirmibəşlik göndərmişdi. Məcid kişi siftni qəbul eləmək istəmirdi. Əslində onun dediyi sözlər Xalıqdan daha çox Piriyə ünvanlanmışdı. "Düzəlmişdi hər yarağım, qalmışdı saqqal darağım. Elin hansı adətini saxlamışıq, bunu da saxlayaq?"(6, s.140). Sonralar Məcid kişi dediyi sözləri dəqiq ünvanına- Piriyə çatdırırdı. "Əl-

ayağa dolaşma burda, sən maşın sürəndə biz qıraqdan qəmiş qoymuruq ki?!"(6, s.153). Pirinin özünü ev sahibi kimi aparması Məcidin xoşuna gəlmirdi. Bəzi məqamlarda Pirinin ifrat yaltaqlığı, hiyləgərliyi ikrah hissi oyadırdı və sözləri cavabsız qalırdı. "Anasını bu qədər istəyən görməmişəm. Hər həftə özü çimizdirir qarını... Düz on ildi"(6, s.163). Məcid kişi heç kimdən gözükdə deyildir, kimsəyə yarımağa can atmır. Yuxarıda vurğuladığımız kimi quyu qazmağa könülsüz razılıq vermişdi. Oğlu Kamranın çörəyinə bais olmaq istəməmişdi, lazım gələndə sədrə sözünü cəsarətlə deməyi bacarırdı. Xalq ancaq Məcid kişiylə yumşaq, həlim rəftar edirdi. Onun bütün xahişlərini dərhal yerinə yetirirdi. Bilirdi ki, Məcid kişi istənilən vaxt quyu qazmaqdan imtina edə bilər. Onun sərt xasiyyətinə yaxşı bələddi. "A, sədr. Quyu yavaş- yavaş palçığa çıxır. Ayaqyalın qaza bilmirəm. Bəlkə evdə rezin çəkmədən- zaddan ola?! Var, Məcid dayı, var. Özü də təzəsi. Ov çəkmələrimi Piri aşağı otaqdan götürüb verər sənə". (6,s.167)

Eyni zamanda Məcid kişi quyunun bəhanə olduğunu bilirdi. Quyu Minnət qarıya yox, kimlərə lazım idi. Məcid kişi onunla "eyni sinfin nümayəndəsi" olan Cəfərqulu ilə Gülandama münasibətdə də mənfi mövqedən çıxış edirdi. Onları Xalığın qolubağlı qulu, nökrü hesab edirdi. Bəzən düşünürdü ki, allahım, görəsən, insanı niyə belə aciz yaratmışan? Məcid kişi Əslinin dərindən səbəbini onun özündən yaxşı bilirdi. Ancaq üzə vurmurdu. "Dünəndən bəri Əsli gözümə dəymir. Allah eləməmiş. Xalq başını tərpətdi. Naxoşlayıb Əsli. Davlenisi qalxanda halı özündə olmur"(6, s. 135). Həmişə insanlara yuxarıdan aşağı baxan, balkondan müxtəlif göstərişlər, əmrlər verən Əsli indi özünə "aşağıdan yuxarı", kəc nəzərlərlə baxılmasına dözə bilmirdi. O, "aşağıdakılara" məğlub olmuşdu. Əri Xalığı zorla yedizdirən Əslinin gizli artistliyinə Məcid kişi dözə bilməmişdi, baltanı kökündən vurmuşdu. Onun dediyi sözlər keçmişlə bugünü və gələcəyi birləşdirmişdi. Əslinin anası, Əsli və Solmaz... "Halal olsun anasının südü ona. Anası rəhmətlik də yaman ər istəyən idi. Calalı yağ içində böyrək kimi saxlayırdı"(6, s.136). Nəhayət, həyətdə quyu qazılan zaman ata- oğulun söhbətləri çox maraqlı olurdu. Hətta onların atmacalarında qərribə şirinlik, qayğıkeşlik, həssaslıq hissi duyulur, cavabsız, deyiləsi mümkün olmayan suallara dəqiq cavablar verilirdi. Əsli və Porsuq Piri əhvalatından sonra Umudun gələcəklə bağlı planları, dünyası məhv olmuşdu. Umud baş verən hadisəni olduğu kimi danışa bilməzdi. Ancaq atasına verdiyi "köntöy" sual qaranlıq mətləblərə aydınlıq gətirirdi. "Dədə, sən dünyagörmüş adamsan. Bu dünyada qeyrətli adam çox olar, yoxsa biqeyrət? - Dünyadakıları saymamışam, amma kəndimizdəkiləri deyə bilərəm. Kəndimizdə hansı çoxdu?"(6, s.167). Yəqin ki, siyahıda Xalq birinci yeri tuturdu. Beləliklə, Məcid kişi kəndin filosofu, ağsaqqalı, müdrüki, həm də sadə insanı,

zəhmətkeşi, Fərhad kimi külüng çalanıdır... “Əmək insanı ucaldır” sözləri sanki Məcid kişi üçün deyilmişdir. O, başqalarını “mühakimə etmək hüququnu” çoxillik zəhməti, namuslu, vicdanlı, həyat tərzı yaşaması ilə qazanmışdır. Bu mənada “Quyu” povestindəki Məcid kişinin ideal obraz, insan səviyyəsinə qaldırılması tamamilə düzgündür və yazıçı, oxucu mövqeyi ilə üst- üstə düşür. Sonda İsi Məlikzadə vurğulayır ki, Azərbaycan kəndinin və ümumən cəmiyyətinin gələcək taleyi Məcidlərin Xalıqlarla mübarizəsindən çox asılıdır. Müasir dövrümüzdə baş verən hadisələr İsi Məlikzadə uzaqgörənliyini bir daha sübut edir. Çünki Azərbaycan kəndi həmişə Azərbaycan xalqının mənəviyyat qalası olmuş, var və olacaqdır.

### **İstifadə olunmuş ədəbiyyat:**

1. Abbasova S. A. İsi Məlikzadənin yaradıcılığı. Bakı: Nurlan nəşriyyatı, 2001, 164 s.
2. Ağabalayeva S. Kölgə- Adam. “Azərbaycan” jurnalı, 2014, № 5, s. 126-129.
3. Anar. Nəsrin fəzası. Azərbaycan, 1984, №8, 144s
4. Əlimirzəyev X. Mövzu və onun bədii həlli. Ulduz, 1973, №2, s. 94- 98.
5. Hüseynov A. Nəsr. Ədəbi proses- 76. Bakı: Elm, 1977, 150 s.
6. İsmayılov Y. A. İsi Məlikzadə söz sərrafı, nəsr ustası. Bakı: Elm, 2007, 200 s.
7. Qarayev Y. Min ilin sonu. Bakı: Elm, 2016.
8. Məlikzadə İ. A. Seçilmiş əsərləri .Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
9. Vəliyev İ. Bədii ədəbiyyatda insan konsepsiyası. Bakı: Günəş, 1999.

**F.Mammadov**

### **Description of the Azerbaijani village of 70-80 years in the story of İsi Melikzade "The Well"**

#### **Summary**

İsi Melikzadə started his creativity with stories. However, the narrative genre plays an important role in his work. The writer continued the best of the 19th century Azerbaijani literature. In the stories of İsi Melikzade, in the second half of the 20th century, numerous problems of the Azerbaijani society were reflected. The story "Well", which was analyzed in the article, was written in the 70s. It has a rich, interesting and complex image system. Umud, Khalig, Majid, Piri and each image has a specific task. They play a major role in determining the author's position. And the images do not look

like each other. On the other hand, in the "Well", the shortcomings in the Azerbaijani village of the 1970s and 1980s were clearly demonstrated. The article examines the above mentioned problems.

**Ф.Мамедов**

**Описание азербайджанской деревни 70-80 годов в повести Иси  
Меликзаде «Колодец»**

**Резюме**

Иси Меликзаде литературную деятельность начинал с маленьких рассказов. В этом смысле писатель продолжал лучшие традиции азербайджанской литературы XIX века. Но, в его творчестве жанр повести занимает особое место. В повестях писателя показаны многочисленные проблемы азербайджанского общества II половины XX века. Анализируемая в статье повесть «Колодец» написана в 70-е годы. Повесть «Колодец» имеет богатую, интересную и сложную образные системы. Халыг, Умуд, Меджид киши, Пири и др. В повести «Колодец» каждый образ имеет конкретную задачу. Следует отметить, что образы коренным образом отличаются друг от друга. С другой стороны, в повести «Колодец» выпукло показаны трудности и недостатки азербайджанской деревни 70-80-х годов XX века. Цель этой статьи анализировать вышеназванные проблемы.

**Rəyçi: Nizami Məmmədov**  
**Professor**

САБИНА АГАЕВА  
БГУ

кандидат филологических наук, доцент  
sabina@mail.ru

## МАСТЕР ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО РОМАНА

**Ключевые слова:** одиночество, душевная опустошенность, чувства, конфликт, утешение.

**Açar sözlər:** tənhalıq, mənəvi boşluq, hisslər, konflikt, rahatlıq

**Key words:** loneliness, emotional devastate, conflict, feelings, comfort.

Один из выдающихся турецких писателей XX века Сабахаттин Али, завоевал большую любовь читателей интересными произведениями.

Свою литературную деятельность он начинает с лирики и только после этого, обращается к другим литературным жанрам.

В своих прозаических произведениях, которые насыщены психологическими элементами, писатель стремился показать актуальные проблемы времени.

Описывая тяжелую жизнь турецкой провинции, которая была ему хорошо знакома с детских лет, он создаёт живые и колоритные образы мужественных, сильных духом и гордых людей [5, с. 17].

В творчестве писателя психологизм занимает особое место. К его психологическим романам можно отнести следующие произведения: «Дьявол внутри нас», «Юсуф из Куюджака», «Мадонна в меховом манто».

Для того, чтобы донести до читателя полную картину происходящих событий, автор уделяет особое внимание раскрытию внутреннего мира своих героев. Эта особенность нашла своё выражение и в романе «Юсуф из Куюджака». Роман издавался в начале частями в 1936-1937-х годах в газете «Тан», а в 1937 году вышел в свет отдельной книгой. Это произведение можно считать классическим романом турецкой литературы периода Джумхурийет. В этом маленьком романе, писатель отразил пробуждение турецкой деревни, борьбу за новую жизнь, показал различные стороны народной жизни, быт, обычаи, этнографические особенности западной Анатолии. Автор с большим мастерством изобразил психологию различных сословий. Читая роман, становишься свидетелем невидимых сторон жизни турецкой провинции.



Главный герой романа Юсуф – мальчик сирота. В результате грабительского нападения, были убиты его родители. Семилетний ребенок стал свидетелем этой трагедии. Для раскрытия преступления в деревню прибыли представители власти и начальник уезда Салахаттин бей, который впоследствии усыновляет Юсуфа. Оторванный от родной деревни Юсуф, чувствовал себя чужим в новой семье, так как хозяйка дома Шахенде ханум с большим пренебрежением относилась к нему. Её грубое отношение, колкие слова, надменный взгляд вызывали в душе Юсуфа опустошенность. И та городская среда, в которой пришлось жить герою была для него чуждой. Он часто сравнивал свою родную деревню, где родился и вырос с городом Эдремитом, в котором оказался и каждый раз понимал, что не может приспособиться к новой жизни. Единственным утешением, светом в темном царстве для него была Муаззез, дочь Салахаттин бея.

Салахаттин бей, приёмный отец Юсуфа в молодости жил пере-довыми идеями улучшить мир, но со временем его засасывает быт, неудачная женитьба и понимание того, что человек это жалкое, бессильное существо перед этим злым и грязным обществом, он понимал, что изменить жизнь в котором главную роль играют деньги он не в силах. Видя грубое, невежественное и дерзкое отношение своей жены, он стал выпивать и тем самым отдалился от семьи [2, с. 210].

Салахаттин бей женился на Шахенде ханум по всем обычаям анатолийской жизни. Писатель в романе освещает быт и традиции Анатолии и затрагивает обычаи женитьбы и замужества этой провинции. Шахенде ханум и Салахаттин бей противоположные по характеру люди. Эта меркантильная женщина с узким кругозором живет только мыслями, как лучше развлечься. Решить проблемы семьи, она не в силах, так как для этого у неё недостаточно ума и поэтому решение всех проблем она ждет от Салахаттин бея.

Единственная дочь Салахаттин бея Муаззез в атмосфере своей семьи чувствовала себя одинокой. Именно это и послужило её сближению с Юсуфом. Опустошенность души и одиночество по началу объединяет этих двух молодых людей, но потом, со временем, это перерастает во взаимную любовь, которая составляет одну из сюжетных линий романа.

Салахаттин бей был владельцем оливковых садов. На этих садах трудились крестьяне. И с детства зная тяготы деревенской жизни Юсуф часто интересовался жизнью этих крестьян, старался им помочь.

Основу конфликта в романе составляет столкновение Юсуфа с состоятельным человеком посёлка по имени Хильми бей и его сыном Шакир беем. По своей природе Хильми бей, Гаджи Этхем в корне

отличаются от справедливого, решительного, добропорядочного Юсуфа. Конфликт, который возникает между Юсуфом и Шакиром, продолжается до конца произведения.

Защищая честь униженных людей, главный герой не остается равнодушным к судьбе служанки Кюбры, над которой надругались эти богачи. Юсуф заступает за неё. Показывая духовный рост своего героя, автор противопоставляет его существующей среде и показывает, что Юсуф духовно выше и чище этой среды. Юсуф как и другие герои произведения Сабахаттина Али любит одиночество, замыкается в себе, избегает людей, но в отличие от Омара («Дьявол внутри нас»), Раифа эфенди («Мадонна в меховой мантии») он сильнее. Омар и Раиф эфенди, проявив слабохарактерность не стали бороться за свою любовь. Юсуф же преодолев многие препятствия, противостоит всем. Он любит Муаззез, не представляет жизни без неё, но и в то же время старается контролировать свои чувства.

Шахенде ханум была не в восторге от отношений дочери и Юсуфа, так как она его невзлюбила с детства. Единственным человеком, который приветствовал чувства молодых это был Салахаттин бей.

В отличие от своей супруги он не хотел чтобы дочь выходила за богача Шакира. Он знал, что Юсуф и Муаззез любят друг друга и его дочь будет счастлива с Юсуфом. После побега молодых в другую деревню Салахаттин бей отправляется за ними. В разговоре с Юсуфом он раскрывает своё отношение к Шахенде. В его голосе чувствуется ненависть к жене. Он не собирается жить с ней под одной крышей, если молодые не вернутся домой, он не хочет, чтобы Муаззез находилась под влиянием такой матери – мещанки.

Образ Шахенде ханум один из отрицательных образов в этом романе. Эта женщина, которая погубила жизнь всех членов своей семьи. Она вышла замуж за человека старше себя на 15 лет и для того, чтобы скрасить свои дни, посещала развлекательные вечеринки. После смерти Салахаттин бея, семья сталкивается с материальными трудностями. Шахенде ханум проводит своё время в домах богатых людей, оставив дочь одну дома. Она не удовлетворена тем, что муж её дочери Юсуф зарабатывает мало денег. Она мечтает не о честной жизни для своей дочери, а о богатой. Будучи матерью, она не сумела показать дочери правильный путь в жизни.

Муаззез всей душой любила Юсуфа. И то, что он мало зарабатывал, её не волновало, ведь рядом с ним, она чувствовала себя счастливой. Каждый раз Шахенде ханум пыталась унижить Юсуфа в глазах дочери. Она верила, в то, что настанет день, когда её красавица Муаззез займет позицию матери и будет вести праздный образ жизни, посещая

дома богатых людей. Эта деталь ещё раз подтверждает халатное отношение Шахенде как матери, как женщины к своей семье. Она заставляет дочь пойти по такому же развратному пути и тем самым в конце расплачивается за свой поступок смертью дочери.

В произведении автор открыто показывает те моменты, когда в душе у Муаззез появлялась ненависть к матери. Она уважала свою мать, старалась не расстраивать её, но со временем, своим поведением мать стала раздражать её. Иногда ей казалось, что это чужая женщина и даже если этот человек умрёт, то она не будет сожалеть и печалиться. Жить бок о бок с человеком, который ей чужд было невыносимо, несмотря на то, что этот человек был её мамой. Если сравнивать образы этих двух женщин, матери и дочери, можно увидеть, что это противоположные друг другу по характеру, по темпераменту, по мироощущениям люди.

Муаззез – символ чистой и искренней любви. Несмотря на юный возраст, жизнь преподнесла ей больше печали, нежели радости и счастья. Проблемы, с которыми сталкивается 15-ти летняя героиня, приводят её к психологическим расстройствам. Оставаясь наедине с собой, она то разговаривала, то плакала, затем всё это сменялось улыбкой на лице. Эта странность, которая появилась в характере Муаззез проявлялась всё больше и больше. Она стала обманывать Юсуфа и своими обманами разбивала семью, которая была построена на основе чистой и взаимной любви. Юсуф замечая всё то, что происходит с Муаззез глубоко переживал, но ему было тяжело об этом ей сказать. В его душе не было гнева и отвращения к этой измученной аморальным обществом девушке. Только лишь чувство милосердия в душе. Муаззез понимая, что стоит над пропастью, хотела спастись и нуждалась в поддержке Юсуфа. Не смотря на угрозы своей матери, она была готова бросить всех и уйти с Юсуфом, построить своё светлое будущее, мечтала о том, чтобы какой-нибудь сильный человек (в данном случае Юсуф) вырвал её из этой среды, но и в то же время понимала, что у нее не хватит воли, чтобы уехать отсюда. Юсуф хотел спокойной, счастливой жизни с Муаззез, но произошедшая трагедия разлучила их на вечно.

После смерти Муаззез, которую он не смог уберечь, Юсуф покидает Эдремит, понимая, что в сердце будет жить с этой болью и горечью. Он порывает все связи с прошлым. Он духовно выше этого общества. Автор в лице своего героя, старался показать, что светлое будущее не за горами.

В этом небольшом романе автор с большим мастерством смог передать общественно-политическую картину общества на фоне семейно-бытовых событий.

Тема «маленького человека» всегда была актуальной в художественной литературе. И эту тему, не обходит без внимания Сабахаттин Али, который создает образ такого человека в повести «Мадонна в меховом мантио». Главный герой Раиф эфенди, потерявший всякую веру в людей, живет в своём закрытом внутреннем мире. С детства он проявляет интерес к рисованию и к литературе, но его нерешительность и неудовлетворённость собой навсегда оставляют эти интересы нереализованными. Он вспоминает, что нередко школьные товарищи, совершив неправильные поступки, сваливали на него, а у него не хватало смелости, чтобы себя защитить. Возвращаясь домой он забивался в угол и плакал. Часто отец и мать говорили: «Ты должен был родиться девочкой» [3, с. 71]. Раиф с детства не мог наладить тёплые отношения со своей семьей, с родителями, не делился с ними, если возникали какие-либо проблемы. В годы, когда он уезжает в Германию на учёбу по велению отца он понимает, что между им и его семьей образовалась пропасть, пустота. И даже весть о кончине отца не содрогает его: «Значит умер отец. Мне стыдно, что так поздно это осознал. Кстати у меня не было причин для того, чтобы я любил его искренней любовью. Между нами всегда были холодные отношения. Если кто-то у меня спросил бы, каким человеком был твой отец, я бы не нашел, что ответить» [3, с. 231]. Впоследствии, когда Раиф женится и у него появляется своя семья жена, дети, то эти холодные отношения проявляют себя и здесь. В своей семье он был самым ненужным человеком, не смотря на то, что все материальные проблемы семьи решал Раиф эфенди.

Характеризуя образ героя, мы видим, что этот человек очень дружелюбно относится к людям, он не проявляет никакой грубости и жестокости, он готов в любое время протянуть руку помощи.

Раиф эфенди долгое время болеет и после смерти, дневник его воспоминаний попадает в руки молодому коллеге, который открывает для себя заново этого тихого, скромного и добропорядочного человека. Он прожил 35 лет, но нужно отметить, что из этого небольшого периода, только шесть месяцев считались счастливыми в жизни героя. Это месяцы проведённые с Марией Пудер. С ней он познакомился в Германии, в одной художественной галереи. На выставке картин его привлекает одна работа, на которой была нарисована молодая женщина. Картина настолько впечатлила его, что он каждый день посещал выставку, для того чтобы любоваться ею. По характеру Раиф был стеснительным и часто избегал общения с женщинами, не мог смотреть им в глаза. Это исходило, прежде всего, из того, что до 24 лет у него ни разу не было каких-либо любовных отношений, но перед картиной мадонны в меховом мантио, стеснение пропадало и он

устремлялся в глубь картины. И даже когда Мария сама подошла к нему, он её не узнал.

Мария Пудер живет судьбой «маленького человека». В раннем возрасте потеряв отца, она для того, чтобы прокормить себя и свою мать, рисует и продает картины, а по вечерам поёт в заведении Атлантик. Мария с недоверием относится к людям, особенно к противоположному полу. Она не доверяет ни одному мужчине и не подпускает их к себе близко. Когда Мария болеет, Раиф окружает её любовью, лаской и заботой. Именно с этого периода она пересматривает своё отношение к нему и начинает доверять. Марию и Раифа объединяет ряд качеств: схожесть во взглядах на материальные и духовные ценности, психологическая близость. Мария Пудер и Раиф эфенди это два хорошо понимающих друг друга, но одиноких человека. Между ними завязывается сильное и серьёзное чувство. Внезапная новость о кончине отца Раифа эфенди меняет их дальнейшую судьбу. Он уезжает в Турцию и даже здесь, единственным смыслом жизни для него остается любовь к Марии. Письма, которые посылала Мария, согревали душу Раифа, но когда письма прерываются, он вновь впадает в тоску, в депрессию. Мария же родив ребенка умирает. Раиф эфенди продолжает жить в Турции не зная ничего того, что случилось с его возлюбленной и без малейшего сомнения считает, что он один в этом мире и обществе.

Спустя десять лет, он на вокзале случайно встречает хозяйку дома, у которой снимал квартиру в Германии. Фрау Ван Тиедеман была свидетельницей их отношений с Марией. О смерти Марии он узнает от неё. Восемилетняя девочка, которая сопровождала фрау была дочерью Раифа и Марии, единственным и ценным воспоминанием о Марии. Осознавая всю боль этой встречи, он очень сожалеет, что не смог найти в себе силы, чтобы погладить дочь по голове, пожать ей руку. Он глазами полным печали провожает её в Германию. Внутренние переживания, волнения замыкают его в себе. И свои сокровенные тайны Раиф эфенди записывает в дневнике, так как это было его единственным утешением.

Акцентируя внимание на идеи повести С.Али хотел показать, что недостаток милосердия, веры, отзывчивости и чувства понимания отдаляют людей друг от друга, делают их чужими. В лице Раифа эфенди С.Али раскрыл внутренний мир «маленьких людей», которые вместо того, чтобы бороться, самоутверждаться и осуществлять свои мечты, наоборот пытались глубже спрятать их в себе. Хотелось отметить, что Сабахаттин Али на основе элементов внутреннего и внешнего психологизма с большим мастерством сумел раскрыть внутренний мир своих героев.

## Литература

На русском языке.

1. Алькаева Л. Гуманизм в романах Сабахаттина Али. Размышления советских тюркологов о турецкой литературе. Стамбул. Сем Yaınevi. 1980, s. 81-87.
2. Кямилев К. Анатолия глазами Сабахаттина Али. Ташкент, 1965, 112 с.
3. Рамазан Ахмедов, Роида Рзаева. Пути развития турецкой литературы. Баку, 2001. Изд. «Nafta - Press». 2001, 280 с.
4. Сабахаттина Али. Избранное. Москва, Художественная литература. 1990, 554 с.
5. Фиш. Р. Сабахаттин Али Критико-биографический очерк. Москва, 1959, 85 с.

На азербайджанском языке.

6. İmanov M.K. Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm (60-70-ci illər). Bakı. Elm, 1991, 116 s.
7. Cabbarov X. Bədii ədəbiyyatda obrazlıq. Bakı. Yazıçı, 1986, 195 s.

На турецком языке.

8. Aydoğan B. Sabahattin Alinin yaşamı ve yapıtlarına genel bir bakış. Adana, Çukurova Üniversitesi, 2014, 36 s.
9. Bezirci A. Sabahattin Ali: yaşamı, kişiliği, sanatı, hikayeleri, romanları. İstanbul. Çınar Yayınlar, 1987, 279 s.

**Səbinə Ağayeva**

### **Psixoloji roman ustası Xülasə**

Məqalədə XX əsrin görkəmli yazıçısı Səbahəddin Əlinin yaradıcılığından bəhs olunur. Onun psixologizm elementləri ilə zəngin olan “Quyucaqlı Yusuf” və “Xəz mantolu Madonna” əsərləri təhlil obyektinə çevrilmişdir. “Quyucaqlı Yusuf” romanında Türkiyə kəndinin oyanması, təşəkkülü yeni həyat uğrunda mübarizə, müxtəlif təbəqələrin psixologiyası geniş şəkildə öz bədii ifadəsini tapmışdır. S.Əli əsərdə ailə-məişət hadisələri fonunda dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini böyük ustalıqla canlandırmışdır.

“Xəz mantolu Madonna” povesti psixologizm prinsipləri əsasında yazılmış ən maraqlı əsərdir. Bu əsər baş qəhrəman Raif əfəndinin timsalında

məqsədsiz, daxilinə qapanmış, özünü təsdiq edə bilməyən psixoloji gərginlik içərisində yaşayan “kiçik insanın” taleyidir. Müəllif bu əsərdə psixoloji roman üçün səciyyəvi olan xaticə dəftəri üsulundan bir vasitə kimi istifadə etmişdir. S.Əli həm daxili, həm də zahiri psixologizm elementləri əsasında obrazların daxili aləminin açılmasına uğurla müvəffəq olmuşdur.

**S.Aghayeva**

### **Master of psychological novel**

#### **Summary**

Sabahattin Ali – the famous Turkish writer, in the work of which psychology occupies a special place. In the article analyzed two novel of the writer is. In them, with big skill the author discloses inner world of the heroes, thaces events, describing difficult situation.

Writer reveals the inner world of the characters with great skill, describing the difficult situations in which they fall. In the novel "Yusuf from Kuyucak" the writer reflects the awakening of the Turkish village, the struggle for a new life, shows the life and customs of Western Anatolia. The protagonist Yusuf was adopted child of Salahattin Bey. S. Ali opposes the Yusuf to soulless environment and puts he higher than the environment. Female portraits, Shahinda khanum and her young daughter Muazzez, are of particular interest in the novel. The writer opposes the mother and daughter, revealing the thoughts of the soulless mother who pushes her daughter to slippery slope. The novel describes the sincere feelings of Yusuf and Muazzez. Against the backdrop, S. Ali managed to show the socio-political picture of society. The main topic of the "Madonna in a fur coat" is "the little person" theme. This theme was very actual at this period. Raif Effendi is a "little person" who suffers from the purposelessness of life. In this work, the author uses such a psychological element as a diary of the character and thereby achieves great success in revealing of the characters. Raif Effendi met Maria Puder and fell in love with her, they shared same values and interests. S. Ali discovers the inner world of "little people", using the character of the Raif Efendi, He showed their feelings and experiences.

**Rəyçi: Əliyeva Gülgün**  
**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

AYTƏN HACIYEVA

ADU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

## XIX ƏSR QARABAĞ ŞAİRLƏRİNİN YARADICILIĞINDA EMOTİVLİYİN GENDER BAXIMINDAN FƏRQLİ İFADƏSİ

**Açar sözlər:** emotivlik, poeziya, Qarabağ şairləri, gender, ekspressivlik.

**Ключевые слова:** эмотивность, поэзия, поэты Карабаха, гендер, экспрессивность.

**Key words:** emotions, poetry, poets of Karabakh, gender, expressiveness.

Xalqın məişətini, ətraf aləmə münasibətini, keçmişini, ənənələrini, tarixini əks etdirən poeziyada hisslərin ifadə formaları real həyatdan və insanların bununla bağlı təsəvvürlərindən birbaşa asılı olduğundan onu hər bir xalqın mədəni sərvəti hesab etmək olar. Ətraf aləmlə, mühitlə bağlı proseslər, onlara münasibət tədricən təfəkkürdə assosiativ əlaqələrin və bədii təfəkkürün formalaşmasına şərait yaratmışdır. Eyni hadisə ilə bağlı müxtəlif xalqların fərqli düşüncə və hisslərə malik olmasını və bədii ədəbiyyatda məhz həmin xalqın düşüncəsinə uyğun inikasını bu baxımdan izah etmək mümkündür.

Bədii mətnin mərkəzində bütün hiss və həyəcanı, düşüncə tərzi, həyata baxışı ilə insan obrazı dayandığından emotivliyin bədii ədəbiyyat üçün xüsusi çəki və əhəmiyyətə malik cizgi olduğunu söyləmək olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, obrazların emosional vəziyyəti oxucuya, onun hiss və düşüncələrinə daha güclü təsir göstərərək əsərin son pragmatik funksiyasını yerinə yetirməsi – oxucuda müəyyən emosional reaksiya, psixoloji rezonans oyatmaqla nəzərdə tutulan məlumatın, müəllifin konseptual, ideoloji, estetik fikrinin ona çatdırılması üçün zəmin hazırlayır.

Ədəbiyyat həyatı bütün cizgiləri ilə əks etdirməyi qarşısına məqsəd qoyduğundan onun estetik-koqnitiv funksiyası həyatın hissi, emosional tərəflərini də diqqətdən kənarda qoymamağı nəzərdə tutur. Poeziya bir çox hallarda hisslərlə bağlı olduğundan yüksək emosional təsir səviyyəsinə malik olur ki, bu da həssas duyğuların və ruh yüksəkliyinin meydana çıxması ilə müşayiət olunur. Ədəbiyyat real həyatı əks etdirir dedikdə, həyatın müəllifin baxış bucağından, emosional durumundan “süzülərək” təqdim olunduğu nəzərə alınmalıdır. Müəllifin yaratdığı obrazlar onun hiss və həyəcanının, həyat təcrübəsinin ifadəsidir. İnsan təbiətinin öyrənilməsi baxımından etibarlı mənbə olan ədəbiyyat onu bütün tərəfləri ilə əks etdirdiyindən emosional sahə xüsusi çəkiyə malik olması ilə diqqəti cəlb edir.



Poetik nümunələrdən də göründüyü kimi, emosiya mədəniyyət əmilindən birbaşa asılıdır. Belə ki, emosiya bioloji və psixoloji olaraq insana məxsus universal hissi keyfiyyətdən daha çox, konkret etnosun mədəni və koqnitiv baxışlarının nəticəsi kimi özünü büruzə verir. Bundan əlavə, faktlar sübut edir ki, emosiya bilavasitə dövrlə, formalaşmış sosial ənənələrlə, mühitlə, cəmiyyətdə insanın tutduğu mövqe və digər amillərlə şərtlənir. Hətta gender fərqi görə emosiyaların müxtəlif təzahür formaları və ifadə üsulları mövcuddur. Bədii ədəbiyyatda kişi obrazları ilə bağlı adətən qəzəb, nifrət, qadın obrazları ilə bağlı narahatlıq, qorxu kimi hisslərə daha çox təsadüf olunur. Bu fakt psixoloqların kişilərdə daha çox qəzəb və sevinc, qadınların isə qorxu və sevinc hissinin geniş yayılmış emosional hal olması ilə bağlı gəldiyi qənaətlə üst-üstə düşür. Bədii ədəbiyyatda mövcud stereotiplərə uyğun olaraq, qadınların bir çox hallarda müti, zəif, asılı, kişilərin isə aqressiv, güclü, qərarlı obraz kimi təqdimatına təsadüf edirik.

Poetik obrazlarda emotivliyin psixofizioloji göstəricilərindən biri kimi üzün qızarması faktının təqdimatına təsadüf olunur. Ümumiyyətlə, ədəbiyyatda bununla bağlı maraqlı bir fakt diqqəti cəlb edir: qadınlarda emosional vəziyyətdə üzün aldığı rəng çaları ilə bağlı iki rəngdən (qırmızı və ağ), kişilərlə bağlı müxtəlif ton və çalar ifadə edən sözlərdən istifadə olunur (qırmızı, ağ, boz, sarı, göy, qəhvəyi, qara...). Deməli, qadın və kişi obrazının üzünün aldığı rəngin təsviri yalnız bədii ədəbiyyatın estetik funksiyası ilə yox, həm də xalqın və dövrün estetik idealları ilə bağlıdır.

Bədii mətnə emotivliyin tədqiqi bir sıra məqamları aşkarlamaq baxımından xüsusilə əhəmiyyətlidir. Ədəbiyyatda fərqli üsul və vasitələrlə təqdim olunan emotivliyi araşdırmaqla eyni zamanda “mətnin yazıldığı dövr, mövcud mədəni mühitin səciyyəsi, müəllifin estetik baxışları” (1, S.154-155) barədə də məlumat almaq olar.

İstənilən münasibətin, milli baxış və stereotiplərin əsasında hisslər dayandığından bədii əsərlərdə bu hisslərin istər aşkar, istərsə də gizli şəkildə ifadəsi təbiidir. “Psixi hadisə kimi hisslər insan təfəkküründə onun dünyaya emosional münasibətini ifadə edir. Bu emosional münasibətlər subyektiv səciyyə daşısa da, ictimai şüuru əks etdirdiyindən müəyyən mənada tipikləşmiş kimi qəbul oluna bilər” (2, s.244).

Bədii ədəbiyyatda obrazın daxili aləminin çatdırılma vasitələrindən biri kimi emotiv aspektdən araşdırma xüsusilə maraq doğurur. Emosiya və onun bədii mətnə ifadə imkanlarını araşdıran M. Baxtinin fikrincə, “Həyəcan onu (həyəcanı – A.H.) keçirənin özü üçün belə yalnız işarələrdə ifadəsini tapdığı mətnə mövcuddur, bu mətnədən kənarda həyəcan deyilən bir şey mövcud deyil” (3, s.107). Poetik yaradıcılıqda müəllifin daxili aləminin, onun niyyətinin çatdırılma vasitəsi, eləcə də keçirdiyi hisslərin ifadəçisi kimi emotivlik geniş imkanlar açır. Bədii ədəbiyyatda bunun üçün

müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur ki, onlardan bədii təkrar, inversiya, sual konstruksiyalarından istifadəni göstərmək olar.

Şövqi-vəslü qəmi-əğyar ələmi dərdi-fəraq,  
Düşməyim Qeys kimi bəs necə mən səhrayə (M.Nəvvab)  
Və ya  
Üzdüm karivanımdan, əl üzdüm xanimanımdan,  
Fələk incir fəqanımdan, neçin gəlməz, neçin gəlməz? (X.Natəvan)

Səlamət əhli nə bilsin nədir mələməti-eşq?  
El içrə şöhrəti-eşq ilə dastan mən idim. (X.Natəvan)

Bədii əsərdə emotivlik həm verbal, həm də qeyri-verbal vasitələrlə ifadə oluna bilər. Bədii mətnin strukturundan bəhs edərkən onu xarici və daxili mühitə ayıraraq qruplaşdıran Y. Lotman xarici mühitin daxili aləmə nüfuz etməsi faktını araşdırır (4, s.399). Daxili mühit dedikdə müəlliflərin xüsusi həssaslıqla yanaşdığı hisslərin təcəssümü də nəzərdə tutulur. İnsan hissləri ilə bağlı daxili və xarici mühitin qarşılıqlı təsiri və bunun bədii mətnə inikası kimi məsələlər xüsusi tədqiqat mövzudur.

Bədii əsərdə emotivliyi təhlil edərkən əsərin yazıldığı dövr, mühit, milli dünyagörüşü kimi məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Emotivlik müəllifin çatdırmaq istədiyi fikirdən, onun pragmatik niyyətindən birbaşa asılıdır. C. Lakoff və M. Conson emotivliyin birbaşa deyil, nə iləsə müqayisədə verilərək ifadəsini məcazlaşmanın ən yüksək səviyyəsi kimi dəyərləndirir (5). Bu zaman obrazın emosional durumunun təsviri ilə bağlı maraqlı metaforik obrazlar meydana çıxır.

Məni - fələkzadəyə rəhm qıl, səni tari,  
Qaşın kimi qəddimi eyləyib kaman, getmə! (X.Natəvan)

Və ya  
Çıxar sübhü məsa əflakə dudi-şöleyi ahim,  
Zəbani-halimə kiryan olur kərrubiyan, sənsiz. (X.Natəvan)

Və ya  
Yanar canım, oğul, daim sənə nari-fəraqında,  
Necə pərvanələr hər dəm yanar şəmin ayağında. (X.Natəvan)

Poeziyada mənanın emotiv komponentlərinin aktuallaşmasının koqnitiv-pragmatik və funksional-semantik xüsusiyyətləri zəngin poetik obrazların təhlili ilə mümkündür. Hər bir dildə xalqın tarixi, mədəniyyəti, psixologiyası, dünyaya baxış tərzilə bağlı müəyyən emotiv vasitələr mövcuddur. “Subyektlə onu əhatə edən mühit arasındakı münasibətlərdən, psixoloji, psixi, ekoloji və digər amillərdən asılı olaraq emosiya mənfi və ya müsbət ola bilər” (6, s.25). Bədii ədəbiyyatda söz daşdığı emotivliyin ifadəsi baxımından əsasən üç tipə ayrılaraq təsnif olunur: sözün daxili

məzmununda emotivliyin ifadəsi, sözün semantik mənalardan birində - konnotativ mənada emotivliyin təzahürü və kontekstual emotivlik.

Bədii mətndə emotivlik amili müxtəlif aspektlərdən araşdırıla bilər: ifadə vasitələrinin və obrazların emosional boyası, müəllifin çatdırmaq istədiyi fikri üzə çıxarmaq və s. Emotivliyin düzgün şərh olunmaması müəllif fikrinin təhrif olunmasına gətirib çıxara bilər.

Bəzən emosional vəziyyətin nitqlə bağlı məqamların - səs tonu, səsini titrəməsi, sükut və digər amillərin təsviri ilə çatdırılması diqqəti cəlb edir. Maraqlıdır ki, emosional hal kimi, kişilərin sükut vəziyyətində təqdim edilməsi üstünlük təşkil edir.

Bədii ədəbiyyatda emotivliyin təqdimatı ilə bağlı maraqlı məqamlardan biri onun vasitəsilə mətnaltı mənanın ifadə olunma imkanındır. Mətnin pragmatik potensialı bəzən onun verilən həcm çərçivəsində emosional-psixoloji yükünün artırılması və beləliklə fərqli semantik çalar qazanması ilə çatdırılır.

Emosional çalarların geniş şəkildə əks olunduğu sahə kimi poetik yaradıcılıqda emotivlik yalnız dil vahidləri ilə deyil, eləcə də bədii mətnin təqdim etdiyi imkanlar hesabına reallaşır. Belə üsullardan biri də bədii təzad vasitəsilə emotivliyin ifadəsidir. Adətən bədii təzadın müxtəlif növləri fərqləndirilir: 1. adi halda təfəkkürdə uyğun hesab olunmayan anlayışların birləşdirilməsi şəklində təzahür edən semantik təzad; 2. obrazlı, metaforik ifadəlilik yaradan və müxtəlif üslublu elementlərin bir mətnə verilməsi ilə təzahür edən üslubi təzad; 3. Mətnə ritm və sintaksisin kəskin əvəzlənməsi ilə müşayiət olunan ritmik-sintaktik təzad; 4. Mətnə nəsr və nəzmin növbələşməsi ilə yaradılan kompozisiya təzadı. Bu baxımdan XIX əsr Qarabağ şairlərinin yaradıcılığında da antonimlərdən istifadə diqqəti cəlb edir. Təzadın yaradılması üçün əsas rolunu oynayan vasitələrdən biri kimi bədii mətnə ekspressivlik və emosionallıq qazanan antonimlərin işlədilməsi emotivliyin ifadə vasitələrindəndir. Emotiv-konnotativ əsasında yaradılan semantik təzad müəllifə obrazın xarakterini açaraq ideyasını reallaşdırmaqla yanaşı, oxucuya təsir etmək imkanı da qazandırır.

Neylərəm oldu bahar, amma baharım gəlmədi,  
Gül açıldığülşən içrə, gülüzarım gəlmədi (M.Nəvvab)  
Və ya

Bu gülşən içrə, gülüm novşüküftə bir gülşən,  
Sənə hənuz deyil mövsimi-xəzan, getmə! (X.Natəvan)

Emotivlik amilinin nəzərə alınması bədii mətnə gizli məqamların, implicit mənanın aşkarlanmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Mətnə emotivlik müəllif təhkiyəsi və obrazın nitqi vasitəsilə (birbaşa) da çatdırıla

bilər. Bundan əlavə, emotivlik bu məzmunu daşıyan leksik vahidər, nidalar vasitəsilə də ifadə oluna bilər. Adətən emotivlərə obrazların yox, müəllifin nitqində təsadüf edirik. Belə olduqda müəllif nitqi “bədi əsərdə kommunikativ-estetik funksiya yerinə yetirməklə canlı, təbii nitqin xüsusi ifadə vasitəsi kimi çıxış edir” (7, s.134).

Bədi mətnə emotivliyin ifadəsi məqsədilə canlı danışığa məxsus “sual-cavab” formasından istifadə qapalı ekspressiv-semantik sahə yaratmaqla xüsusi üslubi çalar qazanmış olur. Bu üsulla oxucunun diqqəti daha çox obrazın daxili aləminə yönəlir, müəllif oxucunun hisslərinə təsir göstərməyə nail olur və bununla da bədi mətnin ekspressiv-praqmatik yöndən yerinə yetirməli olduğu vəzifənin uğurlu həlli deməkdir. Bir çox hallarda emotivliyin ifadəsi üçün bir vasitə kifayət etmir, bu zaman emotivliyin çatdırılmasında sinsemantizm müşahidə olunur - “... mətnə mürəkkəb emosional vəziyyətdə emosianın ifadəsi məqsədilə uyğun vasitələrin kompleksindən istifadə olunur” (8, s.74).

Emotivliyin ifadə vasitələrindən biri də xüsusi ekspressiv çəkiyə malik olan mənfi semantikəli sözlərdən, vulqar ifadələrdən, eləcə də ironik çalardan istifadədir. Bu məqam xüsusilə ictimai-siyasi lirikada diqqəti cəlb edir:

Yoxdu dünyadə sən kimi murdar,  
Əhməgü ziştruyi-nahəmvar (A. Asi).

Və ya

Bir də sən adəm olmağın, heyhat,  
Səxt müşküldü, yox ona tədbir (A. Asi).

Müxtəlif vasitələrlə ifadə olunan emotivlik poetik obrazlılığın, eləcə də əsərin ekspressiv çəkisinin yüksəlməsinə xidmət edən amil kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. XIX əsr Qarabağ şairlərinin yaradıcılığında emotivlik fərqli motiv və niyyətlə, eləcə də müxtəlif bədi vasitələrlə əks olunması ilə diqqəti cəlb edir.

### **Ədəbiyyat:**

1. Морозкина Е. А. Герменевтика в филологии, лингвистике и переводоведении // Вестник Башкирского университета. Уфа. 2012. Т. 17. №1. С. 154–157.
2. Шаховский В. И. Эмотивная семантика слова как коммуникативная сущность // Коммуникативные аспекты значения: Сб. науч. ст. Волгоград: Волгогр. пед. ин–т, 1990. С. 242–249).
3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. М.: Наука, 1979. 120 с.
4. Лотман Ю. М. Семиосфера. СПб: Искусство-СПБ, 2000. 704 с.

5. George Lakoff and Mark Johnsen (2003) *Metaphors we live by*. London: The university of Chicago press.  
[//https://nyshalong.com/public/archive/20150131/20150131\\_ref.pdf](https://nyshalong.com/public/archive/20150131/20150131_ref.pdf)
6. Ганина В.В. Невербальные компоненты коммуникации, отражающие эмоциональные реакции человека: гендерный аспект (на материале англоязычных художественных текстов): Дис. ... канд. филол.н. Иваново, 2005. 199 с., с. 25.
7. Стрельницкая Е. В. Лексические средства выражения эмоционального состояния персонажа и особенности их использования при переводе художественных текстов с английского языка на русский // Вестник Московского государственного областного университета. 2000. №3. С. 133–137.
8. Фаткуллина Ф. Г. Понятие деструкции в лексической семантике. Уфа. 2003. 268 с.

**A.Hajiyeva**

**Gender features of emotion in the works of the poets  
of Karabakh of the XIX century**

**Summary**

The article is devoted to the study of means of expressing emotivity in the text of a work of art. On the material of the poetry of the Karabakh poets of the XIX century, the role of emotivity as a means of conveying the author's intention is considered.

During the analysis of the literary text it is confirmed that for the expression of emotivity the author uses such syntactic means as repetitions, inversion, interrogative constructions. Considering the factor of emotiveness in this artistic text, it is possible to correct the implicit meanings that the author put into the artistic text, which must be taken into account in the translation.

Poetic imagery, as well as expressive weight is of particular importance as a factor contributing to the works of emotivlik expressed by various means. XIX century in the works of poets emotivlik different motives and intentions, and attracts a variety of artistic means the opposite of Karabakh.

**Гендерные особенности эмотивности в произведениях поэтов  
Карабаха XIX века**

**Резюме**

Статья посвящена исследованию средств выражения эмотивности в тексте художественного произведения. На материале поэзии Карабахских поэтов XIX века рассматривается роль эмотивности как средства передачи авторской интенции.

В ходе анализа художественного текста подтверждается, что для выражения эмотивности автором используются такие синтаксические средства, как повторы, инверсия, вопросительные конструкции. Учитывая фактор эмотивности в данном художественном тексте, удастся скорректировать имплицитные смыслы, заложенные автором в художественный текст, которые необходимо учитывать при переводе.

Поэтические произведения как фактор, служащий повышению удельного веса экспрессивные выражения различными средствами, которые *emotivlik obrazlılığın*, а также имеет особое значение. В отличие от мотивов в творчестве *emotivlik* и намерениями, а также художественными средствами отображения привлекает внимание различных поэтов XIX века Карабах.

**Rəyçi:** **Aytac Zeynalova**  
**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

Dosent. XANKIŞI MƏMMƏDOV

ADPU

mkhankishi@mail.ru

## EL ŞƏNLİKLƏRİNDƏ DEYİLƏN SAĞLIQLARIN TƏSNİFATI VƏ MÖVZU DAİRƏSİ

**Açar sözlər:** toy mərasimləri, klassik toylar, müasir toylar, sağlıqlar, tamada, bəy, gəlin, bəyin və gəlinin valideynləri, bəyin və gəlinin qardaşı, bacısı.

**Ключевые слова:** свадебные церемонии, классические свадьбы, современные свадьбы, тосты, тамада, жених, невеста, родители жениха и невесты.

**Key words:** wedding ceremonies, classical weddings, modern weddings, toasts, toastmaster, groom, bride, parents of the groom and the bride, the brothers and the sisters of the groom and the bride.

Azərbaycan toylarının bəzəyi olan sağlıqlar məzmun etibarı ilə xalq məişətini, xüsusilə də ailə münasibətlərini əks etdirir. Sağlıqlar toy mərasimlərində, ad günü məclislərində, yubiley tədbirlərində bədahətən şifahi şəkildə yaranır və özünəməxsus xüsusiyyətləri və mövzu rəngarəngliyi ilə seçilir. Sağlıqlar adətən içki məclislərində söylənilir. Məclisdə şərab və digər içki növlərilə dolu badə qaldırmaq istər-istəməz sağlıqların yaranmasına təkan verən amillərdən sayılır. Bu mənada sağlıq demək - məclisdə badələri müəyyən münasibətlə içməyi təklif etmək kimi başa düşülür. Lakin əski çağlarda tayfa başçıların, mahir ovçuların, sənət və peşə adamlarının şərafinə deyilən kəlamlar, orta əsrlərdə eşq badəsini təqdim edən saqilərə müraciətlə yazılan xüsusi şeir forması - saqınamə şəklini almış və klassik şərq poeziyasını qismən də olsa zənginləşdirə bilmişdir. Uzun əsrlər boyu yaşayan bu ənənə isə çox asanlıqla ailə-məişət mərasimlərinin tərkib hissəsinə daxil ola bilmişdir. Toy və digər şənliklərdə söylənə-söylənə formalaşan sağlıqları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a) məclisin əsas səbəbkarlarının haqqında sağlıqlar; b) səbəbkarların valideynlərilə bağlı sağlıqlar; c) qohum-əqraba haqqında sağlıqlar və nəhayət ç) günün tələbindən yaranan sağlıqlar.

Günün tələbindən yaranan sağlıqlara daha çox igidlərə, qəhrəmanlara, vətən yolunda canından keçən zavallı insanlara, el üçün faydalı iş görən insanlara həsr olunan sağlıqlar aid edilir. Bundan başqa zaman-zaman Azərbaycandan zor gücylə qoparılarq yağı düşmənlərə verilən, bu gün geri qaytarılması səbirsizliklə gözlənilən əsir yurd yerlərimiz, dədə-baba torpaqlarımız orada yad edilir, cəmiyyəti düşündürən və insanların maraq dairəsinə yaxın olan digər ümdə problemlərə də yer verilir. İmprovizə yolu ilə yaranan söyləmələrdə hansı sağlığın deyilməsi məclisin gedişatında məlum olur. Bu

isə məclisdə iştirak edənlərin kimliyindən, eləcə də söz sahibinin səriştəsindən, bilik və bacarığından daha çox asılıdır. Bir sözlə, məclisin ssenarisi elə orada – məclisdə yazılır. Təsadüfi deyil ki, bir çox yazıçı və şairlərimizin yaradıcılığında da kifayət qədər sağlıqlara yer verilir, eləcə də qədəh, bakal, badə və sair içki içilən qablara aid qənaətlərə rast gəlirik. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu anlayış detalları bir çox orta əsr yazılı abidələrimizdə, klassik şairlərin əsərlərində “ayaq” sözü ilə ifadə edilmişdir. Məsələn,

Saqi, kərəm eylə, cam gəzdir!

Durma, qədəhi müdam gəzdir! (M.Füzuli).

Yenə də səslənir gümüş bakallar...(S. Vurğun).

Bu bakalı içək, yoldaş, necə ki, mən xahiş eləyirdim, ...içilsin (Mir Cəlal).

Yaxud:

Bir az sonra şişlik qoxusu, zurna-qaval səsləri, şərab qədəhlərinin cingiltisi bir-birinə qarışdı (M.Rzaquluzadə).

İdris onun sağlığına deyilən tostdan... xəbərsiz yatırdı (Ə.Məmmədcanlı).

Salman konyakın hamısını stəkana süzdü, sağlıq demədən başına çəkdi (M.İbrahimov).

Doldur piyaləni, anadan olandan indiyə kimi mən belə kefi görməmişəm (Ə. Haqverdiyev).

Hamı bir ağızdan “urra” deyib piyalələri qaldırdılar (Ə.Vəliyev) və s.

Ailə-məişət mərasimlərinə həsr olunan istənilən məclisdə əvvəlcə səbəbkarların sağlığı qeyd edilir. Səbəbkarların sağlığından sonra valideynlərin sağlığı qeyd olunur. Onu da qeyd edək ki, ana ailənin müqəddəs dinidirsə, ata onun ulu peyğəmbəridir. Ana ailənin döyünən ürəyidirsə, ata onun ürəyinin şah damarıdır. Ana ailənin görən gözüdürsə, ata onun işığı, nurudur. Ana bizim namusumuzdursa, ata qeyrətimiz, vicdanımızdır.

Elimizdə-obamızda bəyin valideynlərinə “gözləriniz aydın olsun”, gəlin valideynlərinə isə “toyunuz mübarək olsun” deyirlər. Tanınmış tamada Xankişi Namazoglunun bəyin valideynlərinə ünvanladığı sağlıqlara diqqət yetirək:

Gəlin var, ələ baxar, Gəlin var, ərə baxar.

Arzu edirik ki, gəlininiz ərə baxan gəlinlərdən olsun!

Gəlin var, ər ucaldar, Gəlin var, ər qocaldar.

Ər ucaldan gəlinlərdən olsun gəliniz, ay ana, ay ata!

Gəlin var, şirin dildi,

Gəlin var, işi güldü.

Gəlininizin dili şirin, işi gül olsun, ay ana!

Gəlin var, üz ağardar, Gəlin var, üz qaraldar.



Üzü ağ gəlinlərdən olsun gəlinimiz, ay ana!  
Gəlin var, eldə həyalı, Həm də ayağı sayalı.

Hə, bax bir də bunu arzulayıraq sizlərə, ay ana, ay ata! Bir el bayatısında deyildi ki:

Gəlin həyalı olsun, Xamırı mayalı olsun. İsməti öz yerində, Ayağı sayalı olsun

Qohumluğunuz əbədi, övladlarınızın üzü ağ, başları da uca olsun. Ağrınızı, acınızı yel aparsın, gün yandırsın. Canınız buz baltası kimi möhkəm olsun. Dava, dərman yaxanızı tanımasın (1, 37). Övladlarınıza ən gözəl nemət olan can sağlığı, halal ruzi və bir də əməli-saleh övladlar arzu edirik. Qonağın ruzisi özündən qabaq gələr (3, 667). Nümunələrdə poetik parçalarla yanaşı xalq alqışlarından gen-böl istifadə olunur.

Valideynlərin sağlığını Mürvət Qədimoglu aşağıdakı kimi qeyd edir:

- Bu dünyanın eşqi var, atəşi var, badəsi var, peymanəsi var, amma çox əfsuslar olsun ki, sonu həsrətlə bitən pərvanəsi var. Açması budur ki, insan bu dünyaya gəlir, hərə öz ömrünün pəncərəsindən dünyanı seyr eləyir, amma, insan öz həyatında bir vəfa, inam və ya etibar görməyəndə, kimsədən sədaqət və ya səxavət görməyəndə daha çox bədbinləşir. Yoxsa əbəs yerə vəfasız və ya etibarsız dünya, gəlimli-gedimli, son ucu ölümlü dünya demirlər ki? Bu deyimlər səbəbsiz yaranmayıb ki? Əbəs yerə demirlər ki, insan bu dünyada üçcə gün ömür sürür və ya dünya beşgünlük dünyadı. Bunu bizim nənələrimiz bayatı dili ilə çox gözəl deyiblər:

Su gələr axar gedər,  
Dağ başı yaxar gedər.  
Dünya bir pəncərədir,  
Hər gələn baxar gedər (4, 5).

Yaxud

Bu qala bizim qala,  
Həmişə bizim qala.  
Tikmədim özüm qalam,  
Tikdim ki, izim qala.

Bu məclisdə, bu günkü bu gözəl ziyafətdə bu məclisi, bu gözəl qalanı qurub yaradanlar var. Qoy, el-obamızın, xalqımızın qurub yaratdığı bu qalalar əbədi olsun! Düşmən zərbəsindən heç zaman sarsımasın!

Ataların sağlığını tanınmış aparıcı Bəhlul müəllim Qarabağlı bu cür dilə gətirir:

-İnsan bu dünyada iyirmi beş min, otuz min gün ömür sürür. Əvvəllər insanların ömrü daha çox, daha uzun idu. Çox təəssüf edirik ki, ömrümüz bir xeyli azalıbdır. Kim çox yaşamaq istəyirsə, atasına hörmət eləsin. Atasına hörmət edənin ömrü uzun olar deyərlər bizim ellərdə. Ərəblərdə də belə bir misal var: - Deyir kim ki, atasına hörmət edir, Allah-Təala onun ömrünü

uzadır. Azərbaycan da ötən onilliklər zamanında uzunömürlülər ölkələrinin siyahısında varıdı, özü də öncül yerlərdən birini tuturdu. Çox təəssüf ki, bu günkü durumumuzda Azərbaycanın adı həmin siyahıda yoxdur. Yenə də düşünürəm, papağımı qabağıma qoyub xəyallara dalıram. Deyirəm bəlkə atalarımıza olan hörmətimiz azalıb, bəlkə elə bu da Tanrının qəzəbinə gəlib, bəlkə elə ona görə ömrümüz belə qısalıb, istəkli həmvətənlərim. Hə, kim çox yaşamaq istəyirsə, atasına hörmət eləsin. Vallah, atasına hörmət edənin ömrü uzanar, mənim əzizlərim.

İndi də öpəndə oğlumun saçın,  
Atamın saçının ətrini vermir.  
Yalan nə deyim mən, bu fani dünya,  
Bir qoca atanın yerini vermir.

Arzu edək ki, Tanrı dərgahında sizlər hamınız atalı-analı olasınız, üstünüzdən ata qayğısı, ana algışı heç zaman əskik olmasın!

Valideynlərlə bağlı sağlıqlarda kökə və əcdadlarımızın ədəb-ərkanına söykənən qənaətlər önə çəkilir. Bütün yarananlar yaradanlara borcludur, yəni, insanlar ulu Tanrıya borcludur, övladlarsa valideynlərinə. Və ataya, anaya ən azı ona görə hörmət etmək lazımdır ki, valideynlər övladlarla yaradan arasında qırılmaz bir körpü təmsilindədir. Deməli, sən özünə və yaradanına hörmət etdiyin qədər, öz valideynlərinə də hörmət etməlisən. Ağılı başında olan adam heç zaman ata və ana haqqını unutmaz. Ulu Tanrı öz Kitabı-məcidində belə deyir: İtaət ediniz Allaha, itaət ediniz peyğəmbərə və öz amirlərinizə. Siz öz övladlarınızı sizlərə qarşı necə görmək istəyirsinizsə, görək siz də öz valideynlərinizə o cür münasibət bəsləyəsiniz. Çünki, atasını, anasını incidəni Ulu Tanrı bağışlamır. Sizlər, sizi yaradanla necə rəftar etsəniz, sizdən olanlar da sizinlə o cür rəftar edəcək. Nəhayət, sən ata-ana haqqını ödəməkdə kahıllıq göstərsən, bu ona dəlalət edir ki, sən heç bir yaxşılığa layiq deyilsən (2, 32).

Valideynlər haqqında, xüsusən analar haqqında saysız-hesabsız sayda sağlıqlar deyilib. Ancaq bütün həyatın boyu çalışsan, ananın bir gecəsinin zəhmətinin əvəzini çıxı bilməzsən. Çünki, anaların zəhməti nə qələmə sığışar, nə də ki dəftər-kitaba. Odur ki, bu sağlığı anaların şərəfinə söyləyək və deyək ki: Gözün aydın olsun, ay ana, qoy sənin balanın bu toy məclisini, bu ziyafətini Ulu Tanrı sənə çox görməsin. Qoy saçlarının sayı qədər, ömrünün gözəlliyi qədər evinə gələn gəlininin sənə məhəbbəti olsun, sənin ocağına şadlıq gətirsin. Adın uca, adın adlardan üstün olsun ay ana, adın heç zaman analıq qüdrətinin şahlıq tacını əlindən almasın, nə gəlinə, nə qıza, nə bacıya, nə qardaşa ehtiyacın olmasın!

Yer üzünün təkrarsız əşrəfi insan, insanların əşrəfisə qadındır. Çünki qadınlar Allahın əmanəti, bəşərin məhəbbətidir. Qadın ilahi qüvvə, ulu varlıqdır. Qadın aqillik, alilik təmsilidir. Qadın yaradan, yaşadan, qoruyan,

saxlayandır. Qadın bəşərə zinət, insanlara şöhrətdir. Qadın gözlərə işıq, qəlblərə yaraşıqdır. Qadın hər şeydən əvvəl el anasıdır, dünyalar dünyasıdır. Bir də ki, bizim qadınlardan yaxsısı vallah, heç bir yerdə tapılmaz. Çünki kişilər inciməsin, qadın olan yerdə gül-çiçək solmaz. Evdə yüz kişinin gücü, qüdrəti bir qadın əlinə tay ola bilməz. Bu döğrudan da belədir.

X.Namazoğlu bu məqamda deyir ki, bu gün anamız gəlin köçürür.

Bağcan bağ olsun, gəlin,

Üzün ağ olsun, gəlin.

Sənə öyüd verən ana

Görüm, sağ olsun, gəlin.

Bu gün bir ana gəlin qəbul edir:

Gülün, çiçəyin gəlir,

Arxan, köməyin gəlir.

Sevin, ay bəy anası,

Evinə gəlin gəlir.

Arzu edək ki, gəlinimizin ayağı sayalı olsun. Qoy, gəlinin ayaqları düşərli olsun, sənin evinə bərəkət gətirsin, ay ana! Daha sonra deyir:

Bülbüllər bağa gələr,

Səsə, sorağa gələr.

Sevin, ay bəy anası,

Gəlin ocağa gələr.

Ocağa gəlin gəlir, onu çox istəyəcəksən. Çox adam evdə söz söhbət olanda deyir ki, gəlin gərək yaxşı gəlin olsun. Xeyr, gəlini gəlin edən qaynana olur.

Əzizim noğul olsun,

Qənd, şəkər, noğul olsun.

Gəlin, gəlin olunca,

Oğlumuz oğul olsun.

Bu da bir həqiqətdir ki, insanların ən gözəl, qayğısız günləri valideynləri ilə birgə yaşadığı günlərdir. Ümumiyyətlə, hansı məclis olur olsun, gərək rəhmətə gedənləri yad edəsən. Onları yad etməsən, heç şübhəsiz ki, gələcəkdə səni də yad etməzlər. Bir də ki, insan nə qədər sağdır, haqq dünyasında uyuyan valideynlərinin ruhu onlarla birlikdə olur. Onları yad etməsən o evdən ruzi-bərəkət tez çəkilər deyərlər.

Ata da, ana da doğmadır mənə,

Ana dənizimdir, ata dağımdır.

Dünyada ən gözəl yaşadığım gün,

Atalı, analı yaşamağımdır.

Təbiidir ki, babaların, nənələrin sağlığını qeyd etməmək günah sayılır. Bəlkə də səbəbkarların sağlığından sonra növbəti sağlıq elə məhz onların sağlığına ünvanlanmalıdır. Bir dəfə şərqin böyük ustadı Hafiz

Şiraziyə sual verirlər ki, ay ustad, övladın ad günündə, toy və yaxud şad günündə daha çox sevinən kim olar? Sual verənin naşı olduğunu görən söz ustası cavabında söyləmiş ki, elə zənn etməyin ki, övladın xoş günündə ən çox ata, ana, yaxud başqa qohumlar sevinər. Xeyr, ən çox sevinən baba, nənə, sonra isə başqaları olur. Odur ki, gəlin, bu xeyir-duanı hamıdan daha çox sevinən baba və nənələrin şəninə ünvanlayaq və arzu edək ki, nənə və baba adı daşımaq sizlərə də nəsib olsun. Üzümüzü baba və nənələrə tutub deyirik, ay baba, ay nənə, qoy, yaradanımız özü hifs etsin sizin nəvələrinizi. Arzu edirik ki, üzərriklər çırtıdasın, yaman gözlər də pırtıdasın. Deyirik, el adətincə ay nənə, ocağımıza duz ataq, bu cavanlarımızı pis gözdən, bəd nəzərdən uzaq olsun söyləyək. Belə bir el bayatısı var:

Əzizinəm göz də var,  
Sürmə də var, göz də var.  
Göz var ziyarətdə olar,  
Kor olası göz də var.

Qoy, o kor olası bədnəzər gözlər bu xoş günümüzdən yeddi ağac uzaq olsun deyək. Qoy, onlar oğullu-qızlı olsunlar, mənalı ömür sürüb qoşa qarısınlar. Nənə adı daşımaq, baba adı daşımaq hamınızın nəsibi olsun!

İndi isə qardaş-bacı sağlıqlarına diqqət edək. Əvvəlcə qardaş haqqında. Deyir, ata uca dağdırsa, qardaş onun vüqarı, uca zirvəsidir. Həyatda qardaşsız yaşamaq ömrün yarısını yaşamaq deməkdir. Çünki, qardaş qardaş namusunu göz bəbəyi kimi qoruyandır. Gəlin görək, qardaş haqqında bayatılarımız nə deyir:

Dam üstündə damım var,  
Bağımda bağbanım var.  
Gəl qapımı aç qardaş,  
Desinlər, adamım var.

Səsin səsimdi mənim,  
Xoş nəfəsimdi mənim,  
Sənin quruca adın,  
Vallah, bəsimdi mənim.

Yaxud

Əzizinəm qar başlar,  
Yağış başlar, qar başlar.  
Qardaşsız bacı olmasın,  
Bacısız da qardaşlar.

Gəlin növbəti bədələri bəy və gəlinin qardaşlarının sağlığına qaldıraq. Onlara qardaş məhəbbəti arzulayaq, qardaş sədaqəti diləyək. Qoy, onlar qardaş etibarıynan, qardaş məhəbbətiynən, qardaş sədaqətiynən bir-birinə dayaq olsunlar. Onda Tanrı da onlara dayaq olar, inşaallah! Bir də el-

oba arasında deyərlər ki, arvad sözüynən, arvad dedi-qodusuynan bir-birinə kürək çevirən qardaşlara heç yerdə yer yoxdu, nə ailədə, nə də cəmiyyətdə. Ona görə də qardaş qədri bilən qardaşa Tanrı da kömək olar, beləsini heç zaman darda qoymaz, ona ruzi-çörək verər.

Səbəbkarların sağlığı qeyd olundu, ata, ana adına sağlıqlar söylədik, qardaş haqqında sağlığı dedik, beləcə ata qanının, ana südünün, qardaş mehrinin bal dadını, bənövşə, nərgiz ətrini iylədik, könlünüzə el bayatılarından gözəl nümunələr ünvanladığ. Ancaq orda bir intizar yerimiz, ilişiyimiz də qaldı. Necə olar ki, hamının sağlığını qeyd edəsən, bacını yad etməyəsən. Bu da unudulası iş deyil.

Deyirlər ki, bacılar analardan sonra namus və qeyrətimizin etibarlı davamçılarıdır. Namuslu qızların ata-analarının və bütün nəslinin başı daim uca olar. Bu baxımdan bizim azəri qızlarının doğrudan da tayı bərabəri yoxdu. Eşq olsun bizim qızlara və elə bu sağlığı da onların şəninə həsr edək. Allah ömrünüzə nur çiləsin, atadan, anadan, bacıdan, qardaşdan, dostdan yariyasınız (1,19).

Nümunələrdən göründüyü kimi sağlıqlar Azərbaycan folklorunun indiyədək toplanıb yazıya alınmayan və tədqiq edilməyən sahələrindən biridir. Onların müxtəlif növləri və deyim formaları mövcuddur. Ümumilikdə, sağlıqlar folklorla yazılı ədəbiyyatın sintezindən yaranır, ünvanlı xitablardan, müxtəlif məzmunlu nəsr parçalarından və paremioloji poetik şeir parçalarından ibarət olur. Sağlıqların sistemləşdirilməsi, ayrı-ayrı mövzu qruplarına bölünməklə təhlili xalq məişətinin bir çox məqamlarının üzə çıxmasına yardım göstərə biləcək.

### **Ədəbiyyat**

1. Bulaq. Gənclik, 1984.
2. Qabusnamə. Azərnəşr, 1989.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. III c. Şərq-Qərb, 2006.
- 4 . K.Vəliyev. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Gənclik. 1988.

**X.Мамедов**

### **Классификация и круг темы тостов**

#### **Резюме**

В статье рассказывается о тостах про дедушек, бабушек, матерей, отцов, братьев и сестёр. Отмечается, что эти тосты впервые написаны от известных тамад. Также подчеркивается, что, кто хочет жить больше, должен уважать отцов. Потому что, Всевышний продливает

жизнь тому, кто уважает своих отцов. Кто не уважает своих родителей, бог их наказывает. В статье также нашли свое отражение интересные тосты о братьях и сёстрах. В статье даны примеры из творчества многих писателей и поэтов.

Здоровье дела было отмечено, мы говорили о здоровье отца, матери, и мы говорили о здоровье брата, поэтому мы чувствовали запах меда, материнского молока, медового аромата, фиалки и нарцисса. Но было интересное место, и мы остались в нем. Что касается здоровья каждого, не забудьте свою сестру. Это не забытая работа.

**Kh.Mammadov**

### **The classification and the topic coverage of toasts**

#### **Summary**

The article considers the toasts which are said about devoted to fathers, mothers, grandfathers, grandmothers, brothers and the sisters. It is noted that these samples were first written when they were told by well-known toastmasters. It is also noted that, who wants to live longer should respect his father, since God Almighty extends the lives of those who respect their fathers. God Almighty does not forgive the one who hurts his/her father and mother. The article also describes interesting toasts about brothers and a sisters. A lot of samples from the works of our numerous writers and poets are given in the article. The health of the cause was celebrated, we talked about the health of the father, the mother, and we talked about the health of the brother, so we smelled the honey, the mother's milk, the honey flavor, the violet and the daffodil. But there was a place of interest, and we stayed in it. As far as the health of everyone is concerned, do not forget your sister. This is not a forgotten job.

**Rəyçi:**

**Seyfəddin Rzasoy**  
**Filologiya üzrə elmlər doktoru,**

AYTƏN RÜSTƏMZADƏ  
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru  
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu  
ayten\_rustamzade@mail.ru

## İMRAN QASIMOVUN BƏDİİ NƏSRİNDƏ ZİYALİ SURƏTİ

**Açar sözlər:** İmran Qasimov, nəsr, surət, vətəndaşlıq mövqeyi, ziyalı

**Key words:** Imran Gasimov, prose, image, civil, position

**Ключевые слова:** Имран Касымов, проза, образ, интеллигенция, гражданская позиция

Ədəbiyyatımızı ideya-bədii cəhətdən öz əsərləri ilə zənginləşdirən yazıçılarımızdan biri də İmran Qasimov olmuşdur. İmran Qasimov həmişə vətəndaşlıq prinsiplərini yüksək tutmuş, bütün əsərlərində ictimai mövqeyini aydın bildirmişdir. İmran Qasimov yaddaşlarda həqiqi Azərbaycan ziyalısı kimi iz qoymuşdur. Dramaturgiyamızı aktual, tərbiyəvi əhəmiyyətə malik əsərlərlə zənginləşdirən müəlliflərdən biri də İmran Qasimovdur.

Onun kinematoqrafiya sahəsindəki xidmətləri də danılmazdır. Bunlarla yanaşı, İmran Qasimovun nəsr sahəsində də xidmətləri az olmamışdır.

İmran Qasimovun bədii nəsrinin özünəməxsus cəhətlərindən biri mövzunun tədqiq olunması, həyat materialına tədqiqatçı mövqeyindən yanaşılmasıdır. İ. Qasimovun bədii nəsrində müəyyən mənada bir sənədlilik həmişə nəzərə çarpır. O, həmişə müəyyən sənədləri araşdırıb üzə çıxarır və bədii təhkiyənin tərkib hissəsinə çevrir. Ədib sənədli oçerk janrına və yol qeydlərinə, gündəliyə həmişə müraciət edir. Bu cəhətlər yazının “Azərbaycan xalçası” adlandırdığı povestdə əsas janr əlamətidir.

“Fransız qobeleni” və “İtalyan mözaikası” povestlərində həmin əlamətlər çox aydın nəzərə çarpır.

İ. Qasimovun ilk iri həcmli nəsr əsəri H. Seyidbəyli ilə birlikdə yazdığı “Uzaq sahillərdə” povestidir.

Bildiyimiz kimi, bu əsər 1955-cü ildə işıq üzü görmüşdür. Oxucular tərəfindən rəğbətlə, özü də böyük rəğbətlə qarşılanan bu əsər 1957-ci ildə ekranlaşdırılmış, tamaşaçılar tərəfindən də böyük məhəbbətlə qarşılanmışdır.

Bu povestdə xalqımızın igid oğullarının İkinci Dünya müharibəsi dövründə göstərdiyi qəhrəmanlıq ümumiləşdirilmiş, canlı səhnələrin və insanların təsviri ilə olduqca real boyalarla oxuculara təqdim edilmişdir. Əsərin müvəffəqiyyətinin başlıca səbəbi müharibə mövzusunun yüksək vətənpərvərlik və humanizm mövqeyindən izlənməsi, Mehdi Hüseynzadənin qeyri-adi qəhrəmanlığında o dövrün vətənpərvər gənclərinin səciyyəvi cəhətlərinin bədii cəhətdən təsirli şəkildə göstərilməsidir. Müəllif faşizm

əleyhinə mübarizədə partizan hərəkətinə qoşulan Mehдинin “uzaq sahillərdə” göstərdiyi qəhrəmanlığı uydurma hadisələr vasitəsilə deyil, mübarizə apardığı yerlərdə xalq arasındakı əfsanəyə çevrilmiş həqiqi hadisələrin real təsviri fonunda əks etdirir. “Uzaq sahillərdə” povestinin ideya-bədii məziyyətələrindən biri də beynəlmiləlçilik motivlərinin güclü olması, müxtəlif xalqların nümayəndələrinin vahid məqsəd – faşizmin məhv edilməsi uğrunda mənəvi birliyinin sənətkarlıqla əks etdirilməsidir. Əsərdə Mehdi (Mixaylo) obrazı ilə yanaşı, Vasya, Ancelika obrazları da canlı, insandırıcı, təsirli alınmışdır.

Bu povest bədii nəsrimizdə müharibə mövzusunda yazılmış maraqlı, ideya-bədii cəhətdən cəlbedici və oxunaqlı bir əsər olaraq qalmaqdadır. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, İmran Qasimov və Həsən Seyidbəyli bu əsəri birlikdə yazmışlar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatında iki müəllifin birlikdə povest yazması nadir hadisədir.

Onu da qeyd edək ki, hər iki müəllif Mehdi Hüseynzadənin təxminən yaşıdları olub, məktəb illərindən onu şəxsən tanıyırdılar.

Əsərin meydana gəlməsi tarixi haqqında İmran Qasimov və Həsən Seyidbəyli öz xatirələrində məlumat vermişlər.

1951-ci ildə Azərbaycan komsomolunun Mərkəzi Komitəsində H.Seyidbəyli və İ.Qasimovu qısa bir arayışla tanış etmişlər. Həmin arayışda İtaliya və Yuqoslaviyada beynəlmiləl partizan birləşmələri sırasında fəvqəladə qəhrəmanlıq göstərmiş Mehdi Hüseynzadə haqqında məlumat verilirdi. Yazıçıları bu arayışla tanış edərək onlara qürbətdə vaxtsız həlak olmuş Mehdi haqqında oçerk yazmaq tapşırığı vermişlər. Bu qısa məktubdakı faktlar hər iki yazıçıya təsir etmiş və onlar bu mövzu üzərində birlikdə çalışmağa razılıq vermişlər.

Etiraf etmək lazımdır ki, hadisələri, adamları heç uzaqdan belə müşahidə etməmiş müəlliflər üçün bu çətin bir işdir. Ancaq İmran Qasimov və Həsən Seyidbəyli bu işi öhdələrinə götürməkdən çəkinmədilər. İşlə yaxından tanış olduqca müəlliflər bu mətləbi oçerkə sığışdırmağın mümkün olduğunu yəqin etmiş və povest yazmaq qərarına gəlmişlər.

Onlar povesti yazmaq üçün tələb olunan ilkin hazırlıq işlərini görmüş, müvafiq ədəbiyyat oxumuşdular.

Ancaq Mehдинin qəhrəmanlıq göstərdiyi yerlərə gedib, konkret şəraitlə tanış ola bilməmişdilər, bu da o dövrdə məlum səbəblər üzündən mümkün deyildi. Buna görə də müəlliflər həmin dövrü, adamları və hadisələri daha çox SSRİ Müdafiə Nazirliyinin, partizanların fəaliyyətini əlaqələndirən idarənin arxivlərindən, Mehдинin döyüş yoldaşlarından, qəhrəmanın uşaqlıq və gənclik illəri barədə onun bacılarından, rəssamlıq texnikumunda birlikdə təhsil aldığı yoldaşlarından, Mehдинin müəllimlərindən öyrənməli olmuşdular.

İtaliyada dərc edilən “Unita” qəzetində Mehdi Hüseynzadənin fəaliyyətinə dair bir sıra yazıların da müəlliflərə çox köməyi olmuşdur. Qəzetin



1949-cu ildə dərc edilmiş nömrələrindəki məqalələrdə Mehдинin fədakarlığına dair bir sıra epizodlara rast gəlmiş, onun Vitovle kəndində qəhrəmanlıqla həlak olduğunu, Çepovanidə dəfn edildiyini öyrənmişdilər. H.Seyidbəyli “Yuqoslaviya xatirələrində (“Azərbaycan” jurnalı, 1968, №2, s. 144) qeyd etmişdir:” ...Bir il ərzində həm Yuqoslaviya, həm Triyest, həm də İtaliya haqqında zəngin material topladıq. O yerləri o dərəcədə öyrəndik ki, xəyalən Triyestin küçələri, Yuqoslaviyanın qayalı dağları, meşələri ilə, Adriatikanın sahilləri ilə gəzib dolaşır, elə bil oranın havasını udurduq.” Qeyd etmək lazımdır ki, materialın bolluğuna, öyrənilən etnoqrafik mənbələrin, canlı iştirakçıların nəql etdikləri hadisələrin zənginliyinə baxmayaraq, müəlliflər yalnız sənədlərin və faktların çərçivəsində qalmamış, həqiqi bədii təxəyyülün məhsulu olan bir povest yarada bilmişdilər.

İmran Qasimov etiraf edirdi ki, Mehdi Hüseynzadədən başqa povestdəki bütün personajlar bədii təxəyyülün məhsuludur.

Sözsüz ki, o zaman “Uzaq sahillərdə” povesti oxucular və ədəbi ictimaiyyət tərəfindən böyük maraqla qarşılanmış, Azərbaycan ədəbiyyatında müharibə mövzusunun işlənməsində əldə edilmiş nailiyyətlərdən biri kimi qiymətləndirilmişdir.

Povestdə Mehдинin qısa, lakin əsl qəhrəmanlara layiq zəngin mənalı həyat yolu keçdiyi göstərilir. Bu qısaca həyatın müharibədən əvvəlki hissəsi zahirən Mehдинin minlərlə yaşıdının həyatından seçilmir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, povestin bu səhifələri əsasən canlı söhbətlər, xatirələr və bəzi sənədlər əsasında yazılmışdır. Ancaq burada müəlliflər gələcəkdə tarixə böyük bir qəhrəman kimi daxil olacaq surətin xarakterinin əsas cizgilərini diqqət mərkəzinə çəkmişlər. Bir sıra həyatı epizodlar, məsələn, çimərlikdə göstərdiyi cəsarət, iclasda tutduğu prinsipial mövqe və.s. Mehдинin yoldaşlarına, dostlarına münasibətini, müstəqil iradəli, ağıllı bir gənc kimi böyüdüynü göstərir.

Mehdi əsərdə bir cənublu, bir qafqazlı gənc kimi verilmişdir. Lakin onun qəhrəmanlığın ehtiras yox, ağıl və mühakiməsi idarə edir. Mehdi əsərdə həm də yaradıcı ziyalı obrazı kimi canlandırılır.

Gördüyümüz kimi, Mehdi Vasyaya və Ancelikaya, Ancelika isə Nasyaya dərin səmimiyyət duyğuları bəsləyir. Lakin Ancelika Mehдини sevir. Mehdi isə bir rəssam kimi Ancelikanın gözəlliyinə heyran qalsa da, Mehdi onu rus rəssamı K.Brüllovun rəsmlərindənki italyan qızlarına bənzədir, namusuna, vətənpəvərliyinə, igidliyinə yüksək qiymət versə də, Ancelikaya ancaq bir silah dostu, məslək yoldaşı əziz bir qardaş münasibətləri bəsləyir. Burada o, nəzərimizdə əsl Azərbaycan ziyalısı kimi canlanır.

Mehдинin alman, fransız və ispan dillərini yaxşı bilməsi ona mürəkkəb kəşfiyyət tapşırıqlarını yerinə yetirməyə kömək edir. O, yeri gələndə səyyar rəssam, və yaxud adi kəndli kimi, yefreytor, ober-leytenant, bəzən də sərxoş əsgər geyimində düşərgədən çıxıb faşistlərin yuvasına girir, işini görür və

qayıdır. Bəlkə də bəzi epizodlar müəyyən qədər macərə təsiri bağışlaya bilər. Ancaq Mehдинin bir sıra olduqca cəsarətli çıxışları haqqında faktlar vardır ki, onların heç də hamısı povestdə göstərilməmişdir. Məsələn, Mehдинin alman zabiti geyimində düşməni təyyarə meydanına girib iki faşist qırıcı təyyarəsini, bir neçə astomobili mina ilə göyə sovurması, həbsxanadan 700 nəfər adamı xilas etməsi, sıra təlimi, keçən faşist rotasına təkbəşinə hücum edib xeyli faşist məhv etməsi faktları məlumdur.

Bütün bunlara baxmayaraq, müəlliflər Mehдинi idealizə etmirlər. Triyestin iki müxtəlif qütbündə eyni vaxtda əməliyyat keçirilməsi və hər ikisinin Mehдинin adına çıxılması göstərir ki, Triyestdə və onun ətrafında partizanların düşmənlərə endirdikləri zərbələrin, təxribat və partlayışların hamısı Mehdi tərəfindən törədilmir. Partizanlar Mehдинin adını öz qələbələrinin rəmzi kimi qəbul edir.

Bildiyimiz kimi, povest Mehдинin qeyri-adi qəhrəmanlıqla həlak olduğu fəsilə bitir. Ancaq oxucuda belə inam yaranır ki, qəhrəmanın silah və məslək dostları onun ölümündən sonra da ən yaxşı əməllərini Mehдинin adı və xatirəsi ilə bağlayacaqlar.

Povestdə Mehdi, qəhrəmanlığı ilə yanaşı, eyni zamanda həssas ürəkli bir insan, təbiət vurğunu, rənglərin ahəngdarlığına heyran olan bir rəssam kimi də canlandırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Mehdi Hüseynzadə tarixə İkinci Dünya Müharibəsinin, partizan hərəkətinin, sovet kəşfiyyatının ən böyük qəhrəmanlarından biri kimi düşsə də, etiraf etməliyik ki, xalqımız Mehdi Hüseynzadənin şəxsiyyətində istedadlı bir rəssamı, yaradıcı ziyalıyı itirmişdir. Yəqin ki, müharibə olmasa idi, və yaxud Mehdi müharibədən sağ-salamat qayıtmış olsa idi, məşhur, istedadlı rəssamlarımızdan biri olaraq Azərbaycan incəsənəti tarixində öz layiqli yerini tutacaqdı.

Buna görə də povestdə Mehdi surətinin həm də bir istedadlı rəssam, yaradıcı ziyalı bir gənc kimi canlandırılması təbiiidir.

Povestdə Mehdi, artıq qeyd etdiyimiz kimi, qəhrəmanlığı ilə yanaşı, eyni zamanda həssas ürəkli bir insan, təbiət vurğunu, rənglərin ahəngdarlığına heyran olan bir rəssam kimi də olduqca inandırıcı şəkildə canlandırılmışdır. Oxucu onu gah kilsədə qədim heykəltaraşın cansız mərmər üzərində həyat verdiyi “Madonna” önündə xəyala dalan, gah təbiət məzərlərinin gözəlliyini seyr edən, imkan olduqda isə bütün bunları fırça ilə kətan üzərində canlandıran görürük. Müəlliflər Mehдинin rəssamlıq fəaliyyətindən, xüsusilə də “Qələbə ilə qayıdan əsgər” kompozisiyası üzərindəki işindən bu baxımdan geniş istifadə etmişlər.

Mehдинin ən böyük yaradıcılıq ideali müharibəni qalibiyyətlə başa vurub, doğma yerlərə qayıdan əsgərin vüqarlı surətini canlandırmaqdır.

Mehdinin yaşadığı bu duyğular bədii surət kimi onun daxili aləmini işıqlandırmağa kömək edir. Şəkil yarımçıq qalsa da onun mənəvi aləmini göstərən mükəmməl və gözəl tablo kimi təsəvvürümüzdə yaşayır. Bunu bir çox tənqidçilər qeyd etmişlər.

Hətta əsərin sonluğunda bu tablo xatırlanır. Son cümlələr müəlliflərin ürək sözləridir:

“Mehdi Vətən torpağından uzaq Adriatik dənizi sahillərində vuruşduğu üçün çəkmək istədiyi şəkil axıra çatdıra bilmədi. Lakin Mehдинin düşmənləri onun tamamlanmamış şəklinə baxsalar pis olmaz: bu şəkildə öz qanı bahasına qələbə qazanmış, tülu edən günəşə doğru addımlayan qüdrətli sovet soldatı təsvir edilmişdir. Hər tərəf al-əlvan bahar paltarı geymişdir. Vətən torpağı şənlik içindədir. Soldat sevinclə gülümsəyirsə də, döyüşə hazır bir vəziyyətdədir. Onun səadətində toxunmaq, sevincini pozmaq istəyənlərin vayhalına!” (1; 322–323)

Müəlliflər əsər boyu Mehдинin düşüncələrini də oxucuya inandırıcı və təbii şəkildə çatdırırlar: “Ona elə gəlirdi ki, bu vaxta qədər çox şeyləri başa düşməyib. Bəlkə bu, polkovnik demişkən, Mehдинin yalnız qarşısında duran düşməni gördüyündən irəli gəlirdi? Bəlkə də bu onun qızğın xasiyyətindən doğurdu? Məgər dünyada yaxşılığa, səadətə, özünə və adamlara inanmaq pis şeydir? Mehdi şəklini çəkmək istədiyi soldatın gözlərinə belə bir ifadə verəcəkdi. Axı o soldat evlərinə qayıdırdı! Tezliklə Mehdi də evlərinə qayıdacaq. O, bütün ömrü boyu kəşfiyyatçı qalmaqacaqdı ki! Axı o rəssamdır. Onun əsil vəzifəsi körpüləri partlatmaq deyil, şəkil çəkməkdir”. (1;141)

Bir epizodu da xatırlatmaq istərdik. Radistin qazmasının yanından ötdükdə musiqi səsləri eşidən Mehдинin hətta rəngi qaçır, çünki radio ilə Moskvadan Azərbaycan mahnılarını verirdilər.

“Mahnı çox tanış gəlsə də, Mehdi onun adını xatırlaya bilmirdi. Görəsən o, bu mahnını harada eşitmişdi? Lakin budur, o, “Nərgiz” sözünü eşidib sakit halda gülümsündü. Sanki çoxdan bəri itirdiyi bir şeyi tapdı. Radio ilə “Nərgiz” operasından Nərgizin ariyasını və qızlar xorunu verirdilər...” (1;142).

Müəlliflər mahnıya qulaq asan Mehдинi elə təsvir edirlər ki, oxucu özünü Mehдинin yerində hiss edir. Mehдинin gözləri dalğın bir ifadə alır. Bakı, günəşin nuruna qərq olmuş Xəzərin sakit, mavi ənginliyi bir anda onun gözləri qarşısında canlanır. Bu da bir azərbaycanlı, ziyalı bir gəncin Vətəndən uzaqlarda Azərbaycan musiqisi eşidərkən keçirdiyi təbii hisslərdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Uzaq sahillərdə” povesti bədii nəsrimizdə layiqli yerini tutmuşdur.

İmran Qasimovun bədii nəsrindən söhbət açarkən, bir neçə söz də “Fransız qobeleni” və “İtalyan mözaikası” əsərləri haqqında demək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, burada müəllifin özünün daxili aləmi oxucu üçün açılır.

Bu əsərlər yol qeydləri əsasında yaranmışdır. Müəllifin İtaliyaya səyahəti, daha doğrusu, yaradıcılıq ezamiyyəti zamanı eşitdikləri, gördükləri, maraqlı söhbətlər, təəssürat burada əksini tapmışdır. Əsərin adı da sanki, öz-özünə əvvəlcədən müəyyənlanmışdır, müəllif “gördüklərim mozaikaya bənzəyəcək” deyərkən özünün etiraf etdiyi kimi qeydləri üçün sərlövhə tapdığını hələ bilmirdi. İ.Qasimovun nəsrində müəyyən mənada bir sənədlilik həmişə nəzərə çarpır. O, həmişə müəyyən sənədləri araşdırıb üzə çıxarır və bədii təhkiyənin tərkib hissəsinə çevirir. Ədib sənədli oçerk janrına və yol qeydlərinə, gündəliyə həmişə müraciət edir. Bu cəhətlər yazıcının “Azərbaycan xalçası” adlandırdığı povestdə əsas janr əlamətidir. “Fransız qobeleni” və “İtalyan mozaikası” povestlərində həmin əlamətlər çox aydın görünür.

“Fransız qobeleni” povestində, məlim olduğu kimi, müəllif vaxtilə Moskva metropoliteninin tikintisində çalışan, sonra müharibəyə könüllü gedən, uzun müddət müharibənin ilk illərində həlak olduğu deyilən, ancaq sonradan Fransada Müqavimət hərəkatında fəal iştirak edən Ceyran adlı bir qız haqqında roman yazmağa hazırlaşdığı üçün sənədlər toplamalıdır. Fransa səfərinin məqsədi budur. Müəllif bir neçə yol yoldaşı ilə Fransanı gəzərək bir çox müharibə iştirakçıları ilə, Müqavimət hərəkatının fəal iştirakçıları ilə görüşür. Milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Ceyrana bənzəyən eyni taleli bir çox qadınlarla qarşılaşır, onların fəaliyyəti barədə söhbətləri dinləyir. Bildiyimiz kimi, müəllif Ceyran haqqında heç bir sənəd əldə edə bilmir.

Bir çox insanlarla görüşüb söhbət edən yazıçı öz təsəvvüründə Ceyran obrazını yaratmış olur. İnsanlar arasında oxşarlıq, bir-birinə bənzəyən talelər onu düşündürür.

Müəllif heç bir tarixi sənəd əldə edə bilməsə də, ruhdan düşmür. O, böyük bir inamla bildirir ki, bu kitab yazılacaq.

“İnsanın gücü nədədir? Ümidlə, inamla yaşayıb yaratmasında.

... Mən aydın surətdə Ceyranı Neverdə, meşələr və göllər diyarında, Majisin yanında görürəm. Plan de Orqonda, döşəməsinin altında tüfənglər, topançılar, mina dolu yeşillər yığılmış yastı, alçaq evlər görürəm; əlində vərəqlərlə dolu zənbil düz esesçilərin sırasına doğru addımlayan görürəm.

...Bütün Fransa torpağı mənim hafizəmdə coğun hərəkətdə olan, ağ-qara rənglər ahəngi ilə bəzənmiş çox gözəl və böyük bir qobelen kimi nəqş olunub qalmışdır.

Bu qobelenin naxışları arasından gənc bir qadının siması zahir olur. Onun gözlərinin ətrafında nur şüacılıqları kimi qırıqlar var, sıx, qara saçlarına gümüş zolaq kimi dən düşübdür.

O deyir:

- Biz torpağın zərrəsi olmuşuq, torpaq isə daim yaşayır. Onu daha pak, işıqlı edin, daha da gözəlləşdirin...” (2;146)

Bu sonluq oxucuya çox şey deyir. Müəllifin vətənpərvər, xalqının hər bir nümayəndəsini sevən, ümum bəşəri, humanizm ideyalarına sadıq olan gözəl bir yaradıcı ziyalı olduğu görünür.

“İtalyan mözaikası” əsəri barədə də eyni sözləri söyləmək olar. Müəllif İtaliyaya yaradıcılıq ezamiyyətinə getmişdir.

Yaradıcılıq ezamiyyətinin bir məqsədi də Mehdi Hüseynzadənin qəbrindən Vətənə bir ovuc torpaq gətirmək olmuşdur. Beləliklə, İ.Qasımov bu mövzuya bir daha qayıtmışdır. O zaman Bakıda Mehdi Hüseynzadənin abidəsinin ucaldılmasına hazırlıq gedirdi. Bildiyimiz kimi, abidənin müəllifi istedadlı heykəltaraş Fuad Əbdürrəhmanovdur. Bu abidə vaxtsız dünyasını dəyişən sənətkarımızın son əsərlərindən biridir. İ.Qasımov abidənin postamentinə qoyulub hörüləcək bu torpağı Vətənə gətirmək kimi şərəfli bir vəzifəni boynuna çəkmişdir.

Müəllif Neapolda olarkən vaxtilə M.Qorkinin Dağüstü parkdan şəhəri seyr edərkən Bakını Neapola bənzətməsini də yada salır, bu müqayisənin nə qədər dəqiq olduğunu vurğulayır. Neapolu faşizmdən xilas edənlərə qoyulan abidəni təsvir edir. Müəllif kiçik dükanlardan Neapolun mənzərələri çəkilmiş rəngli şəkillər aldığını da qeyd edir. Gördüyümüz kimi, müəllif İtaliyanı bir yazıçı kimi, bir ziyalı kimi gəzməmişdir.

Əsərin sonluğu bir daha dediklərimizi sübut edir:

“...Bakıya qayıtdıqdan sonra Mixaylonun qəbrindən gətirdiyim torpağı müvəqqəti qoruyub saxlamağa verdim. Abidənin ucaldılmasına az, lap az qalıbdır, abidə xalqımızın gözəl sənətkarı, Fuad Əbdürrəhmanovun son əsərlərindən biridir, sevimli qəhrəmanımızın türbəsinin bir parçası bu abidənin postamentinə qoyulub hörüləcəkdir.

Bu fikir ürəyi çoxdan həyəcanlı döyündürürdü — müqəddəs türbədən azacıq da olsa gətirib doğma torpağa qovuşdurmaq. Sinəsini sipər edib faşizmi dayandırmanın, döyüşlərdə həlak olanın qarşısında borcumuzu yerinə yetirməliyik.

Payız keçdi, qış keçdi, yenidən bahar, yay gəldi, mən isə bu qeydlərin mövzaikasına əl vurmamışam. Sonra fikirləşdim: hələ o dərəcədə qocalmamışam ki, xatirələr yazım, lakin elə də gənc deyiləm ki, hələ yerimə yetirmədiyim bir borcun qayğısını çəkməyim, onun üçün narahat olmayım.

Mariyanın İtaliya Kommunist Partiyası adından mənə təqdim etdiyi iki xatirə hədiyyəsi daim bu borcu yada salır: çox kiçik tranzistor — radio-qəbuledici (“dünyanın səsini eşitmək üçün”) və “Pelikan” avtoqələmi (“yazmaq üçün”)...

Xalqım gözəl deyib: “Borclu borclunun sağlığını istər”. (2;204)

Gördüyümüz kimi, İmran Qasimov hər zaman vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirən, xalqımızın adını uca tutan gözəl bir sənətkar, gözəl bir ziyalı olaraq yaddaşlarda həqiqi bir Azərbaycan ziyalısı kimi yaşamaqdadır.

**Ədəbiyyat:**

1. İ.Qasimov və H.Seyidbəyli. Uzaq sahillərdə. B., “Azərənşr,” – 324 s.
2. İ.Qasimov. Seçilmiş əsərləri. I cild. B., “Azərənşr.” 1988.–208 s.
3. Z.Qiyasbəyli. İmran Qasimov. B., “Yazıçı”, 1983. –188 s.
4. B.Nəbiyev. Kamalın təntənəsi. B., “Yazıçı”, 1981–408 s.

**A.Rustamzadəh**

**The Image of Intelligentsia in the prose by İmran Kasymov**

**Summary**

The article analyzes İ.Kasymov's novels “On the Far Shores” (co-authored with H.Seyidbeyli), “Italian Mosaic” and “French Tapestry”. The role of the documentary essay, travel notes and diaries in the prose of İ.Kasymov is emphasized. Disclosure of the writer's spiritual world in these works. The writer appears before the readers as a bright representative of the of the Azerbaijani creative intelligentsia. Particular attention is paid to the analysis of the image of Mehdi Husseynzadəh, who went down in history as one of the bright heroes of the partizan movement in Europe. In the novel Mehdi appears before the readers as well as a talented, high-profile artist. In the novel “Italian Mosaic” it is said about a creative trip to Italy, where the writer visits the grave of M.Husseynzadəh, studies the details of his activity. The novel “French Tapestry” refers to the writer's creative trip to France, to collect documents about Azerbaijani girl Jeyran, one from the participants of the Resistance, which the writer is going to devote the novel. In the article the author emphasizes that İ.Kasymov was a man profoundly patriotic, and this is reflected in his works. The article also says that the prose by İ.Kasymov takes a worthy place in Azerbaijani literature of XXth century.

**Образ интеллигентного человека в прозе Имрана Касимова  
Резюме**

В статье анализируются повести И.Касимова «На дальних берегах» ( в соавторстве с Г.Сейидбейли), «Итальянская мозаика» и «Французский гобелен». Подчеркивается большая роль документального очерка, путевых записей и дневников в прозе И.Касимова. Говорится также о раскрытии духовного мира писателя в данных произведениях. Писатель предстает перед читателями как яркий представитель азербайджанской творческой интеллигенции. Особое внимание уделяется анализу образа Мехди Гусейнзаде, вошедшего в историю как один из ярких героев партизанского движения в Европе. В повести Мехди предстает перед читателями также как талантливый, подающий большие надежды художник. В повести «Итальянская мозаика» говорится о творческой командировке писателя в Италию, где писатель посещает могилу М.Гусейнзаде, изучает детали его деятельности. В повести « Французский гобелен » говорится о творческой командировке писателя во Францию, с целью собрать документы об азербайджанской девушке Джейран, одной из участниц Сопротивления, которой писатель собирается посвятить роман. В статье автор подчеркивает, что И.Касимов являлся человеком глубоко патриотичным, и это отражается в его произведениях. В статье также подчеркивается, что произведения И.Касимова занимают достойное место в азербайджанской литературе XX столетия.

**Rəyçi: İlham Məmmədli**  
**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

**KAMİL ADIŞİRİNOV**  
**AMEA-nın Şəki Regional Elmi Mərkəzi**  
**AMEA – nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu**  
**filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**  
**Kamil. adisirinov@mail.ru**

## **XX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA ŞƏKİ FOLKLOR MÜHİTİNDƏ** **AŞIQ SƏNƏTİ ƏNƏNƏLƏRİ** **(1950 – 1990-cı illər)**

**Açar sözlər:** Şəkiaşiq mühiti, aşiq sənəti, folklor, aşiq şeiri, aşiq yaradıcılığı,

**Ключевые слова:** Шекинской ашугской среда, ашуг-арт, фольклор, газета, ашугская поэзия, ашугское творчество, научная биография, мугам, газел.

**Key words:** Sheki's ashugs, ashug art, folklore, ashug poetry, ashug creativity, scientific biography,

XX əsrin ikinci yarısında Şəkiddə və Göynük mahalında aşiq sənəti daha geniş inkişaf etmiş, Molla Cuma varisləri olan Aşiq Əhməd ( Aşağı Şabalıd), Aşiq Əhmədiyyə (Baş Göynük), Aşiq Hacıbala (Baş Layısqı), Aşiq İsmayıl (Baş Göynük), Aşiq Məmməd (Baş Layısqı), Aşiq Sirac (Baş Layısqı), Aşiq Nəzir (Baş Layısqı), Aşiq Camal (Baş Göynük), Aşiq Yusif ( Aşağı Göynük), Aşiq Azad (Baş Göynük) və digər aşıqlar yetişib fəaliyyət göstərmişlər. Molla Cumadan sonra bu torpağın (Şəki torpağı - Layısqı torpağı nəzərdə tutulur - K.A.) yetirdiyi ən istedadlı aşığı **Aşiq Siracdır**.

**Sirac Abuzər oğlu Həbibullayev** 1933-cü ildə Baş Layısqı kəndində dünyaya göz açmışdır. Atası Abuzər müəllim dövrünün qabaqcıl maarifçilərindən olmuş, Şəki ərəzində yetərincə ad - san qazanmışdır. Sirac Həbibullayev 1940 – 1947 - ci illərdə Qax rayonunun Qorağan kənd məktəbində 7 illik təhsil almış, orta məktəb dövrü müharibə illərinə düşmüşdür. Yeniyetməlik yaşından aşiq sənətinə, saza-sözə ürəkdən bağlı olduğundan, bu sahədə dərinlən formalaşmaq üçün 1959 - cu ildə respublikanın ikinci mədəniyyət mərkəzi Gəncə şəhərinə köçmüşdür. Gənc aşığın Gəncəyə köçməsinin bir səbəbi də Borsunlu Məzahir Daşqının dəvəti olmuşdur.

Gəncədə məskunlaşdığı andan o, dünyagörüşü, zəkası və istedadı ilə sənət adamları arasında tanınmağa başlamış, tanınmış aşıqlarla və şairlərlə ünsiyyət yaratmış, bu dostluq və ünsiyyət Sirac Həbibullayevin həyatında və yaradıcılığında şübhəsiz ki, mühüm rol oynamışdır. Eyni zamanda gənc sənətkar Orkestr Musiqiçilər Bürosunda işə düzəlmiş, 1965 - ci ildən isə bu büro Aşıqlar İdarəsinə çevrilmiş, o, bu təşkilatda 19 il çalışmışdır.



Şeir yazmağa 1946 - cı ildə başlayan Aşıq Sirac Gəncədə eyni zamanda üç peşə sahəsini özündə birləşdirmişdir: şair olmaq, aşiq kimi yetişmək və sazənd peşəsinə yiyələnmək.

Aşıq Siracın şeirlərinin ünvanına nəzər yetirdikcə təəccüblənməmək olmur. Az qalır ki, hər bədii nümunənin sonunda Azərbaycanın bütün diyarları, oba - oymaqları öz əksini tapsın. Aşıq Siracın seirlərinin sonunda onun ilhamının mənbələri öz əksini tapıb. Bəlkə də onun yaradıcılığında çoxçalarlığı yaradan, məzmun gözəlliyini təmin edən yurdunu, Vətəni daha yaxşı tanıması, qarış - qarış gəzməsidir. 50 - ci illərdə ədəbi yaradıcılığa başlayan, şifahi xalq ədəbiyyatının bütün çalar və rənglərinə, xalqın bədii təfəkkürünə, əfsanə və nağıllarına, dastan və bayatılarına, mifik təsəvvürlərinə, adət-ənənələrinə yaxından bələd olan, yaradıcılığında aşiq ədəbiyyatının bütün janrlarında - qoşma, gəraylı, divani, müxəmməs, tənris, qıfılənd və digər janrlardan məharətlə istifadə edən Aşıq Sirac, sənətin bütün çətinliklərinə, əzab və məşəqqətlərinə ləyaqətlə sinə gərmişdir.

Aşıq Siracın yaradıcılıq nümunələri forma və məzmun baxımından olduqca bitkindir. Məs. “Bilmirəm” rədifli gəraylısına diqqət edək:

Ürəyimdə dərdim çoxdu,  
Arzuma çata bilmirəm.  
Gözlərimdə yuxu yoxdu,  
Gecələr yata bilmirəm.

Bir tərланım qaçıb getdi,  
Sirri yada açıb getdi,  
Yad ellərə uçub getdi.  
Sorağın tuta, bilmirəm [ 2, s. 14].

Aşığın “Dağlar” [2] rədifli gəraylısında yurdunun təbiətinə, başı qarlı dağlarına, sərin yaylaqlarına olan məhəbbəti öz əksini tapmışdır. Aşıq yazır:

Bu gün qoynun gülər yenə,  
Zirvələri qoşa, dağlar.  
Baxan heyran olur sənə,  
Hüsnün gəlir xoşa, dağlar  
Gəzdim sərin yaylağında,  
Könül açan oylağında,  
İsti suyun bulağında,  
Təbim gəldi cuşa, dağlar[ 2, s. 23-24].

Aşığın təbiət lirikasının ən gözəl nümunələrindən olan “Şəkiddə”, “Görün”, “Arasında” və s. gəraylılarında da eyni ruh hakimdir. Aşıq Siracın “Zeynəb”, “Nabat”, “Əlfinaz”, “Zümrüd” adlı gözəlləmələrində el qızlarının hüsnü cəmalı, zahiri və daxili gözəlliyi tərənnüm edilir.

Aşıq Siracın poetik irsində qoşmanın təcnis, cıqalı təcnis, nöqtəsiz təcnis, dil tərpənməz təcnis növlərindən də orijinalıqla istifadə edilmişdir. Şair Molla Cuma yaradıcılığında təsadüf edilən “əvvəl - axır” (yəni misralar hansı hərflə başlayırsa, həmin hərflə də qurtarmalıdır) formasına sadəlik gətirərək “əvvəl eyni hərflər” formasını da yaradıcılığında tətbiq etmişdir:

**Molla Cumada əvvəl - axır: “D” hərfi üzrə:**

Dilbərim, sən olma yad, boyu şümşad,  
Dərmansız dərdimə sən eylə imdad,  
Dillərin bülbüldü, gözlərin cəllad,  
Dad əlindən ey dad, sən eylə imdad[ 4, s. 391].

**Aşıq Siracda “H” hərfi üzrə “əvvəl - axır”:**

Həyatda görmədim fərəh,  
Həsret məni üzdü billah.  
Hərzə, hədyan deyən əbləh,

Həzar edib dərdim vallah.  
Haqq sevən əməli saleh,  
Hamını eyləyər valeh,  
Həqir, alçaq, həm bəd taleh,  
Həmişə ağlar inşallah[ 2, s. 276-277].

Aşığın yaradıcılığında doğma Şəkiyə və ana yurdu Layısqıya həsr etdiyi şeirlər bənzərsiz poetik örnəklədir. Aşıq Siracın etnoqrafik səciyyə daşıyan “Şəkinin”[2] adlı şeiri onun yurduna olan sonsuz sevgisinin təzahürü kimi qələmə alınmışdır:

Müqəddəs yurdumuzun aləmdə tapılmaz tayı,  
Mülayim keçir yazı, payız, qışı, həm də yayı,  
Şəhərə rəvnəq verir əzəmətli Xan sarayı,  
Həkk olub hər daşına uluların hay - harayı.  
Tarixi, qədimlərdən verir sorağı Şəkinin .

Şehirlidir qara zurna, ovsunlayıb ürəkləri,  
Bu sənəti yaşadacaq, **Həbillahı, Ələfsəri,**  
Tar - kaman xatırladır, **Ələvsəti, Ələsgəri,**  
Saxlanır arxivlərdə minlərlə sənət əsəri,  
Nur saçır gələcəyə bu şən növrəgi Şəkinin [2, s. 321-322].

Saz, söz sənətimizin qüdrətli nümayəndəsi Molla Cuma vaxtilə özünün ən mükəmməl yaradıcılıq nümunələrindən biri olan “Layısqa” adlı şeirində doğma yurdu Layısqını tərənnüm edərək yazmışdı:

Nə gözəl vətənsən, mübarək kəndсэн,  
Qismət oldun biz ümmətə Layısqa.

Yan gəzənlər sənin qədrini bilməz,  
Sən hayıfsan müxənnətə, Layısqı.

Molla Cuma qəm, hicranə batıbdır,  
Ahü - zarı asimana çatıbdır,  
İsmi Pünhan səndə qərar tutubdur,  
Oxşayırsan lap cənnətə, Layısqı [4, 145].

Görkəmli el nəğməkarının bu məkanı cənnətə bənzətməsi təsadüfi deyil. Bu cənnəti öz gözlərinlə görmək üçün gərək Layısqını görəsən, gəzəsən. Görkəmli aşığın oxucularına təqdim etdiyi bu ilahi cənnətməkan kənd, yurdun istedadlı aşiq - şairi Aşıq Siracın “Gəl”[2] rədifli qoşmasında zərif xalı kimi bütün gözəllikləri ilə oxucuların qarşısına sərilir. Şeiri oxuduqca elə bir təbiət lövhəsi oxucuya təqdim olunur ki, istər – istəməz həmin gözəllikləri gözlərinlə görmək üçün xəyalən Baş Layısqıya doğru qanadlanırsan. Əbəs deyil ki, aşiq də yurdunun təbii gözəlliklərini Azərbaycan oxucusuna tanıtmmaq, bu gözəl diyara seyrçiləri dəvət etmək üçün əsərinin adını müraciət formasında “gəl” adlandırır. Təbiətin yaz və yay aylarının yurdun florasına verdiyi gözəllik şeirdə o dərəcədə real verilir ki, sanki əsəri oxuduqca bülbüllərin cəh – cəhindən, turac, kəkliklərin civiltisindən qulaq tutulur, qayalarda qartalların qiy vurması, meşə - ormanlarda, tala və düzlərdə maral, cüyür və ceyranların qaçışı insanı valeh edir. Aşığın vətənimiz Azərbaycanın bir parçası olan doğma yurduna olan məhəbbəti misralara çevrilib oxucunun qəlbinə şirin bir şirə kimi süzülür:

Yada sal gəncliyin xatirəsini,  
Baharın ətirli xoş nəfəsini,  
Dinləmək istəsən bülbül səsinə,  
Mayda bərq vuranda gül gülşəndə, gəl.

Var bizim ellərdə başqa gözəllik,  
Ormanında turac, dağında əlik.  
Yanında çolpalar, hər ana kəklik,  
Yalçın qayalara yetişəndə, gəl

Gətir göz önünə vətəni bir an,  
Söylə: bu yerlərə kim olmaz heyran?  
Meşələrdə maral, düzlərdə ceyran,  
Talalarda cüyür mələşəndə gəl [5, s.55].

Aşıq Siracın “**Layısqı**”[5] şeiri onun doğulub boya - başa çatdığı doğma yurda olan sonsuz məhəbbətinin ifadəsidir. Şeirdə doğma şəhəri Şəkinin, ana yurdu Layısqının tərənnümü ana xətt olmuşdu. Mübaliğəsiz deyə bilərik ki, bu şeirdə Aşıq Sirac Layısqının cənnətməkanlığını mənəvi

müəllimi Molla Cumadan da gözəl verə bilmişdir. Azərbaycan aşıqlarının hər birinin yaradıcılığı üçün xarakterik olan təbiət gözəlliklərinin təsviri və tərənnümü Aşıq Siracın “Layısıqı” şeirində daha əlvan boyalarla verilmişdir. Layısıq kəndinin yaraşığı olan göy çəmənləri, yaşıl çölləri, durna gözlü bulaqları, ətirli gülləri, otları, əsrarəngiz çiçəkləri, müxtəlif növ quşları, havası xəstə üçün can məlhəmi olan yaylaqları böyük məhəbbətlə tərənnüm obyektinə çevrilmişdi. Şeirdən aşağıdakı bəndləri oxuyan oxucu yurdsevər şair qəlbinin döyüntülərini eşitməklə yanaşı, özünü quşların cəh – cəhi ilə əhatə olunmuş, bənövşə, yağlıca, novruzçiçəyi, qızılgül, həmərşin gül və çiçəklərinin ətrindən bihuş olmaq dərəcəsinə çatdığı bir cənnətdə hiss edir. Bülbülün, sarıköynəyin, qaratoyuğun şən tərənəsindən, ecazkar səsinə insan vəcdə gəlir:

Bənövşə, yağlıca, novruzçiçəyi,  
Qızılgülün tər qönçəsi, ləçəyi,  
Həmərşindir çiçəklərin göyçəyi,  
Təzələyir tərəvətin, Layısıqı.

Müğənni quşların şən tərənəsi,  
Sarıköynək, qaratoyuq nəğməsi,  
Qəzəlxan bülbülün ecazkar səsi,  
Laylasıdır təbiətin, Layısıqı [ 2, s.146; 5,s.134].

Əsərdə etnoqrafik lövhələr də diqqətçəkicidir. Aşıq doğma yurduna xas olan qonaqpərvərliyi də oxucularının diqqətinə çatdırmağı unutmamış, layısıqlıların qonaq süfrəsini dünyanın ən səxavətli adamı olmuş Hatəmin süfrəsi ilə müqayisə etmişdir:

Hər kəsin gələndə əziz qonağı,  
Zövq ilə bəzənir qonaq otağı,  
Açılır süfrələr hatəmsayağı,  
Başlanır şən, ziyafətin, Layısıqı [ 2, s.148; 5, s. 137].

Yaradıcılığının ideya-bədii dəyərini, əbədiyaşarlığını duyan Aşıq Sirac “Mən” rədifli qoşmasında yazır:

Kamil ustadiyam dövrü - zamanın,  
Hikmət dəryasının qəvvasıyam mən.  
Aşıqlar anası Molla Cumanın,  
Müəmma, təcnişi, cinasıyam mən.

Cinasdan yaratdım nöqtəsiz təcniş,  
Divani, dildönməz, hər biri nəfis,  
Nadanlar sözümə qoy desin naqış,  
Sənət binasının bənnasıyam mən [ 2, s.149; 5, s.137].

Baş Layısqı kəndində yaşayıb - yaradan aşıqlardan biri də **Aşıq Nəzir** olmuşdur. O, 1933 - cü ildə Baş Layısqı kəndində anadan olmuşdur. Hələ gəncliyindən aşıq ədəbiyyatına ürəkdən bağlı olan **Aşıq Nəzir** aşılıq sənətinin sirlərinin balakənli aşıqlardan öyrənmişdir. Şeyirdlik illərində onlar ( balakənli aşıqlar – K.A ) balaca Nəzirə şagird sazı bağışlamışlar. Müasirlərinin və övladlarının söyləməsinə görə, onun üç sazı oymuşdur. Şəki folklorunun mahir bilicisi və aşıq poeziyasının araşdırıcısı, professor Faiq Çələbi Layısqı kəndində aşıq sənətinin inkişaf tarixindən danışarkən bizim üçün olduqca böyük maraq kəsb edən **Aşıq Məmməd**, onun bacısı oğlu **Aşıq Nəzir** və **Aşıq Hacıbala** ilə bağlı maraqlı məlumatlar vermişdir. Bu münasibətlə professor 2014 – cü ildə nəşr olunmuş “ Şəki folklor örnəkləri:1 – ci kitab” adlı əsərə yazmış olduğu “ ön söz” də yazır: “... Baş Layısqıda **Aşıq Usub** olub. Molla Cumanın müasiri. Molla Cuma ona deyərmiş ki, səninki şeytan vergisidir, sənənə bacarmaq olmaz.

... Baş Layısqıda Hacı Salman oğlu **Aşıq Məhəmməd** vardı. ( bu şəxsi biz hörmətli oxucularımıza Məmməd adı ilə təqdim etmişik – K.A ).Təxminən 1910 – cu ildə doğulub. Müharibədə öldü. Onun bacısı oğlu **Aşıq Nəzir** dayısının sazını çalırdı. Nəzir yaradıcı aşıq deyildi, ancaq çox yaxşı ifaçı idi. 1930 – cu ildə doğulub , təxminən 1974 – cü ildə ölüb”[6,s.29; 5,s.138]. Aşıq Nəzir haqqında yaxınlarından və doğmalarından aldığımız məlumata görə, onun üç sazı olmuş, vaxtilə çalmış olduğu dayısı Məmməddən qalmış saz, hazırda onun Qax rayonunda yaşayan və atasının aşılıq sənətini davam etdirən oğlu Vəzirin evində saxlanılır. Tədqiqatçı Faiq Çələbinin də qeyd etdiyi kimi, Aşıq Nəzir improvizist - yaradıcı aşıq olmamışdır. O, aşıq yaradıcılığının ayrı - ayrı janrlarında yazıb - yaratmasa da, klassik aşıq poeziyası nümunələrini, xüsusilə, Molla Cuma irsini mükəmməl bilmişdir. Çox təəssüf ki, onun sinəsində olan Molla Cumanın şeir nümunələri yazıya alınmamışdır.Aşıq Nəzir el ədəbiyyatının sirlərini dayısından və anasından öyrənmişdir. Güclü səsə və gözəl ifaçılıq məharətinə malik olan Aşıq Nəzir Balakən - Şəki regionunda onlarla gəncin toyunu sənətin ecəzkar gücü və sazının yanıqlı sədaları ilə aparmışdır. O, Dağıstandakı toy məclislərində də iştirak etmiş, Aşıq Soltanla dostluq əlaqələri saxlamışdır. Məşhur aşıq Ulduz bu el sənətkarı ilə ailəvi dostluq münasibətləri saxlamış, anası və ailəsi ilə dəfələrlə Baş Layısqıda aşığın qonağı olmuşdur. **Aşıq Nəzir** 1971 – ci ildə dünyasını dəyişmişdir. Onun sənət yolu oğlanları tərəfindən davam etdirilir.Göynük mahalının yetişdirmiş olan aşıqlardan biri **Aşıq Hacıbala** olmuşdur. Öz üzərində Molla Cuma kimi el nəğməkarının isti nəfəsini duyan Aşıq Hacıbala onun sevimli şeyirdlərinin biri olmuş, həm yaradıcı, həm də yaşadıcı aşıq kimi məşhurlaşmışdır. Aşığın Molla Cumanın şeyirdi olması ilə bağlı məlumatı Baş Göynüklü Şərif İdrisovun qeydlərinə söykənərək elm aləminə ilk dəfə professor Paşa

Əfəndiyev vermişdir. Hörmətli professor XX əsr Şəki ədəbi mühitində özünəməxsus yer tutan Şərif İdrisovun ona ünvanladığı məktuba əsasən Molla Cumanın elmi irsində özünə yer almayan, oxuculara çatdırılmayan şagirdləri ilə bağlı maraqlı məlumatları Molla Cumanın əsərlərinin 2006 – cı il nəşrində oxucuların diqqətinə aşağıdakı kimi çatdırmışdır: “... Mən Şərif müəllimə məktub yazdım ki, Molla Cumanın şagirdləri haqqında mənə məlumat əldə etsin... Şərif müəllim məktubun əvvəlində yazır ki, Molla Cuma el sənətinin sirlərini onlarla şagirdlərinə öyrətmişdir. Şagirdləri içərisində aşağıdakı şəxslərin adı çəkilir: Ləzgi Aşıq Yarəli, Məhəmmədəli, Ümid Ağa Gözlü, Aşıq İsgəndər, Aşıq Məhəmməd, Putullu (Dağıstan – P.Ə), Aşıq Hacı Məhəmməd, Qadruxlu ( Dağıstan – P. Ə ) Aşıq İsmayıl, Zəyəmli ( Qax ) Molla Oruc, **Aşağı Göynüklü Aşıq Yusif, Aşıq Hacibala Layısqılı, Aşıq Kərəm oğlu, Qaçay oğlu Aşıq Məhəmməd, Əlizadə Almalı, Qara Oruc İsmayılı və sairə**” [4,s. 596]. Aşığın doğmalarının verdiyi məlumata görə, o, 1905 – cı ildə Baş Layısqı kəndində anadan olmuş, İslami dəyərlərə bağlı müdriklərdən olmuşdur. Aşıq Hacibalanın həyat yoldaşı Yusif Əfəndinin nəvəsi Zöhrə xanım olmuşdur. Aşıq halallığı sevən şəxs olduğuna görə bir müddət kənd dəyirmanında dəyirmançı işləmişdir. O, kənd əhalisinin istirahəti üçün gözəl bir bağ salmışdır [ 5, s.140]. Hələ 14 yaşında olarkən ( 1919- cu ildə) Molla Cuma kimi aşığın sənət sınağından üzü ağ çıxdığına görə, şeir sahəsində də özünü sınayaraq maraqlı poetik örnəklər yazmış, bu şeirlərin bəziləri vaxtilə aşıqla həmsöhbət olan folklor toplayıcıları tərəfindən götürülərək geri qaytarılmamışdır və bu günədək həmin şeirlərin taleyi məlum deyildir. Aşığın bir dəftər həcmində əsgə ərəb əlifbası ilə yazılmış şeirləri bu sətirlərin müəllifi tərəfindən götürülərək hazırda yeni latın qrafikasına çevirmək üçün üzərində iş aparılır. Yaradıcı aşıq olduğuna görə o, kəndin şeirsevərlərini və şairlərini başına yığıb şeir məclisləri təşkil edər, ustadı Molla Cumanın şeirlərini sinədəftər əzbər deyərmiş. Əməyə yüksək dəyər verən aşıq ömrünün müəyyən dövrünü - 1943 –cü ilin 17 iyunundan, 1950 –ci ilin dekabr ayının 22 – dək Qax rayon Maşın Traktor Stansiyasında ( MTS ) traktorist vəzifəsində işləmişdir. Aşıq 1974 - cü ildə dünyasını dəyişmişdir. Göynük mahalının istedadlı aşıqlarından biri Baş Göynüklü **Aşıq İsmayıl** olmuşdur. İsmayıl kişi 1929-cu ildə Baş Göynük kəndində anadan olmuş, uşaqlıq illəri ağır müharibə dövrünə düşmüşdür. İbtidai təhsilini Göynükdə almışdır. 1949-1953-cü illərdə Bakıda neft mədənlərində fəhlə işləmişdir. Aşıqlıq sənətinin sirlərini göynüklü Aşıq Əhməddən, sonra Göyçə mahalından Göynüyə gəlmiş Aşıq Əlidən almışdır. 1960-cı ildə Aşıq Əli gənc İsmayılı anası Şahzərif xanımdan alaraq özü ilə Orta Asiyaya aparmışdır. Aşığın Orta Asiya həyatı yaradıcılığının gözəl nümunələrindən olan “Sazım” şerində öz bədii əksini tapmışdır:

Sən eşqimin dərmanısıan,  
Dünyanın loğmanı sazım.  
Könül səndən ayrı düşməz,  
Dərdimin dərmanı sazım.  
Bəxş etsələr bil vermərəm,  
İranı, Turanı sazım.  
İndi bil ki, sayəndə mən,  
Qazax, Türkməndə olmuşam.  
Alma-ata, Çimkənd Sırdərya,  
Teymurləngdə olmuşam.  
Kəlbəcər, Göyçə, Baş Keçid,  
Dağıstan, Xanda olmuşam.  
Azərbaycan öz elmdir,  
Gəl dolandır canı sazım [ 3,s. 50-52].

Aşığın yaradıcılıq nümunələrini nəzərdən keçirdikcə vətən, təbiət, yurd aşiqi olan bir lirik qəhrəmanı görürsən. Onun “Neylərəm”, “Görmədi”, “Görməmişəm”, “Kasıblıq”, “Gələnim yoxdur”, “Gözəldir”, “Nənə”, “A sazım”, “Eylər”, “Çatınca”, “Ellər bayramı”, “63”, “Könlümdə” və s. onlarla şeirlərində çoxşaxəli məhəbbət telləri, vətən, yurd sevgisi, həyatının acılışırınli günləri misralara çevrilərək bədiiləşmişdir. Yerli sakinlərdən yaşlı nəslə malik az-az adam ola bilər ki, Aşıq İsmayıl onun toy şənliyini aparmamış olsun. O, ustadı Aşıq Əhmədiyyə ilə birlikdə 30 il el şənliklərini aparıb. Qətiyyətlə deyə bilərik ki, Aşıq İsmayıl Molla Cuma sənətinin layiqli davamçısıdır. Xalq şairləri S. Rüstəm, S.Vurğun, Rəsul Rza və başqaları onun saz-söz sənəti haqqında yüksək fikirlər söyləmişlər.

Aşıq Səməd Vurğunla 1953-cü ildə görüşdüyünü, ondan xeyir-dua aldığını “Vurğun” adlı şerində əks etdirərək yazır:

Aşıq-şairlərin qibləgahısan,  
Səcdə qılır sənə ellər, a Vurğun.  
Salahlı kəndinin şah pənahısan,  
Söyləyir dahlilər-dillər, a Vurğun.

Səninlə görüşdüm əlli üçdə mən,  
Ağaran saçını etmədin taraz.  
Unudarmı səni cahanda bu saz,  
Üstündə gümüşü tellər, a Vurğun.

Elində İsmayıl çox olub qonaq,  
Şeirində tanıyır məktəbli, uşaq.  
Unudarmı sizi bu ana torpaq,  
Keçsə də əsrlər, illər, a Vurğun [ 3,s.39-40].

Aşığın “ Olsun”[8] və “ İnsan”[8] rədifli şeirləri ustadnamə təsiri bağışlayır və bu bədii nümunələrdə yüksək əxlaqi fikirlər aşılır. Aşıq ədəb-ərkan, salamlaşma qaydalarını tərənnüm etdiyi birinci şeirdə müdrik bir el ağsaqqalı kimi gənc nəslə gülüb- danışmaqda, gözəl, biçimli, mənalı danışmağa, hansı mühitdə olur- olsun davranış norma və qaydalarına düzgün əməl etməyə, bir sözlə insanlığa əsil insan kimi xidmət etməyə çağırır. Şeirin bədii- estetik, tərbiyəvi rolu böyükdür. Aşıq yazır:

Elə yerdə salam söylə,  
Salamını alan olsun.  
Danışanda elə danış,  
Səni saya salan olsun.

Hamı kəslər bir deyil ki!  
Hər gördüyün pis deyil ki,  
Güləndə də elə gül ki,  
Səndən başqa gülən olsun.

Baş Göynükdür sənə məskən,  
Ay İsmayıl, ona əhsən!  
Elə cana can qıy ki, sən,  
Can qədrini bilən olsun [ 1, s. 331].

Aşığın “ İnsan”[1]adlı şeirində tərbiyəvi-ibrətamiz motivlər çox güclüdür. Tərbiyələndirici müdrik aşıq insanın əsil insan kimi yaşamaq haqqını mənavi ölçülərdən ona başa salaraq həyatını yaxşılıqlar üzərində qurmağı, xeyirxah əməllərlə yaşamağı, kəsdiyi çörəyi müqəddəs bilməyi gənc nəslin təmsalında bütün insanlara xatırladaraq, axirət evinə-qəbiristanlığa hamının rəhmət diləyi ilə gedəcəyinin vacib olduğunu vurğulayaraq yazır:

Qəbristanlıq yol üstündə,  
Gör, yolunu, azma , insan.  
Çörək basma, yaxşılığı,  
Yamanlığa yozma, insan [1 ,s. 332] .

Şeirin ikinci bəndində aşığın tərbiyəvi fikirləri “ Başqasına quyu qazan özü düşər” ata sözü üzərində köklənmişdir və aşıq ümumi müstəvidən çıxış edərək əsil insanın xidmətini xalq üçün yaşamaqda, xalqa xidmətdə görür və insanları pis əməllərdən, pisləkdən uzaq olmağa çağırır:

Pislik edib nə şişərsən?  
Tor qurduqca şişərsən,  
Qazarsan, özün düşərsən,  
Xalqa quyu qazma, insan [1 , s. 332].



Gəraylının üçüncü-sonuncu möhür bəndi aşığın “Əsil aşiq-sənətkar necə olmalıdır?” sualına lakonik cavab təsiri bağışlayır. Aşığa görə, doğrunu tərsinə yozandan, şər-böhtan yazandan, hərcayı danışandan, ümumiyyətlə “gördüyünü çağırmayan” əsil aşiq ola bilməz. Aşığın fikri, hər sözü “sağ ol” larla qarşılanmalıdır:

Doğru sözü tərsə yozan,  
Ay İsmayıl, olmaz ozan,  
Yazanda da “sağ ol” qazan,  
Hərcayı söz yazma, insan [1,s.332] .

Aşıq saz havalarının mahir ifaçısı kimi Azərbaycan Aşıqlar Birliyinə üzv seçilmişdir.

Baş Göynük kəndinin yetirmiş olduğu saz- söz sərraflarından biri **Aşıq Camal** olmuşdur. Aşığın əlimizdə olan şeirləri onun söz dünyasının zənginliyindən xəbər verir. Klassik aşiq şeirindən süzülüb gələn müdriklik, ictimai- əxlaqi məzmun, fikrin obrazlı ifadə tərzini onun şeirlərinə xas olan xüsusiyyətdir. Aşığın “ Ola bilməz”[1] qoşma-ustadnaməsi bu baxımdan diqqətəlayiqdir. Şeirin birinci bəndində müdrik aşiq özünü gənc nəsle tutaraq onları əməksevərliyə, həmişə doğru danışmağa, yalan danışmamağa səsləyir:

Ey cavanlar, sizi agah eyləyim,  
Zəhmətdən heç kəsə ar ola bilməz.  
Yalan tez tutular, doğru söyləyin,  
Yayda yağan qardan qar ola bilməz [1,s.330].

Gəncliyi qurub-yaratmağa, daim öyrənməyə, öz zəhməti ilə yaşamağa səsləyən aşiq, bütün xoşbəxtliyin başlanğıcının halal zəhmətdə olduğunu, zəhmətsiz varın bir anda yox olacağı qənaətini qoşmanın ikinci və üçüncü bəndlərində ifadə edərək yazır:

Əgər vurğunsansa tara, kamana,  
Çalış öyrən, öyrətməz ki, zamana,  
Öz zəmindən biçib töksən xırmana,  
Bundan dadlı başqa bar ola bilməz.

Öz bağından heyva dərsən, nar üzsən,  
Bəxtin versə, vəfalı bir yar üzsən,  
Bilmə ki, zəhmətsiz bir şey var, üzsən,  
Halal zəhmət yoxsa var ola bilməz [1,s.330] .

Ustadnamənin dördüncü və beşinci bəndlərində aşiq gənclərə gənclik illərini ictimai- faydalı keçirməyi, dost seçməkdə ayıq və dostluqda sədaqətli olmağı, sevgidə zahiri gözəlliyə aldanmamağı tövsiyə edir :

Cavan vaxtı baxtın vurub əyməsə,  
Dost bildiyin gizli-gizli döyməsə,

Hansı tara ustad əli dəyməsə,  
Ondan məclis üçün tar ola bilməz.

Aldanma görəndə hər incə beli,  
Seçmə öz bəxtinə hər qıvrım teli,  
Gözə xoş görünsə, bəzəsə eli,  
Hər gözəl görünən yar ola bilməz [ 1, s. 331] .

Qoşmanın möhür bəndində aşiq yaşının altmışa çatdığını, ancaq hələ də dost seçməkdə təcrübəsiz olduğunu, sanki “ Yaxşı dost dar gündə tanınar” atalar sözünün mənasını açıqlayaqraq yazır:

Ay Camal, ağartdın, saqqalı, saçı,  
Altmışa çatdırdın sən ömrü, yaşı,  
Hələ dost seçməkdə naşısan, naşı,  
Dar gündə pis dostdan kar ola bilməz [1 , s. 331] .

Aşiq Camalın ədəbi irsinin tədqiqinə bu gün ehtiyac böyükdür.

### **İstifadə olunmuş ədəbiyyat:**

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. VI kitab/ Şəki folkloru.II cild. Bakı: Nurlan, 2002, 493 s.
- 2.Aşiq Sirac: Gözləyən var yollarımı... (şerlər).- Gəncə, 2003, 359s.
- 3.Aşiq İsmayıl. Baş əy ana torpağa: Şeirlər. Bakı: Ünsiyyət, 2008, 96 s.
- 4.Molla Cuma: Əsərləri.- Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 648s
- 5.Nurlu xatirələr işığında.(Elmi – bədii məzmunlu toplu)/ tərtib edəni K.F. Adışirinov. Bakı: “Təhsil”, 2016, 286 s.
- 6.Şəki folklor örnəkləri: 1 – ci kitab. Bakı: Nurlan, 2014,414 s.

**К.Адыширинов**

### **Традиции ашугского искусства в фольклорной среде Шеки во второй половине XX века(1950-1990 годы)**

#### **Резюме**

В статье во второй половине двадцатого века которые писали в Шеки и окрестностях Ашуг Сирадж, Ашуг Хаджибала, Ашук Мамед и Ашук Незир, (Баш Лайскы), Ашуг Ахмед ( Баш Гейнюк), Ашуг Джамал ( Баш Гейнюк), Ашуг Исмаил ( Баш Гейнюк), Ашуг Азад ( Баш Гейнюк) и другие анализируются по литературно-эстетическим критериям. Некоторые из тех, кто пережил это искусство саз-слова, представляют литературную среду в более широком контексте и стали членами Азербайджанского Союза Ашугов. Ашуг Сакит известен своим пением и творческой силой не только в Шеки, но и в Азербайджане и Автономной Республике

Дагестан - исключительные заслуги в развитии литературных отношений между Азербайджаном и Дагестаном. Поскольку автор этих строк написал крупномасштабную статью о жизни и творчестве этого выдающегося ашуга, он упомянул только имя ашуга в этой статье. Ашуг Сирадж, который является достойным представителем Гянджинских литературных средах, путешествовал по всему Азербайджану. Ашуг Исмаил который жил и творил в деревни Баш Гейнюк, написал достойный титул на страницах ашуга как творческий зольник. Следует отметить, что во второй половине 20-го века автор этих строк впервые рассказал об искусстве ашуга в фольклорной среде Шеки. Изучение искусства тех или иных художников и представление их общественности является неотложной задачей независимый Азербайджанской литературоведение.

**K.Adishirinov**

**Traditions of ashug art in Sheki folklore environment in the second half of the XX century (1950-1990s)**

**Summary**

In the second half of the twentieth century, Ashuq Sirac, Ashyg Hacibala, Ashuq Mammad, Ashuq Nezir, Ashuq Mammad, and Ashuq Nezir, who wrote in the Sheki and Surroundings, Bash Layik), Ashuq Ahmed (Chief Goynuk), Ashug Jamal (Head Goynuk), Ashuq Ismayil (Chief Goynuk), Ashuq Azad (Head Goynuk) and others are being analyzed on literary-aesthetic criteria. Some of those who survived this saz-word art have been expelled from the region and represent the literary environment in a broader context and became members of the Azerbaijan Ashuqs Union. Ashuq Sakit has been known for his singing and creative power not only in Sheki, but also in Azerbaijan and the Autonomous Republic of Dagestan, exceptional services in the development of literary relations between Azerbaijan and Dagestan. As the author of these lines has written a large-scale article on the life and creativity of this outstanding lover, he has only mentioned the name of the lover in this article. Ashiq Siraj, who is a worthy representative of the Ganja literary environs, has traveled all over Azerbaijan, Ashuq Ismayil, the chief of the village of Goynuk, wrote a worthy title on the ashug art pages as creative ash. It should be noted that in the second half of the 20th century, the author of these lines for the first time talked about the art of ashug art in Sheki folklore environment. Studying the art of these or other artists and introducing them to the public is an urgent task of independent literary criticism.

**Rəyçi: Məhərrəm Qasımlı**  
**Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**

ŞAKİR CƏFƏROV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru  
ceferov.shakir@yandex.ru

**MİR CƏLAL PAŞAYEV, HƏR ŞEYDƏN ƏVVƏL, MAHİR  
HEKAYƏ USTASI İDİ**

**Açar sözlər:** hekayə ustası, həyat sevgiləri, kiçik məclis, yazıçı narahatlığı, "şinel"

**Keywords :** master of short stories, love of life, small collection, writer's concern, "greatcoat"

**Ключевые слова:** мастер рассказов, любовь к жизни, маленькое собрание, переживания писателя, «шинель»

Mir Cəlal Paşayev XX əsr Azərbaycanın ədəbiyyat, mədəniyyət və elm tarixində şöhrət tapmış parlaq şəxsiyyətlərdən biridir. O, yetmiş illik ömrünün tam yarım əsrini çətin, lakin mənalı və şərəfli bədii, elmi və pedaqoji yaradıcılıq işinə həsr etmişdir.

Mir Cəlal Paşayev 1930-cu ildən hekayə yazmağa başlamışdır. O dövrün “Şərq qadını”, “Gənc işçi”, “İnqilab və mədəniyyət”, “Ədəbiyyat qəzeti” kimi nüfuzlu nəşrlərində “Doktor Cinayətov”, “İfşa”, “Mərkəz adamı”, “Naxələf”, “Bostan oğrusu”, “Qüdrət nümayişi”, “İstifadə”, “Dəzgah qızı”, “Heyrət” və b. hekayələrini dərc etdirmişdir. Yazıcının “İnsanlıq fəlsəfəsi” (1961) kitabında toplanmış hekayələri böyük tərbiyəvi-əxlaqi əhəmiyyətə malikdir. “İnsanlıq fəlsəfəsi”, “Subaylıq fəlsəfəsi”, “Təzə toyun nəzakət qaydaları”, “Vidən mühakiməsi”, “Vidən əzabı”, “Hesab dostları”, “Təsədüf, ya zərurət”, “Qocaların uşaq söhbəti” və digər hekayələrində real həyat lövhələri, fəlsəfi düşüncələr əks olunmuşdur. Eyni zamanda «Нанянин щцняри», «Бадамын ляззяти», «Эюзцн айдын» кими марағлы, сямими щекайяляриндә исә инсанларын һәят севғиләрини гөрүрүк ( **Mir Cəlal Paşayev. "İsənliq fəlsəfəsi", Bakı, Azərnəşr, 1961, 406 s.).**

İnsanların şüurunda köhnəlik qalıqlarına qarşı mübarizə aparan ədibin "Həkim Cinayətov", «Мяркуз адамы», «Бостан оьрусу», «Анкет Анкетов», «Кямяровлар аияси» кими щекайяляриндя бир йазычы наращатлыбы өзүнү бүрүзә verir. Чүнки инсанларын талейинә етинадсыз мүнасибәт бәсләян бюрократларә каршы yazılmış бу hekayələrdә daxili bir qəzəb dayanır. Тямиййят цццн файдалы адам олмағ идеясы Мир Ёялал Паşayev йарадығылыбында ясас йер тутмуşdur. Чүнки әдиб yaradıcıq boyu çalışmışdır ki, әsәrlәриндә yaradığı obrazların фәлиyyәти tam aydın olsun. Hәр bir obraz өз xarakter və хүсүсийәtlәrinә гөрә таньын. Yaradıcılığıндан бәлләdir ki, Mir Cәlal Paşayev һәр şeyдән әvvәl, mahir hekayә ustası idi. Sovet дөvrү Azərbaycan

ədəbiyyatında hekayə janrının inkişafında böyük xidmətlər göstərmişdir. İnsan da sağlam duyğulr, xoş arzu-ümidlər oyadan, gerçəkliyə baxışa həqiq-ətişği,tənqidiruh və ayıqlıq hissi gətirən, haqsızlığa, nöqsan, eybəcərlik və mənfiyyə qarşı mübarizə keyfiyyəti aşıl原因an məziyyətlərdəndir. 30-cu illərdə ədəbiyyata "Mirzə", "Həkim Cinayətov", "Mərkəz adamı", "Kağızlar aləmi", "Təzə toyun nəzakət qaydaları", "Bostan oğrusu", "Kələntərovlar ailəsi", "Anket Anketov" tipli dəyərli hekayələr gətirmiş Mir Cəlal Paşayev tənqid oxu-nu hədəfə qarşı cəsarətlə yönəldə bilirmişdir. Özünəməxsus realist qələmlə sa-vadsız mirzələri, başgicrləyən müəllimləri, cinayətkar həkimləri, "mərkəz adamı" Əntəzadələri, arvad alıb boşamaqla varlanan Balaxanları, mənəviyyatca poz-ulub "murdar cənazə"yə çevrilən Səadət xanımları, "nəzakət" pərdəsi altında çir-kin simalarını gizlədənləri, bürokrat Anket Anketovları vəziyyət və şərait kon-kretliyində rüsvay edib, oxucuya tanıdılmışdı (M.C.Paşayev. Seçilmiş əsərləri. 2cildə, 1-ci cild, Bakı, Azərnəşr, 1956, 500 s.).

Mir Cəlal Paşayev ədəbiyyata "yenişələn insan" surətləri də gətirmişdir. Əməkçi insanın, xüsusən Azərbaycan qadınının taleyi, fikri-mənəvi təkamülü ədibi ciddi düşündürən problem idi.

Bu baxımdan "Dəzgah qızı", "Gözün aydın", "Badamın ləzzəti", "Nan-ənin hünəri" forma və məzmun xüsusiyyətləri, bədii detalları, müqayisə-və təsvirləri ilə cazibəli hekayələrini misal göstərmək olar. Amma bunlar əsasən sovet ideologiyası, sosialist varlığının tələb və vəzifələri mövqeyindən qələmə alınmışdır. Qadının yenilik axtarışları, hüququ uğrunda mübarizə cəhdləri, şəxsi-ictimai təşəbbüskarlığı sosial mühit və amillərin təsiri, yeni əlaqə və münasibətlərin nəticəsi kimi ümumiləşdirilmişdi.

1941-1945-ci illər müharibəsi dövründə Mir Cəlal Paşayev "Yollar", - "Anaların üsyarı", "Vətən yaraları", "Şərbət", "Mərcaan nənə", "Havalı adam", "Silah qardaşları" kimi hekayələrini yazmışdır.

Bunların bəsisində səfərbərlik ruhu və cəbhəyə yollanmaq əzmi əks et-dirilirdisə, digər qismində faşizmə qarşı mübarizəyə qalxan döyüşçü surəti ya-ratmaq niyyəti əsasdır. Yazıçı hərbi-vətnpərvərlik mövzusunda yazdığı kimi, arxa cəbhə adamlarından, onların iş, arzu və qayğılarından, sevinc və kədərindən də həssaslıqla danışmışdır. Ədəbi-estetik qayəsinə uyğun olaraq bu hekayə-lərində konkret lövhə də çəkir, ümumi təsvirə də keçir, odlu publisisti-kaya, həzin lirikaya, bədii gülüşə də müraciət etmişdir. Müharibədən son-rakı illərdə Mir Cəlal Paşayev həyatın müxtəlif sahələrinə müraciət etmişdir. "Od içindən çıxanlar" (1945) silsilə hekayələrində gözləri ilə dəhşətlər gör-müş insanlar haqqında söhbət açmış, onların fədakarlığını, arzu və məqsədlə-rini işıqlandırmışdır. Digər bir sıra hekayələrində isə müharibə siyasətini isləmək, xalqları zülmə, əsarətə, haqsızlığa qarşı, sülh və azadlıq uğrunda mübarizə-yə çağırış ideyası əsas yer tutmuşdur ( Mir Cəlal Paşayev. "Vətən heka-yələri". Bakı, Azərnəşr, 1942, 40 s.). Bu əsərlər içərisində "Badam ağac-

ları" xüsusi seçilir və nəsrimizin qiymətli nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. Real fakt, mənalı təfərrüat və canlı xarakter vasitəsilə, möhkəm süjetdə təbii əks olunmuş hadisə və vəziyyət əsasında müstəmləkə siyasətinin mahiyyəti açıqlırdı. Ədibin realist üslubunu, təsvir-təcəssüm üsulunu əlvanlaşdıran bir keyfiyyət burada da gözlənilmişdir.

İnsan həyatı və təbiətini gözəl görmək Mir Cəlal Paşayevin ictimai-estetik ideallarının özəyini təşkil edir, mənfiyyətə qarşı mübarizə zərurətini də şərtləndirirdi. "Səyyah xanım", "Xarici naxoşluq", "Dil və əməl", "Heykəl uçuşunda", "Rola girib", "O yana baxan", "Məhəbbət, yaxud qəlp pul", "Hesab dostları", "Neçə cür salam var", "Möhür və məhəbbət" hekayələrində, adlarından da göründüyü kimi, müəllifi daha çox həyatın neqativ halları, mənfiçilik və eybəcərliyin müxtəlif təzahürləri narahat etmişdir. Mir Cəlal Paşayevin hekayələrindən birində kiçik məclis üzvləri arasında mühüm həyat probleminə dair başlanmış mübahisə və müzakirələri qocaman müəllimin dili ilə yekunlaşdırır, ürəkdə olanları cəsarətlə, açıq-aydın deyər bilməyi dünyada ən böyük xoşbəxtlik sayır, son dərəcə aktual səslənən düşündürücü, geniş mənalı nəticəyə gəlmişdir: "Məncə, bütün ölkələr, xalqlar, dövlətlər, başçılar öz vətəndaşlarına bu böyük və çox nadir neməti bəxş etsələr, dünyada zülm, kədər yox olar, ədalət bərpa olar, yer üzü işıqlanar, cənnətə dönər, insanlar "yüngülləşər", gözəlləşər, mələyə dönər!" (**Mir Cəlal Paşayev. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 384 s.)** Mir Cəlal Paşayevin əsas hekayə və romanları həyatı problemlər qaldıran, mənəvi-əxlaqi və ictimai-sosial məsələlər əks etdirən oxunaqlı, məzmunlu, tərbiyəvi əsərlərdir. Xalqımızın inkişaf yolunun və mübarizə tarixinin bir çox mənalı və ibrətli səhnələri burada öz əksini tapmışdır.

Şifahi xalq ədəbiyyatı və klassik bədii irsin bir çox qabaqcıl, realist ənənələrinin Mir Cəlal yaradıcılığında yeni məzmun və formada yaşaması, inkişaf etməsi təsadüfi deyil. Çünki Mir Cəlal irsdən faydalanarkən məsələyə heç vaxt formal yanaşmamış, zahiri təsirə qapılmamış, həqiqi sənətə məxsus yol tutmuş, orijinal yazıçı kimi hərəkət etmişdir. Orijinallıq küll halında özünü həmin əsərlərin ideya-bədii keyfiyyətlərində, hadisələrə sağlam müəllif baxışında, obyektiv qiymət və təsvirlərdə göstərmişdir.

Ümumiyyətlə, folklordan, xüsusən, onun bu "aforistik təfəkkür"

növündən Mir Cəlal da çox şey öyrənib faydalanmışdır. Bir çox atalar sözü və məsəllər ədibin bəzi əsərlərinin bir növ ideya özəyini təşkil etmişdir. Məsələn, "Oğul" hekayəsində "Kölgədə bitən ağacın kölgəsi olmaz" kəlamı epigrafl kimi götürülmüş, hər kəsin öz zəhməti, qabiliyyəti sayəsində ucalması, hörmət və şöhrət qazanması, xalq və cəmiyyət üçün faydalı olması fikri əks etdirmişdir. "Yalan ayaq tutar, yeriməz" aforizmi "Yalan yeriməz" hekayəsinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. "İbrətli sözlər" silsiləsindən "Pul tapmışdım" hekayəsinin əsasında "Haram pul ev dağıdır", "Xatalı adam"da isə "Çağırılan yerə ar eləmə, çağırılmayan yeri dar eləmə"

hikməti dayanmışdır. Mir Cəlal .Vurğun, M.S.Ordubadi, Mirzə Cəlil, Ə.Haq-verdiyev, S.Rüstəm, Ə.Məmmədخانlı, Ə.Cəmil, İ.Əfəndiyev və başqaları - haqqında yazdığı məqalələrdə yeni söz demiş, sənətkarlıq sirləri kəşf etmiş, dəyərli mülahizələr söyləmişdir. F.M.Dostoyevskinin məşhur bir kəlamı var: "- Biz hamımız Qoqolun "Şinel'indən çıxmış"q". Mir Cəlal da müasir nasirlərimizi nəzərdə tutaraq, "Biz hamımız Mirzə Cəlilin "Poçt qutusu"ndan çıxmış"q" - deyirdi. Bu, bir aforizm kimi səslənir və ədib onu tez-tez təkrar etməyi xoşlayırdı.

O, Mirzə Cəlili özünə ustad sayır, yaradıcılığını hamıdan yaxşı duyur, sevir, tədqiq edir və yüksək qiymətləndirirdi.

### **Ədəbiyyat**

- 1.Mir Cəlal Paşayev. "İsanlıq fəlsəfəsi", Bakı, Azərnəşr, 1961, 406 s.
- 2.M.C.Paşayev. Seçilmiş əsərləri. 2cildə, 1-ci cild, Bakı, Azərnəşr, 1956, 500s.
- 3.Mir Cəlal Paşayev."Vətən hekayələri". Bakı, Azərnəşr, 1942, 40 s.
- 4.Mir Cəlal Paşayev. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 384 s.

### **Ш.Джафаров**

#### **В первую очередь Мир Джалал Пашаев былпервоклассный мастер рассказов**

Сборник рассказов писателя в книге “Человеческая философия” имеет высокое нравственно-воспитательное значение. В произведениях “Человеческая философия”, “Философия холостяка”, “Правила учтивости новых свадеб”, “Суждения совести”, “Угрызение совести”, “Друзья по расчету”, “Случайность или необходимость”, “Детские беседы стариков” и других, отражены реальные жизненные примеры и философские суждения. В тоже время, в таких интересных и искренних рассказах как “Бабушкины навыки”, “Вкус миндаля”, “С благой весью” мы можем наблюдать любовь к жизни.

А, в произведениях «ХекимДжинаят»», “Человек центра”, “Огородный вор”, “Анкет Анкетов”, “Семья Кялянтеровых”, прослеживается линия борьбы человеческого сознания с пережитками прошлого и переживания автора. Потому что в этих произведениях отражено внутреннее презрение к бюрократам, за их безразличное отношение к человеческим судьбам.

Идея быть полезным для общества проходит главной нитью в произведениях Мир Джалал Пашаева. В своих произведениях автор старался отчетливо изобразить деятельность своих героев, чтобы каждый его образ узнавали по его характеру и качествам.

Из творчества Мир Джалала Пашаева видно, что он был великим мастером рассказов. В советское время он сыграл большую роль в развитии жанра рассказов в азербайджанской литературе. В поствоенные годы Мир Джалал Пашаев обращается к различным сферам жизни.

**Sh Jafarov**

**First of all, Mir Jalal Pashayev was a first-class master of short stories**

### **Summar**

The collection of stories of the writer in the book "Human Philosophy" has a high moral and educational value. In the works "Human Philosophy", "Philosophy of the Bachelor", "Rules of courtesy of new weddings", "Judgment of conscience", "Torture of conscience", "Friends by calculation", "Accident or necessity", "Children's conversations of old people" and others, are reflected real life examples and philosophical judgments. At the same time, in such interesting and sincere stories as "Grandma's skills", "Taste of almonds", "With a good weight," we can observe the love of life. And, in the works of "Doctor Dzhinayatov", "The Man of the Center", "The Garden Thief", "The Questionnaire of Questionnaires", "The Kalantarovs" is traced the line of the struggle of the human consciousness with the remnants of the past and the author's experience. Because these works reflect an inner contempt for bureaucrats, for their indifferent attitude to human destinies. The idea of being useful to society is the main thread in the works of Mir Jalal Pashayev. In his works the author tried to clearly depict the activities of his characters, so that each of his images would be recognized by his character and qualities.

From the work of Mir Jalal Pashayev it is clear that he was a great master of short stories. During the Soviet era, he played a major role in the development of the genre of stories in Azerbaijani literature. In the post-war years, the Mir Jalal Pashaev addresses various spheres of life.

Rəyçi: Himalay Qasimov

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor



SƏBİNƏ NEMƏTZADƏ

*İlahiyyat elmləri üzrə fəlsəfə doktoru*

*nematzadesabina@yahoo.com*

## TÜRK-İSLAM MINIATÜRLƏRİNDƏ İKİ MİFOLOJİ MOTİV: ƏJDAHA VƏ SİMURQ

*Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı  
Fondunun dəstəyi ilə yerinə yetirilmişdir.  
Grant № EIF-Mob-5-2014-2(17)-14/09/5*

**Açar sözlər:** miniatür, motiv, Türk-İslam, əjdaha, Simurq

**Key words:** miniature, motif, Turkish-Islamic, dragon, Simurq

**Ключевые слова:** Миниатюра, мотив, Тюрко-Исламский, дракон, Феникс (Симург)

Əlyazma kitabların mətnlərini açıqlamaq məqsədi ilə çəkilmiş kiçik ölçülü rəngli rəsmlərə *miniatür* rəsmlər deyilir. Orta əsrlər Avropasında hazırlanan bəzi əlyazma kitabların bölmə başlarındakı mətnin ilk hərfini “minium” adlanan qırmızı-turuncu maddə ilə bəzəyirdilər. Bu bəzəməni “miniatürə” adlandırırdılar. Miniatür termini də, çox güman ki, buradan qaynaqlanmışdır. Zaman keçdikcə bu termin latın dilindəki “minor” (kiçik) sözünə uyğun olaraq, XVI-XIX əsrlərdə kiçik ölçülü kağız, perqament, fil dişi kimi materiallar üzərində işlənən rəsmlər də belə adlandırılmışdır.

İslam sənətində miniatürlərə təsvir, miniatür rəsmləri çəkən sənətkara isə müsəvvir və ya nəqqaş, nəqqaşların çalışdığı emalatxanaya isə nəqqaşxanə deyilmişdir.

Prof. Dr. Banu Mahir qeyd edir ki, müsəlman fəthlərindən sonra İranda Zərdüşt rahiblərinin əlində olan bəzi rəsmli əlyazmaların müsəlman sənətkarlara nümunə ola biləcəyi düşünülərsə də, İslam miniatürlərinə əsasən Manixeizmin təsiri fikri daha çox yayılmışdır. Uyğurların paytaxtı Xaçoda (Şərqi Türküstan) alman alimi Albert von Le Coq tərəfindən ortaya çıxardılaraq 1923-cü ildə işıq üzü görən Manixeist Uyğur miniatürlərindən fiqur növləri və kompozisiya anlayışı baxımından Səlcuqlu miniatürlərinin təsirləndiyi qəbul edilir. [11, s.125]

Miniatürlər əlyazmada illüstrasiya xüsusiyyəti daşımaqla yanaşı mətndəki bir çox hadisələrin, bir çox məsələlərin interpretasiyası kimi təqdim olunurdu. Heç bir müsəvvir çəkdiyi rəsmləri reallıqda olduğu kimi verməyə çalışmırdı. İslam dünyasında canlı varlıqların təsviri heç də münasib sayılmamışdır.

Əslində Quranda açıq bir təsvir qadağası yoxdur. Bu mövzu ilə bağlı fikirlər Hz. Peyğəmbərin söylədiyi bəzi sözlərindən qaynaqlanır.

İslamda surətin qadağan edilməsinin səbəbi olaraq Hz. Peyğəmbərin “Allah surət çəkənləri çəkdiqləri surətlərə ruh üfləyincəyə qədər əzab edəcəkdir. Ruh üfləmələri də zətən mümkün deyil” və “Qiyamət günündə ən şiddətli cəzaya məhkum olanlar Allahın yaratmasına -yaratdıqlarına -bənzəməsinə çalışanlardır” kimi hədislərdən çıxış edilərək, “Yaratma barəsində Allaha bənzəməyə çalışmaq” xüsusu göstərilmişdir. Belə görünür ki, bu əsaslandırmanın yanlış olmaması ilə yanaşı surət qadağasının əsl illəti, İbn əl-Ərəbinin də dəqiqliklə ifadə etdiyi kimi budur: Cahiliyyə ərəblərinin bütllərə tapınma adətləri vardı və bu bütlləri öz əlləri ilə təsvir edib sonra onlara ibadət edirdilər. İslamiyyət bütə tapınmağa vəsilə olan şeyləri aradan qaldırmaq surəti ilə tövhid sisteminin qorunmasına səy göstərmişdir. [5, s.102]

İslam dini tövhid dinidir. Ərəblər öz əlləri ilə çəkdiqləri rəsmlərə, düzəltmələri bütllərə ibadət edirdilər. Hz. Peyğəmbər ərəblərin yenidən köhnə vərdişlərinə qayıdacaqları narahatlığı ilə bu vərdişləri xatırladan şəkil və heykəllərin qadağan edilməsini münasib saymışdı.

Bir çox alimlər rəsmə qarşı şiddətli təhdid ehtiva edən qadağaların İslamın erkən mərhələlərində olduğunu, sonra bu təhdidin get-gedə yüngülləşdiyini şərh edərkən qadağa səbəbinin yuxarıda göstərilən narahatlıqla bağlı olduğu fikrini irəli sürmüşlər.

Banu Mahir isə qeyd edir ki, İslam mədəniyyətində rəsm sənəti yalnız VII və VIII əsrlər arasında mövcud ola bilmişdir. Bu dövrdə fəth edilən yeni torpaqlardakı qədim mədəniyyətlərin yüz illər boyunca köklənmiş rəsm ənənələri ilə təmas yaranmış, bunun nəticəsində də Qübbətü-s Səhra (691), Şam Əməviyə Məscidi (705-721), Qüseyrə Əmra (711-715), Qəsrü-l Xeyr-l Qərbi (728) kimi dini və mülki binaların divarlarına Gec Ellin və Sasani sənət ənənələrinin təsirini əks etdirən naturalist tərzdə rəsmlər və mozaikalar işlənmişdir. IX əsrdə isə bir dəyişiklik baş verir: yaradılmış varlıqların bənzərlərini təsvir etmək bir anlamda Allahı təqəliq etmək kimi başa düşülür. Məhz bu dövrdən hədislərin şərhinə dayanan qadağa kəskinləşir, divar rəsmləri və mozaikalar yerini kitab rəsmlərinə verir. Abbasilər dönəmindən əlyazma kitablarda illüstrasiyaların yer almasının səbəbi rəsm qadağası ilə ziddiyyət təşkil etməyən bir İslam düşüncəsinin formalaşması ilə əsaslandırılır. [10, s.16]

Tarixdə rəsm qətiyyətlə qadağan olunduğunu irəli sürən fəqihlər, mütəfəkkirlər vardır. Lakin əksəriyyət bu qadağanı bütövlükdə bir inkar deyil, müəyyən bir sərhədin qoyulması kimi anlamışdır. Allahın rəsulu gözəl sənətlərin heç birini qadağan etməmişdir. Lakin sənət duyğusunun bəzi təza-

hür şəkillərinə maneələr, yaxud sərhədlər qoymuşdur ki, bu da sənətin daha çox gözəlliyinə və mükəmməlliyinə xidmət etmək kimi anlaşılmışdır.

C.Həsənzadə göstərir ki, XIII əsrdə yaşamış fəqih İbn Dəqiq əl-İdin qeyd etdiyi kimi, İslam dininin əsasları Məhəmməd Peyğəmbər tərəfindən bəyan olunduqdan yeddi əsr sonra onun bütpərəstliklə mübarizəsi ilə bağlı izləri daha mülayim şəkildə şərh edilərək insan və heyvan təsvirlərinin öz əksini tapması mozaika, freska və miniaturə aid edilmirdi. Lakin bu liberal dəyişikliklər artıq islam təsviri sənətinin fəlsəfəsini köklü şəkildə dəyişdirmək iqtidarında deyildi. Onun müəllifləri canlı həyatın konkretliyindən uzaqlaşaraq, bu sənət barədə ideal, əsasən fantastik təsəvvür formalaşdırmağa can atırdılar. Onlar avropalı rəssamlar kimi orijinal təqlid etmir, real insanların, yaxud real əşyaların rəsmini çəkmir, əsas diqqəti sırf ideal obraza və rəməzə yönəldirdilər.[4, s.17] Avropa rəsmi əşyanın müəyyən baxımdan görüntüsünü təqdim edər, bununla zaman içində bir anın, dondurulmuş bir hərəkətin və ya işığın təsirini rəsm edərkən, İslam sənəti hər zaman konkret bir vəziyyətin rəsmini ortaya qoymağa çalışmışdır. Başqa sözlə, modern Avropa sənəti obyektləri öz halları ilə, olduqları kimi çəkməyə çalışdığı halda, İslam sənəti onları Tanrıya yaxınlıq baxımından, yaxud mümkün dərəcədə "O"nun qüdrətini izhar edəcək şəkildə göstərməyə çalışırdı. [8, s.186-187] Sənətşünaslıq doktoru Cəmilə Həsənzadənin qeyd etdiyi kimi, miniatur əsasən şərtidir. Rəssam hansısa müəyyən aslanı deyil, onun qorxunc və azgın yırtıcı olması ilə bağlı təsəvvürünü təsvir edirdi. O vaxtkı memarlıq qanunlarını bilməsinə və konkret sarayın görünüşünü təsəvvür etmə qabiliyyətində olmasına baxmayaraq, həmin sarayı deyil, miniaturün gözəlliyi naminə proporsiyaları pozulmuş sehrli qəsri təsvir edirdi. Bəlkə də şəxsən tanış olduğu sərkərdəni deyil, mütləq incəbel və enlikürək pəhləvanı təsvir edirdi. Təbiət mənzərələri özünəməxsus düsturlar kimi çıxış edirdi, burada iki-üç ağac meşəni, üfüqdəki təpə dağ mənzərəsini, gül kolu rayihəli bağçanı bildirirdi. Bir neçə atlı təsviri döyüşən orduların toqquşmasını yaxud hökmdarın taxtı önündə əyilmiş fiqurlar saray əyanları guruhunu ifadə etdiyi zaman bu üsuldan istifadə olunurdu.[4, s.17]

İnsan surətinin təsvirinə gəlincə isə deməliyik ki, bir çox mütəfəkkirlərin qeyd etdiyi kimi, insanın rəsmi nə qədər mükəmməl bir şəkildə çəkilsə də, o rəsmdə eşitmə, görmə, düşünmə kimi keyfiyyətlər heç bir vəchlə öz əksini tapa bilməzdi. Bu prizmadan çıxış edən Turan Koç insan rəsminin çəkilməsini insana qarşı bir hörmətsizlik kimi dəyərləndirir və Caminin

*“Şəriət rəsmi yasaqlamışdır, çünki  
Sənin gözəlliyini rəsm etmək imkansızdır”*

– beytinin İslam dünyasında rəsmə olan münasibəti əks etdirdiyini və məhz bu anlayışla müsəlman sənətkarın miniaturə yönəlməsi fikrini irəli sürür. [8, s.188]

Azərbaycan xalqında, eləcə də digər Türk xalqlarında yazıya, kitab mədəniyyətinə rəğbət, maddi və qeyri-maddi mədəni mirasın gələcək nəsillərə ötürülməsi hər zaman ön planda olmuşdur. Fərqli mövzuları əhatə edə bilən miniatur rəsmlər bu baxımdan daha geniş imkanlara malikdir.

Miniatur rəsmlər əsasən ədəbi, tarixi, elmi əsərlər, qazavatnamələr, silsilənamələr, surnamələr, peyğəmbərlər tarixi, siyer və digər əlyazma kitablarda, albomlarda, lövhələrdə yer alır. İslam dünyasında əlyazmaların miniatürlə təzyinatı dünya mədəniyyətinə olduqca dəyərli töhfələr vermişdir.

Səlcuq Müləyim miniaturün bir düşüncə rəsmindən kənara çıxmadığını söyləyir. [12, s.39] Ernst Kühnel müsəlman sənətkarın insan rəsmi çəkmək xüsusunda az-çox bir qorxu duyduqlarını, bu vəziyyətin də rəsm texnikası və estetik inkişafında təsirsiz ötüşmədiyini və beləliklə də rəsm ortadan qalxmasa da təzyini bir mahiyyət aldığını qeyd edir. [9, s.2] Amma həqiqətdə bu belə deyildir. İslam dünyasında rəssamlıq miniatur sənətinin fonunda identikliyi qoruyaraq inkişaf etmişdir. Və maraqlısı budur ki, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində bəzi Qərb rəssamlıq məktəblərinin İslam miniatur sənətinin təsiri altına düşdüyünü görürük. Burada məqsəd rəsmi orijinalda olduğu kimi görünməsi deyil, fikrin, ideyanın orijinallığı və onun seyircisinə çatdırma bacarığıdır.

İslam dünyasında rəsm sənəti qadağan edilməmiş, cəmiyyətin fikir və əqidəsinə uyğun təzdə mücərrəd bir anlayışla şərh edilmişdir. Övliya Çələbi “Səyahətnamə” adlı əsərində IV Xəlifə Hz. Ömər in hicrətin iyirmi birinci ilində bir tərəfində ayə, digər tərəfində fiqur olan mis sikkə basdırdığını yazır. Əməvilər, Abbasilər, Eyyubilər, Atruqlular, Atabəylər və Səlcuqlularda rəsmli sikkə və medalyonlar vardır. [7, s.8]

İslam sənətində ilk miniatürlü əlyazmalar XI əsrin sonuna aid edilən, Misirdə Fayyum və Fustatda olan perqamen üzərində işlənmiş rəsmli əlyazmalardır. Professor Günel İnal bu faktı miniatur rəsmlərin daha erkən dövrlərdə də əlyazmalarda işləndiyinə bir sübut kimi dəyərləndirir. [6, s.17]

Zərər Tanındı qeyd edir ki, Səlcuqlu dönməsində elit təbəqənin, Mövlana və müridlərinin dəstək və söyləri ilə formalaşan Türk-İslam sənətində rəsmə geniş yer verilmişdir. [13, s.3]

İslam sənət tarixçisi Kamal Yetkin İslam minyatür sənətindən bəhs edərkən qeyd edir: “Özünə məxsus bir dünyası olan, tək cə texnikası ilə deyil, estetikası ilə də Avropa rəsmindən ayrılan minyatürün ən böyük üstünlüyü rənglərdəki parlaqlıq və tərəvətdir. Bir çox minyatürlər gözü sərməst edən parlaq rənglərlə quvaşlanmışdır, onlar sanki incə tonlardan yığılmış bir buketdir. Mərcan qırmızısı, şaftalı pəmbəsi, badam yaşılı, bənövşə moru

kimi rənglər başqa aləmdən gəlmiş kimidir. Bütün bu rənglər heç bir realizm qayğısı olmadan, sırf təzyinat xüsusiyyəti daşıyaraq əlyazmaların səhifələrini bəzəyir. Miniaturlərdə atların açıq maviyə, çəhrayıya və ya portağal sarısına boyandığı, dağların da yaşim rənginə və ya mərcan qırmızısına büründüyünə tez-tez rast gəlinir”. [14, s.115]

Miniatür rəsmi çəkməzdən əvvəl rəsmləşdiriləcək olan mənzərə, portret və ya hadisə haqqında məlumat toplanılır. Bu hazırlıq mərhələsindən sonar işlənəcək mövzu bir eskiz kağızına çəkilir. Xətlər varsa düzəldilir, bütün nöqsanlar aradan qaldırılır. Bu eskiz ahərli bir kağızın üzərinə qoyulur. Eyni bir kompozisiyadan bir-neçə ədəd işlənəcəksə olduqca incə və davamlı bir kağız üzərinə işlənən naxış uçu çox nazik olan bir iynə ilə sərt bir müqəvva üzərində sıx aralıqlarla iynələnilərək qəlibi çıxarılır. Söyüd ağacı kömürü tənzip içində toz halına gələnə qədər əzdirilir. Sonra bu toz iynələnmiş qəlib üzərindən gəzdirilərək naxışın kağıza çıxması təmin edilir. Sadə qələm ilə xətlər sabitləşdirilir. Səthdə qalan kömür tozları bir kürk parçası ilə təmizlənir.

Minyatürdə boya işi zəmin rənglərinin işlənməsi ilə başlayır. Əgər zəmin olaraq qızıl və ya gümüş istifadə ediləcəksə, əvvəlcə onlar çəkilir və əqiq daşından hazırlanmış zərmührə ilə üzərindən keçərək parladılır. Miniatürdə rənglərin harmoniyasını təmin edəcək tərzdə işlənməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Fiqurların sərhədləri əsasən öz rəngindən olduqca tünd tonda işlənilir. Təkcə qızıl və gümüşdə kontur olaraq qara rəngə üstünlük verilir.

Daha sonrakı mərhələ sənətkarın səbr və hünərini göstərir. Geyimlərin üzərindəki naxışlar, daxili və xarici məkanda olan ünsürlər, çiçək, ağac, qaya kimi təbiət elementləri, portret işlənilirsə kişilərin saqqal və bıqları, qadınların saçları, qaşları, əgər varsa kürklər ən incə detallara qədər tel-telişlənir.

Minyatür sənətində darama, axıdma, nöqtələmə, ton vermə kimi hər cür boyama texnikasından istifadə edilir.

Əski minyatür ustaları boya və istifadə etdikləri bütün alətləri özləri hazırlayırdılar. Müxtəlif incəlikdə fırçaları hazırlamaq böyük hünər tələb edir. “Tük qələm” adlanan, kontur və ən zərif bəzəmələr üçün nəzərdə tutulan fırça üç aylıq pişik balasının ənsə tüklərini göyərçin qanadının qamışına keçirərək hazırlanırdı. Müasir dövrdə xaricdən idxal olunan samur tükündən fırçalar istifadə edilir. [7, s.10-11]

Türk-İslam miniatür sənətində dini-fəlsəfi ideya Quran və hədis işığında inkişaf etməklə yanaşı türk xalqlarının mədəni yaddaşını, milli identikliyi özündə əks etdirir. Yəni bir çox mövzular mifoloji xarakter daşıyır. “Miniatürlərlə Osmanlı-İslam mifologiyası” [2] kitabının müəllifi Metin And türk xalqlarının mifologiyasında özünə məxsus yer tutan dağlar,

ağaclar, quyular, müqəddəs sular, saylar, mifik, əfsanəvi varlıqlar kimi mövzuların Türk-İslam miniatur sənətində geniş yayıldığını göstərir.

Türk-İslam əlyazmalarında yer alan miniatürlərdə mifoloji motivlərdən olan əjdaha və simurq ən çox rast gələn motivlərdir.

Türklərdə əjdər (əjdaha) – ilan ilə timsaha yaxın cinsdən olan bir heyvanın fərqli heyvanlarla birləşməsindən meydana gəlmiş məxluq şəklində canlandırılır. İsti mövsümdə quş kimi göy üzünə uçduğu, payızda isə su ilanı, timsah kimi yerin altında gizləndiyi və ya sularla gəzdiyi qəbul edilir. Çin qaynaqlarında yer alan əjdaha əsasən sarı rəngdə təsvir edilərək imperatorluğun, taxt-tacın, səltənətin, gücün simvolu olmuşdur.

Əjdaha qoruyuculuq, ahəng, hərəkət, göy üzünü və kainat kimi təsəvvür edilə bilən müxtəlif simvolik mənalara daşıyır. Bütün bu simvolik mənalardan ortağ nöqtəsi isə əjdahanın kosmik bir fiqur olmasıdır. Orta Asiya inancında kainatın təmsilçisi olaraq qəbul edilən əjdaha göy qübbəsinin nizamını təmin etməyə mükəlləfdir.

Əjdaha gecə və qaranlıq simvolizə edən ayı udmaqla günəşin qalib gəlməsini və xeyrin şəhər üzərindəki zəfərini ifadə edir. Əjdaha Türk-İslam əlyazmalarında bütün dövrlər üzrə çox rastlanan motivlərdəndir. İki əjdaha göy üzünü ifadə edir. İki əjdahanın başqa mifoloji, təxəyyül məhsulu olan motivlərlə birlikdə işlənən kompozisiyaları da az deyildir. [1, s.7-8]

Simurq sözünün farscadan tərcüməsi “otuz quş”dur. Otuz ayrı quşun xüsusiyyətlərini daşdığına inanırlar. Simurq dövlət quşu olaraq da tanınır. Gövdəsi olduqca iri, rəngli ehtişamlı quyruqlu, güclü bir quşdur. Hətta əjdaha ilə mübarizə edə biləcək qədər çox gücə malikdir. İnsan kimi danışan, son dərəcə rəngli və bəzəkli bir quş olan simurqun oddan və günəşdən yaradılmış olduğuna inanılır. Simurq tovuz quşu, qırq, aslan və itin ortağ xüsusiyyətlərinə sahib olaraq da səciyyələndirilir. [1, s.91] Simurq bir çox mifoloji hekayə və nağılda qarşımıza çıxan, qartal başlı və cəyənə, geniş ağızlı, quyruğu uzun qıvrımlı, xallı gövdəli, saqqallı və pipikli olaraq ifadələndirilən ikonografik bir motivdir. [1, s.9]

Simurq Türk-İslam sənətində əsasən iki şəkildə təsəvvür olunur. Birincisində Simurq xeyirxahlıq simvolu olub, qəhrəmanların qoruyucusu təmsilindədir. Yaşar Çoruhlunun sözlərinə görə, bu həmçinin İslama qədərki Türk inanclarında yer alan qoruyucu ruh təsəvvürünü xatırladır. İkincisində isə zərər verən canavardır. Birincidə olduğu kimi bir dağ üzərində yaşayan bu varlığın cəyənə ilə timsahı, bəbiri, filləri qaldırması kimi təsvir olunur.[3, s. 22]

Şahnamədə xeyirxah xüsusiyyətli olan Simurq atası tərəfindən tərk edilən Zalı tapır və onu Qaf dağında böyüdərək sonrakı həyatında da yardımçısı olur.

Bu arada qeyd etmək lazımdır ki, Firdovsi Şahnaməsinin Topqapı Saray Muzeyinin Kitabxanasında H. 1479-da saxlanılan nüsxəsi ən qədim

tarixli Şahnamə əlyazmasıdır. Bu əsər 1330-31-ci illər tarixində yazılmışdır. İlk dəfə Londonda “Burlington House”da təşkil olunan sərgidə nümayiş etdirilmişdir. [6, s.101]

Mənfi xüsusiyyətli ikinci simurq İsfəndiyarın hər tərəfi kəskin silahlarla dolu olan bir arabadan istifadə edərək öldürüldüyü canavar olaraq yer alır. [3, s.22]

İslamiyyətdən sonra Simurqun təsəvvüfi bir simvol olaraq şərhini Fəridəddin Əttarın “Mantıqu-t-Tayr” ilə Nəvainin bunu nümunə götürərək yazdığı “Lisanu-t-Tayr” əsrlərində görürük. Yenə də Əttarın əsərini nümunə götürən Gülşəhrinin “Mantıqu-t-Tayr əsərində də eyni mövzu yer alır. Bütün bu əsərlərdəki ana fikir təsəvvüfdəki “varlıqda birlik” (Vəhdəti Vücut) düşüncəsinə əsaslanır. [3, s.23]

Miniatür İslam dünyasında rəsmın təmsilçisidir. Minyatür rəsm yalnız dekorasiya xüsusiyyəti daşımır, o, eyni zamanda geniş interpretasiya gücünə malikdir. Xüsusi bir estetikaya sahib olan İslam miniatür sənəti fərqli üslublar altında əsrlər boyu formalaşmış, inkişaf etmişdir.

### **Ədəbiyyat**

1. Alsan Şenay. Türk Mimari Süsleme Sanatlarında Mitolojik kaynaklı Hayvan Figürleri (Orta Asya’dan Selçuklu’ya). Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Ana Bilim Dalı İstanbul, 2005.
2. And Metin. Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitolojisi. İstanbul: Yapı kredi yayınları, 5. Baskı, mart, 2015.
3. Çoruhlu Yaşar. Kozmolojik, mitolojik, astrolojik dini ve edebi tasavvurlara göre Türk sanatında hayvan sembolizmi – I. İstanbul: Seyran Kitap, 1995.
4. Həsənzadə Cəmilə. Təbrizin sehirli nağılları. Bakı: IRS Publishing House, 2014.
5. İlmihal II. İslam ve Toplum. İstanbul: Divantaş, 2000.
6. İnal Güner. Türk minyatür sanatı: başlangıcından osmanlılara. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 1995.
7. Keskiner Cahide. Minyatürler kitabı. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2008.
8. Koç Turan. İslam estetiği. İstanbul: İSAM yayınları, mart, 2008.
9. Kühnel Ernst. Miniaturmalerei im Islamischen orient. Berlin: Bruno Cassirer Verlag, 1922.
10. Mahir Banu. Osmanlı Miniatür Sanatı. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012.

11. Mahir Fatma Banu. Minyatür Sanatı. / İslam sanatları tarihi. 6. baskı, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eylül 2013.
12. Mülayim Selçuk. Değişimin tanıkları: ortaçağ Türk sanatında süsleme ve ikonografi. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999.
13. Tanındı Zeren. Türk minyatür sanatı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1996.
14. Yetkin Suut Kemal. İslam sanatı tarihi. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü, 1954.

**С.Нейматзаде**

**В Тюркско-Исламских миниатюрах две мифологические  
мотивы: дракон и Симург (феникс )  
Резюме**

В средние века в тюркско-исламских миниатюрах были отражены мифологические мотивы –различные звери и птицы. В основном на рукописных произведениях и на шелковых тканях часто встречается изображение дракона и феникса. В искусстве ислама миниатюры назывались изображением, мастер, рисующий живописи назывался «мусаввир» или же «наккаш» (рисовальщик), мастерская, где работали «наккашы» (рисовальщики) назывался «наккаш-хане» (дом рисовальщиков).

В исламе рисования живых существ не хорошо воспринималось, не смотря на то, что в Коране не встречается запрет написания рисунков людей и животных. Но от изречений исламского пророка становится ясно, что рисования живых существ могло привести к поклонению картинам, поэтому было запрещено.

Профессор Бану Махир отмечает, что в Исламской культуре искусство живописи смог существовать лишь между VII и VIII веков. Мотив дракона наряду с отражением страха и зла символизировал силу героизма. А живопись змеи у восточных народов воспринимался как знак мудрости. Во всех случаях Симург (Феникс) описывается как существо приносящая людям приятную новость и счастье. Следует отметить, что эти мотивы имеют исторический, культурный и философский смысл.

Что же касается изображения человеческого облика, должны сказать, что как отмечают многие мыслители, настолько было бы превосходно написано живопись человека, ни в коем случае не мог найти свое отражение такие качества как слух, зрения и мышления в изображениях. Выступая с этой позиции, написания живописи человека Туран Коч оценивал как неуважения к человеку. У азербайджанского народа, а также у других тюркских народов доброжелательность к



письменности, книжной культуре, передача материального и нематериального культурного наследия грядущим поколениям всегда находилась на переднем плане. Миниатюрные рисунки, охватывающие различные темы, с этой точки зрения обладают широкими возможностями.

Развиваясь наряду в свете Корана и хадисов, религиозно-философская идея в Тюркско-Исламском миниатюрном искусстве, отражает в себе культурную память, национальную идентичность тюркских народов. Автор книги «Османско-Мусульманская мифология миниатюрами» Метин Анд показывает широкую распространению, составляющее особое место в мифологиях тюркских народов такие темы, как горы, деревья, колодцы, святые воды, цифры, мифические легендарные существа на Тюркско-Исламском миниатюрном искусстве.

В миниатюрах Тюркско-Исламских рукописей, дракон и феникс являются наиболее из часто встречаемых мифологических мотивов. У тюрков аждар (дракон) возникший с животным близкой породы змеи и крокодила от присоединения различными животными, оживляется в виде существа. В сезоне тепла слетение на небо как птица, а осенью как водяная змея, скрывание под землей как крокодил, или же принимается хождение по водам. В основном картинка дракона указанный в китайских источниках, изображая желтый цвет стал символом империи, престола, трона, силы.

В статье на основе Тюркско-Исламских мотивов, об описании дракона и птицы феникса (Симург) был проведен широкий анализ. А также, мотивов дракона и феникса, сравнительной форме было указано каких значениях разработали в других культурах.

**S.Nematzade**

## **Two mythological motifs in Turkish-Islamic miniatures:**

### **dragon and Simurgh**

#### **Summary**

The various animal and bird mythological compositions were used in Turkic-Islamic miniatures in the Middle Ages. Especially the picture of dragon and Simurgh can be seen in manuscripts and silk textile. The miniatures were called picture, the painters of these pictures called *müsəvvir* and workshop where they worked called *naqqash-khane*. In spite of in the Qur'an, no prohibition about drawing living creatures in Islam did not accept well. However, it is clear from the words of the Prophet of Islam that the drawing of living beings was forbidden because they were afraid of worship.

Professor Banu Mahir notes that the painting in Islamic culture existed only between VII and VIII centuries. The dragon motif depicts the power of heroism as well as the fears and evil forces. The snake picture was accepted as the sign of wisdom in Eastern nations. However, Simurgh was described as happiness bringing creature. We have to note that all these have deep historical, cultural and philosophical meaning.

Some scholars noted that dependless of the fact that how perfect described human figure the features like hearing, sight and thinking could not be described as well. The defender of this view Turan Koch considered this disrespectful toward the human. The respect toward book, material and non-material culture and transmitting all of these legacies to future generations were in first place in the Azerbaijani nation, as well as in other Turkic peoples.

The religious-philosophical idea in the Turkish-Islamic miniature art is not only developed in the light of the Quran and Hadith and also reflects the cultural memory and national identity of the Turkic peoples. Metin And mentioned in “Ottoman-Islamic mythology in miniatures” that the mythical, legendary beings as mountains, trees, wells, sacred waters, numbers, mythical and legendary creatures are widely spread in the Turkish-Islamic miniature art.

The dragon and Simurgh are the most common mythological motives in Turkish-Islamic manuscripts. The dragon described as the creature which could combine some features of snake and bird. This creature could fly like a bird in summer and could hide under earth like a snake. Nevertheless, in Chinese sources Dragon that symbolized the power of the emperor, the throne, the kingdom described in yellow color.

The article not only provides an extensive research of the description of Dragon and Simurgh according to the Turkish-Islamic motifs but also gives their comparative analysis in various cultures.

**Rəyçi:            Sakit Hüseynov**  
**fəlsəfə üzrə elmlər doktoru**

GÜNEL SƏFƏROVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

gunel84@yahoo.com

**AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI ÜZRƏ DOKTORANT  
YƏĞMA CƏNDƏQİNİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞI (CƏFƏR  
RƏMZİ İSMAYILZADƏNİN ARAŞDIRMALARI ƏSASINDA)**

**Açar sözləri:** həyat, yaradıcılıq, dissertasiya, fəsil, məxəz, mənbə, irs

**Ключевые слова:** Жизнь, творчество, диссертации, глава, источник, источник, наследие

**Key words:** Life, creativity, dissertations, chapter, source, source, heritage

Cəfər Balaəmi oğlu İsmayılzadə repressiyaya məruz qalmış şair, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi alim olmuşdur. O, ədəbiyyatımızın zənginləşməsi və inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmiş və bir araşdırmaçı olaraq ədəbiyyatşünaslıq dairəsinin genişlənməsində əhəmiyyətli işlər görə bilmişdir. Cəfər Rəmnin fars ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Yəğma Cəndəqinin həyat və fəaliyyətinə həsr edilmiş tədqiqatı Azərbaycan şərqşünaslığında problemə yeni təfəkkür müstəvisində yanaşmanı əks etdirən araşdırmalardan biridir. Bildiyimiz kimi, XIX əsr fars ədəbiyyatının bu görkəmli xadiminin həyat və yaradıcılığına dair məlumatlar 160-dan artıq məxəzlərdə öz əksini tapmışdır. Yəğma Cəndəqi zülmə qarşı mübarizə aparan, fars ədəbi dilinin ərəb sözlərindən təmizlənməsində bilavasitə iştirak edərək müasirlərinə örnək olan şair olduğu üçün hər zaman alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Yəğma Cəndəqinin ədəbi irsi bir çox İran, Avropa və keçmiş SSRİ-nin şərqşünasları tərəfindən müəyyən dərəcədə araşdırılsa da, ilk dəfə Cəfər Rəmnin tərəfindən geniş şəkildə tədqiq edilmişdir. Cəfər Rəmnin 1968-ci ildə tamamlamış olduğu “İran şairi Yəğma Cəndəqinin poeziyası” adlı dissertasiyası Yəğma Cəndəqinin həyat və yaradıcılığına fərqli, eyni zamanda kompleks yanaşma baxımından diqqəti cəlb edir.

Cəfər Rəmnin monoqrafiyası əsasında öyrənirik ki, Yəğma Cəndəqi xalqın sevimli şairi olub, gənc yaşlarından şah və əyan məclislərində şöhrət əldə etməsinə baxmayaraq sağlığında əsərləri dərc olunmamış, əlyazma şəklində İran və qonşu ölkələrdə yayılmışdır. Məxəzlərdə Yəğma Cəndəqi haqqında toplanmış məlumatlar Cəfər Rəmnin də qeyd etdiyi kimi təzkirə müəlliflərinin ya Yəğma Cəndəqi haqqında eşitdiklərinə, onunla şəxsi görüş əsnasında əldə etdikləri təəssürlərə, müşahidə etdikləri hadisələrə, yaxud da şairin əlyazmalarına əsaslanır.

Cəfər Rəmnin İsmayılzadə öz dissertasiyasında Yəğma Cəndəqi barəsində araşdırmalarını dörd fəsil daxilində aparmışdır. Cəfər Rəmnin

qədər Yəğma Cəndəqinin tərcümeyi-halı, yaradıcılığı geniş şəkildə tədqiq olunmadığı üçün Cəfər Rəmzinin bu dissertasiyası ədəbiyyatşünaslıq qarşısında duran ən aktual məsələləri həll etmək baxımından xarakterikdir.

Cəfər Rəmzinin Yəğma Cəndəqi haqqında yazdığı dissertasiyanın I fəslə "Yəğma Cəndəqi irsinin öyrənilməsi tarixi" adlanır. Bu fəsildə Cəfər Rəmzi Yəğma Cəndəqi barədə müxtəlif təzkirə sahiblərinin, Avropa və rus şərqşünaslarının əsərlərində toplanılmış məlumatları, alimlərin fikirlərindən nümunələr göstərmiş, onlar barədə öz münasibətini irəli sürmüşdür.

Cəfər Rəmzi Yəğma Cəndəqinin müasiri, onun barəsində ilk məlumat verən "Ravi" təxəllüslü Məhəmməd Fazilin "Əncümənə-Xaqan" adlı təzkirəsinin sonunda Yəğma haqqında yazılmış məlumatı ona görə dəyərləndirir ki, bu fikirlər məhz Yəğmanı görən, onun xasiyyətinə bələd olan bir adamın təəssüratını və sair haqqında fikirlərini əks etdirir. Cəfər Rəmzi bildirir ki, digər təzkirə müəlliflərinin əksəriyyəti M.F.Ravinin verdiyi məlumatın sadəcə təkrarından ibarət olmuş, heç bir yenilik əks etdirməmişdir.

Cəfər Rəmzinin də öz dissertasiyasında qeyd etdiyi kimi ilk dəfə Rzaqulu xan Hidayət Y.Cəndəqi haqqında dövrü mətbuatda məlumat vermiş və onun şeirlərindən nümunələr çap etdirmişdir.

Rzaqulu xan Hidayət "Söz ustalarının məcmuəsi" əsərində Yəğma haqqında yazır: "Yəğmanın adı Mirzə Əbülhəsəndir. Cəndəqin nəcib adamlarındandır. İraqda təhsil almışdır. Həmişə yüksək şəxslərlə əlaqədar olmuş, cavanlığında Semnan sərdarı şücaətli, tünd xasiyyətli Zülfüqar xana katiblik də etmişdir. Onun tələbi ilə həcvlər yazmış, onları "Sərdariyyə" adlandırmış və xalq arasında yaymışdır. Bu adam təsvirə gəlməz dərəcədə gözəl əxlaq sahibidir. Nəzmdə, nəsrə, xəttatlıqda və söhbətdə misilsizdir. Divanı hazır deyildir, bəzi şeirləri əsrimizi zینətləndirir" [3, 580-581]

Cəfər Rəmzi bu məxəzlərə istinad etsə də, onlara birmənalı yanaşmır, əldə etdiyi tarixi faktlara yaradıcı yanaşır, sitatlardakı fikirlərə polemik yanaşmaqdan çəkinmir.

Məsələn, Cəfər Rəmzi Rzaqulu xan Hidayətin şairi əyan-əşrəflərə mənsub bir şəxs kimi təqdim etməsi fikrinin yanlış olduğunu, Yəğmanın yoxsul ailədən çıxdığını söyləyir.

Rzaqulu xan Hidayətdən sonra Y. Cəndəqi haqqında daha ətraflı məlumat verən Azərbaycan alimi Hacı Zeynalabdin Şirvani olmuşdur. Bu barədə Cəfər Rəmzi yazır: "Göründüyü kimi, H.Z.Şirvani Yəğmanı şəxsən tanıyırmış. O, şair haqqında eşitdiklərini yox, şəxsi müşahidə və təəssüratını, görüşləri zamanı müəllifdən eşitdiklərini yazmışdır. Bu məlumat Cəndəqinin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi tarixinə müəyyən yenilik gətirmişdir. Burada Cəndəqi həyatında baş verən keşməkeşlər barədə, onun həcvlərinin ifşa hədəfi haqqında açıq fikrə rast gəlirik". [2, 9]

Bu fəsildən biz eyni zamanda öyrənirik ki, Y.Cəndəqinin əsərləri ilk dəfə Nəsrəddin şahın zamanında elm, sənaye və ticarət vəziri olan Etizadəüssəltənənin səyi, Hacı İsmayıl bəyin köməyi, Ağamirzə Əbdülbaqının xətti ilə 1866-1867-ci illərdə Tehranda çap olunmuşdur. Cəfər Rəmzi bu divanda janr qarışıqlığının olduğunu, qəzəllərin arasında mürəbbə, rübailər içərisində qitələrin verildiyini, təkrarlanan beytlərə təsadüf edildiyini, beytlərin buraxılmış olduğunu, haşiyələrdəki izahatların qənaətbəxş olmadığını, başqa müəlliflərin əsərlərinin Y.Cəndəqiyyə aid edildiyini bildirərək divanı nöqsanlı hesab edir.

Y.Cəndəqinin Tehranda nəşr olunan ilk divanı əsasında 1302-ci hicri tarixində Kirman taciri Hacı Məhəmməd İsmayıl və Mirzə Məhəmmədəli Şirazinin təşəbbüsü ilə Bombeydə divanı çap olunmuşdur.

Cəfər Rəmzinin dissertasiyasının II fəsli “Yəğma Cəndəqinin həyatı və mühiti” adlanır. Fəslin adından da göründüyü kimi burada Cəfər Rəmzi Y. Cəndəqinin həyatı və mühiti haqqında daha geniş məlumat vermişdir.

Yəğma Cəndəqi hicri 1196-cı ildə anadan olmuşdur. Mənbələrin bəziləri onun zadəgan olduğunu, bəziləri isə Rəhimin yoxsul ailədən çıxması, kiçik yaşlarından çobanlıqla məşğul olması mülahizəsini irəli sürmüşlər. Cəfər Rəmzi “Onun uşaqlığı ağır və kədərli bir şəraitdə keçmişdir” [1, 94] deyən prof. Y.E.Bertelsin fikrini haqlı hesab edir.

Bəzi mənbələrin verdiyi məlumata görə, Rəhim 7 yaşlarında Xur yaxınlığında dəvə otararkən öz mərifəti ilə Cəndəq və Biyabənəkin hakimi Əmir İsmayıl xanın xoşuna gəlir, saraya gətirilir, 7 il sarayda qalır. İsmayıl xan Rəhimi özünə baş katib təyin edir. 6 il bu vəzifədə çalışır. 1216-cı ildə Əmir İsmayıl xanın dəstələri dövlət qoşunları ilə toqquşmada məğlub olur. Cəfər Soltan Cəndəqə gəlir, Əmir İsmayıl xanın var-yoxunu talayır, yarı adamlarına divan tutur. Rəhimi də Semnana göndərir. Rəhim də digər əsgərlərlə birlikdə hərbi təlimlə məşğul olur. Mirzə Məhəmmədəli Mazandarinin təkidi ilə Zülfüqar xan şairi əsgərlikdən azad edərək özünə katib təyin edir. O, 6 il bu vəzifədə çalışır. Rəhimin zalım Zülfüqar xana olan qəzəbi gündən-günə artır. Saray adamları şahın yanında onun hörmətinin artmasına paxıllıq edirdilər, hər vəchlə onu hörmətdən salmağa çalışırdılar, onun adından yalandan Zülfüqar xanın siyasətini pisləyən məktublar yazıb xana çatdırırlar. Rəhim zindana salınır, aylarla “Siyahçal” zindanında qalır. Sonra Mirzə Məhəmmədəli Mazandarani xilas edərək özü ilə birlikdə Quma aparır. Şair adını dəyişərək Əbülhəsən qoyur və Yəğma təxəllüsünü götürür. Şairin yaradıcılığında satira, həcv geniş yer tutur. Yəğma uzun müddət Mazandarinin yanında yaşayır, müxtəlif ölkələrə səyahət edir, təhsilini artırır. Zülfüqar xanın vəfatından sonra doğma torpağına qayıdır. Ağa Məhəmməd Kirmanşahının qızı Sərvicahanla ailə qurur, lakin doğma torpağının viran olmasına, qohumlarının acınacaqlı vəziyyətinə dözə

bilməyib burada qala bilmir, başqa vilayətlərə səfər edir, Quma, Tehrana gedir, Məhəmməd şahın sufi təbiətli vəziri hacı Mirzə Ağası ona mürşid olur. Yəğma onun vasitəsilə Məhəmməd şahın sarayına yol tapır. Şah onu Kaşanə vəzir təyin edir. Burada Hümasoltan adlı bir qadınla evlənir. Burada da paxıl əyan-əşrafların gözləri onu götürmür, Yəğmanı şərab içən kafir kimi günahlandırır işdən uzaqlaşdırırlar. O, bir müddət Molla Əhmədə katiblik edir. Şair onun yanından da inciyərək uzaqlaşır, Tehrana gedir. Burada müxtəlif ədəbi-siyasi məcləslərə gedərək şair və dövlət xadimləri ilə görüşür. Tehran saraylarında gördükləri eybəcərliklərdən iyirənərək Semmanda ev alaraq ömrünün son illərini orada keçirmək qərarına gəlir, lakin oğlu İsmayılın xahişi ilə Xura qayıdır. Mənbələr həyatının son dövrlərində oğulları tərəfindən qayğı görmədiyini, hətta heç kimi görməmək üçün gözlərini, qulaqlarını bağladığını göstərir. Yəğma noyabrın 12-si 1859-cu ildə Xur kəndində vəfat etmişdir.

Cəfər Rəmzi “Yəğma Cəndəqinin yaradıcılıq yolu” adlanan III fəsildə Yəğma Cəndəqinin yaradıcılığını geniş şəkildə araşdırmışdır. Bunun üçün fars ədəbiyyat və mənbələrində Yəğma Cəndəqinin toplanılmış əsərlərinə müraciət etmişdir. Bu dissertasiyaya əsasən biz öyrənirik ki, Yəğma Cəndəqi fars ədəbiyyatındakı janrların demək olar ki, əksəriyyətinə müraciət etmişdir.

Cəfər Rəmzinin qeyd etdiyi kimi, “Yəğma irsi, əsasən, onun hicri 1283-cü il Tehrandə nəşr edilmiş divanı vasitəsilə geniş oxucu kütləsinə çatdırılmışdır” (2.səh.34). Lakin bu divan şairin bütün əsərlərini əhatə etmirdi. Yəğma Cəndəqinin yaradıcılığında məsnəvi formasında yazdığı “Xilasətül-iftizah”, “Sükuküd-dəlil”, qəzəllərdən təşkil edilmiş “Sərdariyyə”, “Qəsabiyyə” poemaları da xüsusi yer tutur.

Cəfər Rəmzi Yəğma Cəndəqinin yaradıcılığını 3 dövrə bölür: I. 1790-1802, II. 1802-1850, III. 1850-1859

Cəfər Rəmzi birinci 1790-1802-ci illər dövrünə Yəğma Cəndəqinin “Məcnun” təxəllüsü ilə kiçik yaşlarından, şair və yazıçı Mirzə Lütfulinin yanında oxuduğu zamandan ilk müəlliminin təsiri ilə yazdığı, Əmir İsmayıl xanın himayəsi altında təhsil aldığı və ona katiblik etdiyi dövrdə qələmə aldığı rübailərini daxil edir və bu dövrdə yazdığı əsərlərin bizim dövrümüze gəlib çatmadığını qeyd edir.

Cəfər Rəmzi şairin yaradıcılığının ikinci 1802-1850-ci illər dövrünün məhsuldar olduğunu bildirərək, əsasən satiralardan ibarət olduğunu vurğulayır. Şairin Yəğma təxəllüsü ilə yazdığı “Sərdariyyə” satirik əsəri bu dövrün məhsuludur. Yəğma Cəndəqinin bu dövrdə yazdığı satiralarına əsasən XIX əsr İran həyatının bütün mənfi, naqis cəhətlərini görə bilirik.

Üçüncü 1850-1859-cu illər dövrünə Cəfər Rəmzi yaşa dolmuş və arzularını həyata keçirə bilməmiş Cəndəqinin bədbin ruhlu şeirlərini və mersiyyələrini daxil edir.

Dissertasiyanın “Yəğma Cəndəqi yaradıcılığında sənətkarlıq xüsusiyyətləri” adlanan IV fəslində Cəfər Rəmzi şairin əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir.

Dissertasiyanın nəticə hissəsində Cəfər Rəmzi Yəğma Cəndəqi haqqında fikirlərini belə ümumiləşdirmişdir: “Yəğmanın XIX əsr İran ədəbiyyatına gətirdiyi yenilik təkcə İranın yox, bütün Şərq ədəbiyyatının müvəffəqiyyətlərindən biridir. Yəğma dostluq, vəfa, vətənpərvərlik kimi ali, insani hissləri rəngarəng boyalarla, yüksək sənətkarlıqla verə bilmişdir. O, istismarçıları ifşa etməklə, sadə insanın mənəviyyatını səmimiyyətlə təsvir edə bildiyi üçün həqiqətən xalq şairidir. O, xalqın mənəvi zülmünü xürafatı bütün çılpalıqlı ilə amansızcasına tənqid etdiyi üçün böyük bir mürəbbidir.” [2, 118]

Göründüyü kimi, biz bu məqalədə fars ədəbiyyatının görkəmli şairlərindən biri olan Yəğma Cəndəqinin həyat və yaradıcılığını Cəfər Rəmzinin dissertasiyasına əsasən müəyyən qədər öyrənməyə çalışdıq.

### **Ədəbiyyat**

1. Бертельс Е.Э., «Очерки истории персидской литературы, Л., 1928.
2. Cəfər Rəmzi “İran şairi Yəğma Cəndəqinin poeziyası”, Elm nəşriyyatı, 1976, 137 səh.
3. Rzaqulu xan Hidayət “Söz ustalarının məcmuəsi”

**Г.Сафарова**

### **Жизни и творчество Ягма Джандаги (на основе исследований Джафар Рамзи Исмаилзаде) Резюме**

В этой статье жизни и творчестве Ягма Джандаги были рассмотрены на основе диссертации Джафар Рамзи Исмаилзаде. Джафар Рамзи обратился к источникам написанным о Ягма Джандаги, впервые он провел широкое исследование о жизни и творчестве Ягма Джандаги, он дал о нем полную и подробную информацию. Джафар Рамзи провел исследование в 4 глав. В 1 главе он рассказал об истории изучения наследия Ягма Джандаги, в 2 главе его жизнь и среда, в 3 главе его творческий путь, а в 4 главе исследовал особенности творчества творчестве поэта. Джафар Рамзи разделил творчество Ягма Джандаги три периода. В первый 1790-1802 годы периода Джафар Рамзи включает рубаи написанные Ягма Джандаги которые он написал с малых лет под псевдонимом "Меджнун" и под влиянием первого учителя поэт и

писатель Мирза Лутфали с момента получения образования и в период обучения и его секретариат под эгидой Амир Исмаил хана и он отмечает что написанных произведений в этот период не наступило до наших дней. Джафар Рамзи заявляя что второго 1802-1850 годы периода творчества поэта был продуктивно, подчеркивает что в основном состоит из сатиры. Джафар Рамзи третий 1850-1859 годы период включает пессимистические стихи и марсии постаревший и не умевший реализовать мечту Джандаги.

**G.Safarova**

**Yagma Jandagi's life and creativity (based on Jafar Ramzi  
Ismailzadeh's researches  
Sammry**

In this article Yagma Candagi's life and work was reviewed based on the Jafar Ramzi Ismayılzade's dissertation. Jafar Ramzi appealed on written sources about Yagma Candagi, the first time he had investigated about Yagma Candagi's life and work widely and gave complete and detailed information about him. Jafar Ramzi conducted investigation in 4 chapters. In the first chapter he talked about the history of learning Yagma Candagi's heritage, in the second chapter he investigated his life and environment, in the third chapter his creative way and in the fourth chapter art features of the activity of the poet. Ramzi divided Yagma Candagi's work into 3 laps. Jafar Ramzi included into the first period of 1790-1802 years rubais that Yagma Candagi wrote from an early age under the pseudonym "Majnun", written under the influence of his first teacher poet and writer Mirza Lutfali, when he was his student, written during his study under the auspices of Amir Ismail khan and the secretariat period and he noted that works written during this period hadn't come to our time. Jafar Ramzi saying that second period of 1802-1850 years of the activity of the poet was productive, emphasizes that it mainly consists of satires. The third period of 1850-1859 years Jafar Ramzi included grown-up and despaired Candagi's pessimistic spirit poems and elegies.

**Rəyçi: Elman Quliyev**  
**Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**



ŞƏFA ƏLİYEVƏ  
AMEA Nizami Gəncəvi adına  
Ədəbiyyat İnstitutu  
shefa\_eliyeva@hotmail.com

## AZƏRBAYCAN TƏNQİDİ REALİZMINİN TARIXI PARAMETRLƏRİ CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN TALE SALNAMƏSİNDƏ

**Açar sözlər:** tənqidi realizm, milli, tarixi, siyasi şəxsiyyətlər

**Key words:** critical realism, national, historical, political identity

**Ключевые слова:** критический реализм, национальная, историческая, политическая идентичность

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli yazıçısı, dramaturqu, böyük demokrat Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı bütün dövrlər üçün aktual olmuşdur. Dahi sənətkarın yaradıcılığı, eyni zamanda çətin və əzab-əziyyətlərlə dolu ömür yolu haqqında çoxlu əsərlərin yazılması, tamaşaların hazırlanması Mirzə Cəlil şəxsiyyətinə və yaradıcılığına göstərilən hörmət və ehtiramın ifadəsidir.

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun “İnsanlar və talelər” kinodramı Mirzə Cəlil haqqında yazılmış əsərlər içərisində özünəməxsus yer tutur. Bununla bağlı akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Əməkdar elm xadimi, akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun görkəmli bir tədqiqatçı kimi Cəlil Məmmədquluzadənin keşməkeşli həyat yoluna, məşəqqətli taleyinə, zəngin bədii irsinə, bütövlükdə XX əsrin əvvəllərinin ədəbi-ictimai fikrinin incəliklərinə dərinlən bələd olması “İnsanlar və talelər” kinodramının uğurlu alınmasını təmin etmişdir. Məmməd Cəfər Cəfərovun bir neçə dildə çap olunmuş “Cəlil Məmmədquluzadə” əsəri XX əsrin çox dəyərli Mirzəcəlişünaslıq nümunəsidir. Böyük Mirzə Cəlil də daxil olmaqla “İnsanlar və talelər” kinodramında haqqında bəhs edilən ədəbi-tarixi və siyasi şəxsiyyətlərin əksəriyyətini həyatda şəxsən görüb tanıması, hətta onlardan bəziləri ilə ünsiyyətdə olması da əsərin canlı və təsirli olmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, ədəbiyyatımızda Cəlil Məmmədquluzadə – “Molla Nəsrəddin” mövzusunda yenitipli və müvəffəqiyyətli bir əsər meydana çıxmışdır... “İnsanlar və talelər” əsəri Azərbaycan ədəbiyyatında Cəlil Məmmədquluzadə mövzusunda yazılmış ilk kinodramdır. Bu, ədəbiyyatımızda kinodram janrında yazılmış orijinal və qiymətli sənət əsəridir” (2,4).

Məmməd Cəfər Cəfərovun bu əsərində XX əsrin əvvəllərinin görkəmli simalarının müxtəlif yönümlü fəaliyyəti vahid süjet xətti ətrafında işlənib. Kinodramda oxucu və tamaşaçı Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq

Nemanzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Əlibəy Hüseynzadə, Firudinbəy Kəçərli, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Həmidə xanım Məmmədquluzadə və başqa ədəbi-tarixi şəxsiyyətlərin əsas yaradıcılıq idealları ilə tanış olur. Əsərdə ədəbi-mədəni mühitlə yanaşı, ictimai-siyasi gedişatın da ana xəttinə və əsas təmsilçilərinə diqqət yetirmək unudulmamışdır. Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağayevin yaradıcılıq prinsipləri, türkçülük və islamçılıq baxışlarına aid dəyərli fikirlərin əks etdirilməsi baxımından qiymətli hesab edilən bu kinodramın hələ adlarını qeyd etdiyimiz görkəmli şəxsiyyətlərin əsərlərinin Azərbaycanda nəşrinin qadağan olunduğu bir dövrdə yazıldığını nəzərə alsaq Məmməd Cəfər Cəfərovun bu ədiblərin fəaliyyəti haqqda kifayət qədər məlumatlılığını və onlara xüsusi ehtiramla yanaşmasını böyük cəsarət, milli borcun dərkə kimi səciyyələndirə bilərik. "Əlibəy Hüseynzadə, Əhmədbəy Ağayev, Həşimbəy Vəzirov kimi uzun illər haqqında danışılması və yazılması qadağan olunmuş şəxsiyyətlər də nəhayət ki, bədii əsər müstəvisində obyektiv mövqedən canlandırılmışdır" (6).

Cəlil Məmmədquluzadənin həyatı, mübarizəsi və yaradıcılığı ona həsr olunmuş əsərdə dövrün ən mühüm ideya-siyasi cərəyanlarından söz açmağa şərait yaratmışdır. Görkəmli ədibin məşəqqətli və çətin həyatı, uğrunda mübarizə apardığı ideallar bu əsərdə öz dərin və geniş əksini tapmışdır. Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının səhnələşdirdiyi "İnsanlar və talelər" əsərinin "Mirzə Cəlil taleyi" adı ilə tamaşaya qoyulması da təsadüfi hadisə deyildir.

Kinodram Cəlil Məmmədquluzadənin həyat salnaməsini və dövrünü öyrənmək baxımından çox dəyərli əsərdir. Yazıçı bu işində Mirzə Cəlilin "Molla Nəsrəddin" jurnalını çap edərkən qarşılaşdığı problemlər, məqsəd və amallarına görə məruz qaldığı təqiblər, Həmidə xanım ilə tanışlığı təsvir edilir. Zəngin bir ailədən gələn Həmidə xanımın ömrünün son dövrlərini mənəvi sıxıntılar və təqiblər içində yaşayan Mirzə Cəlilə dəstəyi, yazıçı və demokrat kimi onun fikirlərinə, molla nəsrəddinçilik ideallarına hörmət və münasibəti öz əksini tapmışdır. Həmidə xanımın fədakarlığını ədib əsərdə bu cümlələrlə ifadə edir: "Cəhənnəm olsun torpaq da, mülk də. Biz onsuz da torpaqlarımızı, evimizi kəndlilərə tapşırıb gəlmişik. Məni sənin yazıçı taleyin maraqlandırır" (3, 293).

Mirzə Cəlilin ədəbi fəaliyyətinə olan maraq Azərbaycanın hüdudlarını aşaraq bir çox xarici ölkələrdə ədibin yaradıcılığının fərqli istiqamətlərdə tədqiqata cəlb olunmasına yol açmışdır. "Ədəbiyyatımız Mirzə Cəlildən söz açarkən, qüdrətli yazıçının fonunda sənətkar və zaman, milli azadlıq və istiqlaliyyət, özünüdərk və demokratik düşüncə kimi ölkə və xalq üçün zəruri olan mətləbləri ön mövqeyə çəkə bilmişdir. Daha doğrusu,

Cəlil Məmmədquluzadə - Molla Nəsrəddin mövzusu millətimizin milli taleyinin bədii dərkə və inkişafının əks-sədasına çevrilmişdir" (7).

Cəlil Məmmədquluzadə - Molla Nəsrəddin mövzusuna münasibətdə akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun "İnsanlar və talelər" kinodramı yeni mərhələ təşkil edir. Fikrimizcə, görkəmli elm xadiminin hələ 1948-ci ildə yazıb Azərbaycan Elmlər Akademiyasının "Xəbərlər" jurnalında çap etdirdiyi "Molla Nəsrəddin, yoxsa Molla Xəsrəddin" məqaləsi bu elmi və ədəbi əsərlər silsiləsinin proqramını təşkil edir. "Böyük demokrat ədib Cəlil Məmmədquluzadə haqqında bir neçə dildə: - Azərbaycan, rus, ingilis və ərəb dillərində çap etdirdiyi kitab, Mirzə Ələkbər Sabirə həsr olunmuş sanballı məqaləsi Məmməd Cəfər müəllimin "Molla Nəsrəddin güşəsi"nin əhəmiyyətli elmi hadisələridir"(8). Bədii yaradıcılıq sahəsində isə onun "Əntiqə adamlar" kitabına daxil olan satirik hekayələri molla-nəsrəddinçilik ənənələrinin yaradıcı şəkildə davam etdirilməsindən yoğrulmuş ciddi, maraqlı və təsirli ədəbi nümunələrdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin rəhbərlik etdiyi "Molla Nəsrəddin" ədəbi hərəkatının mübarizəsi və ideallarının öz əksini tapdığı süjetdə dövrün Azərbaycan romantikləri də geniş təsvir olunurlar.

Cəlil Məmmədquluzadə mövzusunda yazılmış bədii əsərlərdə ilk dəfə olaraq, ədəbi-tarixi epoxa bütün ədəbi istiqamət və cərəyanları, müxtəlif qütblərdə birləşmiş adlı-sanlı şəxsiyyətləri ilə birlikdə təqdim olunur. Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiqlə bir sırada Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev romantizmi, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev maarifçi realizmi, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Mirzə Ələkbər Sabir, Ömər Faiq Nəmanzadə tənqidi realizmi təmsil edən görkəmli şəxsiyyətlər də öz həyat yolu və idealları ilə "İnsanlar və talelər" kinodramına gətirilmişdir. Əsərdə "Molla Nəsrəddin"lə eyni dövrdə çap olunan "Açıq söz", "Tərəqqi", "İrşad", "Həyat" qəzetlərindən, eləcə də "Füyuzat" ın bağlanması da bəhs olunur.

"İnsanlar və talelər" kinodramında molla-nəsrəddinçilər və romantiklərlə bir sırada siyasi hakimiyyətə malik olan Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Nəriman Nərimanov, Əliheydər Qarayev, Səmədağa Ağamalı oğlu, Dadaş Bünyadzadə və başqalarının da obrazı yaradılmışdır. Məmməd Cəfər Cəfərov siyasi hakimiyyətdən və onun təmsilçilərindən bəhs edərkən maksimum obyektiv olmağa çalışmış və fikrimizcə, buna nail ola bilmişdir. Bu məqamda əsərin yazıldığı dövrdə ədəbi-ictimai mühitdə geniş yayılmış siyasi konyunkturaya qətiyyənlə yol verilməmişdir" (1,5).

Bu əsərdə XX əsrin əvvəllərinin ən mühüm, dövr üçün xarakterik olan başlıca hadisələrindən və bu hadisələrin əsas ideya və hərəkatverici qüvvəsi olan şəxsiyyətlərdən bəhs olunur. Səttarxan hərəkatı, Xiyabani hərəkatı, Azərbaycan demokratik fırqəsinin, eləcə də qabaqcıl demokratların

həyata keçirmək istədikləri "Azərbaycan ideyası", Şimali və Cənubi Azərbaycanı birləşdirib Azadistan adlı dövlət yaratmaq fikirlərindən, İrana Avropa mədəniyyətinin integrasiyasında Azərbaycanın rolunun bədii təsviri verilir.

Səttarxan hərəkətinin amalı və idealları, süquta uğramasının səbəbləri haqqında qısa məlumat isə milli mübarizənin fəal fədailərindən olan Mirzə Ələkbərin dili ilə verilir. İlk dəfə kitabı vərəqlədikdə oxucuda belə bir fikir yaranır ki, tez-tez Cəlil Məmmədquluzadənin dialoqlarında ona tərəfdaşlıq edən Mirzə Ələkbər dramaturqun əqidə və düşüncə yoldaşı Mirzə Ələkbər Sabirdən başqası deyil. Lakin belə bir yanlış anlaşılmayı əvvəlcədən nəzərə alan M.C.Cəfərov "İnsanlar və talelər" kinodramında şair Mirzə Ələkbər Sabiri yalnız Sabir, Cəlil Məmmədquluzadənin doğma qardaşı Mirzə Ələkbər Məmmədquluzadəni isə Mirzə Ələkbər kimi təqdim etməyi daha məqsədəuyğun hesab etmişdir. Əsərdə Mirzə Ələkbərin çətin və keşməkeşli həyatı, hərəkətin fəallıqlarından olduğu üçün məruz qaldığı təqiblər, sürgün olunması, ömrünün son günlərini qardaşı Mirzə Cəlildən uzaqda - Həmidə xanımın kəndi olan Kəhrizlidə keçirməsi və şiddətli ağrılardan sonra dünyasını dəyişməsi öz əksini tapmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə "Molla Nəsrəddin" jurnalını, sözünü, fikrini, dilini qəsb etmək istəyən irili-xırdalı çinovniklərlə, evində, mətbəəsində həftədə bir axtarış aparan polismeysterlərlə, naçalniklərlə, müstəntiq, sudya, prokuror, senzurla, milləti cəhalətdə saxlayan mövhumatçılarla, əqidə düşmənləri ilə mübarizədə tək deyildi. Bu mübarizədə igid fədailərlə bir sırada çiyn-çiynə dayanıb onlara dəstək olan cəsur və ziyalı xanımların da canlı və parlaq obrazı yaradılmışdır. Əsəri oxucu üçün maraqlı edən məqamlardan biri də qadın obrazlarının çoxluğu və hər bir obrazın ayrı-ayrılıqda fərqli xüsusiyyətləri, göstərdikləri qəhrəmanlıqlar, lazımı məqamlarda yüksək rütbəli şəxslər qarşısında çəkinmədən fikirlərini rahatlıqla ifadə etmələri, qanunları yaxşı bildikləri üçün yeri gəldikcə öz haqlarını müdafiə etmələridir. Belə ki, əsərdə Mirzə Cəlilin pansionunun mürəbbiyəsi kimi qeyd olunan Polina Vlasovna həm qayğıkeş qadın, həm də milliyyətə rus olduğuna görə zabitlərin söz deyib təzyiq göstərməyə ehtiyat etdikləri obrazdır. Məhz onun sayəsində polislər evə, mətbəyə qanunsuz daxil olmaqdan çəkinmiş, bu da "Molla Nəsrəddin"-in Tiflisdə çapa hazırlıqlarının gedişatını sürətləndirmişdir. Lakin sonda Polinanın taleyi haqda heç bir məlumat verilmir.

M.C.Cəfərov əsərdə qadına yüksək qiymət verərək onun hər bir qabiliyyətini, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərini vurğulayaraq bu obrazları daha yaddaqalan etməyə çalışmışdır. Həmidə xanımın yaxın rəfiqəsi olan Qəmər Bəyim əliaçıq, ədalətli mülkədar, həm də Şeyda təxəllüsü ilə şeirlər yazan xanımdır, özü də bu təxəllüsü ona Xurşid Banu Natəvan vermişdir. Durna,

Fitnə, Zərrintac, Ziyənət- at çapmaqda mahir qadınlar, Mirzə Cəlilin qızı Münəvvər isə mehriban, qayğıkeş şəfqət bacısı kimi təqdim olunur. Əsərdə öz adları birbaşa qeyd edilməyən "birinci xanım", "ikinci xanım" kimi təqdim edilən Fəxrüllətibba, Xiyabani və bir sıra nüfuzlu şəxslərin kübar və ziyalı xanımları Mirzə Ələkbərin həbsdən azad edilməsində, eləcə də qadın xeyriyyə cəmiyyətinin yaradılması, qız məktəbinin açılmasında Həmidə xanıma köməklik göstərməsi təsvir edilir. Əsərdə fiziki sağlamlığı səbəbindən mənəvi böhran keçirən obraz Həmidə xanımın ilk evliliyindən olan qızı Minadır. Əsərin əvvəllərində yüksək əhvali-ruhiyyəli, şən və hazır-cavablığı ilə təqdim edilən bu qız əslİ İranlı olan Yusif Xanla ailə qurduqdan sonra şiddətli ağrılar ona rahatlıq vermir. Bu ağrılara dözə bilməyən Mina intihar edir. Onun ölümü və ölümündən sonra ailəsində yaratdığı narahatlıqlar, mənəvi sıxıntılar, övladlarının gələcək taleyi haqqında məlumatlar qeyd edilsə də, Mina xanımın xəstəliyinin adı və səbəbi oxucu üçün naməlum qalır.

Əsərdə yarı Şərq, yarı Avropa sayaqı evdə tərbiyə almış Həmidə xanımın soykökü, ailəsi, qeyri-müəyyən şəkildə həlak olan qardaşı, 1902-ci ildə vəfat edən həyat yoldaşı polkovnik İbrahim bəy, ardınca 1903-cü ildə dünyasını dəyişən Qarabağ xanı İbrahim xanın nəslindən olan atası Əhməd bəy Cavanşir haqqında da qısa məlumat verilir. Əhməd bəy Cavanşirin "Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyətinə dair" əsərindən də bəhs olunur. Lakin Həmidə xanımın həyat yoldaşı və qardaşının harada və necə vəfat etdiyi haqda məlumat verilmir. Görünür, müəllif bu əsərdə yazıçı təxəyyülünə yer verməkdən çəkinmiş, elmi-tarixi mənbələr və arxivdə olan sənədlərlə kifayətlənmək istəmişdir. Həmidə xanım heç bir yerdə ali təhsil almamış, lakin ana dili və rus dilini gözəl bilən biridir. O, kəndli balaları üçün məktəb açıb, qızlar, gəlinlər üçün toxucu emalatxanası düzəltmişdir.

Əsər Cəlil Məmmədquluzadənin həyatında, Molla Nəsrəddinin çapı zamanı qarşılaşdığı çətinliklərin təsviri ilə yanaşı dövrün tarixi xarakteristikasının da real təsviri verilmişdir. Kinodramda verilən bütün adlar, məkan və tarix reallığı əks etdirir. Sadalanan bu komponentlər əsəri tənqidi realizmin əsas tələblərinə cavab verən, ondakı tarixilik prinsipini açan bir elmi-bədii əsər kimi dəyərləndirməyə imkan verir.

Həmidə xanımın təsərrüfat işləri üzrə köməkçisi Nisəbəyim və Mirzə Ələkbərin Kəhrizlidə ilk söhbətləri zamanı Rusiya-İran arasındakı münasibətlərdən, Azərbaycanın parçalanmasından, rus çarının Qafqazda olan və xristian olmayan, xüsusən də azərbaycanlıları sıxışdıraraq Qafqazdan çıxarmaq siyasəti, planı haqqında danışdılar. Nisəbəyim və Mirzə Ələkbər vasitəsilə cənubi azərbaycanlıların taleyi, Arazın bu tayından o tayına didərgin salınmalarından bəhs olunur. "Nikolaydan əmr gəldi ki, Arazı bu tərəfə keçən cənublular qayıdıb öz yerlərinə getməlidirlər. Bir həftənin

ichində atamın dediyinə görə bu tərəfdə nə qədər təbrizlini, xoylunu, marağalını, ərdebillini, səlmaslını, urmulunu arvad-uşaqı aparıb tökdülər Arazın o tayına. Bir dəst yorğan-döşəkdən başqa bir şey götürməyə də icazə vermədilər.... Belə də zülm olar... Axı biz özgə millətin torpağına gəlməmişik ki, bura da Azərbaycandır, ora da..." (1,133)

Cəlil Məmmədquluzadənin həyatı, mübarizəsi və yaradıcılığı ona həsr olunmuş əsərdə dövrün ən mühüm ideya- siyasi cərəyanlarından söz açmağa əlverişli şərait yaratmışdır.

M.C.Cəfərov yaşadığı dövrdə qarşılaşa biləcəyi çətinlik və təqiblərə baxmayaraq, Mirzə Cəlilin nitqi vasitəsilə üsul-idarəyə, Rusiya hakimiyyətinə münasibətini bildirir. Bolşeviklərin əlinə keçən rus demokratiyası diktatura ilə əvəz edildiyi vaxtda yaranan çətinlikləri, Rusiyanın erməni daşnakları ilə əlaltından birləşməsi, onlarla əlaqə saxlaması kimi fikirləri yazmaq o dövrdə böyük cəsarət tələb edirdi. Yazıçı erməni-rus birliyinə qarşı Azərbaycanın tək qalmasının, Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutunun səbəblərini belə vurğulayır: "Türklər öz başının hayında idi. Mustafa Kamal müharibədə qalib gələn dövlətlərin qoşunları ilə vuruşurdu. İran yarımüstəmləkə halına düşmüş ölkə idi... Başqa bir tərəfdən bizim ziyalılardan da rusların yalan vədlərinə aldananlar az deyildi. Onlar da əl altından Azərbaycan hökumətinin əleyhinə təbliğat aparır, rusları xilaskar adlandırırdılar" (1,225).

"İnsanlar və talelər" kinodramında Cəlil Məmmədquluzadə XX əsrin əvvəllərinin bütün ictimai-siyasi axınlarının, ədəbi-mədəni hadisələrinin mərkəzində və fəvqündə dayanan görkəmli ədib və böyük vətəndaş kimi təqdim edilir. Məmməd Cəfər Cəfərov əsər boyu Cəlil Məmmədquluzadənin özünəməxsusluğunu mənsub olduğu xalqın həyatına, taleyinə, çətinliklərinə, ümidlərinə dərinlən bələd olmasında, işığı, nicat yolunu doğru-düzgün müəyyən edə bilməsində və həmin istiqamətdə fədakarcasına mübarizə aparmasında, əqidə bütövlüyündə axtarmışdır. "Məmməd Cəfər Cəfərova görə Cəlil Məmmədquluzadə harada (Tiflisdə, Təbrizdə, yaxud Bakıda) yaşamasından, hansı ictimai quruluşda (çar hakimiyyəti, xalq cümhuriyyəti, İran mütləqiyyəti, sovet hakimiyyətində) yaşayıb fəaliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq, çətinliklər və məhrumiyyətlər qarşısında heç zaman əqidəsini və mövqeyini dəyişməmiş, axıradək vahid milli amala xidmət etmişdir. Görkəmli yazıçı bu əsərdə Azərbaycançılıq idealının canlı və parlaq təcəssümü kimi mənalandırılır. Məmməd Cəfər Cəfərov ədibin əqidə bütövlüyünü və vətəndaşlıq qayəsini düşünüldü və tapılmış səciyyəvi detallar və hadisələr əsasında, aydın və koloritli bədii vasitələrlə ifadə etmişdir. Ona görə də "İnsanlar və talelər" kinodramı görkəmli bir alimlə yanaşı, çox istedadlı və səriştəli bir yazıçının əsəri kimi yadda qalır" (7).

Əsərin "İnsanlar və talelər" adlandırılması burada Cəlil Məmməd-quluzadə epoxasının bütün genişliyi, mübarizəsi, problemləri ilə əks etdirilməsindən irəli gəlir. Müəllif əsərin adına uyğun olaraq, Cəlil Məmmədquluzadə ilə birlikdə bu milli mübarizə dövründə yaşayıb-yaratmış, fəaliyyət göstərmiş ən müxtəlif insanların, tanınmış simaların da taleyini izləmişdir. Osmanlı mücahidlərindən Əhməd Müdhət Rufatov, Süleyman paşa, Sənətulla Eynullayevin din və dövlət haqqında fikirləri, Əlibəy Hüseynzadə və Əhmədbəy Ağayevin vətəni tərk etmək məcburiyyətində qalmaları, Mirzə Ələkbər Sabirin həyatının son günlərinin acı notları, Cənubi Azərbaycan ziyalılarının - Əbülfətxan Ələvi, Fəxrullətibba, İskəndər Sərxpuş və başqalarının ümidləri, yaşadıkları mürəkkəb həyat "İnsanlar və talelər" in işığında realistcəsinə əks etdirilmişdir. Kinodram Cəlil Məmmədquluzadənin aparıcılığı şərti ilə XX əsrin əvvəllərinin bütöv bir ziyalı nəslinin taleyini əks etdirir.

Bununla belə, "İnsanlar və talelər" kinodramı Cəlil Məmmədquluzadənin həyatının təxminən 1906-cı ildən sonrakı 30 ildən artıq bir dövrünün ensiklopediyasıdır. Böyük ədibin həyatının ən mühüm məqamları, çətin anları, əsas təfərrüatları əsərdə məharətlə, bütün incəlikləri ilə canlandırılır. "İnsanlar və talelər" əsəri Cəlil Məmmədquluzadə və mollanəsrəddinçilər, Mirzə Cəlil və Həmidə xanım, ata-övlad münasibətlərini kinoda olduğu kimi təsirli hadisələr vasitəsilə göz önünə gətirə bilir. Hətta Məmməd Cəfər Cəfərov kinodramda Həmidə xanımın Mirzə Cəlilin vəfatından sonrakı çətin, həyəcanlı məqamlarına da diqqət yetirmişdir. Mirzə Cəlilə həsr edilmiş əsər XX əsrin görkəmli ziyalı qadınlarından olan Həmidə xanımın ağır həyatın və tənhalığın girdabına düşmüş yanıqlı taleyinin, övladları Ənvər, Mədhət, Mənnəvər, Teymurun ağır həyatının təsviri ilə başa çatır.

Cəlil Məmmədquluzadənin sürdüüyü həyat yolunun və yaratdığı sənət incilərinin, xalqda oyatmağa çalışdığı idealların öyrənilməsi naminə təqdirəlayiq olan bu əsərdə Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmsünaslığın banisi kimi tanınan Məmməd Cəfər Cəfərovun fərqli yanaşması ilə rastlaşırıq. Əsərdə jurnalın nəşrinə müxtəlif bəhanələrlə mane olmağa çalışanlar, ədibin məslək və əqidə yoldaşlarını heç bir qanuni əsası olmadan incitmələri, qardaşı Mirzə Ələkbəri fəxri sürgün etmələri realistcəsinə təsvirini tapıb.

Mirzə Cəlilin və mollanəsrəddinçilərin ideyalarının və öz amallarına nail olmaqda rastlaşdıqları çətinliklərin təsvir edildiyi kinodramda Məmməd Cəfər Cəfərovun tənqidi realist yanaşma üslubu duyulur. Tədqiqatlarda da qeyd edildiyi kimi" M.C.Cəfərov Mirzə Cəlilin və M.Ə.Sabirin simasında XX əsrin güclü fikir cərəyanı olan tənqidi realizmin tarixi-estetik mahiyyətini ümumiləşdirirdi. O, Mirzə Cəlilin bütöv Azərbaycan idealına xüsusi önəm verir, faktiki olaraq bir məfkurə kimi azərbaycançılığı müdafiə edirdi" (6).

"Azərbaycan mollaşərəddinçi realist ədəbiyyatın banisi Cəlil Məmmədquluzadənin əməl və məslək dostlarının mübarizəsinə həsr olunmuş "İnsanlar və talelər" kinodramı mollaşərəddinçi ədəbiyyata böyük ehtiramı ifadə edən qiymətli ədəbi abidədir"(1, 3).

Cəlil Məmmədquluzadənin avtobioqrafiyasını öyrənmək baxımından qiymətli hesab edilən bu əsərin yazılıb ərsəyə gəlməsində M.C.Cəfərov ədəbi-tarixi mənbələrdən, dövrü mətbuatdan da faydalanmışdır. Tarixi-sənədli faktlara əsasən ədibin bu əsəri həqiqətləri əks etdirsə də, bəzən oxucuda sualların yaranmasına da səbəb olur. Belə ki, Mirzə Cəlalin ilk dəfə 1896-cı ildə ailə qurduğu Həlimə xanımın adı əsərdə "kəndli qızı Sara" kimi qeyd edilir. Lakin Sara Münəvvəri böyüdən Həlimə xanımın anasının adı idi. Görünür, Məmməd Cəfər Cəfərov mənbələrdən bu haqqda doğru məlumat əldə edə bilməmişdir. İkinci sual doğuran məqam isə Cəlil Məmmədquluzadənin ikinci həyat yoldaşı Nazlı xanım haqqında əsərdə heç bir məlumat verilməməsidir. Nazlı xanım (əsil adı Zeynəbağa xanım) Cəlil Məmmədquluzadənin yaxın dostu və sirdaşı Məmmədqulubəy Kəngərlinin bacısı idi. Erkən doğum zamanı övladını itirən Nazlı xanımın əsəbləri bu vəziyyətə çox davam gətirə bilmir və o, uzun sürən narahatlıqdan sonra dünyasını dəyişir. "Arvadının ölümü Mirzə Cəlili sarsıtmış, ona son dərəcə ağır təsir bağışlamış, o, bu ağır dərdə əzabla dözmüşdür... Arvadının ölümündən sonra Mirzə Cəlil həmişəlik Tiflisdə qalması qərara almış və öləndə Nazlı xanımın yanında dəfn edilmək arzusunu bildirmişdir" (3,12). Fərqli məqamlardan biri də "Ölülər" əsərinin baş qəhrəmanı İskəndər haqqındadır. Həmidə xanımla şəxsi münasibətlərini aydınlaşdırmaq, onun yenidən ailə qurmaqla bağlı fikirlərini bilmək üçün getdiyi Kəhrizli kəndində bu kəndin bir çox ziyalı sakinləri, eləcə də İskəndərlə də tanış olan Mirzə Cəlil onu Naxçıvandakı Paşa bəyə bənzədir. Burdakı hər iki personaj Fransada təhsil alıb qayıtmış və içkiyə aludə olub ayıq vaxtları tapılmaz. Biri ixtisasca təbiətşünas, digəri isə hüquqşünasdır. "Ölülər" əsərindən də bildiyimiz kimi İskəndərin Fransada hansı sənətə, peşəyə yiyələnməsi haqqında məlumat yoxdur. Lakin Paşa bəyin nitqində və davranışında kefli İskəndərə bənzərliklərin çox olduğunu qeyd edərək, Cəlil Məmmədquluzadənin bu əsəri yazarkən Paşa bəyin prototipini yaratdığını, Kəhrizli kəndinin sakini İskəndərlə tanışlığından sonra isə əsas qəhrəman kimi onun adını verdiyini düşünmək olar. Kinodramın elmi mənbələrə əsaslanaraq yazıldığını nəzərə alaraq əminliklə deyə bilərik ki, kefli İskəndər real həyatda mövcud olmuş bir şəxsdir. Akademik İsa Həbibbəylinin də dediyi kimi "bunlar çox kiçik çatışmazlıqlardır. Bədii əsərdə müəllif bəzi məqamları dəyişməyə də ixtiyarlıdır. Bütövlükdə zəngin ədəbi-tarixi faktları, çoxsaylı informasiyaları özündə cəmləşdirən bu qiymətli əsərdə insanlar, talelər, məlumatlar və hadisələr obyektiv şəkildə, dəqiqliklə əks etdirilmişdir. Əsər həm ədəbi-tarixi məlumat bazasının



zənginliyi, həm də hadisələrin və xarakterlərin canlı təqdimatı ilə yaddaşda dərin iz buraxır" (2,7).

Ən yeni dövrdə Cəlil Məmmədquluzadə irsinin tədqiqatçısı olan Anar "Nigarançılıq", "Qəm pəncərəsi" əsərlərini dramaturqun əsərləri əsasında qələmə alınmışdır. Maraqlı faktlardan biri də budur ki, "Qəm pəncərəsi" filmindəki İskəndər obrazı Cəlil Məmmədquluzadənin "Ölülər" əsərindəki İskəndərdən daha çox Məmməd Cəfər Cəfərovun 18 il naməlum qalmış "İnsanlar və talelər" kinodramında Mirzə Cəlilin haqqında danışdığı Paşa Bəyə daha uyğundur. Əgər kinodram bu filmlərin çəkilişindən öncə nəşr edilsə, ictimaiyyətə məlum olsaydı, biz Anarın İskəndər obrazını yaradarkən Məmməd Cəfər Cəfərovdan təsirləndiyini deyə bilərdik. Lakin istər Paşa bəyin, istər Kəhrizli kəndindən olan İskəndərin, istərsə də kefli İskəndərin mübarizə istiqamətləri eynidir. Dinə, mövhumata, yalançı mollalara qarşı milli mübarizə, xalqı yatdıqları cəhəlat yuxusundan oyatmaq cəhdi hər üç obrazı bir-birinə yaxınlaşdırır, eyniləşdirir, xarakterləri və dünyagörüşləri baxımından tənqidi realizmin əlverişli prototipləri idi.

"Cəlil Məmmədquluzadə novator yazıçı olmuşdur. Onun novatorluğu həm əsərlərindəki ideya-məzmun, problematika sahəsində, həm də onların bədii həllində özünü göstərir. O, ədəbiyyata yeni mövzu, yeni problemlər gətirdiyi kimi, onlara uyğun olaraq yeni bədii forma, dil və üslub da gətirib. Ədibin yaradıcılığı gözəl bir ədəbi məktəb, misildiz sənət qaynağıdır. Həqiqi sənət milli mədəniyyətin çoxəsrlik inkişafında özgün rol oynayır. Çünki bu inkişafın müəyyən mərhələsinin ən incə və xarakterik cəhətləri o sənət nümunəsində öz əksini tapır. Ona görə də bədii və sənət əsərinin mahiyyəti tək dünən, bu günlə deyil, keçmişlə, gələcəklə şərtlənir. Azərbaycan ədəbiyyatında böyük sənətkarlar arasında görkəmli satira ustası Cəlil Məmmədquluzadə bu baxımdan mühüm yer tutur" (7).

Tənqidi realizmdə ədəbiyyatın, xüsusilə dramaturgiyanın tarixilik prinsipinə önəm verməsi səciyyəvi cəhət idi. Zaman və məkan konkretliyi, birmənalı milli zəmində durmaq realizmin ilkin əlamətlərindən biri idi. Ona görə də realizm epoxası hər xalqın ədəbiyyatında özünə xas tarixi və milli həqiqətləri əks etdirən bir hadisə kimi daxil olur, xalqların milli həyatının və tarixinin bədii mənzərəsi və salnaməsi kimi meydana çıxır.

Milli tarixilik zəminində yazılan "İnsanlar və talelər" kinodramında bədii obraz sistemi birmənalı milli və konkret tarixi məzmun daşdığından bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatının tənqidi realizm mərhələsini və Cəlil Məmmədquluzadənin həyat salnaməsini öyrənmək baxımından çox qiymətli nümunədir.

### Ədəbiyyat siyahısı

1. Cəfərov M.C. İnsanlar və talelər. Naxçıvan. Əcəmi. 2009.
2. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə mühiti və müasirləri. Naxçıvan. Əcəmi. 2009.
3. Məmmədquluzadə H. Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim. Bakı. Gənclik. 1981.
4. [http://anl.az/down/meqale/edebiyyat/edebiyyat\\_may2009/78240.htm](http://anl.az/down/meqale/edebiyyat/edebiyyat_may2009/78240.htm)
5. <http://www.anl.az/down/meqale/525/2017/sentyabr/556079.htm>
6. <http://edebiyyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/663-memmed-ceferin-cap-olunmamis-dram-eseri>
7. <http://www.serqqapisi.az/index.php/humanitar/m-d-niyy-t/642-mirzae-dzaelil-taleyi>
8. [https://525.az/site/?name=xeber&news\\_id=86314#gsc.tab=0](https://525.az/site/?name=xeber&news_id=86314#gsc.tab=0)

Sh.Aliyeva

### **The historical parameters of the critical realism of Azerbaijan in the tales of Jalil Mammadguluzade**

#### **Summary**

M.J.Jafarov has benefited from literary-historical sources and periodicals in writing the play "People and destinies", which is considered to be valuable for studying autobiography of Jalil Mammadguluzadeh. This is a very valuable example of studying the critical realism of Azerbaijani literature and the life chronicles of Jalil Mammadguluzadeh, since the artistic image system has a clear national and concrete historical content in this work written on the basis of national history.

This work, which is praiseworthy for the study of Jalil Mammadguluzade's life-style and creative inclusions, the ideals that people are trying to awaken, come across with the distinctive approach of Mammad Jafar Jafarov, the founder of romance studies in Azerbaijani literature. Those who tried to hinder the publication of the magazine with different excuses have found a realistic description of the fact that the writer has hurt his beliefs and conscience without any legal basis and that his brother Mirza Alekberi was honored.

**Ш.Алиева**

**Исторические параметры критического реализма  
Азербайджана приведены в рассказах Джалила Мамедгулузаде  
Резюме**

М.Джафаров также использовал литературо-исторические источники и периодические издания для написания этой работы, которая считается ценной для изучения автобиографии Джалила Мамедгулузаде. Поскольку система художественного изображения имеет четкое национальное и конкретное историческое содержание в кинофильме «Люди и судьбы», написанном на основе национальной истории -это очень ценный пример изучения критического реализма азербайджанской литературы и жизненных хроник Джалила Мамедгулузаде.

Эта работа, заслуживающая похвалы за изучение жизненных и творческих включений Джалила Мамедгулузаде, идеалы, которые люди пробуждают, сталкивается с отличительным подходом Мамеда Джафара Джафарова, создателя романтических исследований в азербайджанской литературе. Те, кто пытался помешать публикации журнала различными оправданиями, нашли реалистичное описание того факта, что писатель повредил его убеждениям и совести без какой-либо правовой основы и что его брат Мирза Алекбери был удостоен чести.

**Rəyçi:                      Tahirə Məmməd**  
**Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**

ŞƏFƏQ RZAYEVA,  
SƏBİNƏ ƏKBƏROVA

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi  
shafaq@mail.ru

## V. ŞEKSİRİN ƏSƏRLƏRİNDƏ İNSANLIĞIN TƏRƏNNÜMÜ

**Açar sözlər:** süjet, poema, ideya, tərənnüm, insanlıq, düşmənçilik, janr, mübarizə, səmimiyyət, məhəbbət.

**Key words:** plot, poem, idea, glorify, humanity, hostility, genre, struggle, sincerity, love.

**Ключевые слова:** сюжет, поэма, идея, олицетворение, человечества, вражда, жанр, борьба, искренность, любовь.

Əzəmətəli teatr salonlarını öz möhtəşəm əsərləri ilə lərzəyə gətirən V. Şekspirin əsərləri dünya ədəbiyyatı xəzinəsinin ən qiymətli inciləri siyahısına daxildir. Dünyanın dahi simalarından yaradıcılığının ümumdünya əhəmiyyəti olan V. Şekspir Stratfort şəhərində, Con Şekspirin ailəsində anadan olmuşdur. V. Şekspirin əsərlərində irəli sürülən ideyalar ondan sonra gələn bütün nəsillər üçün yeni olmuşdur. Görkəmli tədqiqatçılar onun yaradıcılığını adətən üç dövrə bölürlər. Yaradıcılığının I dövründə tarixi dramalar, poemalar, poemalarla yanaşı özünün həyat sevinci ilə dolu optimistik komediyalarını yaratmışdır. Bütün bu komediyalarla Şekspir qəhrəmanları bəzən mürəkkəb, dramatik şəraitə üstün gələrək öz məqsədlərinə nail olurlar. Bu dövrdə Şekspir aşağıdakı komediyaları yazmışdır: “Şiltaq qızın yumşalması” “The Taming of the Shrew”, “Veronalı iki əsilzadə” “The two Gentlemen of Verona”, “Məhəbbətin əbəş səyi” “Love’s Labour Loss”, “Yay gecəsində yuxu” “A Midsummer Night’s dream”, “Venetsiya taciri” “A Merchant of Venice”, “Vendzorun şən qadınları” “Merry Wives of Windsor”, “Heç nədən hay-küy” “Much Ado About Nothing”, “Necə istəsəniz” “As You Like It”, “12-ci gecə yaxud nə istəsəniz” “Twelfth Night or What You Will”. Şekspir öz qəhrəmanlarını faciəvi obrazda versə də o, insanlığı önəmə çəkərək, onları qüvvətli insan kimi yüksək mübariz ruhda təsvir etməyə çalışır, bədbinlikdən, ümitsizlikdən uzaqlaşmağa səsləyir. O, insanı yer üzünün bütün gözəlliklərini özündə cəmləşdirən heyvətəməz təbiət möcüzəsi kimi izah edir. Şekspir yeni dərin məzmunlu Renesans dövrünün adamını təsvir edir.

Öz humanist ideyalarından Şekspir faciələrində heç də uzaqlaşmır, əksinə onun humanizm ideali daha da dərinləşir, insanda məhəbbət və inam gücünü artırır. Hamletin dili ilə Şekspir öz fikrini belə izah edir: “ İnsan – təbiətin möcüzəsi, xeyirxah düşüncəli, sonsuz qabiliyyətli, mütənasib

əndamlı, heyratamiz davranışlı, dünyanın gözəlliyi insan; hərəkətləri ilə məmləkətə, kamalı ilə allahlara bənzəyən insan, kainatın yaraşığı və canlı varlığı olan insan. Romeo və Cülyetta

Əsərin süjet xəttini Şekspir, Artur Brukun Romeo və Cülyetta poemasından götürmüşdür. Bu poemadan fərqli olaraq Şekspir yeni ideya, yeni sənətkarlıq xüsusiyyətlərini gətirərək təmiz hiss, səmimiyyət, məhəbbət tərənnüm edir. Faciədə Şekspir yaradıcılığının birinci dövrünə xas olan komediya janrının xüsusiyyətlərinə yaxınlıq görünür. Bunu biz əsərin əsas mövzusu olan aşıqlərin məhəbbəti, dayənin komik xüsusiyyəti, Merkuçionun iti ağılı və karnaval səhnəsində görürük. Əsərdə ziddiyyətlər ictimai qüvvələrin ziddiyyətidir, qəhrəmanların daxili, ruhi ziddiyyətləri deyil. Uzun illərdən bəri qan düşməni olan Montekyu və Kakulet ailəsinin düşmənçiliyi nəticəsində iki gənc ölür. Tibalt və Merfuçionun ölümünə də bu ailə düşmənçiliyi səbəb olur. Merfuçio ölərkən hər ikinizin evinə taun xəstəliyi gəlsin deyərək ölür. Bu humanizmlə feodal əxlaqının mübarizəsini göstərən əsərdir. Renesas dövrünün adamının bütün xüsusiyyətləri aydınlığı ilə göstərilir. Romeo öz dostları ilə vaxt keçirməkdən ləzzət alır, Cülyettaya olan məhəbbəti onu cəsur insana, iradəli adama çevirir, bu məhəbbət onun yoluna işıq saçır. Romeo fəal insan şəxsiyyətinin

yüksəlişini göstərən bir obrazdır. Cülyetta obrazı Şekspirin qadın obrazları içərisində ən gözəl kamil bir obrazdır. O, öz ailəsinin qayda qanunlarına qarşı çıxır, hər iki ailənin düşmənçilik hissindən Cülyetta yüksəkdə durur. O cəmiyyət ənənələrini rədd edir, bir insanı sevmək onun üçün bütün müqəddəs qanunlardan ucadır, o sadədir, məhəbbəti incə və səmimidir. Romeonun ölümündən sonra o, yaşamır.

Əsas obrazlardan sonra faciədə Lorenzo-keşiş obrazı da yeni insan nümunəsidir. O, alimdir, cəmiyyətdə yaranan yeni qanunlara inanmaq istəyir, gizlicə Romeo və Cülyettanın kəbinini kəsir, o, bu gənclərin məhəbbətinin səmimiliyinə inanır. Merkutio ən yaxşı qadın obrazıdır, o dostunun uğrunda həlak olur. II dövr Şekspir yaradıcılığının ikinci dövrü “Hamlet” faciəsi ilə başlayır. Əsərin mövzusu Şekspir Saksoqramanın “Daniyalıların tarixi” kitabından, Belforun “Faciəvi dastanlar” əsərindən və Tomas Kitin “İnsan faciəsi” əsərindən götürmüşdür. Saksoqramanın əsərində “Hamlet” faciəsi belə təsvir olunur: feodal Kornvendi Norveç kralı Kolləri vuruşa çağırır və ona qalib gəlir. Şərtə görə onun bütün torpaqlarını ələ keçirir. Danuya kralı öz qızı Qerutanı Qornvendilə ərə verir. Bir gün bütün əyanların qarşısında Qornvendilin qardaşı Fenqon, Qornvendili öldürür. Guya o bunu qardaşı arvadı Qerutanın adını qorumaq üçün etmişdi. Fenqon hakim olur və Qerutanı alır. Qornvendilin oğlu Hamlet, Fenqonun onu izlədiyini duyaraq özünü dəliliyə vurur, küçələrdə veyllənir. Əyanlardan bəziləri başa düşür ki, Hamlet özünü yalandan dəliliyə vurub. Kral qərara

alır ki, Hamletin yanına qız göndərsin, o dəliliyin əsas səbəbini öyrənsin. Bu məqsəd üçün seçilən qız isə Hamleti sevirmiş. Qız Hamletə onun dəliliyinin səbəbini öyrənmək üçün gəldiyini söyləyir. Fənqon başqa tələ qurur, şaiyə yayır ki, müşavir saraydan gedib Hamletlə anasını görüşdürür. Fənqonun müşaviri yorğan altında gizlənir. Hamlet bunu duyur və müşaviri öldürür, anasına öz sirrini açır, anası ona xeyir – dua verir. Fənqon Hamleti İngiltərəyə göndərir. Hamlet məktubu dəyişir və yazır ki, ingilis kralının qızını Hamletə versinlər. Hamlet İngiltərədən qayıdır, sarayda hamını məst olmuş vəziyyətdə görür. Hamlet onları yandırır və Fənqon da ölür.

Əsərin bütün əsas fikri onun “ölüm” yaxud “olum” monoloqundadır. Hamlet bu monoloqunda dünyaya öz münasibətini göstərir. Bu əzablarla dünyada nə etməli? Barışmaq, yoxsa mübarizə etməli, o şər qüvvələrlə razılaşa bilmir, o ədalətsizliyə, qanunların düzlüyünə, məhkəmələrin süründürməsinə qarşı mübarizə etməyə hazırdır. Lakin o bilir ki, bu mübarizədə o məhv olacaq, ona görə də bu əzablara son qoymaq üçün özünə sui-qəsd etmək fikri oyanır. Lakin o dünyada nə olacağını kimsə bilmədiyi üçün Hamlet şübhə içindədir və bu şübhələr insanı acizliyə gətirib çıxarır.

Hamlet obrazı haqqında həmişə mübahisə onun qorxaq olub-olmaması ətrafında olmuşdur. Hamlet nə üçün atasının intiqamını almağı gecikdirirdi, bu heç də qorxaqlıqdan irəli gəlmirdi. O, şər qüvvələrlə mübarizə üçün daha doğru yol axtarmaq istəyirdi. O, atasının intiqamını almağı bir də ona görə gecikdirirdi. O istəyirdi hamı əmisinin canı olduğuna inansın. Bunun üçün o, “siçan tələsi” adlanan tamaşa göstərir. Klavdi özünü bürüzə verir, lakin yenə Hamlet intigam almağa gecikir. Hamlet ancaq o zaman qan axıdır ki, artıq başqa cür hərəkət etmək olmaz. Məsələn, Polonini pərdə arxasında öldürür, Rozkrans De Qildersterni və nəhayət Klavdini o zaman öldürür ki, artıq başqa çıxış yolu yoxdur. Öz düşmənlərinin əlində bir alətə çevrilmiş Ofeliyanı həddindən artıq sevir və onun haqqında yüksək sözlər söyləyir. Hamlet filosofdur, iradəlidir. Onun faciəsi ondadır ki, bu şər dünyasına qarşı mübarizə etmək üçün heç bir vasitə tapa bilmir, o, özünün haqlı olduğunu öz ölümü ilə sübut edir. O bilirdi ki, Klavdinin ölümündən sonra belə o zamankı ictimai həyatda heç bir şey dəyişmək mümkün olmayacaq, ona görə də ətrafındakı adamları nəzərə alaraq, insanların heç biri məni sevindirmir. O, bu haqsızlıq, şər dünyasında yaşamaq üçün üzünə maska geyib, özünü dəliliyə vurur və bu yolla bütün həqiqəti söyləyir. Əsərin sonunda çoxlu təsadüflər verilmişdir. Təsadüfən zəhərli bir qədəhlə, zəhərsiz bir qədəh dəyişik düşür, təsadüfən Layertin zəhərli qılıncını Hamlet götürür və bunların hamısı ziddiyyətlərin sona çatmasına səbəb olur. Hamlet intiqamını gecikdirsə də, lakin hər zaman hərəkəti üçün hazırdır. Sonuncu səhnədə “hazır ol” bu əsasdır deyir. O bir qəhrəman kimi ölür. Onu Fortinqbrans böyük əsgəri şərəflə dəfn etdirir. Ölərkən o, Korratsiyodan xahiş edir ki, bu

sarayda gördüklərinin hamısını xalqa söyləsin. Bu əsər Geraldı Çintionun “Venetsiya mavri” əsəri əsasında yazılmışdır. Əsərdə Dezdemonla ilə Otellonun məhəbbəti siyasi məzmununda verilmişdir. Burada dövlət adamları, senatorlar: Barabansio, Qrassiano, Lodoviko və eləcə də hərbcilər, Yaqo, Kassio, Montano kimi obrazlar verilmişdir. Otello ən qüdrətli bir obrazdır. Öz igidliyinə görə cəmiyyətdə yüksək təbəqəyə çatmış, general olmuşdur. Onun həyatı həmişə çətinliklər içərisində, təhlükədə olmuşdur. Bütün bu əzablardan dəhşətli vuruşmalardan Otello cəsur, igid, vicdanlı bir adam kimi çıxır, o ağıllıdır. O Renesans dövrünün gözəl adamının nümunəsidir. Buna görə də onu Venetsiya senatorunun qızı Dezdemonla sevir. Otello ilə Dezdemonanın məhəbbəti qarşılıqlı inam və anlaşıma üzərindədir.

Dezdemonla təbiəti etibarlı ilə Otelloya bənzəyir, o da heç bir şeydən qorxmur, hər şeyə inanır, evdən qaçır, Otelloya qoşulub Kiprə qaçır. Lakin Dezdemonla sona kimi dəyişməzdir, şübhələr içərisində məhv olur. Dezdemonla Otelloya həmişə inanır. Otello isə intriqaları nəticəsində məhv olur. Şekspir öz qəhrəmanlarının faciəli taleyini təsvir etməklə insanları ümitsizliyə, bədbinliyə deyil, yüksək ideyalar uğrunda mübarizəyə çağırır.

### **Selected Literature**

1. Zeydulla Ağayev “İngilis ədəbiyyatı antologiyası”, Şərq-Qərb nəşriyyatı, Bakı 2007.
2. İsmixan Rəhimov “Mühazirə materialları”
3. Q.V.Anikin, N.P. Mixalskaya “İngilis ədəbiyyat tarixi”, Moskva 1995, təkrar nəşr 2005
4. Antology of English Literature, XX century, London, 2010
5. Q.V.Anikin, N.P. Mixalskaya “XX əsr İngilis Romanları” Moskva 2009
6. Q.V. Anikin; N.P. Mixalskaya, История Английской Литературы, Москва, «Высшая школа» 1985

**Sh. Rzayeva,  
S. Akbarova**

### **“The praise of the humanity in the works of Shakespeare”.**

#### **Summery**

This article deals with the world's well-known playwright Shakespeare's attitude to the humanity in his works. He expresses his opinion in Hamlet's language. Hamlet explains a man as this: “A man is the miracle of

the nature, surprising intellect, endless gifted, suitable complexion, amazing behaviour, the beauty of the nature; he looks like to the lands with the motions and to the God with his intelligence. A man is the beauty and living existence of the Universe.

In the early 17<sup>th</sup> century, Shakespeare wrote the so-called “problem plays” “Measure for Measure”, “Troilus and Cressida”, and “All’s Well That Ends Well” and a number of his best known tragedies. Many critics believe that Shakespeare’s greatest tragedies represent the peak of his art. The titular hero of one of Shakespeare’s greatest tragedies, Hamlet has probably been discussed more than any other Shakespearean character, especially for his famous soliloquy which begins “To be or not to be; that is the question”. Unlike the introverted Hamlet, whose fatal flaw is hesitation, the heroes of the tragedies that followed, Othello and King Lear, are done by hasty errors of judgement.

**Ш. Рзаевой,  
С. Акберовой**

### **Гуманизм – главная мысль произведений Шекспира Резюме**

Произведения Шекспира – жемчужины мировой литературы. Шекспир родился в городе Страт-форте, в семье Джона Шекспира. Сложные идеи произведений Шекспира являются примером для всех поколений. Видные исследователи делят его творчество на три этапа. На первом этапе своего творчества, помимо исторических драм, поэм, он создал и оптимистические комедии. Во всех комедиях его герои переживают сложную драматическую ситуацию и достигают своих целей. Шекспир описывает человека, как чудо природы, который объединяет в себе все красоты мира. В своих трагедиях Шекспир отходит от своих гуманистических идей, наоборот, увеличивает силу любви и веры в человека. Языком Гамлета он называет человека «чудом природы» с добрыми намерениями, с большими способностями. Человек является красотой мира. Человеческий разум поэт приравнивает божественному разуму.

**Rəyçi:       Münəvvər Məmmədova  
Filologiya üzrə elmlər namizədi**



MAHMUDAĞA QASIMOV  
ADPU-nun Cəlilabad filialı  
mahmudağa@mail.ru

## AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞI ƏDƏBİ PROSESLƏRLƏ ƏLAQƏDƏ

*Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyi və  
görkəmli alim Mircəlal Paşayevin yubleyinə həsr olunur.*

**Açar sözlər:** ədəbiyyat, ədəbiyyatşünaslıq, klassik ədəbiyyat, bədii ədəbiyyat, tədqiqat, antik dövr, maarifçi demokrat, klassisizm məktəbi.

**Key words:** literature, literary criticism, classical literature, artistic literary, research, antique period, educated democrat, classicism school.

**Ключевые слова:** литература, литературная критика, классическая литература, художественная литература, исследования, античный период, образованный демократ, классическая школа.

Azərbaycan ədəbiyyatı zəngin tarixə malikdir. Onu araşdırıb sistemli şəkklə salan Azərbaycanın elm fədailəri, ədəbiyyat araşdırıcıları, tənqidçiləri, bu sahəyə diqqət yetirən filosofları tarixi aspektləri mükəmməl şəkildə öyrənib şərh etməyə çalışmış, lazımi elmi dəyərli əsərlər yaratmışlar. Bu işdə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının ədəbiyyat üzrə araşdırıcı elm xadimləri, Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası kollektivi, eləcə də pedaqoji universitetlərin ədəbiyyat sahəsində xidmət göstərən alimləri qiymətli ardıcıl tədqiqat işləri aparmışlar. Nəticədə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin I və II cildini 1960-cı ildə, III cildini 1957-ci ildə, 1966 və 1988-ci illərdə isə ADU-nun “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı” kafedrasının müəllim kollektivi “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı” dərsliklərini çap etmişdir. Eləcə də F.Qasımzadə “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ni 1966-cı ildə, Mir Cəlal, F.Hüseynov “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı”nı 1974-cü ildə nəşr etmişlər və s.

Bildiyimiz kimi **ədəbiyyat elmi** qədim tarixə malikdir. O, öz mənbəyini “**ədəb**” **sözündən** götürmüş, zəngin söz xəzinəsinə malik olub, insanın, cəmiyyətin hisslərini, düşüncələrini, arzu və istəklərini obrazlı şəkildə əks etdirən söz sənətidir. Bu mənada ədəbiyyat oxucu və dinləyiciyə mənəvi zövq verməklə insanları tərbiyə edir, onlara gözəl əxlaqi sifətlər aşılayır, həyatda düzgün mövqe tutmaqda kömək göstərir. Bu kimi cəhətləri nəzərə alan **böyük rus yazıçısı M.Qorki** ədəbiyyatı insanşünaslıq adlandırmışdır. Eləcə də dünya və Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri, **klassik sənətkarlar** həmişə ədəbiyyatın tərbiyəedici

imkanlarına xüsusi fikir vermiş, əsərlərində böyük idealların, müqəddəs məramların, arzuların daşıyıcısı olan kamil qəhrəmanlar yaratmışlar . Belə sənət əsərlərindən bəhrələnmək üçün dünya ədəbiyyatının ən gözəl nümunələri zaman – zaman Azərbaycan dilinə, Azərbaycan ədəbiyyatının böyük yaradıcılıq əsərləri də dünya xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuş , müxtəlif millətlərin ədəbi, mədəni ünsiyyəti hər bir xalqın, ümumilikdə bəşəriyyətin mənəvi inkişafına güclü təkan vermişdir. Bu baxımdan ədəbiyyat elminin dərinliklərini araşdırıb üzə çıxarmaq , ona hərtərəfli yanaşmaq üçün ədəbiyyatın özünəməxsus qanunauyğunluqları, prinsipləri əldə əsas vasitədir. Bu sahəni öyrənən **ədəbiyyatşünaslıq elmi** böyük tarixə malik olan zəngin həyat yolu keçmiş, müəyyən elmi məxəz və mənbələrlə zənginləşib bugünkü ərəsəyə çatmışdır. O, etimoloji baxımından ədəbiyyatın yaranması ilə təzahür tapmış və nəzəri məsələlərin sistemli şəkildə öyrənilməsinə XX əsrin 20-ci illərindən start verilmişdir. Buna İsmayıl Hikmətin “Əruz və heca vəznləri”, “Lirizm”, “Ahəng”, Ə.Abidin “Heca vəzninin tarixi”, M.Rəfilinin “Sərbəst şeir haqqında ilk söz”, M.Rzaquluzadənin “Sərbəst şeir haqqında ikinci söz”, “İndiki şeirimizdə şəkil və üslub məsələləri”, Ə.Dəmirçizadənin “Azəri dilinin şeiriyyat sirləri” və s. kimi müəlliflərin mətbu yazılarını misal göstərmək olar. (**Bax.** M.Əliyev “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, “Elm-təhsil”, Bakı-2012, səh.8) Lakin bir elm kimi Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası kollektivi tərəfindən sistemləşdirilərək **1963 – cü ildə “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”** adlı dərs vəsaiti hazırlanmışdır. Universitetlərin və pedaqoji institutların tələbələri üçün hazırlanmış bu dərslik 4 əsas fəsildən ibarətdir: ədəbiyyat haqqında ümumi məlumat, bədii əsərlər haqqında, ədəbi növlər və janrlar, ədəbi məktəblər və cərəyanlar. Bu nəzəri materialların ərəsəyə gəlməsində Mir Cəlal Paşayevin, Pənah Xəlilovun, Cəlal Abdullayevin, Hidayət Əfəndiyevin, Əli Fəhminin, Vaqif Vəliyevin, Firuz Sadıqzadənin, Təhsin Mütəllibovun, Yusif Şirvanın, Rəifə Həsənovanın, Fəridə Vəzirovanın, Xəlid Əlimirzəyevin və başqalarının gördüyü işlər əvəzolunmaz qiymətə malikdir. Bundan sonra Mir Cəlal Paşayevin və Pənah Xəlilovun birgə yazdıqları “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, Bakı – 1972 və 1988 – ci il dərslikləri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yüksək aparıcı mövqə tutmuşdur. Digər illərdə nəşr olunmuş “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” kitablarında qoyulan mühüm məsələlər yüksək əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün diqqəti cəlb edir. Belə ki , Abbas Hacıyevin “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, Bakı – 1999, Rafiq Yuifoğlunun “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, Bakı – 2001 və Bakı, “Şirvanəşr”, 2005 eyni adlı dərslikləri maraq kəsb edir, ədəbiyyatşünaslıqla bağlı dəyərli məlumatlarla diqqətəlayiq yer tutur.

Bunlarla yanaşı, ədəbiyyatımıza lazımi xidmət edib işıq saçan Cəfər Xəndanın **“Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”**, Bakı – 1958 , Mikayıl Rəfilinin

“Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş”, Bakı – 1958, Fazil Seyidovun “Klassik şeirimizdə əruz vəznü”, “Azərbaycan məktəbi”, 1946, N:2 -3, R . Azadənin “Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları” (XII – XVII əsrlər), Bakı-1975, Cəfər Cəfərovun “Azərbaycan dram teatri”, Bakı – 1959, Yaşar Qarayevin “Faciə və qəhrəman”, Bakı – 1965, “Poeziya və nəsr”, Bakı – 1979 əsərləri , “Orta məktəbdə ədəbiyyat nəzəriyyəsinin tədrisi”, Bakı – 1976 dərs vəsaiti, Şəmistan Mikayılovun 1981, 1986, 2000-ci illərdə nəşr olunan “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, Abbas Hacıyevin 1996 – cı ildə nəşr edilən “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, R.Yusifovun 2005-ci ildə nəşr etdirdiyi “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, Xəlil Əlimirzəyevin “**Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları**”, “Nurlan”, Bakı-2008, Məmməd Əliyevin 2012-ci ildə çap olunmuş “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, Əziz Mirəhmədovun “**Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti**”, Bakı – 1978 və s. illərdə bu sahədə yazıb – yaradan alimlərimizin saysız – hesabsız əsərləri ədəbiyyatşünaslıq elminin nailiyyətləridir .

Bildiyimiz kimi, **ədəbiyyatşünaslıq elminin üç sahəsi var:** ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi və ədəbi tənqid. Bunların hər birinin öz vəzifəsi, öyrənilməli araşdırılmalı tədqiqat sahəsi var. Bu məsələlərin tədqiq olunub araşdırılmasında Firidun bəy Köçərlinin, Salman Mümtazın, Feyzulla Qasımzadənin, Məmməd Cəfərin, Mir Cəlalın, Əziz Mirəhmədovun, Mirəli Seyidovun , Abbas Zamanovun, Bəkir Nəbiyevin, Yaşar Qarayevin və s. kimi görkəmli alimlərin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafında, xüsusilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsində bu korifeylər böyük rol oynamışlar.

Məlum olduğu kimi, ədəbiyyatşünaslıq elminin yaranması, müəyyən tarixi dövrlərdə nəzəriyyəçilərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu nəzəriyyələrin **Qərbi Avropa ədəbiyyatı nailiyyətlərinə** əsaslanmaları, hətta **Aristotelin** məşhur “**Poetika**” əsərində yalnız yunan ədəbiyyatının təcrübəsindən ümumiləşdirmələrə istinadən poetik qanun-qaydaların, ədəbiyyatın bəzi mühüm nəzəri məsələlərinin müəyyənləşdirilməsi özünü göstərmişdir .

**Antik dövrün** klassik yunan filosoflarından **Heraklit** (530 – 470), **Demokrit** (460-370 ) və **Sokratın** ( 469 – 399 ) əsərlərində ədəbiyyatın bəzi nəzəri məsələlərinə, gözəllik anlayışına dair mülahizələr , **Platonun** ( 427 – 347) əsərlərində ədəbiyyata dair fikirlərin çox və nisbətən ardıcıl olması, onun idealist olduğundan ədəbiyyata “**əbədi ideyanın**” inikası kimi baxması və real varlıqdan onu ayırması açıqlanır.

**Ədəbiyyat haqqında ilk nəzəri sistem yaradan** görkəmli filosof **Aristotelin** (384 – 322) “Şeir sənəti” (“Poetika”) , “Siyasət” və “Ritorika” adlı məşhur əsərlərində ədəbiyyat nəzəriyyəsinə və ədəbi fikirlərə geniş yer verilmişdir. O, epos, lirika və dram əsərlərinin xüsusiyyətlərini müəyyən

dərəcədə şərh etmiş, incəsənətdə tragik və komik anlayışları müəyyənləşdirmiş və bəzi nəzəri müddəalar irəli sürmüşdür.

Hind alimləri – **Vamayana** (“Kalvayangara”) və **Anandvardhana** (“Dhvanyalok”) risalələrində poeziyanın səciyyəvi xüsusiyyətləri açıqlanmış, lazımi həllini tapmışdır.

**Ellinizm dövrünün** şairələrindən Kvint Horatsi Flakkın “Pisonlara məktub”, yaxud “Poeziya elmi” adlanan poemasında bədii yaradıcılığın bir sıra məsələləri şərh olunmuşdur.

**İntibah dövrünün** Servantes, Lope de Veqa kimi əbədi simaların humanist və demokratik meyillərin qələbəsi, həyatla incəsənətin əlaqəsi barədə mülahizələri, fransız yazıçısı Nikola Bualo –Depreonun (1636 – 1711) “Poeziya sənəti” (1674) adlı nəzəri kitabında **klassisizm məktəbinin** qanun- qaydaları haqqında fikirlər açıqlanmışdır. Eləcə də ədəbiyyat nəzəriyyəsinin inkişafında **XVIII əsr maarifçilərindən** Fransada D.Didro (1713-1784), Almaniya Q.E.Lessinq (1729-1781), Rusiyada M.V.Lomonosov (1711-1765), A.N.Radişşev (1749 – 1802) və başqalarının bir sıra yeni nəzəri məsələlər həll etmələri ədəbiyyatşünaslıq elmi üçün lazımi mənbələrdir. Bu baxımdan **Deni Didronun** “Salonlar”, “Dramatik ədəbiyyat haqqında”, “Aktyor haqqında paradoks”, **Lessinqin** “Lakoon” və “Hamburq dramaturgiyası”, **Lomonosovun** “Kilsə ədəbiyyatının mənfəəti” haqqında, “Rus şeirinin qaydaları haqqında məktub”, “Ritorikaya və natiqlik sənətinə rəhbərlik”, “Anakrionla söhbət”, **Radişşevin**, “Lomonosov haqqında”, “Peterburqdan Moskvaya səyahət” əsərləri ədəbiyyatşünaslığa dair bir sıra elmi- nəzəri məsələləri açdığı üçün çox dəyərli mənbələrdir.

**XIX əsrin alman filosofu Hegelin** estetik görüşləri ədəbi – nəzəri məsələlərin tədqiqi tarixi baxımdan ziddiyyətli idealist xarakter daşmasına baxmayaraq, çox maraqlıdır .

**Rus maarifçi-demokratlarından** V.Q.Belinski, Gertsen, N.Q. Çernişevski, N.A. Dobrolyubov, Saltıkov – Şedrin və Nekrasovun ədəbi – estetik görüşləri materialist estetikanın inkişafı üçün geniş üfüqlər açmışdır. Bu mənada **Çernişevskinin** “İncəsənətin varlığa estetik münasibətləri”, **Belinskinin** “Qoqola məktub”, “Ağıldan bəla”, “Aleksandr Puşkinin əsərləri”, “Poeziyanın növləri və janrlara bölünməsi” və s . **Dobrolyubovun** “Ablomovçuluq”, “Həqiqi gün nə vaxt gələcək?”, “Zülmət səltənəti” və s. əsərləri çox maraqlıdır. Onlar ədəbi janrların qanunauyğunluqlarını, ümumən ədəbi prosesə dair əhatəli və dərin fikirlər irəli sürmüşlər.

Ukraynada İvan Frankonun, Azərbaycanda M.F.Axundzadənin, Gürcüstanda İlya Çavçavadze və Akaki Seretelinin və digərlərinin **realist ədəbiyyat haqqındakı ideyaları** diqqətəlayiqdir.

Əbu – Nəsr Məhəmməd Fərabi “Şeir sənətinin qanunları haqqında risalə” və “Poetikaya şərhlər” əsərlərində şeirin ölçü və janrlarından söz açmışdır.

Yusif Xoylu şeirin məzmunla formanın birliyindən yarandığını söyləmişdir.

**Klassik Şərq ədəbiyyatının** bir çox görkəmli nümayəndələri söz sənətinə yüksək qiymət vermiş və özlərinin lazımı fikir və mülahizələrini söyləmişlər. Bu baxımdan **Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində** bir sıra ədəbi – nəzəri fikirlərə rast gəlinir. O, **şeiri “Könül meyvəsi”** adlandırmışdır. Nizami şeirində yığcamlıq, az sözlə çox məna ifadə etmək tərəfdarı olub, sənətkarlardan icadkarlıq, yenilik tələb etmiş və “Çalış öz xalqının işinə yara” demişdir. **Füzuli** də Nizami kimi şeiri qazanc mənbəyi hesab edənləri kəskin şəkildə qamçılamışdır. O, şeiri varlığın inikası hesab etmiş, elmsiz olarsa, onu özülsüz divara bənzətmişdir. O, elmi dərinliyi, hissi qüdrəti ilə seçilən şeiri **“Leyli kimi qəlb ovlayan”, “Məcnun kimi ürək oxlayan” sanmış** və “Hünər bağının gülüdür” demişdir.

XI əsrdə **Xətib Təbrizi** (1030 – 1109) “Elmül- ərüz-vəl-qafiyə”, “Mərhül-həməsə” və s. əsərlərində şeiri gerçəkliyin aynası, real bədii ifadəsi adlandırmış və Şərq şeirinin nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdur.

Əruz vəzninə dair Nəsrəddin Tusinin “Meyarül-əşar”, Şəmsəddin Qeys Ərrazinin “Kitabül-möcmə fi məayiri-əşaril-əcəm”, Salman Savecinin “Risaleyi-əruz”, Rəşidəddin Vətətin “Hədayiqüs-sehr”, Əbdürrəhman Caminin, Əlişir Nəvainin “Mizanül-övzan”, Vəhdət Təbrizinin “Əruzi-Vəhidi” və başqalarının əsərlərində irəli sürülən nəzəri fikirlər ədəbiyyatşünaslıq elmi üçün lazımı töhfələrdir.

Bütün bunlarla yanaşı, ərəblər şeiri özlərinin salnaməsi hesab etmişlər ... **İbn – Xəldun** “Əl – Müqəddimə” risaləsində vəznli və qafiyəli şeirlərdə fəlsəfi, əxlaqi – didaktik fikir axarı diqqəti çəkir.

**XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında** demokratik ədəbi – tənqidi fikrin inkişafında Firidun bəy Köçərlinin peşəkar ədəbiyyatşünas kimi xidmətləri vardır. Eləcə də C.Məmmədquluzadənin, M.Ə.Sabirin, Ə. Haqverdiyevin, N.Nərimanovun, Y.V.Çəmənzəminlinin və digər sənətkarların ədəbi – nəzəri fikirləri diqqətəlayiqdir.

Lakin onu da qeyd etməliyik ki, ilk dəfə ədəbiyyatın özünəməxsusluğunu və qanunauyğun tarixi inkişafını **İoahan Herder** (1744-1803) “Tənqid ormanı” əsərində açıqlamış, xalq nəğmələrini, şifahi şeir nümunələrini, əsatir və əfsanələri toplayıb sistemləşdirmiş və çap etdirmişdir. Bu cəhətlərinə görə **Abbas Hacıyev onu** dünya mədəniyyəti və bədii fikir tarixində **ilk ədəbiyyatşünas alim** kimi qeyd etmişdir. Belə araşdırmalar Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığının durmadan inkişaf etdiyini, dünya ədəbiyyatının ədəbi prosesləri ilə daim əlaqədə

olduğunu göstərir. Bu yolda alimlərimizə yeni–yeni uğurlar, tədqiqat işlərində elmi kəşflər arzulayırıq.

### **Ədəbiyyat siyahısı**

1. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”, I və II cild, Bakı-1960.
2. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”, III cild, Bakı-1957.
3. “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı”, Bakı-1966 və 1988.
4. Aristotel “Poetika”, Bakı-1974.
5. Bualo “Poeziya sənəti”, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı-1969.
6. Cəfər Xəndan “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, Bakı-1958.
7. Cəfər Xəndan “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, Bakı-1963
8. Əziz Mirəhmədov “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti”, Bakı-1978.
9. Əlimirzəyev X. “Ədəbiyyatşünaslığın elmi – nəzəri əsasları”, “Nurlan”, Bakı-2008.
10. F.Qasımzadə “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”, Bakı -1966.
11. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları . Azərtədris, Bakı-1963
12. Hacıyev A. “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, “Mütərcim”, Bakı-1996.
13. Hacıyev A. “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, Bakı-1999.
14. Mir Cəlal, Xəlilov P. “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, Bakı-1972, 1988.
15. Mir Cəlal, F.Hüseynov “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı”, Bakı-1974.
16. Mikayıl Rəfil “Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş”, Bakı-1958.
17. Məmməd Əliyev “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, “Elm-təhsil”, Bakı-2012
18. Şəmistan Mikayılov “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, Bakı-1981, 1986, 2000.
19. Yusifoğlu R. “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, Bakı-2001, 2005

**М.Гасымова**

### **Азербайджанская академия и достаточность в контексте профессиональных процессов**

#### **Резюме**

В статье говорится о создании Азербайджанской литературы и литературоведении, о ее позиции в мировой литературной клад. Древнейшая история литературной науки, его богатый образный словесный клад по словам великого русского писателя М.Горького можно назвать истинным человеческим ведением.

Открываются правовые принципы этой науки, обогащенные научными источниками. Статье говорится о научных работах по литературе Ф. Кочерли, С. Мумтаза, Ф. Касымзаде, М. Ариффа, Г.Араслы, М.

Кулузаде, Ч. Хандан, М. Джафар, А. Заманов и М.Д. Пашаева, П.Халилова, Ч. Абдуллаева, Х. Эфендиева, А.Фахмина, В. Велиева, Ф.Садыкзаде, Т.Мутеллибова, Ю. Ширвана, Р. Гасанова, Ф. Везирова, Х.Алим-ирзоева и других ученых по литературоведению.

В произведениях **философов древних эпох** Гераклит (537-470), Демокрит (460-370), Сократ (469-399) и Платона (427-346) некоторые теоретические вопросы литературы, а в произведениях Аристотеля (384-322) «Искусство поэзии» («Поэтика»), «Политика» и «Риторика» - теория литературы, в трактах индийских ученых - Вамаяна («Калваянгара») и Анандвархана («Дхванялок») описываются характерные особенности поэзии.

В поэме поэта **эллинистического периода** К.Х.Флакка «Письмо» «Писонам» или «Наука поэзии» открываются некоторые вопросы художественного творчества, в период Ренессанс литературные деятели как Сервантес, Лопе де Вега отношение между жизнью и искусством а в книге французского писателя Н. Буалона (1636-1711) «Искусство поэзии» объясняются правила школы классицизма.

Из просветителей **XVIII века** – Во Франции Д.Дидро (1713-1784), в Германии Г.Э.Лессинг (1729-1781), в России М.В.Ломоносов (1711-1765), А.Н.Радищев (1749-1802), и другие теоретические вопросы, **XIX века** немецкий философ Гегель, **русских писателей** Белинский, А. Гертцен, Чернышевский, Добролюбов, Салтыков-Щедрин и Некрасова литературно – эстетические взгляды, из Украины И.Франко, из Азербайджана М.Ф.Ахундзаде, из Грузии И.К. Чавчавадзе, А.Серетели и другие говорят о реалистической литературе.

В **классической Восточной литературе** Х. Тебризи (1030-1108) назвал стихотворение зеркалом реальности, Н.Генджеви «Плоды сердца», а М.Фузули «Розой сада мужества», Н. Туси, Ш.Г.Аррази, С.Савечи, Р. Ветват, А.Джами, А. Неваи, В.Тебризи и другие в своих произведениях выдвинули теоретические идеи, о «Аруз» е Ибн Хелдун в тракте. «Ведение» «Ал-Мукеддима» выдвигает философический, моральное - дидактический поток идей, Абу-Наср Мухаммед Фераби в своих произведениях «Тракт о законах поэзии» и «Комментарий поэтике» о жанрах и мерах в стихотворение, а Ю. Хойлу обращает внимание о возникновении стихотворения как единство формы и содержания.

В статье открываются теоретические взгляды о развитии мысли демократической – литературной критики. Ф. Кочерли, Ч. Маммедкулузаде, М.А.Сабира, А.Ахвердиева, Н.Нариманова, Ю.В.Чеменземинли и других писателей и научных деятелей.

Первый раз в истории открыл закономерное развития литературы **И.Гердер** в своем произведении «Критический алманах» который собрал

народные песни, устные образцы стихов, мифов легенд и систематически опубликовал за это и А.Гаджев назвал его первым литературоведением .

**M.Qasimova**

**Azerbaijani academy and adabability in the context of  
professional processes**

**Summary**

The article speaks of the creation of Azerbaijani literature and literary criticism, its position in the world literature treasury. The fact that literary science has an ancient history, a richly illustrated treasury of words, is acknowledged by human writers as the great Russian writer M. Gorky. It is explained that this science has been enriched by the legal principles and scientific sources. F. Kochiller, S. Literature, M.Pashayev, P. Khalilov, C. Abdullayev, H. Afandiyev, A.Mamataz, F. Gasimzade, M. Arifin, H. Arasli, M.Guluzade, C. Khandan, M. Jafar, A. Zamanov. Fahmin, V. Valiyev, F. Sadigzadeh, T. Mutallibov, Y. Shirvan, R. Hasanova, F. Vezirova, H.Alimirzayev and others are talking about literary studies.

Some of the theoretical issues of literature from Heraklit (537-470), Democritus (460-370), Socrates (469-399), Plato (427-346), Aristotle's (384-322) Poetics, ), In the "Politics" and "Ritchie", the theory of literature, the Indian scholars - Vamaana ("Kalvayanqara") and Anandvardhan ("Dhvanyalok") are described in the peculiarities of poetry.

From the poets of the Hellenistic period, K.H.Flakk's "Letters to Pisces" or "Poetry Science" poem contains a number of issues of artistic creativity, the relationship between life-art in the literary faces of the Renaissance Cervantes, Lope de Vega, the French writer N.Buyel (1636-1711) The book explains the rules of the Klassicism School.

From the 18 th century, D.Didro (1713-1784) in France, Q.E.Lessing (1729-1781) in Germany, M. Lomonosov (1711-1765) and A.N. Radishchev (1749-1802) and other theoretical issues, German philosopher of the XIX century Hegelin, literary and aesthetic meetings of Russian writers Belinski, Gertsen, Chernyshevsky, Dobrolyubov, Saltykov-Shchedrin and Nekrasov, Ivan Frankfurka in Ukraine, M.F.Akhundzade in Azerbaijan, I.Chavchavadze and A.Sereteli and others are talking about realist literature.

K.Tabrizi (1030-1108) in the classical Eastern Literary poetry is the mirror of reality, N. Ganjavi, "Konul fruits", and M. Fizuli is the "blossom of the aroma". N. Tusi, S.G.Arrazi, S. Saveci, R.Vatvat, A.Cami, A. Nawawi, Tabrizi, and others have written the theoretical view on the Salat al-Aziz in their works, and the philosophical, ethical, and didactic ideas of poetry and



rhymed poems in Ibn al-Khald's Al-Maqqaddim, Abu Nasr Mohammed Farabi's "Rule of Laws of Poetry" "Poetics Commentary" draws attention to the dimensions and genres of poetry, and Y. Khoylu's poem form of poetry.

The literary-theoretical ideas of F. Kocharli, J.Mammadguluzadeh, M.A.Sabir, A.Hagverdiyev, N.Narimanov, Y.V.Cayenzaminli and other artists in the development of democratic literary and critical thinking in the 20 th century Azerbaijani literature are disclosed.

For the first time, A. Hajiyeu, the first literary scholar of the literary critic, has written the legitimate historical development of literature for the first time by J. Herder (1744 - 1803) in the "Critical Forest", collecting folk songs, oral poems, poems and legends.

**Rəyçi: Akif Əhmədov**  
**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**

**TOFIQ İSGƏNDƏROV**  
**ADPU-nun Cəlilabad filialı**  
*Isgenderov-tofiq@mail.ru*

## **“ƏKİNÇİ”NİN ƏNƏNƏLƏRİ VƏ “MOLLA NƏSRƏDDİN” NOVATORLUĞU**

Açar sözlər: Maarifçilik hərəkatı, demokratik mətbuat, jurnal, “Əkinçi”, “Molla Nəsrəddin”, satirik gülüş, ədəbi məktəb.

Ключевые слова: образовательная деятельность, демократический печат, журнал, “Акинчи”, “Молла Насреддин”, сатирический смех, литературная школа.

Key words: enlightenment movement, democratic press, journal “Akinchi”, Molla Nasraddin, satiric smile, literary school.

Bəşər sivilizasiyasının mövcud mədəniyyətinin ən yaxşı nümunələrinin, ənənələrinin müasir tələblər baxımından araşdırılması, xalqımızın keçdiyi həyat yolu və mübarizəsinin öyrənilməsi, inkişaf etdirilməsidir. Deməli, keçmişdə yaşayıb-yaratmış görkəmli şəxsiyyətlərin elmi-ədəbi irsi xalqımızın maddi və mənəvi mədəniyyət tarixinin müxtəlif sahələrinin tədqiqi üçün əsas mənbələrdən hesab olunur. XIX əsr Azərbaycan maarifçiləri, onların həyat və fəaliyyəti, “Əkinçi” qəzetinin nəşri, onun ətrafında toplaşan Azərbaycanın maarifçi-realistlər ordusunun mübarizəsi Azərbaycanda maarifçi realizmin və mətbuatın inkişaf tarixini öyrənmək baxımından çox aktualdır.

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış A.Bakıxanovun, M.F.Axundzadənin, H.Zərdəbinin, Y.V.Çəmənzəminlinin, C.Məmmədquluzadənin və başqalarının zəngin elmi və bədii yaradıcılığı yaşadıkları dövrün ictimai-siyasi və iqtisadi həyatı, nümayəndəsi olduğu xalqın məişət və mədəniyyəti, ədəbiyyat və mətbuat tarixi ilə sıx surətdə bağlıdır. Bu da öz növbəsində ədəbiyyatımız və mədəniyyət tariximizin öyrənilməsində əvəzsiz mənbədir. XIX əsr ədib və maarifçilərimiz içərisində Həsən bəy Zərdəbi xalqımızın həyat və məişətini, adət-ənənələrini əks etdirmək baxımından özünəməxsus yer tutur. Azərbaycan xalq məişətini onun kimi bütün incəliklərinə qədər, bəzək-düzəksiz təsvir edə bilən ikinci bir maarifçi olmamışdır. O, gənc nəslin tərbiyəsinin düzgün istiqamətə yönəldilməsi sahəsində qüvvəsini əsirgəməmiş, onların xalqın azadlığı və maariflənməsi yolunda mübarizəyə mətin hazırlanmasına xidmət etmişdir. Onun səyi və bilavasitə rəhbərliyi ilə 1873-cü ildə Azərbaycan Milli teatrının bünövrəsi qoyuldu.

Lakin Həsən bəy Zərdabi hər gün maarif işi üçün daha geniş imkanlar açma bilən yeni ideya vasitələri axtarırdı. Bu axtarışların nəticəsi kimi 22 iyul 1875-ci ildə onun redaktorluğu ilə “Əkinçi” qəzeti meydana gəldi. Sözsüz ki, Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının gücləndiyi bir dövrdə Həsən bəy Zərdabi hər cür mətbuatın yox, məhz, əməkçi xalqın mənafeyinə, onun tərəqqisi və mübarizəsinə xidmət edən, demokratik mətbuatın tərəfdarı idi. Bu cəhətdən Azərbaycan milli ədəbi dili və mədəniyyəti tarixində Həsən bəy Zərdabinin və onun “Əkinçi” qəzetinin böyük xidmətləri olmuşdur. Ümummilləşmə mədəniyyətimizin inkişafı və milli mənəvi dəyərlərin qorunması istiqamətində “Əkinçi” qəzeti xalqımıza əvəzsiz və alternativsiz xidmət göstərmişdir. Qəzetin nəşri və redaktoru xalqını hədsiz məhəbbətlə sevən, xalq məişətinin incəliklərinə yaxından bələd olan Həsən bəy (Məlikov) Zərdabi (1837-1907) idi.

XIX əsrin 70-90-cı illərində çap olunan “Əkinçi” (1875-1877), “Ziya” (1879), “Ziyayi-Qafqaziyyə” (1880-1884), “Kəşkül” (1883-1891) və s. qəzetləri Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti, Azərbaycan ictimai fikri və mətbuat tarixində özünəməxsus yer tuturdu. Xalqın maariflənməsi, dünyagörüşünün və milli təfəkkürünün inkişafı istiqamətində bu mətbuat orqanları yorulmaz mübarizə aparırdılar. Sözsüz ki, bu istiqamətdə ən müqtədir və əvəzolunmaz xidmət məhz “Əkinçi” qəzetinin üzərinə düşürdü. Çünki “Əkinçi” ilə anadilli mətbuatımızın tarixi başlanırdı.

Doğrudur, hələ əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiya tərkibinə qatılmasından sonra Tiflisdə “Tiflisskiye vedomosti” (“Tiflis xəbərləri”-İsgəndərov T.) qəzeti rus, gürcü, fars və 1832-ci ildə qısa bir müddət ərzində isə Azərbaycan dilində buraxılmışdır. Daha sonra “Zakavkazski vestnik” (1838-1864) qəzeti rus və gürcü, 1845-ci ildən isə Azərbaycan dilində nəşr olunmuşdu. Ancaq bunlardan heç biri Azərbaycan milli mətbuatının bünövrəsi hesab oluna bilməzdi. Ona görə ki, hər iki qəzet çox kiçik həcmdə-vərəqələr şəklində buraxılırdı. Yalnız xəbərlərdən ibarət idi. Tiflisdə nəşr olunurdu. Azərbaycan dilində çox az nəşr olunmuşdu. Azərbaycan ictimai-siyasi həyatının real mənzərəsini əks etdirmirdi. Ən əsası isə mürtəce və mühafizəkar hakim dairələrin mənafeyinə xidmət edirdi.

Doğrudur, “Əkinçi” qəzetinin nəşri çox da uzun sürmədi. Lakin bu qısa-iki illik fəaliyyəti tarixində o, Azərbaycanda əsl dünyəvi mətbuatın əsasını qoydu. Azərbaycan ictimai-siyasi və mədəni fikri tarixində “Əkinçi” qəzeti elə bir tarixi əhəmiyyət kəsb edən hadisəyə çevrildi ki, özündən sonrakı mətbuat orqanlarının **sələfi**, Azərbaycan jurnalistikasının inkişafı tarixində böyük bir **epoxanın** başlanğıcı oldu. Çünki “Əkinçi”nin meydana gəldiyi dövr, hələ adamların maarif və mədəniyyət haqqında düşüncə və məlumatlarının ya heç olmadığı, ya da çox az olduğu bir dövr idi. Vaxtilə Həsən bəy Zərdabi xalqımıza və milli mədəniyyətimizə böyük tarixi xidmət

göstərən “Əkinçi” qəzetində ürək yangısı ilə yazırdı: “Ey bizə diqqət edənlər, bu qəzetin kəsini görəndə gülməyin...” Əlbəttə, o zaman “Əkinçi”yə hücum edənlərlə yanaşı, onun nəşrindən hədsiz sevinənlər də oldu. M.F.Axundzadə, Ə.Gorani, N.Vəzirov, S.Ə.Şirvani və b. qəzetin nəşrinə böyük siyasi və mədəni bir hadisə kimi baxırdılar. Xalqı, milləti “Əkinçi”ni hədə və təqiblərdən qorumağa çağırırdılar.

XIX əsrdə “Əkinçi”dən əvvəlki və sonrakı dövr mətbuat orqanlarının heç biri onun səviyyəsinə yüksələ bilmədi. Bu sırada yalnız Tiflisdə nəşr olunan “Kəşkül” məcmuəsinin mənafeyi xalq mənafeyinə, “Əkinçi” ənənələrinə yaxın idi. Nisbətən qabaqcıl ideyalarla çıxış edirdi. Azadlığı və maarifçilik ideyalarını təbliğ edirdi. “Kəşkül”ün səhifələrində oxucular rus və dünya ədəbiyyatının tərəqqipərvər ideyalar təbliğ edən nümunələri ilə tanış olurdular.

“Əkinçi”dən sonra Azərbaycanın maarifpərvər, demokratik fikirli ziyalıları yenə də ana dilində qəzet, jurnal çap etdirmək səylərini davam etdirirdilər. Demokratik ziyalılardan N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, M.Şahtaxlı (1848-1931), daha sonra C.Məmmədquluzadə bu iş uğrunda ciddi səylə çalışırdılar. Lakin C.Məmmədquluzadənin təbirincə desək, “o vaxtlar türk qəzetinə izn hasil etmək (icazə almaq-İsgəndərov T.), çox çətin bir məsələ” idi. Bütün bunlar onunla nəticələndi ki, Tiflisdə Cəlal Ünsizadənin redaktorluğu ilə çap olunan “Kəşkül” məcmuəsinin də 1891-ci ildə nəşri dayandırıldı.

Çar mütləqiyyəti bütün vasitələrlə sadə xalq kütlələrini, xüsusən Rusiyanın ucqarlarında yaşayan xalqları daim əsarətdə saxlamağa, inkişafın, tərəqqinin qarşısını almağa çalışırdı. Bu səbəbdən də Azərbaycan dövrü mətbuatı yarandığı gündən çar hökumət orqanlarının, senzuranın təqiblərinə məruz qalırdı. Daha acınacaqlısı o idi ki, bu mətbuat orqanları hökumət dairələrinin, din xadimlərinin, yaxud sadə xalq kütlələrinin mənafeyinə xidmət etməsindən asılı olmayaraq, güclü basqı və təzyiqlərlə üzləşirdi. Yəni demokratik mətbuat, liberal mətbuat, hətta burjuva mətbuat orqanları belə ciddi senzura nəzarəti və təqibindən əziyyət çəkirdilər. Mətbuat orqanlarının nəşrinə hökumətdən icazə almağın özü çox çətin idi. Bu da onu göstərir ki, hər hansı qəzet və ya məcmuənin Azərbaycan dilində nəşrinə hakimiyyət dairələri həddən artıq qısqançlıqla yanaşırdılar.

Odur ki, “Kəşkül”ün bağlanması (1891) sonra, yeni qəzet nəşri üçün müraciət edənlər (Cəlal və Kamal Ünsizadə qardaşları, M.Şahtaxlı, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, Əhməd bəy Ağayev və b.) olsa da, 1891-ci ildən 1903-cü ilə qədər heç bir mətbuat orqanının nəşrinə icazə ala bilmədilər. 1891-ci ilin dekabrında, “Kəşkül”ün bağlanması cəmi iki ay sonra Cəlal və Kamal Ünsizadə qardaşları “Azərbaycan” qəzeti, 1894-cü ildə Əhməd bəy Ağayev “Məşriq” qəzeti, 1896-cı ilin martında N.Nərimanov

müəllim dostu S.M.Qənizadə ilə birlikdə “Sovqat”jurnalı,1896-cı ildə K.Ünsizadə “Uçan yarpaq” qəzeti, yenə həmin ildə “Danış”adlı başqa bir qəzet,bir qədər sonra,1896-cı ilin mayında S.M.Qənizadə Həbibbəy Mahmudbəyovla birlikdə “Nubar”adlı ədəbi-pedaqoji jurnal,1897-ci ilin yanvarında M.Şahtaxtlı (1848-1931) “Tiflis”qəzeti, bir qədər sonra “Tərcüman”qəzeti üçün,1900-cü ildə yenə N.Nərimanov “Təzə xəbərlər”qəzeti və çoxlu sayda daha başqa mətbu orqanlarının nəşrinə icazə arzusu ilə müraciətlər olmuşdu.Dövrünün qabaqcıl ziyalılarından olan M. Şahtaxtlınınəddiyi kimi,”müsəlmanları rus sivilizasiyasına cəlb edən ciddi müsəlman qəzeti”nə ehtiyac olduğunu sübut etməyə çalışsalar da,çar mütləqiyyət idarələri heç bir vəchlə azərbaycanca nəşrlərə icazə vermirdilər.

Velikorus şovinist xarakterə malik dövlət idarələrinin rəhbərləri onlara yazılı cavab verməyə belə lüzum görmür,bəzən müraciətləri şifahi olaraq rədd edirdilər.Sadə xalq kütlələri və oxucuların mətbu orqanları ətrafındasız birləşməməsindən,zəhmətkeş kütlələrin nəşrlərə olan biganə münasibətindən hakim dairələr öz məqsədləri üçün rahatca bəhrələndirilirdilər.Ucqarlarda yaşayan xalqları əsarətdə saxlamağa çalışırdılar.Bunun əksinə olaraq,Azərbaycanın qabaqcıl dünyagörüşlü maarifpərvər ziyalıları bu mətbu orqanlarının nəşrindən hədsiz dərəcədə sevinir,qapanmasından isə kədərləndirilirdilər.M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani,N.Vəzirov,Ə.Adıgözəlov(Gorani) və b.”Əkinçi”nin nəşrindən sevinir,xalq kütlələrini onu qorumağa,dövrün antidemokratik və antimilli zərbələrindən mühafizə etməyə çağırırdılar.

1891-ci ildə “Kəşkül”ün bağlanması N.Nərimanov,F.Köçərli hədsiz kədərləndirilirdilər. N.Nərimanov böyük ürək yangısı ilə yazırdı:”...Günah bizim müsəlmanlardadır ki,biçarəyə kömək etmirlər...”Bu, bir daha onu göstərir ki, əsrin son on ili nəinki nəşr olunan demokratik qəzet və jurnallara qarşı senzuranın güclü təzyiq və təqiblə məhdudlaşmır.Həmçinin yeni nəşrlərə icazə almaq istəyənlər üçün də möhkəm maneələr yaradılmas ilə fərqlənir.

Nəhayət, 1903-cü ildə mükəmməl rus və Avropa təhsili almış M.Şahtaxtlıya Tiflisdə azərbaycanca qəzet nəşrinə Peterburq hökumətindən icazə almaq nəşib oldu. Beləliklə, XX yüzilliyin əvvəllərində ana dilində çıxan ilk, həm də yeganə qəzet kimi, “Şərqi-Rus” (1903-1905) xalqımızın ictimai həyatında, milli intibahı və maariflənməsində əvəzsiz xidmətlər göstərdi.Qəzetin redaktoru Məhəmməd ağa Şahtaxtlı dil, əlifba və ədəbiyyatla çox yaxından məşğul olur, qəzetdə bu məsələlərə geniş yer verirdi. Mövzu rəngarəngliyinə,həmçinin maarifin təbliği,yoxsul kəndlilər və zəhmətkeş xalqın ağır həyat tərz,i,mülkədar zülmü və istismarı, gerilik və cəhalətin tənqidi və s.daxil idi.

1875-ci ildə “Əkinçi”nin nəşrindən hədsiz sevinən Azərbaycan ziyalılarının yeni nəsli-M.Ə.Sabir,M.S.Ordubadi,Əli Nəzmi və b.”Şərqi-Rus”u “xalqın mübarizə yoluna işıq salan” və “sözün günəşi” kimi səciyyələndirirdi. M.S.Ordubadi öz sevincini “Gözüm, dur xabiqəflətdən(qəflət yuxusu-İsgəndərov T.), çıxıb gün aşikar oldu”, “Bizim də adımız millətlər içrə yadigar oldu” fikirləri ilə bildirirdi. Əli Nəzmi “Saldı sayə aləmə “Şərqi-Rus”- deyə qəzetin nəşrindən vəcdə gəldiyini və sevindiğini bildirirdi. C.Məmmədquluzadə də “Xatiratım”da “Şərqi-Rus”a və M.Şahtaxtliyə başqalarından daha böyük önəm verirdi. Çünki bu ikisi birbaşa “Molla Nəsrəddin”in yaranma tarixi ilə bağlı idi. Şübhəsiz,Cəlil Məmmədquluzadə özü də M.Şahtaxtliyə bir tapıntı olmuşdu.1904-cü ilin yanvarında Tiflisin “Kafkaz” restoranında onun “Poçt qutusu” hekayəsini oxuyub bəyənmiş və Cəlil Məmmədquluzadəni “Şərqi-Rus” qəzetində əməkdaşlığa dəvət etmişdi. Bu görüş, onun yaradıcılıq axtarışlarını bir səmtə yönəltməyə,jurnalistlik fəaliyyətinə başlamağa təkan verdi.

Bütün bunlar, qəzetin nəşrinə ümumxalq sevincinin bədii ifadəsi kimi, həm də qəzetlə yaradıcı ziyalılar arasında mənəvi-ədəbi əlaqə kimi qiymətli idi.Qəzet Azərbaycan yazıçıları, ziyalıları üçün (ilk) təcrübə və sınaq məktəbinə çevrildi.Bu dövrdə elə bir Azərbaycan yazıçısı yox idi ki, mətbuatla bilavasitə əlaqəsi olmasın. C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi, M.S.Ordubadi, Ə.Qəmküsar, Ü.Hacıbəyov, Ö.Nemanzadə, F.Köçərli, N.Nərimanov və başqa qabaqcıl ziyalılar, satirik realistlər, şair və yazıçılar “Şərqi-Rus” qəzetində çıxış edir, məqalə və bədii əsərlərini çap etdirirdilər.Qəzeti bir müddət C.Məmmədquluzadə redaktə etmişdir.“Şərqi-Rus” qəzetinin nəşri də Azərbaycan xalqının ictimai həyatında,millî intibahında və maariflənməsində mühüm əhəmiyyətə malik rol oynamışdır.

“Şərqi-Rus” qəzeti səhifələrində təhsil, maarif, elm və mədəniyyətin təbliğinə geniş yer verir, geriliyi, nadanlığı tənqid edirdi. Görkəmli Azərbaycan ziyalılarının bir çoxu məhz “Şərqi-Rus”da jurnalistik təcrübəsi keçmiş, sənətkarlıq qələmini orada bərkitmiş, onunla əməkdaşlıqda yetkinləşmişlər. Daha sonra “Molla Nəsrəddin” və digər mətbuat orqanlarına yol açmış və sənətkar kimi mükəmməlləşmişlər.”Şərqi-Rus”dan sonra Azərbaycan dövrü mətbuatının inkişafında yeni mərhələ başlandı.Velikorus şovinizminin maneçilik tədbirləri və çarizmin amansız təqiblərinə baxmayaraq, fədakar və tərəqqipərvər ziyalılarımız Azərbaycan mətbuatının inkişaf etdirilməsinə əzmkarlıqla çalışırdılar.Bakı, Tiflis, Gəncə,Şuşa və Lənkəran kimi iri şəhərlərdə qəzet və jurnallar çap olunurdu.

M.Şahtaxtli qəzetin həqiqət carçısı olmaq istəyi və məsləkindən danışarkən qeyd edirdi ki,”Bizim borcumuz həqiqiənəvislikdir( həqiqətləri yazmaq- İsgəndərov T.)Daha sonra:”Biz ona görə meydana çıxdıq ki,xalqa doğru söz deyək və nəinki mədhiyyələr oxuyaq”-deyə məslək və məramını

açıqlayırdı. Bununla belə heç bir mətbuat senzura nəzarətindən kənarda qala bilməzdi. C.Məmmədquluzadənin məşhur "Xatiratım" əsərində yazdığına görə, heç bir qəzet fikir və əqidə azadlığına malik deyildi, istibdad əleyhinə kəlmə kəsə bilməzdi. Sözsüz ki, Məhəmməd ağanın və bizim bütün köməkçilərimizin amalı və məqsədi məhz müsəlman camaatının maarif və mədəniyyətinin inkişafına çalışmaqdan ibarət idi.

C.Məmmədquluzadə yenə həmin əsərdə qeyd edirdi: "Siyasi məsələlər barədə əsrin sensorunun tələbatı o qədər səxt (bərk, sərt- İsgəndərov T.) idi ki, hətta siyasətin qorxusundan "s" hərfini yazmağa cürət etməzdik" (XI, 55). İctimai-siyasi şəraitin belə dözülməz olduğu bir vaxtda "Şərqi-Rus" da öz fəaliyyətində axıradək prinsipial mövqə tuta bilmirdi. Çətinliklərə baxmayaraq, dövrün bir çox qabaqcıl ziyalıları və C.Məmmədquluzadənin mətbuat aləminə gəlişi məhz "Şərqi-Rus" qəzeti və M.Şahtaxtlının ağıllı məsləhətləri sayəsində mümkün olmuşdur. C.Məmmədquluzadənin qeyd etdiyinə görə, M. Şahtaxtlı onu əməkdaşlığa təkid və təhrik etmişdir. Məhz burada C.Məmmədquluzadə Ömər Faiq Nemanzadə ilə rastlaşdı və birgə fəaliyyət nəticəsində əvvəl "Qeyrət" mətbəəsini, sonra isə "Molla Nəsrəddin" məcmuəsini yaratdılar.

Nəticədə 1906-cı il aprelin 7-də Tiflisdə "Qeyrət" mətbəəsində "Molla Nəsrəddin" jurnalı nəşrə başladı. "Əkinçi"nin nəşrindən 20-30 il keçəndən sonra, "Molla Nəsrəddin" jurnalı nəşrə başlayanda yenə eyni mənzərənin, eyni ictimai-siyasi şəraitin şahidi oluruq. Yəni, zəhmətkeş xalq, yoxsul kütlələr mətbuatın onlar üçün əhəmiyyətini başa düşmədiyi üçün onun ətrafında səfərbər ola bilmirdilər. Azadlıq uğrunda mübarizədə onun "səsinə səs verə bilmirdilər". Bu isə jurnalın işini çətinləşdirirdi. Jurnal xalqın azadlıq uğrunda apardığı mübarizə alovlarından doğdu və özü də bu mübarizənin ideya mərkəzinə, əsas orqanına çevrildi. Ona görə də "Molla Nəsrəddin" xalqın həqiqət deyən səsi, XX əsr Azərbaycan ictimai-siyasi həyatının ədəbi-bədii salnaməsi və ensiklopediyası oldu. C.Məmmədquluzadə bu barədə yazırdı: "Molla Nəsrəddin"i təbiət özü yaratdı, zamanə özü yaratdı". Məhz "Molla Nəsrəddin" vasitəsilə Azərbaycan ədəbi dilinin, ədəbiyyat və mədəniyyətimizin inkişafı tarixində bədii üslubla publisistik üslubun eyni amal və məslək uğrunda mübarizəsi, əqidə döyüşləri başladı.

Jurnalın ilk nömrəsi mükəmməl bir proqram xarakteri daşıyır, və bütün sonrakı fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini əks etdirirdi. İlk nömrələr Ö.F.Nemanzadə və C. Məmmədquluzadənin əzmkarlıq və gücü sayəsində çap olunsa da, sonrakı dövrdə tərəqqipərvər ziyalıların, satirik-realist şair və yazıçıların böyük bir ordusunu ətrafında topladı. Bunun sayəsində **"Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbi** formalaşdı. Nəticədə Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatı tarixində indiyədək görünməmiş yeni bir üslub- "Molla Nəsrəddin" üslubu yarandı. Bu da milli ədəbiyyat və ümumən, milli mədəniyyətimizin

inkişafı tarixində bir dönüş nöqtəsi oldu. Jurnalda kəskin tənqidi-satirik və dərin məzmunlu islahedici yumoristik gülüş dərc olunan yazıların əsasını təşkil edirdi. Müxtəlif istismarçı siniflərə, çar hakimiyyət nümayəndələrinə qarşı ifşaedici və öldürücü gülüş, avam və yoxsul xalq kütlələrinə qarşı islahedici yumoristik gülüş əsas vasitə idi. Yeni realist satirik ədəbiyyatımızın vüsətlənməsi məhz “Molla Nəsrəddin” jurnalı sayəsində mümkün oldu. C. Məmmədquluzadə və M. Ə. Sabirlə birlikdə Ə. Haqverdiyev, M. S. Ordubadi, Ə. Qəmküsar, Ə. Nəzmi, Ü. Hacıbəyov, Y. V. Çəmənzəminli, M. Ə. Möcüz (Şəbüstəri) və b. yeni üslubda, yeni ruhda əsər yazan şair və yazıçıları öz ətrafında birləşdirdi. Yazı üslubu, hətta “Molla Nəsrəddin” in ideya düşmənlərini belə heyratlandırdı. Jurnalın sadə yazı üslubunu təqdir edən publisist Əli bəy Hüseynzadə Mirzə Cəlilə deyirdi: “Yaxşı yazırsınız. Açıq yazmağı da bacarmaq lazımdır”.

Jurnalın ifşa obyektində özünü görən senzura nümayəndələri Qaraxanov, Kişmişov kimi qoçular, burjuaziya, mütləqiyyət hökuməti və digər istismarçı siniflər jurnalın redaksiyasına, onun mühərrirlərinə (müxbir-İsgəndərov T.) düşmən kəsilmiş və bağlanmasına çalışırdılar. Jurnalın redaksiyası polis tərəfindən dəfələrlə müsadirə olunmuş və nəşrinə qadağalar qoyulmuşdu. Jurnal və onun əməkdaşlarına müxtəlif qoluzorlular qənim kəsilmişdilər, hər tərəfdən onun məhvinə çalışırdılar. Doğrudur, dişini qıcamış düşmənlərin parçalamağa hazır olduğu vaxtda, “Molla Nəsrəddin” in dostları da yox deyildi. Zəhmətkeş xalq kütlələri, dövrün mütərəqqi ziyalıları onun arxalandığı qüvvələr idi. Yəni, jurnalın dostları özü kimi yoxsul kəndlilər, muzdurlar, işçilər və yenə də dövrün mütərəqqi ziyalıları idi. Zəhmətkeş kütlələrin, yoxsulların avamlığı, savadsızlığı, dünyagörüşünün inkişaf etməməsi jurnalın mübarizə işini mürəkkəbləşdirirdi. Odur ki, jurnal həm də kütlələrin savadsızlığını aradan qaldırmağa səy edirdi. Adamları müasir dünyada baş verən siyasi hadisələrdən baş çıxarmağa, siniflərarası mübarizənin mahiyyətini dərk etməyə ruhlandırırdı. Beləliklə, “Molla Nəsrəddin” eyni zamanda iki müxtəlif cəbhədə əzmkarlıqla mübarizə aparırdı. Bir tərəfdən bəylərə, xanlara, şahlara, sultanlara və s. istismarçı siniflərə qarşı öldürücü, ifşaedici tənqiddən istifadə etməklə mübarizə aparırdı. Digər tərəfdən zəhmətkeş sinifləri, sadə xalq kütlələrini maariflənməyə, öz haqqını başa düşməyə, təhsil almağa, savad öyrənməyə çağırırdı. Bəzən bunların avamlığını, geriliyi və mövhumatçılığını da tənqid edirdi. Lakin bu tənqid istismarçı siniflərə qarşı çevrilmiş tənqiddən fərqlənirdi. Yoxsul kütlələrə qarşı çevrilmiş tənqid islahedici, tərbiyəedici tənqid idi.

Bütün hallarda məramına və məsləkinə hədsiz sədaqət nümayiş etdirən “Molla Nəsrəddin” və onun əməkdaşları çox ağır senzura şəraitinə rəğmən, düşmənlərinin hədə-qorxularına baxmayaraq, haqq işini, xeyirxah fəaliyyətini dönmədən, ardıcıl və sistemli şəkildə, həm də çox cəsarətlə davam etdirirdi.



XX əsr ziddiyyətli, burulğanlı, ictimai-siyasi hadisələrlə dolu, dolu olduğu qədər də maraqlı bir dövrdür. Bu dövr son dərəcə zəngin tənqidi-realist ədəbiyyatın, xalq arasında “Molla Nəsrəddin məktəbi” kimi məşhur olan Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin mövzu və janr baxımından dolğun yaradıcılıq dünyasını özündə əks etdirir. XX əsrin əvvəlləri (1900-1920-ci illər) xalq arzu və istəklərinin, ictimai-siyasi mübarizələrinin aynası kimi fəaliyyət göstərən mətbuatın ədəbiyyatla əlaqələri çox sıx və qarşılıqlı vəhdətdə idi. Bu zaman, sözlün həqiqi mənasında, “aşağılar əvvəlki qayda ilə yaşamaq istəmirdilər, yuxarılar isə əvvəlki qayda ilə idarə edə bilmirdilər.” Odur ki, azadlıq əldə etmək üçün ayağa qalxmış xalqın tələb etdiyi ən ümdə demokratik hüquqlardan biri mətbuat azadlığı idi. Əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Rusiyada, eləcə də Bakıda baş verən ictimai-siyasi hadisələr azadlıq uğrunda mübarizənin, demokratik fəaliyyətin, yeni ictimai münasibətlərin və xüsusən, Azərbaycan dövrü mətbuatının inkişafında böyük rol oynadı.

XX əsr Azərbaycan dövrü mətbuatının böyük bir hissəsi demokratik xarakter daşıyırdı. Şübhəsiz, bu demokratik mətbuat içərisində “Molla Nəsrəddin” jurnalı xüsusi mövqeyə malik idi. İlk nömrəsindən başlayaraq, **ana dilinin varlığı və təmizliyi** uğrunda mübarizə meydanına atıldı. Xalqın başa düşdüyü şirin, duzlu-məzəli, sadə dil və üslubda yazmağın əsl nümunəsini göstərdi. Molla Nəsrəddinçilərin əsas məqsədi və amalı zamanın hiss və həyəcanlarını, ideya-bədii cəbhənin ideallarını özündə əks etdirən bir güzgü idi.

XX əsrin kəskin ictimai-siyasi hadisələri dövründə açıq, amansız satira janrlarına daha çox ehtiyac var idi. Bu səbəbdən də molla Nəsrəddinçilər realist satiraya daha çox fikir vermişlər. Çünki realist satiralarda daha səciyyəvi ictimai hadisə və münasibətlər tənqidin hədəfinə çevrilirdi. Məlumdur ki, XIX əsr Azərbaycan satirik şeirində də realist satiralar var idi. Lakin XIX əsr satirik şeirimizdə maarifçi-realizmin estetik prinsipləri əsas yer tuturdu. O, XX əsr satirik şeirində olduğu kimi, geniş ictimai xarakter kəsb etmirdi. Bütövlükdə ictimai quruluşun özünə qarşı çevrilməmişdi. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycan ictimai-siyasi mühitində tənqidi-realist satira bədii mübarizə vasitəsinə çevrildi. Ona görə ki, maarifçi-realizm öz yerini yavaş-yavaş tənqidi-realizmə verirdi. Əslində, elə tənqidi-realizmin özünü də, XX əsrin kəskin ictimai-siyasi mübarizələri hazırlamışdı. Odur ki, XIX əsrdə ədəbiyyatda, mətbuatda qoyulan və müzakirə edilən məsələlər, XX əsrin əvvəllərində tamamilə yeni ideoloji aspektlərdə işlənirdi. Beləliklə, molla Nəsrəddinçilərin satirasında bütöv bir cəmiyyətin mənəvi aləmini təmsil edən obrazların və tiplərin tənqidi ön plana çəkildi və tənqidi-realist satira ədəbiyyatda başlıca janra çevrildi.

XX əsr Azərbaycan ictimai mühitinin ziddiyyətləri ədəbi-estetik fikrimizdə komizmin yeni-yeni vasitələrini yaratdı. Bununla belə, “Molla Nəsrəddin”də komizmi yaradan vasitələr nə qədər zəngin olsa da, bunların hamısı üçün eyni olan bir xüsusiyyət elə ilk baxışdan nəzərə çarpır. Burada çap olunan bütün satirik əsərlərdə komizm, estetik idealın ictimai həyat hadisələri ilə toqquşmasında özünü göstərir və estetik idealın mövcud həyat hadisələri ilə qarşılaşdırılması iki üsulla verilir. Birinci, eybəcərliyi şair özü təmsil edir. “Molla Nəsrəddin”də belə üsulla yaradılan bədii nümunələr: müraciət, şikayət, mübahisə, keçmişə həsrət və s. bədii vasitələrlə yaradılmışdır. Orada Ə. Nəzmi, M. Ə. Sabir, Ə. Qəmküsar, S. Mümtaz və b. şeirlərində bu üsuldən çox istifadə etmişlər. Mollanəsrəddinçilərin ikinci qisim realist satiralarında hadisəyə, yaxud hər hansı məsələyə şairin özünün münasibəti üzə görünür. Burada şairin yaratdığı obrazlar çıxış edir. Onlar danışığı ilə özlərinin daxili aləmini açır, baş verən hadisələrə özünəməxsus şəkildə münasibət bildirir. Satirik şeirdə “özünüifşa” üsulu “Molla Nəsrəddin”də yavaş-yavaş əsas vasitəyə çevrilir. Beləliklə, satirik şeirin hədəfinə tuş gələn obrazların “özünüifşa” üsulu ədəbiyyatda başlıca yer tutur. Ən gözəl və ən parlaq nümunələrini M. Ə. Sabir yaratmışdır. M. S. Ordubadi, M. Ə. Möcüz (Şəbüstəri), S. Mümtaz, Sabit Manafzadə, Əli Məhzun Rəhimov və b. da bu üsuldən geniş istifadə etmişlər.

“Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi XX əsr Azərbaycan ictimai-siyasi və bədii fikrinin inkişafında yeni bir mərhələdir. Bu ədəbi məktəb özünün ictimai mübarizə proqramı ilə inqilabi-demokratik və bədii mübarizə üsulu ilə tənqidi-realist metoda əsaslanır. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi təsadüfi yaranmamışdır. Azərbaycan ictimai-siyasi və ədəbi-bədii fikrinin tarixi ənənələri, rus və dünya mədəniyyətinin qabaqcıl nailiyyətləri əsasında təşəkkül tapıb formalaşmışdır. Bu ədəbi məktəb ideya-siyasi və bədii yaradıcılıq metodu baxımından milli zəmində, xalqımızın mübariz maarifçilik ənənələrinə bağlı olaraq yaranmışdır. XIX əsrin əvvəllərində A. Bakıxanov tərəfindən əsası qoyulan, əsrin II yarısında böyük mütəfəkkir M. F. Axundzadənin simasında formalaşan maarifçi – realist ədəbi məktəb, ictimai-siyasi quruluşun eybəcərliklərinə qarşı tarixi mübarizəni davam etdirmişdir. Bu mübarizə 70-ci illərdə “Əkinçi” qəzeti və onun əməkdaşları simasında daha da mütəşəkkilləşmiş, sonrakı dövrdə - 80-90-cı illərdə jurnalistikaya marağı daha da artırmışdır. Belə bir dövrdə Azərbaycan ictimai mühitində yetişən tərəqqipərvər ziyalıların çoxları bu sahənin inkişafına, maarifçilik təbliğatının geniş “intişar” tapmasına səy göstərmişlər.

Dövrün ictimai-siyasi mənzərəsi onu göstərir ki, çar hökuməti ucqarlarda, xüsusilə Azərbaycanda mətbuatın yayılmasına həmişə ciddi yanaşmış, Azərbaycan dilində qəzet buraxılmasına müxtəlif bəhanələrlə

maneələr yaratmışdır. Görünür, hakim dairələr özləri də mətbuat orqanlarının xalqın həyatında nə kimi rol oynayacağını çox yaxşı başa düşürdülər. Mətbuat orqanlarının zəhmətkeş kütlələrin maariflənməsində, baş verən hadisələrin mahiyyətinin dərk edilməsində böyük rol oynayacağını yaxşı bilirdilər. Ona görə də rus, gürcü, fars və s.- dillərdə və müxtəlif yerlərdə mətbuat orqanları fəaliyyət göstərdiyi halda, o zamankı dövlət orqanları Azərbaycan dilində qəzet nəşrinə çox qısqançlıqla yanaşırdı.

Lakin bütün bu maneələr Azərbaycan ziyalılarının mübarizə əzmini qıra bilmədi, onlar böyük səy və çalışqanlıqla Azərbaycan dilində qəzet nəşrinə icazə almağa çalışırdılar. Bilirdilər ki, Azərbaycan zəhmətkeşləri qəzet vasitəsilə ictimai-siyasi quruluşun eybəcərliklərini, istismarçı siniflərin azadlıq ideyalarına qarşı dayandıqlarını başa düşəcəklər. Zəhmətkeş fəhlə və kəndli sinfi haqq işi uğrunda, azadlıq uğrunda mübarizəyə məhz bu mətbuat orqanlarının ətrafında toplaşan qabaqcıl fikirli Azərbaycan ziyalılarından sayəsində qoşuldu və mütəşəkkilləşdi. XX əsrin əvvəllərində “Şərqi- Rus” və “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi bu istiqamətdə böyük işlər gördü. Yazarlarımızın böyük bir hissəsi “Şərqi-Rus”la, sonrakı dövrdə isə “Molla Nəsrəddin”lə əməkdaşlıq sayəsində mətbuat və jurnalistika təcrübəsi topladı. Nəticədə “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi və “Molla Nəsrəddin” üslubu formalaşdı.

Bu ədəbi məktəbin təşəkkülü və mükəmməlləşməsində C.Məmməd-quluzadənin müstəsna əhəmiyyətə malik rolu olmuşdur. “Molla Nəsrəddin”dəki ədəbi-estetik və ictimai-siyasi mübarizə xəttini C.Məmmədquluzadə özü hazırlamış, dövrün tələblərinə uyğun ilk nümunələrini də özü yaratmışdır. Doğrudur, “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə çoxlu sayda yazıçı və publisist əməkdaşlıq edirdi. Ancaq onun əsas ideya-estetik simasını məhz C.Məmmədquluzadə və onun ən yaxın silahdaşları Ömər Faiq Nəmanzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi, M.Ə.Möcüz (Şəbüstəri), M.S.Ordubadı, Ə.Haqverdiyev, Ə.Qəmküsar, Ə.Razi, S.Mümtaz, Ü.Hacıbəyov kimi şair və yazıçılar ordusu, görkəmli söz sənətkarları müəyyənləşdirmişlər.

### **Ədəbiyyat**

1. Ağarəfi Zeynalzadə, “Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası (1850-1905).” Bakı. Elm. 2006.
2. Baba Babayev. Azərbaycan realist nəsrində satira. Bakı. Elm. 2008
3. Cəlil Məmmədquluzadə. Xatiratım. Əsərləri. IV cild. Bakı. Öndər. 2004.
4. Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri. II cild. Bakı. Öndər. 2004.
5. Əkinçi (1875-1877). Redaktor Ə.Mirəhmədov Bakı-2005
6. Əziz Mirəhmədov. Azərbaycan “Molla Nəsrəddin”i. Bakı. 1988
7. Firidun Hüseynov. “Molla Nəsrəddin” və molla nəsrəddinçilər. Bakı. Yazıçı. 1986.

8. Xeyrulla Məmmədov. "Əkinçi"dən "Molla Nəsrəddin"ə qədər. Bakı. 1986.
9. Xeyrulla Məmmədov. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda maariçi-realist ədəbiyyat. Bakı. 1978
10. İslam Ağayev. "Molla Nəsrəddin" in poetikası. Bakı. Elm. 1985.
11. Mir Cəlil, F.C. Hüseynov XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı. Maarif. 1974.
12. Nazim Axundov. Azərbaycanda dövrü mətbuat (1832-1920). Bakı. 1965.

**T.A. İsgandarov**

### **The tradition of the "Akinchi" and the navla of Molla Nasreddin**

#### **Summary**

The article speaks of the educated intellectuals, their press service, who lived and created in the late 19th and early 20th centuries. Among these, Hasan bey Zardabi's services are great. It takes a special place in our press history to reflect the life and the life of our people, traditions. Hasan bey Zardabi did not lose his strength in directing the upbringing of the younger generation, and made efforts to prepare for the struggle for the freedom and enlightenment of the people. He was a supporter and creator of the democratic press that serves the interests of the people, its progress and struggle. In the article, it is stated in the article that at the beginning of the twentieth century, the "Molla Nasreddin" magazine emerged from the struggle of people for freedom in a period of time filled with strikes, revolutions and tricks, and turned into the center of thought of that struggle. It also says that this magazine is the voice of the people, the literary-art chronicles and encyclopaedia of the 20th century Azerbaijani public and political life. Also, the "Akinchi", "Kashkul", "East-Russia", "Azerbaijan", "Mashriq", "Flying Leaf", "Translator", "Taza News" etc. newspapers, "So-vqat", "Nubar", "Molla Nasreddin" and other Journals. Speakers of Unsizade, M. Shahtaxli, N. Narimanov, S.M. Ganizadeh, A. Agayev, H. Makhmudbeyov and other prominent writers in the press.

**Т.А.Искандеров**

**Традиции «Акинчи» И новаторство «Молла Несреддин»а**

**Резюме**

В статье говорится о живших и творившихся коице XIX-го и в начале XX веков просветительивой интеллигенции, об их заслугах в сферах печати. Среди них заслуги Гасан бек Зардаби очень велик. Он занимает своеобразное место в истории печати с отражением жизни, бытие и традиции своего народа. Гасан бек Зардаби никогда не жалел своих сил в правильное направление воспитание молодого поколения, со всех сил трудился подготовлением народа в пути упорной борьбы за свободу и просвещения. Он был сторонником и одним из создателей демократической печати , который служит за творение , развитие и борьбы своего народа.

В статье рассматривается рожденный в начале XX веков после «Экинчи» журнала «Молла Несреддин» и превращением его центром борьбы своего народа в историческим периодам времени который был полон забастовками, восстанием, и революцией. Журнал был правдоговорящим рупором народа, художественно -литературном летописью и энциклопедией общественно–политической жизни Азербайджана в XX веке.

В статье так же рассказывается о газетах того времени как «Кашкул» , Шарки-Рус», «Азербайджан», «Мешриг», «Учан йарпак», «Терчуман», «Таза хеберлер» и о журналах «Совкат», «Нубар», «Молла Несреддин» и др. Обращается внимание на заслуги таких писателей как Н.Нариманов, М.Шахтахты, М.Тагизаде, Ахмед бек Агаев, Габиб бек Махмудбеков и др. заслуги их в сфере печати.

**Rəyçi: Akif Əhmədov**

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**

GULNAR BABAYEVA  
Baki Slavyan Universiteti  
gulnarbabayeva1@gmail.com

## PATRİK MODİANO VƏ CON FAULZUN BƏDİİ DÜNYASINDA OYUN VƏ SEÇİM AZADLIĞI

**Açar sözlər:** Modiano, Faulz, postmodernizm, oyun, Fransa, İngiltərə.

**Key words:** Modiano, Fawles, postmodernity, game, France, England

**Ключевые слова:** Модино, Фаулз, постмодернизм, игра, Франция, Англия

Məqalə XX-XXI əsrlərin iki məşhur yazıçısı P.Modiano və C.Faulzun yaradıcılıqlarının tədqiq edilməsi məqsədi daşıyır. Bu yazıçıların hər biri xüsusi bir dünyadır. C.Faulz müasir fransız ədəbiyyatının korifeyidir, o, müasir nəsrdə mövcud olan bütün janrları əhatə etməyə çalışır və öz əsərlərində bu janrların bədii xüsusiyyətlərini göstərir. Onun əsərləri (“Fransız leytenantının rəfiqəsi”, “Kolleksiyaçı”, “Cadugər”) yazıçı sağ ikən artıq şah əsərləri olmuşdur və həm ingilis, həm də dünya ədəbi tədqiqatçıları tərəfindən araşdırma mövzusu olmuşdur. Biz C.Faulzun yaradıcılığını digər yazıçı, Nobel mükafatı laureatı Patrik Modiano ilə müqayisə etmək istəyirik.

Modiano yaradıcılığı müasir fransız ədəbiyyatında xüsusi yer tutur. Onu kiminləsə müqayisə etmək çox çətindir, çünki bu yazıçı fərdi və orijinaldır. Onun əsərləri («Qaranlıq dükənlər küçəsi», «İtirilmiş dünya», «Hökmün yüngülləşdirilməsi») bütün dünyada tanınmışdır. Lakin biz tədqiqatımızda bu iki böyük yazıçının yaradıcılığında seçim azadlığı və azad oyun üslubunu müqayisə etməyə cəhd göstəririk. Hər iki yazıçı öz qəhrəmanlarına və oxucularına seçim azadlığı verirlər. Biz oyun üslubu və seçim azadlığı haqqında danışanda postmodern ədəbi cərəyanına istinad edirik, çünki, hər iki ədib postmodernist qavrayışına aiddir.

İlk növbədə qeyd etmək istərdik ki, postmodernizmdə ədəbi irsin “tikinti materialı” kimi istifadə olunması vacib amillərdəndir, istər parodiya, istər ironik formada, oyun priyomunun istifadə edilməsi, istərsə də çoxsəviyyəli mətnin yaradılmasında özünü göstərir.

Postmodernizmin xüsusiyyətlərindən biri də oyun priyomunun qəbul edilməsi və çoxsəviyyəli mətnin yaradılmasıdır – əsaslı şəkildə düşünülmüş, məntiqli şəkildə planlaşdırılmış material – bu mətnlərdə heç bir element təsadüfi deyildir.

Oyun nəzəriyyəsi. Müasir ingilis romanında oyun və “oyunun mənbəyi” adlanan birinci hissəsində biz müasir ingilis postmodern romanlarını tədqiqata cəlb etməyi nəzərdə tutmuşuq. XX əsrin ikinci

yarısının müasir ingilis romanı müəyyən dərəcədə modernistlərin müxtəlif yeniliklərə cəhd göstərməsində öz əksini tapır, lakin hər bir yazıçı, özünəməxsus bir yaradıcısı olaraq, bu vəzifələri dünyəvi mövqeyinə əsasən yerinə yetirmişdir. Resipiyentin özünəməxsus “aldadıcıları”, eləcə də bütün semantik qatların “gizlədilməsi” onlar üçün hansı reaksiyaya səbəb olacaqlarına, necə təsir göstərəcəyinə yönəlib.

Müasir fransız ədəbiyyatı geniş və müxtəlifdir. Müasir fransız ədəbiyyatında mənbə, səbəb, məqsəd, ideya, mahiyyət, həqiqət kimi anlayışlardan imtina olunur. Onlar “iz”, “səth”, “oyun”, “hadisə” anlayışları ilə əvəz olunur. Postmodern mətnin, heç bir məna daşmadığını, hər şeyin tanınmaz olduğu hisslərin adı təzahürləri olduğu üçün, hər şey intellektual bir oyun kimi başa düşülür. Oyunun ümumi xüsusiyyətləri arasında gərginlik və gözlənilməzliyi göstərə bilərik.

Oyun qəlizləşdikcə, resipiyentin gərginliyi artır. Keyzinkə görə oyunu müəyyən dərəcədə məqsədsiz hesab etmək olar. Oyun, öz içərisində gedir və onun nəticəsi qrupun lazımı həyat prosesinin bir hissəsini təşkil etmir: oyun fəaliyyətinin final elementi, hədəf qurma, ilk növbədə, oyun prosesinin özü obyektiv bir fakt kimi əhəmiyyətsiz və laqeyddir. Bütün bunlar ədəbiyyatın oyun xarakterinin postmodernist anlamını səciyyələndirir.

Fransız postmodernist ədəbiyyatında Patrik Modiano xüsusi yerə malikdir, o, ilk əsərlərindən postmodern dünyagörüşünün təsvirini göstərmişdir. Eləcə də, ingilis ədəbiyyatında C.Faulz unikal bir fenomendir. C.Faulz bir eksperimentator kimi, əsərlərində fəlsəfi, tarixi və ədəbi baxımdan müxtəlif allüziyalar istifadə edirdi.

Yuxarıda qeyd edildiyimiz kimi, yazıçılar, öz yaradıcılığında və bütövlükdə postmodernizm ədəbiyyatında oxucuları ilə özünəməxsus oyun aparırlar. Yazıçıların romanlarında oyun məntiqinin forması özünü göstərir. Əvvəla, bu oxucunu (o, həm də oyunçudur) maraqlandıran hadisələrin olmasında təzahür edir. Bundan əlavə, oyunda yeni gözlənilməz hadisələr və məntiqi vəziyyətlərin yaranması, oyuna məcbur olan spontan vəziyyətlərin ortaya çıxma imkanı baş verir.

“P. Modiano (»Qaranlıq dükənlər küçəsi», »İtirilmiş dünya», »Hökmün yüngülləşdirilməsi») və C.Faulzun (»Fransız leytenantının rəfiqəsi», »Kolleksiyaçı», »Cadugər»)» adlanan yuxarıda adı çəkilən əsərlərinin təhlili nəzərdə tutulmuşdur.

Patrik Modiano və Con Faulz öz əsərlərində oxucuları çaşdırır, onunla oyun oynayır və oxucu bu romanlarda ənənəvi müsbət və mənfi qəhrəmanı tapa bilmir. Bu yazıçıların əsərlərində personajın qəhrəmanlıq ideyası tamamilə yox olur, lakin fərdiyyətə gəldikdə, bu proses yalnız başlaya bilər, tamamlama istisna edilir.

«Qaranlıq dükanlar küçəsi» əsərində P.Modiano bir fəlsəfi fərziyyəni ifadə etmək üçün atmosfer yaratmaq məqsədini qoyur, Keçmişin və İndinin əlaqəsini həll edir. Romanın süjeti həyatda öz yerlərini tapa bilməyən insan taleləri ilə haqqında fikirlərlə birbaşa bağlıdır.

Və o, öz qəhrəmanı ilə keçmiş tapmaq üçün geri qayıtmağa çalışır və Parisin işğal olunmuş günlərinə öz qəhrəmanı ilə birlikdə sarsılır. «İtirilmiş dünya» romanında həmin detektiv hekayə, Pistelin xarakterik əlyazması izlənilir. Romanın əvvəlindən qəhrəmanın itkin dünyasının tapmaq arzusunu şahidi oluruq. Gi Rolland kimi («Qaranlıq dükanlar küçəsi») Embrauz Qayz unudulmuş keçmişini, öz “Mən”ini, canlandırmağa çalışır, Paris Embrauz Qayz üçün «İtirilmiş dünya»nın təəcəssümüdür.

Modiano-nun «Hökmün yüngülləşdirilməsi» romanı da oyun üslubunda qurulmuşdur. Bu əsər, “utanc verici dövrün” müxtəlif yollarla romantikləşmə prosesidir: sətiraltı sənət, uşaqlıq üçün nostalji, sevginin gözlənilməz dəyişiklikləri, effektiv detektiv təsvirlər və hətta boşluğun məharətlə qələmə alınması. Lakin hökm artıq verilib. Və yaddaş bununla sıx bağlıdır. Və o, əsərlərinin bütün qəhrəmanlarının “zəhərlənmiş yaddaşını” kollektiv yaddaşa transformasiya etməklə yaddaşın yadlaşdırılması ilqımı yaradır. Hər bir əsərin hər bir “mən”ində o biri “mən”lərdən nə isə var – hər bir personaj yaddaşına görə məsuliyyət daşıyır.

Faulzun roman, hekayə və esselərinin mövzularının və obrazlarının müxtəlifliyi ilə yanaşı, onları Faulzun yaradıcılığı üçün vacib problem – şəxsiyyətin azadlığı üçün əsas şərt kimi özünüdərk etməsi birləşdirir.

Faulz da Modiano kimi, inanır ki şəxsin öz həyatdakı mahiyyətini dərk etməsi onun dünyada düzgün oriyentasiyasına kömək edir. Faulzun səciyyəvi qəhrəmanları ilk dəfə «Kolleksiyaçı» romanında yaranır. Bu romanda ikisəslilik bədii texnikasından istifadə olunmuşdur: birinci hissəsi Frederik Kleqqin (qaranlığın təəcəssümü) dilindən, ikincisi isə Mirandanın (ışıq və idrakın təəcəssümü) gündəliyi şəklində qələmə alınmışdır. Eyni fakt və hadisələr müxtəlif yollarla təsvir olunmuşdur. Müəllif müşahidəçi mövqeyini öz öhdəsinə götürür, oxucuya isə dəhşətli hekayələri anlamaq üçün imkan yaradır.

C.Faulz «Fransız leytenantının rəfiqəsi» əsərində daha da irəli getdi. Bu əsəri təhlil edərkən belə bir nəticəyə gəlicə ki, bu “roman-retro”dur və ya “roman içində roman” eksperimental əsərdir, çünki müəllif daim mətnə müdaxilə etməklə varlığını aşkar edir. Məsələn, oxucuya üç mümkün sonluğun olması təklif edilir, romanda oxucuyla söhbət aparılır, qəhrəmanın üstünlükləri və mənfi cəhətləri, romanın taleyi müzakirə olunur, təhkiyə mexanizmi açıqlanır. Faulz üçün insanın inkişafı ölümünə qədər davam edir, və həyat səyahətinin yeganə məqsədi şəxsiyyətin davamlı özünü inkişafında, bir azad seçimdən digər seçimə doğru hərəkətindədir.



Gördüyümüz kimi, yuxarıda qeyd olunan yazıçılar şəxsiyyəti ayrı-ayrılıqda deyil, Fransa və İngiltərənin ictimai-iqtisadi, siyasi, ideoloji və mədəni həyatına cəlb edirlər.

Beləliklə, yazıçıların mənəvi yaxınlığına baxmayaraq, yazıçıların yazılarında oyun stili fərqlənir.

### Ədəbiyyat:

1. Фаулз Джон. Подруга французского лейтенанта. Л.: Художественная литература, 1985.
2. Ермолин, Е. А. По направлению к Фаулзу // Дружба народов. — 2003. — № 11.
3. Долинин А. Паломничество Чарльза Смитсона // Фаулз. Дж. Подруга французского лейтенанта. — Л.: Художественная литература, 1985. — С.3-16.
4. Модiano П. Повести. М., Радуга, 1989, 416 с.
5. Модiano П. Улица темных лавок. М., Известия, 1987, 160 с.
6. Smart B. Postmodernity. L.-N4, 1996

G.Babayev

### The "game" and the freedom of choice in the artistic world of Patric Modiano and John Fawles

#### Summary

This article is dedicated to creativity of two famous writers of the modernity - John Fowles and Patric Modiano. We consider their postmodern worldview, the game character of the style and the freedom of choice of a hero in a comparative perspective. That is noteworthy that both of the writers both writers in their works are on the position of the observer and give the reader the opportunity to understand the events they have told by themselves. Game theory. In the modern English novel, in the first part of the game called "source of the game," we are planning to engage modern English postmodern novels. The modern English novel of the second half of the twentieth century is somewhat reflected in the modernist's attempt to innovate, but each writer, as a specific creator, fulfilled these tasks on a worldly basis.

**Г.Бабаев**

**«Игра и свобода выбора в художественном мире Патрика Модiano  
и Джона Фаулза»**

**Резюме**

Настоящая статья посвящена творчеству двух великих писателей современности - Джону Фаулзу и Патрику Модiano. В данной статье рассматривается их постмодернистские мировоззрения, игровой характер стиля в их произведениях и свободы выбора героя в сопоставительном ракурсе. Примечателен факт, что оба писателя в своих произведениях оставляют за собой позицию наблюдателя, предоставляя читателю возможность самому разобраться в поведанных ими событиях. Теория игр. В современном английском романе, в первой части игры, названной «источником игры», мы планируем заниматься современными английскими постмодернистскими романами. Современный английский роман второй половины 20-го века несколько отражен в попытке модернизировать инновации, но каждый писатель, как конкретный создатель, выполнял эти задачи на мирской основе.

**Rəyçi:**

**Naidə Məmmədhanova**

**Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**

ÜLKƏR SƏMƏDOVA  
AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu.  
ulkerkudretkizi@gmail.com

## TƏNZİMAT DÖVRÜNDƏ PUBLİSİSTİKANIN MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ DİL-ÜSLUB PROBLEMLƏRİ

**Açar sözlər:** tənzimat, jurnal, mətbuat, Osmanlı oxucusu.

**Ключевые слова:** танзимат, журнал, пресса, османский читатель.

**Key words:** tanzimat, magazine, press, Ottoman reader.

Tənzimat nəsrinin dil və üslub məsələlərinin ətraflı təhlili üçün Şəmsəddin Saminin “Taaşşuk-i Talat ve Fitnat”, Namiq Kamalın “İntibah” və “Cəzmi”, Rezaizadə Mahmud Əkrəmin “Araba sevdası” və “Muhsin bəy”, Əhməd Midhədin “Fəlatun beylə Rakım efəndi”, Samipaşazadə Sezainin “Sərgüzeşt”, Nabizadə Nazımın “Zehra” kimi dövrün ən məşhur və tipik romanları maraqlı material verir.

Tənzimat dövründə dilin sadələşdirilməsi və danışiq dilinə yaxınlaşdırılması ən aktual məsələlərdən idi. Amma digər sahələrdə olduğu kimi, dil və üslub məsələsində də bir qətiyyətsizlik var idi. Tənzimat nəsrini dil və üslub baxımından tədqiq etdiyimizdə, ilk növbədə, bu dövrün iki ayrı dil anlayışının olduğu nəzərə çarpır. Bunlarda biri Namiq Kamalın ziyalı təbəqəyə ünvanlanan ədəbi dili, digəri isə Əhməd Midhədin orta təbəqəli xalqın zövqü və mədəni səviyyəsinə uyğun yazılan populist düşüncəli əsərlərinin dilidir. N.Kamal dilin sadələşməsini arzuladığı halda, bu düşüncəsini öz romanlarında tam şəkildə həyata keçirə bilməmişdi (5, s.630-633). Onun öz əsərlərində sadə cümlələrdən istifadə etməyə çalışmasına baxmayaraq, mürəkkəb cümlələr üstünlük təşkil edir. Əhməd Midhəddə isə oxucu kütləsinin səviyyəsi nəzərə alınaraq yazılan sadə cümlələr diqqəti çəkir. Ancaq onun əsərlərində də təhkiyə sadə cümlə formasında deyildir. Yazıçı romanlarında mümkün qədər çox informasiya verməyə və oxucunu daha çox maarifləndirməyə çalışır. Əhməd Midhəd əsərlərində bacardığı qədər sadə dildən istifadə etmiş və qəhrəmanlarını xalq dilində danışdırmağa cəhd göstərmişdir (11, s.104).

Pelin Su “Tənzimat dövrü əsərlərinin cümlə xüsusiyyətləri” adlı tədqiqatında bir neçə romanı təhlil edərək bu qənaətə gəlir ki, Tənzimat dövrü əsərlərini söz birləşmələri və cümlə xüsusiyyətləri baxımından nəzərdən keçirdikdə müasir türk dilindən heç bir fərqi yoxdur. Məsələn, “Karı kocasından dörd beş yaş kiçük olmaq lazım gəlməz mi?” şəklindəki bir cümlədə olan “Karı kocasından dörd beş yaş kiçük olmaq” mübtədası ismi fel qrupu şəklindədir. Hazırda isə şəklini dəyişərək “Karının kocasından dörd beş yaş kiçük olması” şəklində ifadə edilir. Bu məqam o dövrün

əsərlərində tez-tez qarşılaşılan xüsusiyyətlərdəndir. Bu dövrün romanlarında zərf-fel qruplarına (feli bağlamalara) da tez-tez rast gəlinir. “Rakım kendisinden emir istedikte”, “O gece saat beşi altıyla bulduktā” kimi nümunələrdə olan zərf-fel qruplaşması modern yazı dilində “Rakım kendisinden emir istediği zaman”, “O gece saat beşi altıyla bulunduğu zaman” formasını dəyişir. Tənzimat dövrü əsərlərində -r-, -ar-, -er-, feili sifət əlavələrinin istifadə olunması daha çoxluq təşkil edir. “Titrer bir ses”, “ağlar bir ses” kimi nümunələr bu gün əsasən “titreyen bir ses”, “ağlayan bir ses” formalarında istifadə edilir (12, s. 80-84).

Türk ədəbiyyatının ilk romanlarından olan Şəmsəddin Saminin “Taaşşuk-i Talat ve Fitnat” (1872) əsərini araşdıran dilçilər onun dil və üslub problemlərinə də toxunmuşlar. Bu janrda ilk olduğuna görə forma, mövzu və üslub baxımından bir çox çatışmazlıqları vardır. Roman ənənəvi divan və xalq hekayəçiliyindən modern təhkiyəli romana keçiddə bir “ara mətn” olaraq qəbul edilir. Belə ki, adından başlayaraq üslubuna qədər bir çox motivlər köhnə tip hekayələri xatırladır. Bununla yanaşı, insana baxış tərz, romanın əsasını təşkil edən azadlıq teması, ailələrin istəyi ilə sevmədikləri insanlarla evləndirilən gənclərin həyatboyu çəkdikləri çətinliklərin təsviri romanın yeniliyini şərtləndirir (7, s. 76). Ağah Sırrı Levend qeyd edir ki, əsərdə ən çox gözə çarpan xüsusiyyət üslubun təhkiyəyə əlverişli bir sadəliyinə olmasıdır (8, s.118-125). Mustafa Nihat Özön əsərin yazıldığı dövrü nəzərə alaraq romanın dilinin bənzərlərindən daha səliqəli olduğu qənaətinə gəlir (11, s. 130- 191). Cövdət Qüdrət isə romanı dəyərləndirərkən qeyd edir ki, üslubda bəzən gündəlik danışq dilindən istifadə edilsə də, əcnəbi sözlərə də yer verilməsinə baxmayaraq, əsər ümumi olaraq sadə sayıla biləcək bir dillə yazılmışdır. Xüsusilə xarakterlərin danışqqlarında sadə danışq dilindən istifadə olunmuş, hətta ərəb dayənin danışqğında şivədən də istifadə edilmişdir. Məsələn, ərəb dayə fikrini belə ifadə edir: “Ha ha, büyük hanım, iyi söyler, ben şok ister o hikayeyi dinlamak. Çok güzel hikaye...” (12, s.129). Bu hissədə ərəb dayənin osmanlıca danışqğı, sözləri səhv tələffüz etməsi oxucunun diqqətinə bu tərzdə çatdırılır. Dili və həyata baxış tərz baxımından Qərb romanı ilə oxşarlığı olan əsər təsadüflərin çoxluğu və tez-tez istifadə olunan təbiət motivləri ilə xalq hekayəsini xatırladır. Mehmet Kaplan Şəmsəddin Saminin üslubunun bəsit olduğunu və dialoqlardan, sadə cümlələrdən çox istifadə etdiyini və bunun da divan ədəbiyyatının son dərəcə mürəkkəb ifadə tərzinə qarşı bir reaksiya olduğunu qeyd edir. Gündəlik danışq üslubu ilə yazılmış romanda qarşılıqlı dialoqlara geniş yer verilir (15, s.34-52).

“Taaşşuk-i Talat ve Fitnat” hadisələrin bir-birinə bağlanması, qəhrəmanları, dil və üslubu baxımından uğurlu bir roman sayılmasa da, məsnəvilərdə gördüyümüz mücərrəd varlıqların başına gələn qeyri-real

hadisələri nəql edilməsi ənənəsinin tədricən ortdan çıxmasına yol açmışdır. Roman üslub baxımından rəngarəng bir əsərdir. Roman, ənənəvi xalq hekayələri ilə xalq teatrının və gündəlik dilin üslub xüsusiyyətləri ilə zəngindir. Yazıçının cümlələri arasında ən çox diqqəti cəlb edən həmin dövr üçün xarakterik olmayan iki-üç sözdən ibarət cümlələrdir: “Ben de bilmem. Hiç sorma. Az daha duraydım deli olacaktım. Şu kızı pek çok sevdim. Ne dersin? (2, s.117) Romandakı üslubun qaynaqlarını həm əyləncəli xalq teatrları, həm köhnə məddah tamaşalarından gələn təsir, həm də Qərb romanlarının təhkiyə üslubunun təsiri təşkil edir. Yazıçı hadisəni hekayə şəklində nəql edir. Keçmişdə baş verən hadisələr, xatirələr bu tərz nəql etmə üslubu ilə romana daxil olur. Beləliklə, təhkiyəçi hekayə içində hekayə danışma imkanı da yaradır. Hekayə qəhrəmanları keçmişə qayıtmaq istədiklərində belə bir çıxış yolu yaradılır. Məsələn, Saliha Xanımın mərhum həyat yoldaşı Rıfat bəylə yaşadığı sevgini nəql edərkən istifadə olunan təhkiyə tərzini romanın əsas üslubundan ayırılır: “Saliha hanım kılıfları çekmeceye koyduktan sonra yine hikayeye başlar, Rıfat beyin yazdığını gördüm. Varakayı cebime koydum. Biraz müteselli oldum. Başka hülyalar zihnime gelmeye başlar. Hasılı bir sene daha böyle geçti” (4, s. 21).

Şəmsəddin Saminin realistik üslub yaratmaq yollarından biri məşhur məkan adlarının romanda istifadə edilməsi idi. Oxşar üsulların Namiq Kamal, Rəcəzadə Əkrəm kimi dövrün yazıçıları tərəfindən də istifadə olduğunu görürük. Şəmsəddin Saminin romanı yazarkən romantik üslubdan da faydalandığını görürük. Yazıçı qəhrəmanlarının danışmalarına romantik çalarlar qatır: “Ali bey o ıstırapla uyanır. Bakar ki, hava gayetle berrak ve ay on yedi-on sekiz günlük olmakla ay ziyalılığı pencerelerden odaya girmiş. Oda gayetle hazin bir suret almış.” (10, s.132). Ədibin Fitnatın atası Əli bəyin psixoloji vəziyyətini izah edərkən təbiət ünsürlərindən faydalanması romantik təsvir yaradır. Dövrün romanlarının cümlə quruluşu ilə Şəmsəddin Saminin romanlarındakı cümlələri müqayisə etdiyimizdə bir sıra qrammatik səhvlər nəzərə çarpır. Tədqiqatçıların bəziləri bunun yazıçının söz ehtiyatının zəifliyindən qaynaqlandığını söylədiyi halda, digərləri danışq dilinə daha yaxın, yəni tələffüz edildiyi kimi yazıldığına diqqətə çatdırır: “Kim o?... içeri gelsene! Dediğim gibi, Kamile hanımın – Rıfat beyin validesidir - cariyesi Gülzar girer (girdi) (13, s.133). Və ya “Hacıbabanın yüzünə korkunç verir (korkutucu) bir bakışla bakmakta iken bayılır, düşer” (1, s.89). Nümunədəki “korkunç” sözü sifətdir. Yazıçı bunu feillə birlikdə istifadə edir. Bu vəziyyət Saminin danışq dilini yazı dilinə keçirtmək arzusundan qaynaqlanan problemlərdəndir (14, s.134). Yazıçının üslubundakı bu sadəliyin divan ədəbiyyatının ağır üslubuna qarşı bir mübarizə kimi qiymətləndirilə bilər. “Taaşşuk-i Talat ve Fitnat” romanı həmin yolda atılan ilk addımlardan biridir. Aydındır ki, əsəri 21-22

yaşlarında yazan ədibin fərdi üslubunda, dildə böyük həcmli sadələşdirmələr etməsi mümkün deyildi.

N. Kamalın “İntibah” romanı haqqında bir-birindən fərqli xeyli sayda şərhlər vardır. Mehmet Kaplan “Türk ədəbiyyatı üzərində tədqiqatlar” kitabında qeyd edir ki, Namiq Kamalın yaşadığı dövrdə bir yazıçının seçmək üçün iki dil qaynağı olduğunu, bunlardan birinin divan ədəbiyyatı, digərinin isə xalq ədəbiyyatı olduğunu bildirir. Birincisi çox ağır və stereotipləşmiş, ikincisi isə sadə və bəsitdir (14, s.113). Əsərin bir tərəfi ilə fransız romantiklərini, digər tərəfdən isə “Hancerli Hanım”( Xəncərli Xanım) kimi ənənəvi xalq hekayəsini xatırladır. Güzin Dino “Türk Romanının yaranması” nda “İntibah”dakı təsvir üslubuna fransız yazıçılarının bir başa təsir etdiyini ifadə edir (13, s. 135). Əsər haqqında geniş tədqiqatları olan və “İntibah” romanını latın əlifbasına transliterasiya etmiş Mehmet Kaplan kitabın ön sözündə qeyd edir ki, “İntibah” fərdi bir həyat təcrübəsini təhkiyə və təhlil edən dramatik-psixoloji əsərdir (12, s.110).

Romanda xüsusilə mübaliğəli sifət dərəcələrindən daha çox istifadə olunur: “Pek büyük bir fedakarlık” (4, s.83), “bütün ömrünü”(8, s.78), “en büyük bile”(2, s.87), “en büyük azım”(7, s.87) və s. “Taaşşuk-i Talat ve Fitnat” da qarşılaşdığımız oxucunun diqqətinə vaxtın dəqiqliklə çatdırılması (“Dört saattir ağılıyordu”) “İntibah”da günün müəyyən vaxtlarını ifadə edən “Bir Pazar sabahı” (14, s.45), “Pazar gelince şafakla beraber hanesine uğradı” (8, s.77), “Vakta ki, akşam erişti” (10, s.108) kimi ifadələr işlənmişdir. Beləliklə, Namiq Kamal romandakı zamanı bildirən ifadələri üslubun təbiiliyini pozmayacaq şəkildə, gündəlik üsluba yaxın tərzdə işlədərək əsərə yenilik qatır. “İntibah” da diqqəti çəkən üslub xüsusiyyətlərinin başında yazıçının tez-tez “gibi” ədatı vasitəsilə bənzətmələrdən istifadə etməsi gəlir: “Ondan sonra birden yüzü kızarmaya, vücudundakı azanın her biri bir başka emele malikmiş gibi ayrı ayrı titremeye başladı.”(11, s.18) “Merdiven gözüne darağacı gibi görünür” (15, s. 20).

Amerikalı türkoloq Robert Finn “Türk romanı. İlk dönem” adlı kitabında “İntibah” romanını romantik bir tragediya, Əli bəyi isə “romantik gənc” olaraq qiymətləndirir (4, s. 40). Yazıçının romantik qəhrəmanı Əli bəy əvvəldən axıra qədər bu cür davranışlar göstərir. Yazıçı Əli bəyi həyəcanlı bir xarakter kimi, gecə səssizliyində tənha, iztirablar içində olan gənc kimi təsvir etməyə çalışmışdır. Romanın cümlə quruluşuna gəldiyimizdə cümlə strukturu bəsit olmaqla birlikdə söz sayı diqqətə alındığında dialoqlar xaric olmaqla uzun cümlər nəzərə çarpacaq qədər çoxdur. Xitab cümlələrində sifətlərdən və bənzətmələrdən çox istifadə olunmuşdur.

“İntibah”ı dövrün digər romanlarından ayıran xüsusiyyətlərdən biri də psixoloji təhlillərə yer verməsidir. Xarakterlərin psixoloji vəziyyətini

oxucuya çatdırmaq üçün “Şimdi bir kere kendinizi onun yerine koyunuz. Bir de birinci defa olmak üzere endişeden uykusuz kalınız” kimi xahiş-istək bildirən cümlələr işlədilir (3, s.176). Ədib romanında eyni vaxtda insan psixologiyasının müxtəlif hadisələr qarşısında necə təsirləndiyini və yönünü dəyişdirdiyini göstərmək istəmişdir. Amma yazıçının Əli bəyin psixologiyasındakı dəyişmələri mükəmməl şəkildə verdiyini söyləmək olmaz. Çünki o dövrdə istifadə olunan dil bu tərzdəki dərin duyğu və düşüncələri əks etdirə biləcək təsvir və təhlilə əlverişli deyildi. Namiq Kamal bir çox məqaləsində tənqid etdiyi divan ədəbiyyatının təsvir və ifadə vasitələrindən özü də istifadə etmişdir. Romanın başındakı Çamlıca təsviri ilə Mahpeykerin Quzguncuqdakı evinin, Dilaşubun təsvirləri bunun diqqətə dəyər nümunələridir.

Romanda müxtəlif yönələri ilə dövrün yaşayışını da verməyə çalışan yazıçı canlandırıdığı obrazlar arasında, necə deyərlər, ayrı-seçkilik edir, onlara münasibətdə müəllif mövqeyini gizlətmir, uyğun məqamlarda tərəf tutur. Qəhrəmanın birini daha çox müdafiə etdiyi halda, digərini ifrat dərəcədə tənqid edir. Çökmüş bir qadın olan Mahpeykəri günahlandırır və sonda onu cəzalandırır yəni düşən bir qəhrəmanı yazıçı bir də özü vurur. Digər tərəfdən, məsum cariyyə Dilaşub isə tamamilə qüsursuz və mükəmməl bir xarakter olaraq canlandırılır. Belə ki, pislik-yaxşılıq, gözəllik- çirkinlik, maddi məqsədlə qurulan əlaqələrlə real məhəbbət roman boyunca qarşı-qarşıya gətirilməkdədir. Bütün bu qüsurlar və çatışmazlıqlara baxmayaraq, “İntibah” romanı realizmə mümkün qədər yaxınlaşması və psixoloji təhlilləri baxımından köhnə hekayə ənənəsindən uzaq novator bir əsərdir. Qətiyyətlə demək olar ki, Rəcəzadə Əkrəmin “Araba Sevdası” və Sami Paşazadənin “Sergüzeşt” romanları bu əsərin təsiri altında yazılmışdır (4, s.45-76).

Sami Paşazadə Sezainin romandakı təhkiyə tərzini yeni bir dilin xəbərcisidir. “Sergüzeşt”də dialoqlardan az istifadə olunur. Cümlələr daha qısa və gündəlik dilin sadəliyini qoruyub saxlayır. Hadisələrin təsvirində isə cümlələrin uzandığını görürük. “Sergüzeşt”də həyəcan ünsürlərini ifadə edən cümlələr azlıqdadır. Əsərin üslubuna gəlincə, əsir olaraq satılmaq üçün gətirilən kiçik qızın yaşadıklarını inandırıcı bir dillə qələmə alan yazıçı roman qəhrəmanlarından Dilbərin içində olduğu vəziyyəti də onun yaşına və psixologiyasına uyğun təsvir edir. Dilbərin davranışları ilə xarakteri arasındakı uyğunluq da bu mənada əsərin daha təbii olmasına imkan verir. Bəzən az yaşlı Dilbərin qurduğu mürəkkəb, şairanə cümlələrdə yazıçının reallıqdan uzaqlaşdığını görürük (3, s.14-23). Romanda realist ünsürlərin çoxluğu ilə yanaşı, əsər, hələ ki, romantizm təsirindən tam çıxmamışdır. Yazıçının geniş təbiət təsvirləri, məkan-insan əlaqəsində romantik motivlər, Dilbərin Cəlal bəylə olan romantik sevgi münasibəti də buna dəlalət edir (6,

s.74-76). Xüsusilə Dilbər xarakterinin hüzn və çarəsizlik duyğuları əsərin romantik üsluba yaxın olmasından xəbər verir.

### **Ədəbiyyat**

1. Cəfərov N. Türk xalqları ədəbiyyatı. 4 cildə, I c., Bakı: Çaşıoğlu, AzAtaM, 2006, 320 s.
2. Dursunova F. Ömər Seyfəddinin poetikası: Fil. elm. namiz. dis. avtorefer. Bakı, 2007, 26 s.
3. Əhmədov B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı, mərhələlər, istiqamətlər, problemlər. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 550 s.
4. Akbulut U. Osmanlı basın tarixinə bir katkı, Gazetelerin yayınlanma amaçları üzerine (1831-1876) //Turkish Studies 2013, N 8\5, s-31-57.
5. Çaha Ö. Açık toplum yazıları. İstanbul: Liberte yayınları, 2004, 20 s.
6. Demir K. Osmanlıda basının doğuşu ve gazeteler //İğdır Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, 2014, N -5, s. 57-88.
7. Kamallettin T. Tanzimat ve batılılaşma hareketlerine sosyolojik bir yaklaşım// Fırat Üniversitesi ilahiyat fakultesi dergisi, 2002, N 7, s. 87-94.
8. Mustafa C. Namık Kemal Bibliyografyası. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, 137 s.
9. Özkırımlı A. Türk yazın tarihinde akımlar // Türk dili dergisi, Yazın akımları özel sayı, 1981. s. 411-435.
10. Özdem R. Tanzimattan beri yazı dilimiz// Tanzimatın yüzüncü yıldönümü münasibetiyle. İstanbul, Maarif Matbaası, Cilt 3, 1940, s.73.
11. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Tanzimat>
12. <http://www.turkedebiyati.org/tanzimat-edebiyatinin-olusumu.html>
13. <http://www.edebiyatfatihi.net/2014/09/tanzimat-edebiyati-olusumu1donem2donem.html>
14. <http://www.edebiyatsayfasi.com/ikinci-donem-tanzimat-edebiyati/>

**У.Самедова**

### **Особенности публикатики и языковые проблемы в прессы в танзиматском периоде Резюме**

Журналы Tanzimat являются важными пресс- материалами эпохи. Известный интеллигенция и политики выступали в качестве «поэта-автора» для таких журналов. Периодические издания, особенно «газеты» и «журналы», не всегда определяются должным образом, а иногда



ошибаются друг для друга. Журналы в Турции впервые появились с влиянием вестернизации. По мере развития отношений с западным миром журналы и газеты отделялись друг от друга в отношении их содержания и миссии. Газеты следовали за ежедневной политической деятельностью, и журналы следовали литературной информации. Названия журналов, опубликованных в эпоху Танзимата, представляют собой роли и цели таких журналов, как Хазине-Фюнн, Мазбутатүл-Фюнн, Мекмуа-и-Фюнн. Роли этих журналов стали символами, поскольку их имена включали научные коннотации. Журнал, который только представил литературную работу, в тот период не присутствовал. Только журнал, названный Дийожен, был журналом юмора. В этих журналах содержались статьи о Европейской культуры, новых научно-технических разработок

**U. Samadova**

**The formulation of Tanzimat press and it's problems about language  
and style**

**Summary**

Tanzimat magazines are important press materials of the era. Well known intelligencia and politicians acted as “poet-author” for such magazines. Periodicals, especially “newspapers” and “magazines” are not always defined properly, and sometimes are mistaken for one another. Magazines in Turkey first came out with the Westernization influence. As relations with Western world grew, magazines and newspapers separated from each other in regards to their content and mission. Newspapers followed daily political activities and magazines followed literary information. The names of the magazines published during the Tanzimat era represent the roles and goals of these magazines such as Hazîne-i Fünûn, Mazbutatü'l-Fünûn, Mecmua-i Fünûn. The roles of these magazines became symbols as their names included scientific connotations. A magazine that only presented literary work was not present at that period. Only a magazine named Diyojen was a humor magazine. These magazines contained articles about the European culture, new scientific and technical developments.

**Rəyçi: Əsgər Rəsulov**

**Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**

TURANƏ ABDULLAYEVA  
Bakı Mühəndislik Universiteti  
[tuabdullayeva@beu.edu.az](mailto:tuabdullayeva@beu.edu.az)

## AMERİKAN QRAFİKİ ROMANLARINDA VƏ KOMİSKLƏRİNDƏ SUPERQƏHRƏMAN

**Açar sözlər:** superqəhrəman, qrafiki roman, komikslər, janr

**Key words:** superhero, graphic novels, comics, genre

**Ключевые слова:** супергерой, графические романы, комиксы, жанр

Son illər qrafiki romanlar haqqında bir çox fərqli fikirlər səslənir. Bu əsərlər gəncləri oxumağa həvəsləndirir, kitabsevərlərin sayının artmasına səbəb olur. Amerikada XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq inkişaf etməyə başlayan bu janr, ədəbiyyat sahəsində olduqca uğurlu sahəyə çevrilmişdir. Komiksləri və qrafiki romanları superqəhrəmanlarsız təsvir etmək mümkün deyil. Ədəbiyyatda xüsusi olaraq “superqəhrəman” adlı qrafiki romanların bir janrıda var, lakin superqəhrəmanlar janrda sərhəd tanımamış, bir çox qrafiki romanların və komikslərin əsas xarakterlərinə çevrilmişlər. Məqalədə əsasən komiks və qrafiki romanların janrlarına qısa nəzər yetirilir. Bundan başqa superqəhrəman xarakterinin komiks və qrafiki romanlarda əks edilməsinin tarixi dövrləri araşdırılır.

Daha çox yumoristik mövzulara yer verdiyi üçün qrafiki romanları qısaca olaraq bəzən, bütünlükdə güləli əsər deyər təsvir edirlər (5, 7). Bəzən isə qrafiki roman terminin qəbul etmir, təklif edirlər ki, bu, ədəbiyyatla yanaşı incəsənətin bir növüdür, təhkiyəçi ancaq bu sənətin köməkliyi ilə fikri aydın çatdırır. Qrafiki romanlar öz formatlarının oxşar fərqliliklərinə görə ədəbiyyatda bir neçə janrdan ibarətdirlər. Janrlarının müxtəlifliklərinə görə qrafiki romanlar haqqında bir sıra tədqiqatçılar öz nəzəriyyələrinə əsasən çıxış etmişdirlər.

Məşhur tədqiqatçı və ədəbiyyatçı Veynerin fikrincə qrafiki romanların altı əsas janrı vardır. Buraya daxildir Superqəhrəmanların hekayəsi (“The Superhero Story”), Manqa (“Manga”), Həqiqət (“Nonfiction”), Qəbul Edilmişlər və ya Gözlənilməzlər (“Adaptations or Spinoffs”), İnsan Maraqları (“Human Interest”) və Satira (“Satire”) (9, 56).

Digər bir tədqiqatçı Pavuk isə bu janrların sayı ilə razılaşmayıb. Onun fikrinə görə, doqquz əsas janr qrafiki romanlar üçün olduqca vacibdir. Super qəhrəmanlar (“Super-heroes”), Hərəkət və macəra (“Action and Adventure”), Elmi fantastik (“Science Fiction”), Fantastik (“Fantasy”), Cinayət və sirlər (“Crime and Mysteries”), Qorxu (“Horror”), Müasir həyat

(“Contemporary Life”), Yumoristik (“Humor”), and Həqiqət (“Non-Fiction”) (4, 633).

Bəzi tədqiqatçılar tərəfindən janrlar haqqında qeyd edilir ki, əslində qrafiki romanlarda janrlar yoxdu, onların fikrincə, qrafiki romanlarda fərqlənən bu janrlar əslində qoyulan mövzulardır. Lakin bu fikirlə razılaşmıram və Pavukunda qeyd etdiyi kimi, hesab edirəm ki, qrafiki romanlar da ədəbiyyatda öz janrları ilə fərqlənirlər.

Komikslər və qrafiki romanlar müasir ədəbiyyatın məşhur janrlarıdır. Adətən komikslər daha qısa (təxminən 40 və ya daha az səhifə), ancaq davamlı şəkildə, həftədə bir, iki və ya ayda bir, iki yəni müəyyən müddətdən bir nəşr edilir və mövzular müəllifin əsərində qoyduğu fikrə uyğun bir-birini izləyir. Şəkilli kitabların özlərində isə mövzu bir bütöv halda, uzun roman kimi bir və ya bir neçə hissədən ibarət olur. Bəzən qrafiki əsərlər özləri komikslərdən bir mənbə olaraq istifadə edirlər. Məsələn, “Amerikada Amerika Kapitanı” (“Captain America”), “Cəhənnəm oğlanı” (“Hellboy”), “Amerikanın ədalət liqası” (“Justice League of America”) çox məşhur olan bu qrafiki romanlar əvvəllər komikslər olaraq nəşr edilirdi. Və yaxud isə əksinə ola bilər, hər hansı qrafiki romandan sonra onun mövzusunu uyğun komikslər yarana bilər. Məsələn, “Amerika İzləyiciləri” (“Watchmen”) və ya “Günah şəhər” (“Sin City”) əvvəlcə qrafiki roman olaraq yazılmış, daha sonra isə ondan istifadə edərək komikslər yaranmışdır (10).

Amerikada ilk komikslərin əsasını 1895-ci ildə “Hogan’s Alley” komiksi qoymuşdur. Bu komiks Riçard Outkultun “Sarı uşaq” (“The Yellow Kid”) əsəri əsasında yaranmışdır. Komikslərin geniş şəkildə nəşrinə 1933-cü ildən başlanılmışdır, Mak Qeynz tərəfindən toplanaraq nəşr edilmiş və kütləvi şəkildə satışa çıxarılmışdırlar (5, 13). İnsanlar arasında məşhurluq qazanan komikslər növbəti əlli ildə də geniş kütlə tərəfindən oxunmağa davam etmişdir.

David Serkeyində qeyd etdiyi kimi, ilk müasir qrafiki roman Arnold Dreyk və Lezli Valrn yazdıqları “Hissin ritmləri” (“It Rhymes With Lust”) əsəri hesab edilə bilər. Müəlliflər əsəri şəkilli kitab adlandırmışdırlar. Onların əsas ideyaları komik formatlı bir əsər ortaya qoyub, ədəbiyyatda bir janr kimi tanınmasını təmin etmək idi (3, 20). 1970-ci illərdən başlayaraq Amerika ədəbiyyatında əsl qrafiki romanlar yazılmağa başladı. Onlardan ən məşhuru və ilk əsl qrafiki roman Vill Eyşner tərəfindən yazılmış “Allahla müqavilə” (“A contract with God”) əsər idi. 1978-ci ildə nəşr edilmiş bu roman həm təhkiyəçi tərəfindən hekayə şəkildə danışılmış, həm də mövzuya aid şəkillərlə təsvir edilmişdir. Əsərdə insanların yaşayış şəraiti, həyata yeni səhifədən başlamaq üçün olan mübarizələri və yaşamaq üçün savaşımları öz əksini tapmışdır. Əvvəlki dövrlərdə olan qrafiki romanlardan fərqlənən bir mövzu qoyulduğu üçün, bir çox nəşr evləri bu kitabı çap etməyə ethiyat etmişlər (11).

Superqəhrəman haqqında olan komikslər bir növ müasir mifologiyanın atası adlandırılır. Adətən, miflərdə, əfsanələrdə və dastanlarda təsvir edilən qəhrəmanlara oxşar möcüzəvi qəhrəmanlar, XX əsrdə Amerika komikslərində meydana çıxmağa başladılar. Ancaq əlbəttə ki, şifahi xalq ədəbiyyatında yaranmış bu qəhrəmanlarla, komikslərdə olan superqəhrəmanlar arasında fərqli cəhətlər də var. Qıcsa olaraq, onlar arasındakı fərqi belə izah etmək olar. Adətən qəhrəmanlar hansısa insana, xalqa və yaxud ideaya görə özlərini qurban verir, onların qorunması üçün əllərindən gələni edirlər (2, 127). Bu qəhrəmanların xüsusi gücləri mübarizə zamanı aşkar edilir və onlar adətən bunu nəyi və yaxud kimi isə qorumaq üçün istifadə edirlər. Belə xüsusiyyətlər ilk baxışdan qəhrəmanlarla superqəhrəmanların oxşar olduğunu göstərir, lakin vacib olan bir məqam vardır, onların bu gücə necə sahib olmalarının, nəyin köməkliyi ilə belə fəvqaladə bir gücə sahib olmalarıdır. Adətən, miflərdə, əfsanə və nağıllarda qəhrəmanların gücü hansısa sehrdən, möcüzəvi bir varlığın köməkliyi ilə əldə edilirsə, komikslərdə olan superqəhrəmanlar bu gücü elmin və texnologiyanın fantastik şəkildə inkişafından əldə edir. Bu qəhrəmanlar arasında digər bir fərq isə çox nadir hallarda adi qəhrəmanlar, fərqli-fərqli hekayələrdə iştirak edə bilirlər, ancaq komikslərdə superqəhrəmanlar bir qayda olaraq komikslərin müxtəlif seriallarında və hətta fərqli janrında da görmək olar.

Böyük tənəzzül və II Dünya müharibəsi ərəfəsində komikslər geniş vüsət almağa başladılar. Adətən superqəhrəman komikslərini qızıl dövr adlanan bu dövr 1938-1950-ci illərə təsadüf edir. Onlar arasında ən məşhurları “Supermən” (“Superman”), “Bətmən” (“Batman”), “Mözcəli qadın” (“Wonder woman”), “Marvelin kapitanı” (“Captain Marvel”), Amerika kapitanı (“Captain America”) idi. İlk superqəhrəman hekayəsi hesab edilən “Supermən”-in nəşrindən başlayaraq, superqəhrəman janrı geniş kütlə oxucusunu özünə cəlb edə bildi. İlk Supermən komiks kitabı Amerikada 1938-ci ildə “Hərəkətli komiks” (“Action Comics”) olmuşdur və bir il sonra isə Supermənlə müqayisədə hecdə geri qalmayan yeni superqəhrəman komiksi meydana çıxdı, bu “Batman” idi və komiks özü isə “Detektiv komiks” (Detective comics) adlanmağa başladı. 1940-cı illərdən başlayaraq bu növ komikslər artıq televizorda serial şəklində yayınlanmağa başladı, Lakin II Dünya müharibəsindən sonra, cəmiyyətdə bir növ bu cür qəhrəmanlara inam qalmamışdı və super qəhrəman komikslər və superqəhrəmanlar tənəzzül dövrünü yaşamağa başladı. Onlar üçün yeni dövr, 1956-1970-ci illərdə gümüş dövrü adlanan bir dövr başladı. 1960-cı illərdən başlayaraq daha çox elmi fantastik komikslər geniş yayılmağa başlandı, ancaq superqəhrəman komikslərdə eyni sürətlə inkişaf etmişdir. Hörümçək adam (“Spider-man”), Halq (Hulk), Fantastik dördlük (“Fantastic fours”), Dəmir adam (“Iron-man”), X-men (“X-men”) kimi бүгүндə өз

məşhurluğunu saxlayan komikslər meydana gəldi. Bu komikslərin əksəriyyəti mövzu olaraq 40-cı illər də yazılmış komikslərin ardıcılı kimi təsvir edilirdi. 1950-ci illərdə “Supermenin macərası” (Adventure of Superman) və 1960-cı illərdə isə “Batman” serial olaraq televizor kanallarında yayınlanmağa başladı. Ümumiyyətlə 1960-1980-ci illər arasında komikslərə nəzarət üçün yaradılmış xüsusi Komikslərə rəhbərlik palatası, komikslərə ciddi nəzarət edirdi, onlar üçün senzuralar qoyulmuşdu, əsasən də cinayət, dəhşət və seksual xarakterli mövzulara, bütün bunları nəzərə alsaq, superqəhrəman komikslər bu dövrdə də geniş yayılmışlar. 1970-1985-ci illərdə bu janr üçün yeni dövr başladı, adətən tənqidçilər bu dövrü бүрүncү dövr adlandırırlar, bu superqəhrəmanlar artıq sosial həyatda geniş yer almağa başlamış, siyasi məsələlərin həllində də geniş yer almağa başlamış dılar. 1978-ci ildən isə bu janr ilkə imza atdı, Kristafor Riv bu komikslər əsasında film çəkdi, “Supermən” (Superman) adlı. Film tənqidçilər tərəfindən müsbət qarşılandı və kommersiya tərəfindəndə uğur qazandı (7, 418-445).

Qrafiki romanlarda XX əsrin 70-ci illərindən sonra ən çox yayılmış mövzulardan biri hesab edilən cinayət və ədalət mövzudur ki, bu mövzular daha çox janr olaraq Cinayət və sirlər janrında yer alsada, ancaq bəzən bu mövzulara qrafiki romanların Superqəhrəmanlar haqqında olan janrda da rast gələ bilərik. Kris Klermentin və Jon Bayrn “Oxşar X-men” (“The uncanny X-men”) adlı komiksi bu dövr üçün yazılmış ən məşhur komikslərdən biridir. Növbəti dövr isə müasir dövr adlanır ki, 1985-ci ildən başlayaraq bugünümə qədər superqəhrəman komiksləri üçün bu dövr davam edir (12)

Müasir cəmiyyətdə məşhur televizor proqramları, kinolar, musiqilər və yaxud qəzet və jurnallarda müasir zamanla uzlaşır, zamanın tələbinə uyğun cavab verməyə çalışırlar. Cinayət və cinayət bağlı mövzular da təssuf ki, bugün mediada ən geniş yayılmış mövzulardan biridir və onlarda əsasən superqəhrəmanlar janrı ilə qarışıq təsvir edilir (1).

Cinayət mövzuları və superqəhrəmanların bu cinayətə qarşı mübarizələri demək olar ki, komikslərdə geniş yer almışdır və komikslərin demək olar müasir ümumi mövzusuna çevrilmişdir. Hər bir super qəhrəmanın komikslərdə cinayətə və cinayətkara qarşı olan mübarizəsi özünə məxsus şəkildə təsvir edilir (8, 96-108). Məsələn, Batman, Hörümçək adam və yaxud Supermən həmişə öz düşmənlərinin canlarını almaqdan əvvəl çalışırlar onlara mənəvi dərslər versinlər, əgər cinayətkar bunu başa düşmürsə, bu qəhrəmanlar onlara ikinci bir şans vermirlər.

Superqəhrəmanlarla bağlı əsərlərdə mövzular olduqca rəngarəngdir. Vəlüm və Adkinson superqəhrəmanlar olan Yarasa adam və Superqəhrəmanın komikslərdə cinayət və cinayətkarın cəzalandırılmasında

təsvirlərini müzakirə etmiş və əsasən üç cərçivədə bu mövzuya yaxınlaşmışlar: qəhrəmanların yaşadıkları cəmiyyətin strukturu, cinayətkara və cinayətlərə qarşı qəhrəmanların mübarizə forması və qəhrəmanların öz şəxsi həyatları. Tədqiqatçıların fikrinə görə, hər bir qəhrəmanın cinayətlə mübarizə forması fərqli təsvir edilə bilər, məsələn, Supermen adətən mübarizəsinin sonunda mütləq cinayətkara xatırladır ki, o qanuna tabe olmalıdır, yəni bu onu göstərir ki, qanun onun fəvqalədə gücündən də vacibdir. Bətmən isə həmişə mübarizə zamanı öz gücünə çox güvənir və onun fikrincə qanun ancaq cinayətkarı qorxutmaq üçün mövcuddur (8,96-108).

Komikslər və qrafiki romanlar uşaq ədəbiyyatında geniş yayılmış janrlardan biridir. Hələ XX əsrin 50-ci illərində bəzi tənqidçilər hesab edirlər ki, qrafiki romanlar uşaqlar üçün olduqca təhlükəlidir. Super qəhrəmanların öz düşmanları apardıkları müharibələr, fantastik romanlarda olan qeyri-adi hadisələr, və ya miflərdən və şifahi xalq ədəbiyyatından bəhrələnərək yaradılmış romanlarda təsvir edilən dinazaurilər və ya qeyri-adi yaradılmışlar uşaqlara psixologi cəhətdən mənfi təsir etmişdir. 1953-cü ildə yeni yaranmış və geniş kütlə tərəfindən marağa səbəb olmuş bu tip əsərlərə qarşı əks hərəkət başladı. Qəzet və jurnallarda, radiolarda bunların ələhinə çıxışlar edildi. Buna görə də 1954-cü ilin sentyabrında “Amerika komiks jurnalları birliyi” (“Comics Magazine Association of America”) yaradıldı. Mövzulara nəzarət edilməsi üçün bu birlik 41 qanunnamə hazırladı, janr olaraq isə qrafiki romanları yeddi kateqoriyaya ayırdılar. Əvvəl yayılmış olan cinayət, qorxu, dini, cinsi münasibətlər və ailə kimi mövzulara xüsusi məhdudiyyətlər qoyuldu. Uşaqların və gənclərin bu komikslərdən istifadə edə bilməsi artıq təhlükə hesab edilmirdi və bundan sonra komikslərin oxucu kütləsi daha da artdı (7,35).

Göründüyü kimi, komikslərdə adətən hərəkətli mövzular və qəhrəmanlar təsvir edilir, hekayələrin də təhkiyəçisi adətən bu superqəhrəmanlar olur. Müasir superqəhrəmanlardan olan Hörümçək adam (“Spider-man”), Su adam (“Aquaman”), Möcüzəvi qadın (“Wonder Woman”) adətən bu hekayələrin əsas qəhrəmanları və təhkiyəçisidir. Onlar əsasən cinayətə və cinayətkara qarşı mübarizə aparır və adətən əsərin sonunda qələbə çalırlar. Son illər Amerika mədəniyyətində komiksləri bu qəhrəmanlarsız təsvir etmək olmur. Hətta Barak Obamanın prezident seçkiləri zamanı bu kimi siyasi bir mövzu haqqında da komiks nəşr edilmişdir, bu komiks İnanılmaz Hörümçək adam (“The Amazing Spider Man”) sərlöhvəsi altında nəşr edilmişdir. Bir sözlə, ədəbiyyatda yaranmış bu yeni janr artıq öz sözünü demiş, bir janr olaraq inkişaf etmişdir. Komikslərin və qrafiki romanların superqəhrəmanları isə gələcəyimiz hesab etdiyimiz uşaqlar və yeniyetmələr üçün ideal olaraq qalmaqdadırlar.

### Ədəbiyyat

1. Bailey, F. Y., & Hale, D. C. (Eds). Popular culture, crime, and justice. Belmont, CA: Wadsworth Publishing Company, 1988
2. Campbell, J. & Moyers, B., The power of myth. Edited by B.S. Flowers. Toronto: Doubleday Canada, p.127, 1989
3. David S. Serchay, The Librarian's Guide to Graphic Novels for Adults, New York: Neal-Schuman Publishers, p.20, 2010
4. Michael Pawuk, Graphic Novels: A Genre Guide to Comic Books, Manga, and More, p.633, 2006
5. Stephen Weigner, The rise of the graphic novel, p.7, 2012
6. Stephen Weiner, The 101 Best Graphic Novels, New York: NBM Publishing, p.13, 2005
7. Serchay, The Librarian's Guide to Graphic Novels for Adults, p. 35, 1971
8. Timothy D Peters, Beyond the Limits Of The Law: A Christological Reading of Cristopher Nolan's the Dark Knight. Griffith Law Review, p. 418-445
9. Vollum, S and Adkinson, C.D., The portrayal of crime and justice in the comic book superhero mythos. Journal of criminal justice and popular culture, p.96-108, 2003
10. Weiner, Beyond Superheroes: Comics Get Serious , p.56, 2002
11. Wright, B. W. Comic Book Nation, The Transformation of Youth Culture in America. Baltimore, MD: The John Hopkins University Press, 2001
12. Will Eisner, A Contract With God, New York: DC Comics, 1978
13. [https://en.wikipedia.org/wiki/Superhero\\_comics](https://en.wikipedia.org/wiki/Superhero_comics)

Turana Abdullayeva

Superhero in American graphic novels and comics

Summary

There have been many different ideas about graphic novels in recent years. These works encourage young people to read and increase the number of book lovers. This genre, which had begun to develop in America since the 30s of the 20th century, has become a very successful area in the field of literature. Comics and graphic novels can not be imagined without superheroes. Even though superheroes are a part of graphic novels, but superheroes have not known borders in the genre and have become the main characters of comic books as well. The article focuses mainly on comics and

graphic novels. Also, this article exposes the history of superhero in comic and graphic novels.

Murder issues and super-heroes' struggle against this crime have been widely spread in comics and have become a commonplace topic of comics. Each super hero is described in his comic book on crime and crime against himself (8, 96-108). For example, Batman, Spider man or Superman always works before getting the lives of their enemies, teach them moral lessons, if the offender does not understand it, these heroes do not give them a second chance.

Турана Абдуллаева

Супергерой в американских графических романах и комиксах  
Резюме

В последние годы было много разных идей о графических романах. Эти работы вдохновляют молодых людей к чтению и увеличивают число любителей книг. Этот жанр, который развивался в Америке начиная с 30-х годов XX века, вскоре стал успешной отраслью литературы. Комиксы и графические романы не могут существовать без супергероев. Несмотря на то, что супергерои в основном, являются персонажами графических романов, но они не признают жанровых границ и уже стали также героями комиксов. Статья анализирует комиксы и графические романы. Статья а также анализирует и обсуждает историю супергероя в произведениях этих жанров.

Проблемы убийств и борьба супергероев с этим преступлением широко распространены в комиксах и стали обычной темой комиксов. Каждый супергерой описан в его комиксе о преступлениях и преступлениях против самого себя (8, 96-108). Например, Бэтмен, Человек-паук или Супермен всегда работают, прежде чем получить жизнь своих врагов, научить их моральным урокам, если преступник не понимает этого, эти герои не дают им второго шанса.

**Rəyçi: Şəfəq Dadaşova**  
**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**



LEYLA HƏSƏNZADƏ  
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, elmi işçi  
qasanzade.leyla@mail.ru

## HERMAN HESSE AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA

**Açar sözlər:** alman ədəbiyyatı, bədii tərcümə, Hesse, Azərbaycan

**Ключевые слова:** немецкая литература, художественный перевод, Гессе, Азербайджан

**Keywords:** german literature, literary translation, Hesse Azerbaijan

XX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Qərb ədəbiyyatına maraq daha da güclənmişdir. İstər rus dili, istərsə də orijinaldan yeni-yeni əsərlər tərcümə olunur, müəllifləri haqqında mətbuatda elmi məqalələr yazılırdı. Ədəbiyyatşünaslar geniş səpkili araşdırmalar aparır, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə maraqlı müqayisələr edirdilər. XX əsrdə əsərləri tərcümə edilən, haqqında tədqiqatlar aparılan ədiblərdən biri də Herman Hessedir.

XX əsrin görkəmli şair, yazıçı və rəssamlarından biri olan Hermann Hesse 1877-ci ildə Almanıyanın Kalv qəsəbəsində anadan olmuşdur. H.Hessenin hind mədəniyyəti ilə tanışlığı babası məşhur missioner və leksikoqraf, bütün əsas hind dillərində sərbəst danışan, sanskrit dilində yaradılmış mədəniyyət abidələrinin dərin bilicisi Herman Hundertin vasitəsilə olmuşdur. O, Şərq fəlsəfi fikrini, xüsusilə qədim çin filosoflarının irsini dərinlən və yaradıcı şəkildə öyrənmişdir. Yeniyetmə yaşlarından döyüşkən təbiətli Hesse asilik ovqatını sonralar Birinci və İkinci Dünya müharibələrinə, faşizmə, militarizmə, nüvə qırğını təhlükəsinə qarşı çevirmişdir. Haqsızlığa, mənəvi əsarətə qarşı barışmazlığın nəticəsidir ki, H.Hesse Almaniya faşizmin hakimiyyətə gəlməsi təhlükəsi ortaya çıxan kimi dogma vətəni birdəfəlik tərk edərək dinc İsveçrəyə köçmüşdür. Onu dünyaca məşhur edən "Yalquzaq", "Knulp", "Muncüq oyunu", "Siddhartha" və s. kimi əsərləri vardır. Bu əsərlərində də Şərq ədəbiyyatına və fəlsəfəsinə olan marağı öz əksini tapmışdır. 1960-cı illərdən sonra Avropa və Amerikada Buddizm və Zen Buddist fəlsəfələri yenidən aşkar edildikdən sonra onun kitablarının satışları yüz milyona çatmışdır. H.Hessenin əsərləri insanın özünüdərk, mənəvi kamillik kimi problemləri ehtiva edir, "Yalquzaq", "Knulp", "Muncüq oyunu" romanlarında o, bütün bəşəriyyəti narahat edən problemlərə toxunmuş və bu səbəbdən dünya ədəbiyyatında əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Yaradıcılığındakı bu dərin mövzular müəllifə 1946-cı ildə Nobel mükafatı qazandırmışdır.

Azərbaycan oxucusunun dahi alman yazıçısı Herman Hessenin yaradıcılığı ilə tanışlığı XX əsrin son onilliklərinə, daha dəqiq desək, 1990-cı ilə gedib çıxır. Tanınmış alim-tərcüməçi Vilayət Hacıyev "Yalquzaq", Çerkəz Qurbanlı "Knulp" romanını orijinaldan tərcümə etmiş, tanınmış ədəbiyyatşünaslarımızdan olan Q.Quliyev kitabə ön söz yazmış və bu əsər 1990-cı ildə kitab halında çapdan çıxmışdır. Həmçinin S. Cəbrayılovanın "H.Böllün bədii dünyası. XX əsr Almaniyası ədəbiyyatı kontekstində" (1, 55) kitabının bir bölümündə Hessenin "Muncuq oyunu" romanı "H.Hesse yaradıcılığında pluralizm və mədəniyyətlərin sintezi" sərlövhəsi altında çap olunmuşdur. Bundan başqa R.Vəkilova konfrans tezisində "Yalquzaq" romanı əsasında özgələsmə probleminin xüsusiyyətlərini araşdırmışdır (2, 187), K. Haqverdiyeva isə "Siddhartha-hind povesti" kitabını dilimizə tərcümə etmişdir. Bundan başqa Nilufər Bəhlulqızı (Məmməd zadə) "Herman Hessenin yaradıcılığında insan konsepsiyası", "Yalquzaq" və "Muncuq oyunu" romanları əsasında" adlı dissertasiyasında Hesse yaradıcılığını müxtəlif aspektlərdən tədqiq etmiş, ilk dəfə olaraq ətraflı araşdırmışdır (3). Şair-tərcüməçi Yusif Savalan Beynəlxalq H.Hesse Cəmiyyəti Kalv idarə heyətinin üzvüdür, 1992-ci ildə Kalv şəhərində referant qismində "H.Hesse Rezeption in Aserbaidshan" məqaləsi ilə çıxış etmiş və bu məqalədə Çerkəz Qurbanlı və Vilayət Hacıyevin tərcümələrindən bəhs etmişdir (4, 207) Hesse yaradıcılığını araşdıran Nilufər Bəhlulqızı (Məmməd zadə) belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Herman Hessenin Azərbaycan ədəbiyyatı məkanına daxil olmasını iki mərhələyə bölmək olar: birinci mərhələ 1988-ci ildən başlayır. Bundan sonra uzun müddət bəlli məsələlər üzündən nəinki tərcümə sahəsində, ümumilikdə ədəbi sahədə durğunluq yaranmış, yalnız XXI əsrin ilk illərindən başlayaraq Hesse yaradıcılığına maraq yenidən oyanmışdır. Artıq bu dövrü ikinci mərhələ hesab etmək olar (5, 30). Xanım Zairova H.Hesse yaradıcılığından bəhs edərkən yazmışdır ki, 1990-cı ildə "Yazıçı" nəşriyyatında H.Hessenin Azərbaycan dilində nəşr edilən "Yalquzaq" və "Knulp" əsərləri 13000 tirajla çap olunmuş və bir neçə gün ərzində satılaraq tez bir zamanda "bestseller"ə çevrilmişdir. Belə müvəffəqiyyətin əsas sirri isə yazıçının əsərlərinin, demək olar ki, əksəriyyətində cəmlənmiş insanın təkrar olunmaz fərd olmasında, öz "mən"ində olan nadir axtarış təcrübəsidir (6,104).

Tərcümədə tərcüməçinin məharəti və ustalığı mühüm rol oynayır. Çünki uğurlu tərcümə əsərə ikinci dildə yeni həyat verməkdir. Uğursuz tərcümə isə ən möhtəşəm əsəri heçə endirə bilər. Bu yerdə məşhur gürcü şairi S.Çikovaninin fikirləri maraq doğurur, şair öz şeirinin rus dilinə tərcüməsini oxuduqda onlara xitabən söyləmişdir: "Xahiş edirəm ki, məni heç tərcümə etməyəsınız" (7, 50). Tanınmış alim-tərcüməçi Vilayət Hacıyev haqlıdır ki, orijinalda olduğu kimi mükəmməl tərcümədən heç vaxt söhbət gedə bilməz.

O yazır: "Necə ola bilər ki, güzgünü çilik-çilik edəsən və sonra da onu elə yapışdırasan ki, bilinməyər?! Bu, sadəcə olaraq mümkün deyil. Ancaq onu iki cür yapışdırmaq olar: biri var naşı ustanın əlinə düşər, elə kobud yapışdırma ki, sındığı o dəqiqə bilinər. Biri də var ki, kimsə onu elə ustalıqla, elə incəliklə yapışdırarsın ki, yalnız sərraf gözlər onun orijinal olmadığını seçə bilsin. Bu baxımdan Herman Hesse bəxti gətirmiş yazıçılardandır. Çünki Vilayət Hacıyev və Çərkəz Qurbanlının elmi və bədii istedadı sayəsində hər iki roman ("Yalquzaq", "Knulp") orijinalda olduğu qədər oxunaqlı, mənalı, təsirli və gözəl şəkildə tərcümə olunmuşdur. Lakin Ç.Qurbanlı H.Hessenin "Muncuq oyunu" romanının tərcüməsini sona çatdırma bilməmişdir. Kifayət Haqverdiyeva "Muncuq oyunu" romanının və "Siddhartha" hind povestinin rus dilindən tərcümə etmişdir. Tərcümənin dili bir qədər ağır, anlaşılmazdır. Müəyyən cümlələrin sintaktik quruluşunda əksikliklər olmasına baxmayaraq, ilk tərcümə kimi ədəbiyyatşünaslığımızın dəyərli nümunələrindəndir (8).

Herman Hessenin 1927-ci ildə yayımlanan, önəmli əsərlərindən biri olan "Yalquzaq" romanı, cəmiyyət nümayəndələri ilə razılaşmayan, daxili təlatümlər yaşayan, səthi dəyərlərinə mühakimələrinə və şəxsiyyətsiz, səthi yaşamına ayaq uydurmeyən bir obraz canlandırılmışdır. Hesse bu romanı üçün, 1961-ci ildə "Əlbəttə mənim bu hekayətimi başa düşməyi əvvəlcədən oxucunun boynuna qoya bilmərəm və heç istəmirəm də. Qoy kim necə istəyir elə də başa düşsün, nə lazımdırsa onu da götürsün. Ancaq kaş onların çoxusu Yalquzağın hekayəti insanı gəmirən bir xəstəlikdən, depresiyadan, böhrandan deyil, sağlamlığa dirçəlişə doğru səsləyən olduğunu görəydi" demişdir. "Yalquzaq" romanının baş qəhrəmanı Harri Haller də Knulp kimi yurdsuz-yuvasızdır. Lakin o, insanlardan tamamilə ayrı düşmüşdür. Onunla cəmiyyət arasında ziddiyyət son dərəcə kəskinləşmiş antaqonist xarakter almışdır. Bu, yazıçının şəxsi, mənəvi böhranının ictimai böhranla çulğalaşmasından, səs-səso verməsindən rezonansa girib güclənməsindən doğur. Yalquzaq qısa bir müddət ərzində yazıçıya ümumdünya şöhrəti qazandırmış, illər ötdükcə yeni-yeni məna düynləri açılmış, əvvəllər oxucuların sezmədiyi, diqqət yetirmədiyi bir sıra məziyyətləri aşkarlamış, aktuallığı, problematikası, ümumbəşəriyyəti ilə özünün müasirlik statusunu təsdiq etmişdir (9, 5). Qorxmaz Quliyevin fikirlərinə görə, Hessenin bütün digər əsərləri kimi "Yalquzaq" əsəri də struktur baxımından son dərəcə mürəkkəb olmasına baxmayaraq, bütövlükdə monoloq-romandır. Bu əsərdə müəllif öz həyat təcrübəsini, ömrünün konkret bir dövrünün təsəvvürlərini, həyəcanlarını, təlaşlarını, daxili ziddiyyətlərini müxtəlif personajların simasında gerçəkləşdirir. Konkret dövrün sosial-siyasi problematikası ilə sıx bağlılıq H.Hesseyə cəmiyyət həyatında güclə sezişən meylərin nəticələrini üzə çıxarıb göstərmək imkanı verir: romanda hər bir konkret hadisə əşya, meyl rəmzi məna kəsb edir, öz stereotip çərçivələrindən çıxıb ümumbəşəri

simvola çevrilir. Hər bir detal oxucu qarşısında sanki iki qiyafədə çıxış edir, bir tərəfdən son dərəcə konkret və realdır, müəyyən tarixi dövrün məhsuludur, digər tərəfdən son dərəcə tutumludur, vüsətlidir, geniş ictimai mündəricəsi olan hadisələrin aydın nişanəsidir. Romanın həm ideya məzmununda, həm də poetikasında iki elementin – “Yalquzaq haqqında traktat”ın və “Sehrli teatr”ın rolu müstəsnaadır. Əgər traktat bir tərəfdən əsərin bütün problematikasını müəyyən etməyə, digər tərəfdən Harriyə keçirdiyi dərin böhranın səbəblərini üzə çıxarmağa yönəlmişdirsə, “Sehrli teatr” bu problemlərin mümkün həllini verməyə, qəhrəmanın taleyini, zamanın gələcək inkişaf perspektivlərini göstərməyə xidmət edir (9, 5). Hessenin ən məşhur əsərlərindən biri də “Knulp” povestidir, Hesse həyatı boyu faşizmə, militarizmə, nüvə qırğını təhlükəsinə qarşı çıxmışdır, povestin eyniadlı qəhrəmanı bu etirazın, bu asiliyin bədii ifadəsidir. Düzdür, bu əsərdə heç yerdə qərar tuta bilməyən, yurdsuz-yuvasız insanla cəmiyyət arasındakı gərginlik hələlik son həddinə çatmır, ziddiyyət yazığının “Yalquzaq” və “Muncuq oyunu” romanlarında olduğu kimi antaqonist xarakter daşımır. “Muncuq oyunu” romanının yazılması 1930-cu ildən sonra Almaniyada yaranmış siyasi atmosferin inkişafı ilə bağlıdır, bu səbəbdən roman varvarlığa, cinayətlərə qarşı yazığının cavab reaksiyasıdır. “Muncuq oyunu” romanının qəhrəmanı Knex dir, o da Harri Hallerin məntiqi davamıdır. Lakin Knex artıq kamilləşmiş Harri Hallerdir. Harri Haller bütöv əsər boyu intihara cəhd göstərmiş, lakin cəsarət etməmişdir, Harri Hallerin cəsarət etmədiyi intiharı Knex həyata keçirmişdir.

Gördüyümüz kimi, XX əsr alman ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri, Nobel mükafatı laureatı Herman Hessenin əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi və adları çəkilən əsərlərin geniş şəkildə təhlilə cəlb edilməsi filoloji fikrin qarşısında duran vacib məsələlərdən biridir. Bu məsələlərin öyrənilməsi gələcəkdə Azərbaycan-Almaniya elmi-mədəni əlaqələrinə öz töhfəsini verəcək, xalqlarımızın ədəbiyyatı arasında münasibətləri daha da yaxınlaşdıracaq.

### **Ədəbiyyat**

1. Жебраилова С.А. Идея плюрализма и синтеза культур в творчестве Г. Гессе/ Художественный мир Г.Белля. Баку, 2018
2. Vəkilova R. Herman Hessenin “Yalquzaq” əsərində özgələşmə problemi/ alman dili fakultəsinin müstəqil fəaliyyətinin 60 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktiki konfransın tezisləri. Bakı, 2010
3. Məmmədzadə N. Herman Hessenin yaradıcılığında insan konsepsiyası. filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün. Bakı, 2014

4. Sawalan Y. H.Hesse Rezeption in Aserbaidshan. Kalv, 1992
5. Məmmədzadə N. Hesse Azərbaycan dilində. Ədəbiyyat qəzeti. Bakı, 2015, 28 fevral
6. Xanım Zairova. Azərbaycan-Alman ədəbi əlaqələri müasir filoloji kontekstdə. Bakı, Mütərcim, 2015
7. Rohrbacher H. Georgien: Bibliographie des deutschsprachigen Schrifttums, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2008
8. Haqverdiyeva K. Muncuq Oyunu. Bakı, Qanun, 2014
9. Herman Hesse. Yalquzaq. Bakı, Yazıçı, 1990

**L,Hasanzade**

### **Hermann Hesse in the Azerbaijani literary criticism Summary**

Acquaintance of the Azerbaijani reader with the creative work of ingenious German writer Hermann Hesse held on the last decades the XX centuries, to be exact, in 1990. In the same year "Asteppe wolf" and "Knulp" were translated from the original into Azerbaijani by our prominent scientists-translators Vilayat Gadzhiyev and Cherkez Gurbanly. In general, Hesse's entrance to the Azerbaijani literary space has taken place in two stages: the first has begun since 1988. The following stage begins from early years of the XXI century.

Hesse's another novel "The Glass Bead Game" has also begun to be translated by Cherkez Gurbanly, but untimely death didn't allow him to finish it. By the way, this novel brought to Hermann Hesse a Nobel Prize in 1946. Works of this great writer today is very relevant more than ever. Therefore, research problems of translations of his works into Azerbaijani have scientific and practical importance for today.

**Л.Гасанзаде**

**Герман Гессе в Азербайджанском литературоведении  
Резюме**

Знакомство Азербайджанского читателя с творчеством гениального немецкого писателя Германа Гессе состоялось последние десятилетия XX века, а точнее, к 1990 году. В том же году на Азербайджанском вышли переведенные с оригинала нашими видными учеными-переводчиками Вилятом Гаджиевым «Степной волк» и Черкезом Гурбанлы «Кнулп». В целом, вход Гессе в Азербайджанское литературное пространство состоялось в два этапа: первый начинается с 1988 года. Следующий этап начинается с первых лет XXI столетия. Еще один роман Гессе «Игра в бисер» также начала переводиться Черкезом Гурбанлы, однако безвременная смерть не дала ему закончить этот перевод. Кстати, этот роман принес своему Герману Гессе нобелевскую премию в 1946 году. Творчество этого великого писателя и сегодня как никогда актуально. Поэтому проблемы исследования переводов его на Азербайджанский язык имеют на сегодня научную и практическую значимость.

**Rəyçi:           Ludmilla Səmədova**  
**Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**

AYNUR MƏMMƏDOVA  
Azərbaycan Dövlət Bədən tərbiyəsi və İdman Akademiyası  
[aynurovchuyeva@yahoo.com](mailto:aynurovchuyeva@yahoo.com)

## BERNARD MALAMUDUN YARADICILIĞINDA YƏHUDİLİK İDEYASI

**Açar sözlər:** yəhudi, seçim, oxucu, müəllif, antisemitizm,

**Key words:** jews, selection, reader, author, antisemitizm

**Ключевые слова:** еврей, выбор, читатель, автор, антисемитизм

İngilisdilli yəhudi ədəbiyyatı bütün XX əsr boyunca dünya ədəbiyyatı çərçivəsində formalaşmışdır. Bu ədəbiyyat bir tərəfdən ümumi dil xüsusiyyətlərinə görə, digər tərəfdən isə müəlliflərinin milli mənsubiyyəti, mövzu, problem, motiv və obrazlarının ümumiliyinə görə xarakterizə edilir.

İdiş dilində yazılmış ədəbiyyatın kökləri bir qədər uzaq keçmişə gedib çıxsada, bu dildə ədəbi yazılarda başlanan intibah özünü İ.Peresin, M. Moyxem-Sforinin və Şolom-Aleyxenin yaradıcılığında büruzə vermişdir. Y.Brennerin ivritdə yazıları da yəhudi ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamışdır. O, Fələstinə mühacirət haqqında yazmışdır. Brennerin əsərləri köklərindən ayrılmış insanların yenidən öz kökünə qayıtmaq istəyini əks etdirirdi.

Yəhudi ədəbiyyatının inkişafında sonrakı mərhələ digər dillərdə yaradılan yəhudi ədəbiyyatı ilə bağlıdır. Faciələr milyonlarla yəhudini həyatdan aparmış, Avropada idiş mədəniyyətinin inkişafına, demək olar ki, son qoymuşdur. Yəhudi tənqidçisi Rut Vissenin fikrinə görə, bütün bunların nəticəsində bu mədəniyyət assimilyasiyaya uğramağa başlamış, idiş dilindən çox ingilis dilində danışmağa başlayan yəhudiliyin şüurunda yeni prinsiplər əsasında mədəni dəyərləri bərpa etməyə can atma mərkəzi yer tuturdu.

İngilisdilli yəhudi ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrinin əsərlərini dildən başqa ümumi problemlər, mövzular, motivlər, obrazlar birləşdirirdi. Bu əsərlərin mərkəzində izzət itkisi, həyatın vurduğu zərbələr nəticəsində ağrılar içərisində qovrulmuş insanın çəkdiyi əzablar, həyat yolunda onun qarşısına çıxan çətinliklər durur. Antisemitizm, azadlıq mövzularını, izzət itkisi, məsuliyyət problemini digər yəhudi yazıçılarında olduğu kimi, Bernard Malamudun və İsaak Başevits Zingerin əsərlərində, gündəmə gətirdikləri məsələlərdə də görmək mümkündür.

XX əsrin ən tanınmış ingilisdilli yazıçılarından, Amerika yəhudi ədəbiyyatının çox sevilən və çox oxunan nümayəndələrindən biri Bernard Malamuddur. Bernard Malamudun yaradıcılığı dünya ədəbiyyatı üçün ümumi olan problemlərlə çox bağlıdır. Onun yaradıcılığı iki istiqamətdə

inkişaf edir. Bunlardan biri yəhudi ənənələri ilə sıx bağlı olan yəhudi ədəbiyyatıdır, digəri isə yəhudi adətləri, ənənələri ilə əlaqəsi olmayan ədəbiyyatdır. Yazıcının yəhudi romanları dünya ədəbi ictimaiyyətinin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Həyat haqqında düşüncələri, orijinal yazı üslubu, hekayə və romanları elə ilk dövrlərdən başlayaraq dünyanın müxtəlif guşələrində oxucu kütləsinin diqqətini çəkməyə başladı. Dərin düşüncə qabiliyyəti, istedadı, parlaq ideyaları onun erkən yaşlarından dövrünün tanınmış adamları, ziyalıları, sənətkarları ilə tanış olmasına, ünsiyyət qurmasına səbəb oldu (2,26).

Bernard Malamudu məhsuldar yazıçı adlandırmaq mümkündür. Hansı həyat şəraitinə düşməsindən, hara səyahət etməsindən asılı olmayaraq o, qələmini boş qoymamışdı. Qəhrəmanları əsasən yəhudilərdən ibarət olan ilk hekayələri çox keçmədi ki, ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etdi. Bunun ardınca onun digər əsərləri də işıq üzü gördü.

Yazıcının roman yaradıcılığı ingilisdilli yəhudi ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Onun dünyaya səpələnmiş xalqın dünya duyumuna həsr olunmuş yəhudi romanları mövzu və problemlərinin ümumiliyi etibarilə müxtəlif şəkildə xarakterizə olunur.

Bernard Malamud 1914-cü ildə Nyu-Yorka köçmüş yəhudi mühacirlərin ailəsində doğulmuşdur. O, özü haqqında yazırdı ki, “əsər yazmaq mənim mənəvi ehtiyacımdan irəli gəlir. Mən çətin həyat sürmüşəm. Atam bir baqqal idi. Anam onun yanında çalışır və hər işdə atama kömək edirdi. Lakin anam uzun sürən xəstəlikdən sonra gənc ikən öldü. Mən ağır və tənha yaşamışam. Atam və anam incə xarakterli və mədəni insanlar idi. Onlardan sonra mən özümü həyatda tənha hiss etdim” (4).

Yazıçı mühacirlik həyatını, insanın ən çətin şəraitə alışa bilmə imkanlarını bir çox əsərlərində ifadə edə bilmişdir. Burada onun qarşısına qoyduğu əsas vəzifə insanların diqqətini dünyada baş verən hadisələrin mahiyyətinə və yəhudilərin başına gələnlərə yönəltməkdir. Bernard Malamud Amerikada yəhudi həyatını ən yaxşı bədii təsvirçisi kimi tanınırdı. Oreqon onun ədəbi tarixinin bir hissəsini təşkil edirdi. Oreqonda yaşayan Malamud kiçik hekayələr yazmaqla ən yaxşı yazıçı olmaq uğrunda mübarizəyə başladı (4).

Onun 1952-ci ildə nəşr etdirdiyi “Fitri istedad” adlı ilk romanında da reallıq fantaziya ilə qarışır, üzvi vəhdət təşkil edir. 1957-ci ildə çapdan çıxmış “Köməkçi” romanında sənətkar Amerikaya yenidən gəlmiş mühacir yəhudi ailələrinin əxlaqi- etik dəyərləri məsələsinə toxunur. Əsərdə göstərilir ki, bu ailələr həyatda yaşamaq, yeni şəraitin çətinliklərinə dözmək üçün müxtəlif yollar axtarırlar. Tənhalıq onları sıxır, tarixi vətənləri, qoyub gəldikləri yerlər üçün darıxırlar. Tənhalığa qarşı mübarizə Malamudun bütün əsərlərində hiss olunur. “Yeni həyat” (1961), “Fəhlə” (1966), “Fidelmanın



tabloları” (1969), “Sakinlər” (1971) romanlarında da oxucularına Amerika yəhudilərinin ağır mənəvi həyatı haqqında məlumat verir.

Bernard Malamud hekayə ustası kimi də tanınır. “Sehirli kiçik çəllək” (1958), “Əvvəlcə yaramazlar” (1963), “Rembrandın şlyapası” (1973) toplularına daxil olmuş hekayələrində də yəhudilərin dünənki və bu günkü həyatını realistsəsinə təsvir edə bilmişdir. Yazıçı bütün əsərlərində insanın taleyi probleminə toxunur. Bu əsərlər vasitəsilə yazıçı bildirmək istəyir ki, əsərdə insanın taleyi həll olunmuş olsa da, həyatda onu düzəltmək, yenidən qurmaq mümkündür.

Yazıçı ədəbiyyata verdiyi töhfələrə görə dəfələrlə müxtəlif mükafatlara layiq görülmüşdür (Məsələn, Milli kitab mükafatı, Amerika ədəbiyyatı və incəsənəti akademiyası tərəfindən ədəbiyyat sahəsində verilən qızıl medal və s.). O, Amerika İncəsənət və Elmlər Akademiyasının üzvü, Amerika PEN klubunun prezidenti olmuşdur (1971-1981). 1988-ci ildən etibarən Amerika PEN klubu Bernard Malamudun xatirəsinə həsr olunmuş mükafatı ən yaxşı müasir hekayə ustasına verir (3, 53).

XX əsrin ikinci yarısının Amerika yəhudi ədəbiyyatı üçün dogma ocaq mövzusu böyük əhəmiyyət daşıyırdı. İkinci dünya müharibəsindən sonra yəhudi ictimaiyyətinin və mədəniyyətinin qarşısında özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamaqla yanaşı, özünü ayrı mədəniyyətin tərkib üzvi kimi eyni zamanda ona qaynayıb-qarışmaq, qoruyub saxlamaq və ya Amerika cəmiyyətinə assimilyasiya olmaq məsələsi dururdu. İkinci dünya müharibəsində baş verən hadisələr yəhudi xalqının düşüncə tərzini, şüurunu dəyişdirdi. Belə ki, bütün Şərqi Avropa yəhudiləri məhv olma təhlükəsi altında idi.

Müharibə o qədər dəhşətli idi ki, bəşəriyyət bütünlükdə insanın yer kürəsində yeri, dünyanı öz evi kimi qəbul edə bilməsi haqqında düşünməyə məcbur oldu. Yer kürəsi hamının evinə çevrilməli idi. Amerika yəhudiləri üçün özünü təyin etmə, öz xalqı arasında yerini axtarma problemləri Şərqi Avropada yaşayan yəhudilərdən olduğundan heç də az vacib məsələ deyildi. Dogma yuvanın axtarılması və yenidən əldə edilməsi mövzusu Bernard Malamudun bütün yaradıcılığında ana xətt kimi keçirdi. Bu mövzu onun “Sakinlər” romanında xüsusilə hiss olunurdu.

Romandakı hadisələr iki əsas baş qəhrəmanın arasında gedən münaqişə əsasında qurulmuşdu. Onların hər ikisi - zənci Villi Spermint və yəhudi Harri Lesser yazıçı idilər. Lakin onlar heç yola getmirdilər. Bu sənətkarların arasında milli mənsubiyyətinə görə heç bir konflikt yox idi. Onlar bir evin sakinləri idilər. Ev onları birləşdirir, qonşu, əməkdaş, düşmən edirdi. Burada ev - dünya, yaşadıkları mühit anlamındadır. Dünya bizim evimizdir. Romanda sakinlər evdən çıxıb gedirlər. Bu zaman o boşalır, sanki, qocalır, dəhşət saçan səhraya çevrilir. Buraya gələn yeni sakinlər məskən salmaq

üçün deyil, yerləşmək üçün gəlirlər. Yazıçı bildirmək istəyir ki, Anamız - Yer də belədir. Ana qoyunundan, doğma ocaqdan övladları həmişəlik çıxıb getdikdə ana bir anda qocalır, tənhaləşir. O evdə ocaq sönür. İnsan övladı harada yaşamaq istəyirsə, orada məskən salmalı, gələcək nəsillərinin taleyini düşünməlidir. O, elə övladlar tərbiyə etməlidir ki, öz köklərini unutmaqqla yanaşı, qovuşduqları mühitin də əbədi sakinlərinə çevrilsinlər, bu yeni evin əsl vətəndaşı olsunlar. Roman eyni zamanda Amerika mühitinin reallıqlarını inikas edir. Villi Spermint - Amerika zəncisi, Harri Lesser - Amerika yəhudişidir. Onların hər ikisi Amerikaya bütün hallarda gəlmədir. Nə zənci, nə də yəhudi Amerikanın sakinləri deyildirlər. Lakin Amerika onların hər ikisinin evinə - vətəninə çevrilir. Bu cəhətdən Bernard Malamud ev - vətən obrazını Amerikanın nümunəsində yaradır. Və yazıçının Amerikanı ev - vətən obrazına çevirməsi təkcə reallıqdan irəli gəlmiş, həm də Amerikanın dünyadakı yerini və rolunu da ortaya qoyurdu. İngilis dilində danışan ABŞ-ın hakim etnosunun özü də buraya məlum bir tarixdən başlamaqla gəlmiş və Amerikanı vətənə çevirmişdir. B.Malamud bununla insanın öz evindən hər hansı bir səbəbdən qopub, daha sonra nə qədər ağırlı və çətin olsa da, yeni bir ev qura bilməsini və bu yeni evi doğmalaşdırma bilməsini təsvir edirdi. Bu halda əsərin ideya xəttində alt qatda duraraq mətnin bütün elementlərini mənalandıran “Amerika - Dünya evi” konsepti B.Malamudun romanının aparıcı ideyasına çevrilir. Öz evlərindən hansı səbəbdənsə ayrılmalı olan insanlar Amerikada yaşamağa və xoşbəxt olmağa məhkumdurlar. Beləliklə, B.Malamudun romanında alt qatda bir Amerika obrazı da var. Bunu romanın süjetində görmək olur. Təsədüfi deyildir ki, romanın baş qəhrəmanları sayılan Lesser və Villi evdə üstünlük əldə etmək uğrunda mübarizə aparırlar. Bu, iki yaradıcı adamın arasında yaranmış münaqişədir. Evi itirmək, çöldə qalmaq qorxusu onları daima izləyir. Onların hər ikisi yalnız bu evdə yazıb-yaratmaq iqtidarındadırlar. Bura onların fantaziyası üçün əvəzolunmaz şərait vardır. Harri öz kitabını yarımçıq ata bilmirsə, deməli, evi də qoyub çıxıb bilmir. O, hər səhifə üçün, eyni zamanda evdə keçirdiyi hər gün üçün narahatdır. Kitab yazılıb qurtardıqdan sonra Harri üçün həyat bir heçə dönəcəkdir. Çünki o, yazıçı olmaq üçün doğulmuşdur. Onun həyatı bu evə, bu kitaba yönəlmişdir. Sənətkarın həyatı sanki qapalı bir çevrəyə bənzəyir, bu dairə isə yaşadığı evdə qapanır. Evin yoxa çıxması Harri Lesserin faciəsi və məhvi deməkdir. Harridən fərqli olaraq, Villi Spermint müxtəlif yerlərdə yaşasa da, yalnız evində özünü sərbəst hiss edir. Burada o, kitabın yazı, zənci xalqının problemləri, istəkləri və gələcək arzuları barədə sərbəst danışa bilər. Məhz buna görə də o, evində öz yerini möhkəmlətməyə çalışır. Bir-birlərini öldürərək onlar sanki bütövləşir, tamlanırlar. B.Malamudun fikrincə, bütün insanlar aralarındakı milli fərqlərə baxmayaraq, onların hamısı Yer

planetinin övladlarıdır. Onlar keçmişlərini, tarixlərini yaşatmaqla bərabər, bu günlərini, gələcəklərini də yaşamaqlıdır.

Malamud hər vasitə ilə özünün ortodoks yəhudi mədəniyyətinə bağlılığını nəzərə çarpdırmağa çalışırdı. Yazıcının əsərlərində göstərilirdi ki, “yəhudi mübarizəsi sosial və dini bir məsələ deyildir. Buna baxmayaraq hadisənin bu şəkildə başa düşülməsi ehtimalı vardır. Ancaq bu, daha çox ifrat millətpərəstlikdir” (1, 2).

Yazıcının fikrincə, yəhudilərin bütün tarixi düşüncəsi yəhudiliyə heyranlıqdan daha çox yəhudiliyi həmişə itirilməyin sərhədinə düşdüyü üçün qınamaq üstündə qurulub. Ancaq itirilməyə görə yəhudi özünüdanlağına baxmayaraq, məhz yəhudilər itirilmişliyə qələbə çalmaqda ən böyük uğurlar əldə ediblər.

Malamud bununla yəhudi etnik psixologiyasının mental və tarixi köklərinə işarə etmişdir. Onun fikrindən anlaşılır ki, yəhudilərdə həmişə seçilmiş xalq, Allah tərəfindən xüsusi fərqləndirilmiş xalq anlayışı var. Lakin yazıçıya görə, dünyadakı yəhudiləri birləşdirən, onları yəhudi olmaqdan çıxmağa qoymayan yəhudilik kompleksindən daha çox yəhudiliyi itirmək qorxusudur. Bu, elmi mənada etnik identifikasiya məsələsidir. Hər bir yəhudidə harada və hansı mühitdə yaşamasından asılı olmayaraq, yəhudi etnik kimliyini saxlayan dəyərlər var. Bu dəyərlər ümumi məcmu halında etnik identifikasiya əlamətlərini təşkil edir. Yəhudi hər bir millətdə olduğu kimi, öz etnik identifikasiya dəyərləri sayəsində özünü yəhudi kimi dərk edə və qoruya bilir. Lakin yəhudilərin tarixi taleyi onları daima etnik kimliyi itirmək, assimilyasiya olunmaq qorxusu ilə üzbəüz qoymuşdur. Bu təhlükə yəhudi şüurunu və bu şüurun mühüm tərkib hissəsi olan yəhudi kimliyi etnopsixoloji kompleksini daima ayıq və ayaq üstə saxlamışdır. Yəhudi mövzusunda yazan yazıçılar, o cümlədən Bernard Malamud bu nöqtəyə fikir verməklə yəhudi düşüncəsi üçün aktual və son dərəcə həssas olan bu məsələni daima diqqətdə saxlamış, onu bir milli ideya, yaxud milləti birləşdirən, onun üzlərini harada olursa-olsun vahid məhvər ətrafında saxlayan milli davranış sxemi kimi təbliğ etmişlər. Beləliklə, B.Malamud yəhudi ideyası və sxemini dərk etməklə yanaşı, yəhudiliyi itirmək qorxusunun yəhudi şüurunun əsas təkanverici qüvvə olduğunu da ortaya qoymuşdur.

### **İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı**

1. Spankeren V. Amerika ədəbiyyatı, Bakı, 2006 322 s
2. Засурский Я.Н. Американская литература 167 s
3. Литература США в 70-е годы XX столетие Москва: Художественная литература 1951, 287 с

A.Mammadova

**“Jewish problem” in the creativity of Bernard Malamud.**

**Summary**

This article researches ethnic identification matter in the creativity of one of the most prominent representatives of Jewish American literature, Bernard Malamud. The writer strives to show the value of Jewish identity regardless of living conditions. The main topic of his works is fear of losing Judaism as all East European Jews were under danger. Jewish consciousness and ethno psychological complex of Jewish identity has always been the focus of attention. Struggle against loneliness is felt in all his works. He shares about the horrible spiritual lives of American Jews in some of his works. He also talks about the human fate problems. Searching for and recovering hearth is the main line in Malamud's creativity. In some writers' works on Jewish theme as well as in Malamud's creativity. Jewish conception is impulsive power.

A.Мамедова

**“Еврейская Проблема ” в творчестве Бернардо Маламуда**

**Резюме**

В статье исследуются проблемы этнической идентификации в творчестве одного из самых выдающихся представителей американской еврейской литературы, Бернара Маламуда. Писатель стремится показать ценность еврейской идентичности независимо от условий жизни. Основной проблемой его работ является страх потери связи с иудаизмом, поскольку евреи во всей Восточной Европе подвергались опасности. Еврейское сознание и этно-психологический комплекс еврейской идентичности всегда находились в центре внимания. Борьба с одиночеством отражается во всех его работах. В некоторых своих книгах он рассказывает о тяжелой духовной жизни американских евреев. Он также говорит о проблемах человеческой судьбы. Поиск очага и его возвращение - главная линия творчества Маламуда. В некоторых работах писателей на еврейскую тематику, а также в творчестве самого Маламуда. Еврейская концепция - импульсивная сила.

**Rəyçi:**

**Ülviyyə Əliyeva**

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

# YUBİLEY

---

**Görkəmli folklorçu alim professor  
Seyfəddin Qəniyevin 65 illik yubileyinə**

## ÜRƏYİ YORĞUN ALİM

Seyfəddin (səninlə səmimi münasibətim “müəllim” deməmək ərk-yanalığını bağışlayır), ətrafındakılar Səni olduğun kimi qəbul edir və sevirlər – bəstə boyunca, üzündəki Şirvan yolunun qırıqları ilə. Hər dəfə nəşriyyata gələndə fikirli görünür, həmsöhbətlərinlə həvəslə və ucadan danışsən. Allah sənin həm səsinə, həm sözlərinə, həm də qəlbinə boylanır. Qəlbində, ürəyində yorğunluq var – yorğunluğun ərsəyə gətirdiyin kitablarla əriyir. Şükr edirsən! Allah-taala bilirsən nə buyurur: “Allah şükrə qarşılıq verən və hər şeyi biləndir!” Həm çox çalışmaq, həm də ağıllı çalışmaq sənə nəsib oldu. Tanıdqlarımızın, zaman-zaman ünsiyyətdə olduqlarımızın içində: “Seyfəddin, nə yaxşı ki, varsan!” – dediyimiz sevdiklərimizdənsən, ömür yolumuzdakı bəxşislərdənsən və Səni unutmaqdan qorxdularımızdansa. Səni nə tam anlaya, nə də tamamlaya bilirəm: yanlış açar doğru qapını açmaz; doğru açarsan – qəlbimə ortaq, canıma yoldaşsan.

Həyatı doya-doya çalışırsan, cavab vermək üçün yox, başa düşmək üçün qulaq asırsan; insanların maddiyatına yox, mənəviyyatına dəyər verirsən (əslində bu, hamımızın alibimizdir). Başqaları susduğu zaman sən üzünün qırıqlarını (Şirvan dolanbaclarını), ürəyinin döyüntülərini yazırsan – rahatlığın budur. Bunları səndən savayı kimsə yazmayacaq, əstağfurullah, səmimiyyətlə deyirəm: yaza bilməyəcək.

Daha uşaqlığın üçün darıxma - 65 yaş elə uşaqlıqdır. Həyat o qədər qı-sadır ki.... Furqan surəsi: “Sizin duanız olmasaydı Rəbbim sizə dəyər verər-dimi?”.

Seyfəddin:

- Göydən nə yağdı – yer qəbul etmədi?
- Torpağa nə əkildi – bitmədi?
- Bu dünyaya kim gəldi – getmədi?
- Hansı dərd, hansı sıxıntı bitmədi?
- Kim “Allah!” – dedi, o - yetişmədi?
- Kim gizli-gizli yalvardı, o - eşitmədi?
- Kim Rəbbim! – dedi, O buyur, qulum, - demədi?

Göydən nə yağdı – qəbul etdin, torpağa nə əkdin – bitdi, dünyanın sonuna təzim etdin – dərdin, sıxıntın getdi, Allah sevgisini ürəyində bəslədin, “Ya Allah!” – deyib, dərgahına ün açdın, duaların, yalvarışların müstəcəb oldu; Rəbbim! – dedin, “Buyur qulum!” – eşitdin. Və qəlbində ruhən rahatlıq, asudəlik tapdın.

Ətrafımızda çoxları var, Seyfəddin, ancaq yaradıcı adamlar bu dünyada tənha yaşayırlar – heç kəsdən nəsə gözləmirlər, özləri üçün elə təkbaşına! Bəziləri üzünə gülür – bəziləri ömrünə zülüm; bəziləri canındır – bəziləri səbrin, imtahanın. Həyatda olmaqla yaşamağın fərqi budur. Yazdıqlarında həyatının rəsmini çəkirsən yaxşı ya pis. Sonra da dizlərini yığıb rahat yuxuya gedirsən – ayılanda 65 yaş! Ey vay?! Dəyərli olan çoxlu yaşamaq yox, həyatındakı məqsəd imiş. O məqsədə çatdın: SEYFƏDDİN QƏNİYEV – Şirvan elinin ağsaqqalı, filologiya elmləri doktoru, professor, HACI!

**Nadir Məmmədli**

Filologiya elmləri doktoru, professor  
“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru

## **ELAN**

**"Elm və təhsil" nəşriyyatı "Filologiya məsələləri" jurnalında çap olunan məqalələrlə bağlı "İlin məqaləsi" adlı müsabiqə elan edir. Məqalələr münsiflər heyəti tərəfindən qiymətləndiriləcək. Müsabiqənin nəticələri ildə iki dəfə – iyun və dekabr aylarında açıqlanacaq. Qaliblərə diplom və pul mükafatı veriləcək.**

**I yer 300 manat**

**II yer 200 manat**

**III yer 100 manat**

## MÜNDƏRİCAT

### DİLÇİLİK

#### **БАЛИДА ИСАЗАДЕ**

ТЕРМИНОЛОГИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОСТВА

ПАРЛАМЕНТААДР (1918-1920) ..... 3

#### **LEYLA MAHMUDOVA**

MÜASİR FARS DİLİNDƏ MƏQSƏD BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ

MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ ... 9

#### **СЕВИНДЖ МЕХДИЕВА**

ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКИЙ АСПЕКТ РАБОТЫ НАД

ТЕКСТОМ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК

ИНОСТРАННОМУ ..... 14

#### **XANIMANA MANAFLI**

YAZILI NİTQDƏ DURĞU İŞARƏLƏRİNİN İŞLƏNMƏ

MƏQAMLARI ..... 22

#### **САМАЯ КЕРИМОВА**

КОММУНИКАТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ

ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЙ

ГАЗЕТНО-ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОЙ РЕЧИ ..... 30

#### **SEVIL MAMMADOVA**

THE ACTUAL PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT

OF ORAL SPEECH ..... 36

#### **EMİLİYA QASIMOVA**

İSMİ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN MƏNBƏLƏRİ ..... 44

#### **NAILƏ GASIMOVA**

IDENTIFYING AND SELECTING AIMS

#### **İRADƏ CƏFƏROVA**

İNGİLİS DİLİNDƏ SOY ADLARININ VƏ

LƏQƏBLƏRİN TƏSNİFİ ..... 55

#### **AYNUR RZAYEVA**

GERMAN QRP DİLLƏRİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI

(İngilis və alman dilləri materialları əsasında) ..... 61

#### **ЛЕЙЛА ЭМИНОВА**

НЕКОТОРЫЕ ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ

ОСОБЕННОСТИ ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ

АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ..... 68

#### **SEVİNÇ ŞAHLAROVA**

#### **NƏRMİNƏ QULİYEVA**

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN

LEKSİK-SEMANTİK VƏ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ ..... 73



**NEMƏT QASIMOV**

İNFORMASIYA VƏ KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARININ  
TƏHSİLDƏ TƏTBİQİ ..... 78

**SƏBİNƏ MƏMMƏDZADƏ**

TRANSLİTERASIYA – TƏRCÜMƏ METODU KİMİ ..... 86

**XOŞQƏDƏM HÜSEYNZADƏ**

ENGLISH VOCABULARY AS A SYSTEM..... 97

**СОЛМАЗ АМИРОВА**

СИСТЕМНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ЛЕКСИКИ В  
НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ ..... 102

**TAMELLA MEHDİYEVA**

SELECTION AND USE OF TEACHING AIDS ..... 109

**САИДА МЕХТИЕВА**

СУФФИКСАЛЬНАЯ СИСТЕМА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА  
СЛОВОИЗМЕНИТЕЛЬНАЯ ФЛЕКСИЯ И  
СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ АФФИКС ..... 114

**ELMNAZ LƏTİFLİ**

PROSODİYA ANLAYIŞI VƏ HECA..... 121

**TƏRANƏ ƏLİYEVA**

GÜRCÜ DİLİNİN TƏDRİSİNİN METODLARI VƏ ÜSULLARI ..... 127

**AYTƏN ƏYYUBOVA**

DİL FAKÜLTƏLƏRİ TƏLƏBƏLƏRİNƏ İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ  
BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏDRİSİNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI ..... 136

**ALİYƏ MUSAYEVA**

PROF. YUSİF SEYİDOV VƏ AZƏRBAYCAN  
DİLİ MƏSƏLƏLƏRİ ..... 141

**RƏNAXƏLİLOVA**

AZƏRBAYCANDA XƏZƏR GƏMÇİLİYİN TARİXİ İNKİŞAFINDA  
DƏNİZÇİLİK TERMINLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ..... 147

**XOŞQƏDƏM ƏHMƏDOVA**

İNGİLİS DİLİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ƏCNƏBİ  
MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN ROLU ..... 157

**AİDƏ BƏŞİROVA**

BENEFITS OF BILINGUALISM..... 162

## ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

**SONA VƏLİYEVA**

H.CAVİD ROMANTİZMİNİN İNQİLABÇI OBRAZLARI –  
ŞEYDA VƏ ANTONI ..... 67

**SƏRXAN XAVƏRİ**

DASTANLARDA SOSİAL HARMONİYA FUNKSİYASI..... 178

**SVETLANA MƏMMƏDOVA**

AŞIQ ƏLƏSGƏRİN CİĞALİ TƏCNİSLƏRİ..... 186

|                                                       |      |
|-------------------------------------------------------|------|
| <b>NİGAR İSAYEVA</b>                                  |      |
| AŞIQ ƏLƏSGƏRİN DODAQDƏYMƏZLƏR .....                   | 1193 |
| <b>TİNATİN MƏMMƏDOVA</b>                              |      |
| AŞIQ ƏLƏSGƏRİN DEYİŞMƏLƏRİ .....                      | 200  |
| <b>FƏRRUX MƏMMƏDOV</b>                                |      |
| İSİ MƏLİKZADƏNİN “QUYU” POVESTİNDƏ 70- 80- Cİ İLLƏR   |      |
| AZƏRBAYCAN KƏNDİNİN TƏSVİRİ.....                      | 206  |
| <b>САБИНА АГАЕВА</b>                                  |      |
| МАСТЕР ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО РОМАНА .....                  | 216  |
| <b>AYTƏN HACIYEVA</b>                                 |      |
| XIX ƏSR QARABAĞ ŞAİRLƏRİNİN YARADICILIĞINDA           |      |
| EMOTİVLİYİN GENDER BAXIMINDAN FƏRQLİ İFADƏSİ .....    | 224  |
| <b>XANKIŞI MƏMMƏDOV</b>                               |      |
| EL ŞƏNLİKLƏRİNDƏ DEYİLƏN SAĞLIQLARIN TƏSNİFATI        |      |
| VƏ MÖVZU DAİRƏSİ.....                                 | 231  |
| <b>AYTƏN RÜSTƏMZADƏ</b>                               |      |
| İMRAN QASIMOVUN BƏDII NƏSRİNDƏ ZİYALI SURƏTİ .....    | 239  |
| <b>KAMİL ADIŞİRİNOV</b>                               |      |
| XX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA ŞƏKİ FOLKLOR MÜHİTİNDƏ AŞIQ |      |
| SƏNƏTİ ƏNƏNƏLƏRİ                                      |      |
| (1950 – 1990-cı illər) 248                            |      |
| <b>ŞAKİR CƏFƏROV</b>                                  |      |
| MİR CƏLAL PAŞAYEV, HƏR ŞEYDƏN ƏVVƏL, MAHİR            |      |
| HEKAYƏ USTASI İDİ.....                                | 260  |
| <b>SƏBİNƏ NEMƏTZADƏ</b>                               |      |
| TÜRK-İSLAM MINİATÜRLƏRİNDƏ İKİ MİFOLOJİ MOTİV:        |      |
| ƏJDAHA VƏ SİMURQ.....                                 | 265  |
| <b>GÜNEL SƏFƏROVA</b>                                 |      |
| AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI ÜZRƏ DOKTORANT                  |      |
| YƏĞMA CƏNDƏQİNİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞI                |      |
| (CƏFƏR RƏMZİ İSMAYILZADƏNİN                           |      |
| ARAŞDIRMALARI ƏSASINDA) .....                         | 275  |
| <b>ŞƏFA ƏLİYEVA</b>                                   |      |
| AZƏRBAYCAN TƏNQİDİ REALİZMİNİN TARIXI                 |      |
| PARAMETRLƏRİ CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN TALE             |      |
| SALNAMƏSİNDƏ .....                                    | 281  |
| <b>ŞƏFƏQ RZAYEVA</b>                                  |      |
| <b>SƏBİNƏ ƏKBƏROVA</b>                                |      |
| V. ŞEKSİRİN ƏSƏRLƏRİNDƏ İNSANLIĞIN TƏRƏNNÜMÜ.....     | 292  |
| <b>MAHMUDAĞA QASIMOV</b>                              |      |
| AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI VƏ                              |      |
| ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞI ƏDƏBİ PROSESLƏRLƏ ƏLAQƏDƏ ....     | 297  |
| <b>TOFIQ İSGƏNDƏROV</b>                               |      |
| “ƏKİNCİ”NİN ƏNƏNƏLƏRİ VƏ “MOLLA NƏSRƏDDİN”            |      |
| NOVATORLUĞU .....                                     | 306  |

**GULNAR BABAYEVA**

PATRİK MODİANO VƏ CON FAULZUN BƏDİİ DÜNYASINDA  
OYUN VƏ SEÇİM AZADLIĞI..... 318

**ÜLKƏR SƏMƏDOVA**

TƏNZİMAT DÖVRÜNDƏ PUBLİSİSTİKANIN MEYDANA  
GƏLMƏSİ VƏ DİL-ÜSLUB PROBLEMLƏRİ ..... 323

**TURANƏ ABDULLAYEVA**

AMERİKAN QRAFİKİ ROMANLARINDA VƏ KOMİSKLƏRİNDƏ  
SUPERQƏHRƏMAN ..... 330

**LEYLA HƏSƏNZADƏ**

HERMAN HESSE AZƏRBAYCAN  
ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA..... 337

**AYNUR MƏMMƏDOVA**

BERNARD MALAMUDUN YARADICILIĞINDA  
YƏHUDİLİK İDEYASI ..... 343

**YUBİLEY**

ÜRƏYİ YORĞUN ALİM ..... 349

**«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:**  
**professor Nadir MƏMMƏDLİ**

**Dizayn: Zahid Məmmədov**  
**Texniki redaktor: Yadigar Bağirova**

Çapa imzalanmış **22. 06. 2018.**  
Şerti çap vərəqi **47,5** Sifariş **№ 9.**  
Kağız formatı **70x100 1/16.** Tiraj **300.**

---

*jurnal “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində  
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

**E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru**

**Tel: 497-16-32; 055 426 -72-27**

**Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.**